

FRÅN FATTIGVÅRD TILL FÖRSAMLINGSVÅRD

Utvecklingslinjer
inom fattigvård och diakoni
i Sverige 1871- omkring 1895

Göran Gellerstam

Lund 1971

FRÅN
FATTIGVÅRD
TILL
FÖRSAMLINGSVÅRD

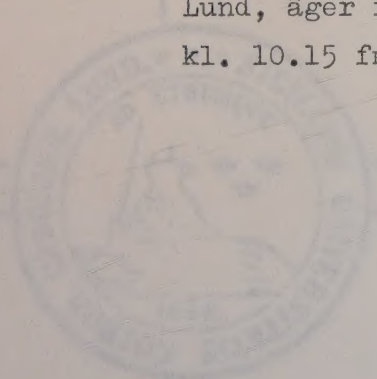
Utvecklingslinjer
inom fattigvård och diakoni
i Sverige 1871 - omkring 1895

AKADEMISK AVHANDLING

som för avläggande av teologie doktorsexamen
till offentlig granskning framlägges av

GÖRAN GELLERSTAM, TK, Gb

vid disputation vilken, enligt beslut av
rektorsämbetet vid kungl. universitetet i
Lund, äger rum måndagen den 24 maj 1971
kl. 10.15 fm å Universitetet, sal VII.

FRÅN

FATTIGVÅRD

TILL

FÖRSAMLINGSVÅRD

Utvecklingslinjer
inom fattigvård och diakoni
i Sverige 1871 - omkring 1895

GÖRAN GELLERSTAM

LUND 1971

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

Fullständig innehållsförteckning	IV
1 UPPGIFTEN	1
1.1 Inledning	1
1.2 Bakgrunden	1
1.3 Problemet	3
1.4 Metoden	4
1.5 Källmaterialet	4
2 FATTIGVÅRDSFÖRORDNINGEN 1871	6
2.1 Obligatorisk och frivillig fattigvård	7
2.2 Fattigvård och välgörenhet	11
2.3 Den fria välgörenheten	13
2.4 Kyrka och fattigvård	14
2.5 Fattigvårdens organisation	17
3 LOKAL ORGANISATION OCH DEBATT	22
3.1 Lokalundersökningarnas uppläggning	22
3.2 Uppsala	23
3.3 Gävle	72
3.4 Lund	125
3.5 Göteborg	182
3.6 Falkenberg	228
3.7 Stockholm	241
4 SAMMANFATTNING AV LOKALUNDERSÖKNINGARNA	274
ZUSAMMENFASSUNG	277
KÄLLOR OCH LITTERATUR	286

FULLSTÄNDIG INNEHÅLLSFÖRTECKNING

- 1 UPPGIFTEN
 - 1.1 Inledning
 - 1.2 Bakgrunden
 - 1.3 Problemet
 - 1.4 Metoden
 - 1.5 Källmaterialet
- 2 FATTIGVÅRDSFÖRORDNINGEN 1871
 - 2.1 Obligatorisk och frivillig fattigvård
 - 2.2 Fattigvård och välgörenhet
 - 2.3 Den fria välgörenheten
 - 2.4 Kyrka och fattigvård
 - 2.5 Fattigvårdens organisation
- 3 LOKAL ORGANISATION OCH DEBATT
 - 3.1 Lokalundersökningarnas uppläggning
 - 3.2 UPPSALA
 - 3.2.1 Krisen inom fattigvården och utbyggnaden av den enskilda välgörenheten
 - 3.2.1.1. Den legala fattigvården
 - 3.2.1.2 Uppsala Sedlighetsförening
 - 3.2.1.3 Kyrklig fattigvård
 - 3.2.2 Föreningen De fattiges vänner och fattigvårdsdebatten omkring 1890
 - 3.2.2.1 Föreningens bildande
 - 3.2.2.2 Reformer 1890-1893
 - 3.2.2.3 Föreningen De fattiges vänner efter 1893
 - 3.2.3 Den kyrkliga fattigvården och församlingsvården
 - 3.2.3.1 Fattigvården som kristlig eller kyrklig funktion
 - 3.2.3.2 Prästernas deltagande i den legala fattigvården
 - 3.2.3.3 Kyrklig expansion
 - 3.2.3.4 Församlingsdiakoniatet
 - 3.3 GÄVLE
 - 3.3.1 Den kommunala fattigvården
 - 3.3.2 Fattigvård och välgörenhet
 - 3.3.2.1 Fattigvårdens ekonomi
 - 3.3.2.2. Kristlig välgörenhet
 - 3.3.2.3 Prästerna och fattigvården
 - 3.3.3 Fattigvårdsdebatten 1890-1892
 - 3.3.4 Fattigvård, diakoni och församlingsvård
 - 3.3.4.1 Fattigvården och diakonien
 - 3.3.4.2 Diakonien och församlingsvården

- 3.4 LUND
- 3.4.1 Den legala fattigvården
- 3.4.2 Fattigvården och den frivilliga välgöreheten
- 3.4.3 Prästerskapet och fattigvården
- 3.4.4 Debatten om legal och frivillig fattigvård under 1890-talet
- 3.4.4.1 Lunds frivilliga förening för de fattigas vård
- 3.4.4.2 Föreningens ställning till den legala fattigvården
- 3.4.4.3 Föreningen som frivillig organisation
- 3.4.5 Utvecklingen av en kyrklig fattigvård
- 3.4.5.1 Olof Holmström och den kyrkliga fattigvården
- 3.4.5.2 Lunds frivilliga förening för församlingsvård
- 3.5 GÖTEBORG
- 3.5.1 Den kommunala fattigvårdens gränser
- 3.5.2 Den enskilda välgöreheten
- 3.5.3 Prästerskapet och fattigvården
- 3.5.4 Biskop Rodhe och den kyrkliga fattigvården
- 3.5.5 Fattigvårdsdebatten
- 3.5.6 Diakonissfrågan
- 3.5.7 Sammanfattning: Göteborg
- 3.6 FALKENBERG
- 3.6.1 Den legala fattigvården och den fria välgöreheten
- 3.6.2 E. D. Heüman och den kyrkliga fattigvården
- 3.7 STOCKHOLM
- 3.7.1 Den legala fattigvården
- 3.7.2 Välgörehetens ordnande
- 3.7.3 Prästerskapet, fattigvården och välgöreheten
- 3.7.4 Fattigvård och församlingsvård
- 3.7.5 Socialdemokrati, fattigvård, välgörehet
- 4 SAMMANFATTNING AV LOKALUNDERSÖKNINGARNA

ZUSAMMENFASSUNG

KÄLLOR OCH LITTERATUR

- 1 Otryckta källor
- 2 Tryckta källor och anförd litteratur
- 2.1 Officiellt tryck
- 2.2 Lokalt officiellt tryck och föreningssmåtryck
- 2.3 Periodica
- 2.4 Övriga tryckta källor och anförd litteratur

1. UPPGIFTEN

1.1. INLEDNING: preliminär fixering av forskningsuppgiften

Omkring sekelskiftet 1900 växte en reformrörelse fram inom svenska kyrkan. Denna har i litteraturen fått beteckningen församlingsrörelsen. Genom en nyorientering i synen på kyrkans funktion på församlingsplanet skapade denna rörelse nya arbetsformer inom de svenska kyrkoförsamlingarna. Vid sidan av det traditionella kyrkliga arbetet fick under denna tid bl a diakoni, ungdomsvård och söndagsskola genomslag som naturliga kyrkliga funktioner. Samtidigt innebar församlingsrörelsen ett försök att aktivera lekmännen och att skapa former för deras medverkan i den s k församlingsvården.

På riksplanet fick församlingsrörelsen sitt centrala organ i den 1910 bildade svenska kyrkans diakonistyrelse. Denna hade till uppgift att i samarbete med präster och lekmän och i samförstånd med stiftsstyrelserna verka för "en rikare utveckling av församlinglivet och den kristliga kärleksverksamheten inom den svenska kyrkan".

Konturerna i församlingsrörelsens framväxt och utveckling är kända fr a genom E. M. Rodhes undersökningar. Någon mer omfattande specialundersökning existerar dock inte.¹⁾

Föreliggande avhandling har inriktats på att klarlägga innovationsskedet i församlingsrörelsen. Den hypotes, som kommer att prövas på materialet, är, att de modeller och idéer, som vid 1890-talets början lades till grund för en ny typ av församlingsvård, hämtats från den vid denna tid intensiva lokala debatten om fattigvårdens organisation. Metodmässigt kommer denna hypotes att prövas genom lokala undersökningar av fattigvårdens organisation och debatten kring denna i ett antal valda städer under perioden 1871 - omkring 1895.

1.2. BAKGRUNDEN

Utvecklingen inom det svenska samhället under senare hälften av 1800-talet visar på en ökad polarisering mellan kyrka och samhälle. Denna

1) Rodhe E. M. 1930 s 36 ff och 339 ff. Se även Hellsten 1944 s 50 ff och senast Tergel 1969 s 73 ff.

process, som hade sina rötter i 1700-talets naturrättsliga teorier, skulle få sitt egentliga genombrott först vid 1800-talets mitt. Genom reformer i lagstiftningen upphävdes omkring 1860 stora delar av enhetskyrkans "skyddslagstiftning". Den kollektivistiska och av lagar omgärdade äldre samhällsintegrerade kyrkan svarade inte längre mot den bild av förhållandet mellan kyrka och stat, som väckelsekretsar och politisk liberalism kämpade för. Boskillnaden mellan "kyrkligt och borgerligt" skulle på riksplanet markeras genom tillkomsten av en kyrkans egen representation - kyrkomötet. Även på det kommunala planet genomfördes denna uppdelning. Den borgerliga kommunen gavs ett mera effektivt organ genom fullmäktigeinstitutionen.

Kyrkomötets tillkomst och indelningen i kyrklig och borgerlig kommun behöver emellertid inte ses enbart som ett resultat av religiösa och ideologiska överväganden. Den strukturella omvandlingen av samhället ställde allt större krav på ekonomiska, politiska och administrativa resurser både på riks- och kommunalplanet.

Perioden från 1870 till omkring 1890 utmärks av en snabb utveckling och förändring av samhället. Industrialisering, urbanisering, emigration och ökade ideologiska och politiska motsättningar skapade oro i samhällslivet. Genom de vikande konjunkturerna under 1880-talet och genom den radikala socialdemokratiska samhällskritiken skärptes problemen. Den sociala frågan blev för en lång period framåt ställd i centrum för samhällsdebatten.

Parallellt med de växande motsättningarna inom samhällslivet gick krisen inom svenska kyrkan. Ett växande antal frikyrkosamfund, en vikande kyrklig sed i stora delar av landet, en allt hårdare kritik från radikalt och politiskt håll ställde hela frågan om kyrkans funktion i samhället under debatt.

Under hela denna process behöll svenska kyrkan sin territoriellt grundade församlingsorganisation. För den kyrkliga kommunen innebar kommunalreformen 1862 ingen avgörande organisatorisk förändring. Den borgerliga fullmäktigeinstitutionen fick inget motsvarande organ inom den kyrkliga församlingen. Detta innebar ett konserverande av den äldre sockenstyrelsemodellen, varvid den allmänna kyrkostämman fick fungera som församlingens ekonomiskt beslutande organ. Vid pastors sida stod kyrkorådet som beredande och verkställande myndighet.

I skarp motsättning till denna offentliga och samhällsintegrerade församlingsmodell stod den av väckelsen och de frikyrkliga samfunden lan-

serade associativa församlingstypen. I medveten kritik mot de territoriella kyrkoförsamlingarna uppställde man i stället kravet på "troende-församlingar", där församlingstillhörigheten avgjordes genom den enskildes frivilliga anslutning. Till detta kom den av väckelsen hävdade uppfattningen om lekmannens principiella rätt att predika.

Spänningen mellan dessa båda grundprinciper i synen på församlingen skulle under hela senare delen av 1800-talet utgöra ett ständigt problem i den inomkyrkliga debatten. Till detta skulle dessutom fogas en mera radikal kritik. För den framväxande frikyrkligheten och för den sk k kulturradikalismen sammanföll, om än ur delvis skilda motiv, kritiken mot vad man uppfattade som en institutionell, auktoritär prästkyrka. En ytterligare skärpning innebar den snabbt växande socialdemokratiens delvis aggressiva kyrko- och religionskritik och ifrågasättande av det bestående samhällets sociala och moraliska principer.

1.3. PROBLEMET

Då församlingsrörelsen i början av 1890-talet växte fram, stod problemet om förhållandet mellan kyrkan och socialdemokratien i centrum för den inomkyrkliga debatten. Vid prästmöten och konferenser behandlades detta problem. I nära samband härmed övervägdes kyrkans möjligheter att ge ett direkt eller indirekt bidrag till lösningen av den sociala frågan.

I stor utsträckning riktades detta religiöst-sociala intresse på fattigvårdens problem, på diakoni och på behovet av frivilliga kyrkliga insatser på detta område. En framträdande tanke var kravet på en "kyrklig fattigvård".²⁾

Denna sammankoppling mellan fattigvård - diakoni - församlingsvård är intressant. Den synes peka på att det legat ett starkt socialt intresse bakom den framväxande församlingsrörelsen. Idéerna om en direkt kyrklig fattigvård visar även, att en viss motsättning förelegat gentemot samhällets offentliga fattigvård, eftersom denna inte valts som instrument för den religiöst-sociala aktiviteten.

En angreppspunkt för en undersökning om församlingsrörelsens bakgrund synes sålunda fattigvården och dess situation vid denna tid ge. En cen-

2) Rodhe E. M. 1930 s 36 ff. Se även Duhne 1969 s 160 ff.

tral fråga, som i detta sammanhang måste ställas, rör följaktligen förhållandet mellan svenska kyrkan och fattigvården. Detta förhållande kompliceras dessutom av förekomsten av ytterligare ett uttryck för den tidens sociala vårdformer, nämligen den s k fria välgörenheten.

Det grundläggande problemet för avhandlingen blir alltså frågan om förhållandet mellan samhällets, den fria välgörenhetens och den svenska kyrkoförsamlingens fattigvårdande funktioner under perioden före och i samband med församlingsrörelsens framväxt.

1.4. METODEN

En naturlig startpunkt för undersökningen utgör fattigvårdsförordningen 1871, som under en mycket lång tid framåt kom att reglera den av kommunerna organiserade fattigvården. De förutsättningar denna förordning skapat på fattigvårdens område undersöks i avsnitt 2.

Enligt svensk tradition låg ansvaret för de fattigvårdande åtgärderna på det lokala fattigvårdssamhället. En analys av den sociala omvårdnadens organisationsformer, praxis och principer måste därför utgå från förhållandena på det lokala planet. Tyngdpunkten i avhandlingen har därför lagts vid analysen av fattigvårdens utveckling fram till omkring 1895 i ett antal valda städer. Detta utförs i avsnitt 3. Denna begränsning och urvalsprincip har dikterats av flera skäl. Fattigvårdsfrågan synes vid denna tid ha varit huvudsakligen ett städernas problem. Även här har emellertid ett urval måst göras. Då målsättningen för framställningen är att påvisa fattigvårdsdiskussionens påverkan på församlingsrörelsens framväxt, har de lokala undersökningarna koncentrerats fr a till de städer, där innovationerna på församlingsvårdens område varit mest påtagliga. Dessutom har en såväl geografisk som kyrkogeografisk spridning eftersträfvats, ävensom en fördelning ifråga om städernas storlek. I avsnitt 3 behandlas sålunda sex svenska städer - Uppsala, Gävle, Lund, Göteborg, Falkenberg och Stockholm.

Slutligen ges i avsnitt 4 en sammanfattning av resultaten.

1.5. KÄLLMATERIALET

Det primära materialet för undersökningen har hämtats huvudsakligen ur kommunala och kyrkliga arkiv. Huvuddelen av det tryckta materialet ut-

görs av officiellt småtryck, broschyrer och lokal tidningspress. I viss utsträckning har även officiella översikter och statistik utnyttjats.³⁾

Ett problem utgör källäget för den fria välgörenheten. Detta rör även den fria kyrkliga välgörenheten eller diakonien. Materialet är på detta område spritt över ett stort antal arkivmyndigheter, i den mån källmaterial härom över huvud finns bevarat eller tillgängligt. I viss mån kan dock officiella uppgifter, tryckta verksamhetsberättelser, press och lokalhistoriska översikter ge en kompletterande bild.

3) För den officiella fattigvårdsstatistiken som källmaterial se Hultqvist 1965 s 247 ff.

2 FATTIGVÅRDSFÖRORDNINGEN 1871

Fattigvårdslagstiftningen under 1800-talet har i modern forskning tilldragit sig stor uppmärksamhet. I fokus för detta intresse har utan tvekan 1871 års fattigvårdsförordning ställts. Bakgrunden till detta är följande.

1871 års förordning innebar en inskränkning av den obligatoriska fattigvården jämfört med tidigare författning. Samtidigt upphävdes i viss mån den fattiges besvärsmätt. Kommunerna gavs dock rätt att komplettera den obligatoriska vården med en frivillig. Denna lagkonstruktion hade emellertid föregåtts av en riksdagsskrivelse 1869, där riksdagen, utifrån principen att "all hjälp är ett kärleksverk och måste hava sin grund i frivillighet, medlidande och kristlig kärlek" hade förespråkat en långtgående nedskärning av samhällets obligatoriska fattigvårdsåtaganden. Denna inställning skulle dock under utredningsarbetet modifieras. Då fattigvårdsförordningen utfärdades 1871, innebar den nya författningen en kompromiss mellan obligatorie- och frivillighetsprinciperna. Genom den nya förordningen hade emellertid ur rättssynpunkt de hjälpbehövandes situation försämrats. Först 1918 utfärdades en ny fattigvårdslag. Under industrialismens genombrottstid i Sverige skulle sålunda 1871 års fattigvårdsförordning utgöra den rättsliga grunden för samhällets fattigvårdande åtgärder.¹⁾

Bakgrunden till denna skärpning av socialrätten, från 1869 års riksdags ägärande, har i forskningen tolkats olika. Genom G. O. Nilssons grundläggande undersökning om svensk fattigvårdslagstiftning 1853-1871 och S. Oredssons analys av problemet "samhällelig eller enskild fattigvård" i debatten inför 1871 års fattigvårdslagstiftning har emellertid en betydande konsensus uppnåtts. För den föreliggande framställningen innebär detta ett gott utgångsläge.

Som ovan angivits utgör målsättningen för denna undersökning att klarlägga framväxten av den sk församlingsrörelsen inom svenska kyrkan. Enligt vad som kommer att visas i denna framställning, utgjorde den omkring 1890 intensiva lokala fattigvårdsdebatten det avgörande incitamentet för denna rörelse. Genomförandet av uppgiften kräver emellertid en undersökning av den offentliga fattigvårdens omfång och utformning. Ramen för denna gav fattigvårdsförordningen 1871.

1) Denna översikt bygger från på Nilsson 1965 s 58 ff och Oredsson 1971 s 159 ff.

Målsättningen för detta inledande avsnitt blir följaktligen att med utgångspunkt från fattigvårdsförordningen 1871 på vissa punkter ge en bakgrund till de följande lokala undersökningarna. Det som här i kort-het skall undersökas är den syn, som legat till grund för 1871 års fattigvårdsförordning ifråga om förhållandet mellan obligatorisk och frivillig fattigvård samt hur detta reglerats i lagtexten. Vidare kommer förhållandet mellan fattigvård och välgörenhet att beröras, liksom det för framställningen naturliga problemet vad gäller relationer mellan kyrka och fattigvård. Slutligen ges en kort skiss av fattigvårdens organisationsformer i städerna i tiden före 1871 års fattigvårdsförordning.

2.1 OBLIGATORISK OCH FRIVILLIG FATTIGVÅRD

Socknarnas skyldighet att försörja sina fattiga är i svensk tradition av gammalt datum. I stor utsträckning hade emellertid det sätt, på vilket socknarna fullgjorde denna skyldighet, lämnats åt socknarnas eget avgörande. Efter långvariga diskussioner under 1800-talets första hälft om behovet av en mera generell fattigvårdsförfattning och utformningen av denna fastställdes 1847 års fattigvårdsförordning.²⁾

Genom denna förordning fastslogs socknarnas skyldighet att lämna "nöd-torftig vård och försörjning" åt hjälpbehövande. Samtidigt förbjöds tiggeri. I den mån fattigvårdens ordinarie inkomster inte förslog, stadgade förordningen om uttaxering av fattigskatt. I städerna inrättades fattigvårdsstyrelser, på landsbygden lades fattigvårdsärendena på sockennämnden. Vid klagomål i fattigvårdsärende fick besvär anföras hos länsstyrelse och Kungl. Maj:t. Dessutom stadgades om fullständig flyttningsfrihet.³⁾

Fattigvårdsobligatoriet hade genom denna förordning utökats till skyldigheter även för den enskilde sockenmedlemmen. I praktiken hade även rätten för den enskilde till fattigvård erkänts, fr a genom att den kunde göras utkrävbar genom besvär hos högre myndigheter. I viss motsättning till denna rättighetsaspekt stod dock förordningens principiella uttalande om att "understödet var en nödhjälp av kristligt del-

2) Se senast Oredsson 1971 s 149 ff. För äldre översikter av svensk fattigvårdslagstiftning se Dahlberg 1893 och Lindstedt 1915. Se även Jägerskiöld 1955 samt diskussionen av dennes idéhistoriska tolkningar hos Nilsson 1965 s 4 ff.

3) SFS 1847:23.

tagande". Denna oklarhet i lagkonstruktionen skapade en viss spänning i den obligatoriska fattigvården, vilket utsatte den för kritik från grupper, som menade att lagstiftningen gjort fattigvården till ett juridiskt åliggande i stället för ett kristligt barmhärtighetsverk.⁴⁾

Genom 1853 års fattigvårdsförordning rubbades i princip inte 1847 års författning. Den innebar dock på en del punkter ett effektivare skydd för fattigvårdssamhällena.⁵⁾

Missväxtåren 1867-69 aktualiserade på nytt frågan om den samhälleliga fattigvårdens principer. Den spänning, som funnits inbyggd i 1847 års författning, utlöstes nu i den riktning att riksdagen 1869 allmänt kritiserade den hittills gällande grundprincipen för den obligatoriska fattigvården. I stället ställde man krav på en långtgående frivillighet för kommunerna att själva ordna sin fattigvård. Den obligatoriska fattigvården skulle omfatta endast minderåriga barn och sinnessjuka. I övrigt skulle fattigvårdssamhället självt bestämma gränserna för fattigvårdens omfång genom sin frivillig fattigvård. För de fall, där obligatorisk skyldighet till fattigvård enligt ovan inte förelåg, skulle besvär i fattigvårdsmål endast kunna anföras hos det egna fattigvårdssamhället. En konsekvens var dessutom, att det generella tiggeriförbudet inte längre kunde upprätthållas. Tiggeri skulle dock bara tillåtas inom kommunens gränser. Huvudmotiveringen bakom förslaget var att den fattige enligt gällande förordning kunnat "såsom en honom tillkommande rättighet fordra understöd och med lagens biträde tilltvinga sig hjälp, då enligt sakens natur, all hjälp är ett kärleksverk och måste hava sin grund i frivillighet, medlidande och kristlig kärlek, och således i samvetslagen, men ej i den borgerliga".⁶⁾

4) Nilsson 1965 s 8 ff och Oredsson 1971 s 152 ff. Det sistnämnda argumentet hade relativt flitigt använts i tidigare fattigvårdsdebatter under 1800-talet. Från prästeståndets sida hade detta varken 1847 eller tidigare inneburit ett avståndstagande från önskemålen om en av samhället bättre ordnad fattigvård. Oredsson 1971 s 150 ff och Nilsson 1965 s 9 f. Cf på denna punkt Arner 1923 s 57 ff, 121 ff och 177 ff.

5) Bl a föreskrevs plikten för friska och arbetsföra att försörja sig och sina anhöriga. I samband med detta inskränktes fvst:s plikt att tillhandahålla arbetstillfällen till att gälla endast vid missväxt eller annan allmänna olycka. Dessutom utsträcktes fvst:s husbonderätt. SFS 1853:39. Se även Nilsson 1965 s 12 ff, som även ger en skildring av förordningens tillämpning, byggd på besvärsmyndigheternas material. Cf Hansson-Preusler 1962 s 129 ff.

6) RD 1869 FKTU. Cf Rskr nr 69.

Debatten kring fattigvårdsfrågan 1869-71 är utförligt behandlad såväl av G. O. Nilsson som S. Oredsson. Nilsson har fr a pekat på den förebild, som förelegat i norsk fattigvårdslagstiftning och som i sin tur skulle vara utslag av den genomförda liberalismen.⁷⁾ Oredsson har däremot understrukit att frivillighetslinjen vid sidan av den liberala noninterventionsprincipen även haft en inomsvensk konservativ grund att bygga på, fr a i den konservativa patriarkalismen. Denna torde emellertid ha förstärkts av liberala influenser.⁸⁾ Gemensamt för dessa båda undersökningar är dock, att de betraktat den ekonomiska kris-situationen vid 1860-talets slut som den direkta förutsättningen för frivillighetslinjens genomslag.⁹⁾ I övrigt låter sig inte enligt dessa undersökningar 1869 års riksdags agerande restlöst förklaras enligt gängse politiska, ideologiska, religiösa eller yrkesbundna åsiktsindelningar.¹⁰⁾ Oredsson anser dock att frivillighetslinjen uppburits fr a av landsbygdsrepresentanterna, speciellt i kravet om sloandet av besvärsrätten.¹¹⁾

Fattigvårdsfrågan kom emellertid inte att lösas förrän vid 1871 års riksdag. Under den mellanliggande tiden skulle det radikala riksdagsförslaget 1869 successivt överges eller modifieras av dess tillskyndare. Då riksdagen 1871 tog ställning till en ny fattigvårdsförordning, hade förslaget genom upprepade kommittébearbetningar och remisskritik genomgått en kraftig förändring. Då förordningen i juni 1871 utfärdades, hade författningen i de flesta avseenden återförts till tidigare gällande principer.¹²⁾

I frågan om fattigvårdens obligatoriska åtaganden stadgade förordningens paragraf 1 att "nödtorftig fattigvård" skulle lämnas till "minderårig eller den, som till följd av ålderdom, kropps- eller sinnessjukdom, vanförhet eller lyte är oförmögen att genom arbete förvärva vad till livets uppehållande oundgängligen erfordras". Förutsättning var

7) Nilsson 1965 s 71 f, 104 f och 163. Detta i viss motsättning till Tingsten 1941 s 44 f och 48, som talar om en gemensam liberal-konservativ ideologi i sociala frågor vid denna tid.

8) Oredsson 1971 s 208 f.

9) Nilsson 1965 s 162 och Oredsson 1971 s 214. Detta gentemot Jägerskiöld 1955 s 270 och 274, som framhäver de ideologiska och politiska faktorerna.

10) Nilsson 1965 s 89 ff och Oredsson 1971 s 203 ff.

11) Oredsson 1971 s 214 f.

12) Nilsson 1965 s 147 ff och Oredsson 1971 s 176.

dock att dessa kategorier saknade egna medel samt vård och underhåll av annan.¹³⁾ Vid sidan av denna obligatoriska skyldighet för kommunen fanns emellertid en annan möjlighet till fattigvårdande åtgärder, nämligen den frivilliga fattigvård, som fattigvårdssamhället eller fattigvårdsstyrelsen kunde lämna efter eget avgörande.¹⁴⁾

Denna konstruktion speglar kompromissen mellan de frivillighets- och obligatorieprinciper, som framförts i debatten 1869-71. Jämfört med 1869 års riksdagsskrivelse hade den fattigvård, som kommunen var skyldig att ge, utökats väsentligt. Samtidigt hade i lagtexten införts bestämmelser om möjlighet till en frivillig vård. Som S. Oredsson påpekat hade emellertid innebörden i detta frivillighetsbegrepp väsentligt förändrats sedan 1869. Från att ha inneburit ett krav på att återföra fattigvården till den enskildes frivilliga avgörande hade begreppet överförs på kommunen för att beteckna den kommunala självbestämmanderätten i fattigvårdsfrågor, där någon explicit skyldighet till fattigvård inte förelåg.¹⁵⁾

Ifråga om klagorätten gjordes väsentliga inskränkningar. Den tidigare rätten att överklaga hos länsstyrelsen borttogs utom för de fall, där det kunde ifrågasättas om beslut skett i laga ordning. I övriga fall kunde klagan över fattigvårdsstyrelsens beslut endast anföras hos fattigvårdssamhället, som för dessa ärenden hade möjlighet att inrätta en prövningsnämnd. Åt länsstyrelsen gavs dock möjlighet att "tillhålla det fattigvårdssamhälle, som underlåter lämna fattigvård, då sådan enligt § 1 för viss person erfordras, att sin skyldighet fullgöra".¹⁶⁾

Det gemensamma omdömet om fattigvårdsförordningen 1871 har i forskningen varit, att den i förhållande till tidigare författning inneburit en för den hjälpbehövande ogynnsam skärpning av socialrätten.¹⁷⁾ Detta tor-

13) SFS 1871:33 § 1.

14) SFS 1871:33 § 2: "För beviljande av fattigvård i andra fall än dem, vilka i § 1 omförmälas, äger fattigvårdssamhälle bestämma de grunder, som bära av samhällets fattigvårdsstyrelse iakttagas. Har sådant bestämmande ej skett, ankommer på styrelsen att meddela fattigvård i den mån styrelsen prövar nödigt".

15) Oredsson 1971 s 185 ff.

16) SFS 1871:33 § 46. Såväl Nilsson 1965 s 158 som Oredsson 1971 s 214 talar om besvärsrättens avskaffande. Även om 1871 års FFO avskaffade den tidigare vanliga formen för klagorätt och de nya stadgandena möjligen i praktiken innebar försämrade möjligheter för de hjälpbehövande, torde dock uttrycket "avskaffa" ur formell synpunkt vara missvisande.

17) Se t ex Montgomery 1951 s 115 ff, Jägerskiöld 1955 s 325 ff, Nilsson 1965 s 158, Oredsson 1971 s 203.

de inte kunna ifrågasättas. Ur rättssynpunkt, fr a genom den inskränkta klagorätten, innebar förordningen en avsevärd försämring av de hjälpbehövandes situation. Genom att prövningen av de hjälpbehövandes behov överförts till fattigvårdssamhällena själva, hade den statliga insynen och kontrollen av fattigvårdens handhavande kraftigt inskränkts. Frågan är emellertid hur förordningen i praktiken kom att tillämpas. Med förordningens skrivning hade fattigvårdssamhället självt att bestämma omfånget och gränserna för sin verksamhet. Någon mera omfattande undersökning av den kommunala fattigvårdens omfång efter 1871 års förordnings införande existerar inte.¹⁸⁾ Det torde därför vara angeläget att i de följande lokalundersökningarna hålla detta problem i sikte. Ifråga om förhållandet mellan den offentliga fattigvården och den enskilda välgörenheten utgör detta ett naturligt delproblem.

2.2 FATTIGVÅRD OCH VÄLGÖRENHET

I fattigvårdsdebatten i riksdagen 1869 framfördes med stor styrka den frivilliga fattigvårdens företrädarnas framför en kommunernas obligatoriskt lagstadgad fattigvårdsskyldighet. Eftersom fattigvården principiellt byggde på den kristliga barmhärtigheten, låg det ett fel i "själva rättstvånget, när detta inträder på detta den frivilliga barmhärtighetens område".¹⁹⁾ Tesen att fattigvården till sin yttersta grund vila på den enskilde medborgarens kristliga medkänsla och villighet att bistå de hjälpbehövande, synes heller egentligen inte ha ifrågasatts under de debatter, som skulle leda fram till antagandet av 1871 års fattigvårdsförordning. Det problem, som kom att bli föremål för diskussion, var frågan om hur denna princip skulle kunna omsättas i praktiken. Att man därvid kom att avlägsna sig långt från det principiella utgångsläget är klart. Det har också ovan berörts, hur frivillighetsbegreppet undergick en förvandling genom försöken att överföra det på kommunens självbestämmanderätt i fattigvårdsfrågor.

Detta förhållande pekar på en betydande svårighet att i fattigvårdsdebatten vid denna tid klart definiera innebörden i begreppet fattigvård. Varken ur rättslig eller praktisk synpunkt förelåg klart uttryckt

18) Se dock Nilsson 1965 s 158 ff för kammarrättens och högsta domstolens lagtolkning i tvister mellan fattigvårdssamhällena. Se även Fvkomm 1915 II 1:2 s 25 ff och 35 f. Cf Oredsson 1971 s 185 och Hansson-Preusler 1962 s 129 f.

19) RD 1869 FK II s 115 (ecklesiastikminister F. F. Carlsson).

den moderna distinktionen mellan å ena sidan samhällets obligatoriska fattigvårdsåtagande och å andra sidan den fria välgörenheten som uttryck för den enskildes fria åtagande. Denna spänning i fattigvårdsbegreppet fanns redan i 1847 års fattigvårdsförordning och aktualiserades på nytt i fattigvårdsdebatterna 1869-71. Den torde också gå tillbaka på den praxis, som utmärkte äldre fattigvård, där gränserna mellan samhällets och den enskildes åtaganden, mellan obligatoriska och frivilliga avgifter och gåvor, mellan fattigvård och välgörenhet i stor utsträckning var flytande.²⁰⁾

I debatten i riksdagen 1869 kom frågan om fattigvårdens omfång att i viss utsträckning sammankopplas med tanken att den enskilda organiserade välgörenheten skulle ersätta den kommunala fattigvården i den omfattning det var möjligt. Detta var dock en inställning, som skar gränserna mellan obligatorie- och frivillighetsanhängare.²¹⁾ I detta sammanhang påvisades de fria associationernas betydelse som instrument för en fri välgörenhet och som komplement till den kommunala fattigvården. I denna vård fanns det, som den legala fattigvården saknade, nämligen den personliga omvårdnaden.²²⁾ Frågan om den frivilliga välgörenhetens roll skulle dock av naturliga skäl inte närmare beröras i den fortsatta fattigvårdsdebatten, eftersom problemet för riksdagen enbart var att reglera statens och kommunernas befattning med fattigvården. Att frågan om den fria välgörenheten infördes i resonemangen om samhällets förpliktelser, visar dock på en ytterligare oklarhet i det av riksdagen 1869 kraftigt lanserade frivillighetsbegreppet.²³⁾

Bakom hela detta begrepp låg emellertid den tanken förutsatt, att fattigvården i betydande utsträckning kunde bygga på frivilliga insatser, förmedlade antingen av enskilda eller av den kommunala organisationen.

20) Oredsson 1971 s 148, 208 f och 212.

21) Se t ex RD 1869 FK II s 99 (von Otter), s 112 (O. Mörner), s 166 (H. Hamilton) s 339 (Sparre) samt RD 1869 AK III s 528 (Bergström), s 564 (von Troil).

22) RD 1869 AK III s 528 (Bergström), s 545 (S. A. Hedlund). Bägge dessa, som förespråkade en utökad obligatorisk vård, hänvisade till Th. Chalmers principer för den frivilliga välgörenhetens organisation. Enligt Hedlund skulle ett vårdarsystem kunna anknytas till fattigvårdsstyrelsernas verksamhet. Ang Chalmers se Martling 1969 s 134 ff.

23) Hasselrot, som var en av de drivande krafterna bakom frivillighetslinjen, synes emellertid från början sett problemet enbart utifrån frågan om hur det individuella fattigvårdsansvaret skulle kunna överföras på kommunen samtidigt som frivilligheten bevarades. RD 1869 FK II s 99 f. Ang Hasselrot se Nilsson 1965 s 92 f.

Detta synes innebära, att motiven för fattigvården och välgörenheten i stort sett uppfattats som identiska. Problemet låg på det organisatoriska planet och gällde i praktiken hur kravet på "nödtorftig vård" skulle kunna tillgodoses inom ramen för synen på fattigvården som en i grunden kristlig barmhärtighetsgärning. Genom den skrivning 1871 års fattigvårdsförordning erhöll torde i viss mån denna syn på fattigvården ha bevarats. Frågan om detta även motsvarade praxis efter 1871 torde de följande lokalundersökningarna kunna belysa.

2.3 DEN FRIA VÄLGÖRENHETEN

1800-talet har kallats "filantropiens århundrade".²⁴⁾ Idéhistoriskt torde denna "rörelse" ha sina rötter i upplysningens humanism.²⁵⁾ Den filantropiska tendensen som är framträdande i svenskt borgerligt samhällsliv från seklets början, kan emellertid inte klart hänföras till någon bestämd kategori inom samhället eller till fixerade politiska eller religiösa partier. I stor utsträckning hämtade man sina religiöst färgade socialpolitiska idéer från utlandet, från engelsk och fransk socialliberalism och från tysk inre mission. En höjdpunkt för de filantropiska idéerna utgjorde 1840-talet, varefter en avmattning kom att ske.²⁶⁾

I fattigvårdsdebatterna under 1840-talet spelade filantropien en viktig roll för lagstiftningens humana utformning. Det har däremot påvisats, att ifråga om ståndpunktstagandena för frivillig eller obligatorisk fattigvård vid riksdagen 1869 skiljelinjen inte gick efter den filantropiska linjen. Humanitära argument användes från båda hållen.²⁷⁾

Det torde finnas anledning att understryka, att filantropiens intresse under denna tid inte primärt var begränsat till den enskilda välgörenheten.²⁸⁾ Vid den svenska välgörenhetskongressen i Stockholm 1857 behandlades i relativt liten utsträckning frågor av mera direkt välgörenhetsnatur. I centrum för programmet stod i stället fattigvårdslagstift-

24) Jörgensen 1922 passim. För termen filantropi se ibm s 8 f.

25) Jägerskiöld 1955 s 251 ff. Bramstång 1964 s 1 ff och 32.

26) Kjellén 1950 s 126 ff. Kjellén finner dock en viss dominans för moderatliberala samhällstänkare. Se även Bramstång 1964 s 3 ff. För Geijers inflytande se Rodhe E. M. 1942.

27) Nilsson 1965 s 91 ff.

28) Cf Jörgensen 1922 s 8.

ningsfrågor, varvid någon principiell kritik mot den offentliga fattigvården knappast framfördes.²⁹⁾ Detta understryker ytterligare den integration mellan fattigvård och välgörenhet, som redan ovan berörts. Även på denna punkt kan detta förhållande sägas präglas av praxis inom fattigvårdens organisation. Detta kommer närmare att utvecklas i de lokala undersökningarna.

2.4 KYRKA OCH FATTIGVÅRD

Att det i äldre tid funnits ett samband mellan svenska kyrkan och fattigvården är helt klart. På denna punkt föreligger ingen oenighet i forskningen. Frågan är emellertid, hur detta samband skall förstås och preciseras. I stor utsträckning synes detta vara ett definitionsproblem.

Den äldre lagstiftningen på fattigvårdsområdet var, enligt moderna beteckningar, av både borgerlig och kyrklig karaktär. I såväl 1571 års kyrkoordning som 1686 års kyrkolag gavs vissa föreskrifter för prästernas och församlingarnas fattigvårdsansvar.³⁰⁾ Från 1600-talet blev dessa föreskrifter kompletterade och utvidgade genom ett flertal kungliga förordningar, instruktioner och resolutioner. Under 1700-talet markerades socknarnas skyldighet att ansvara för sina fattiga och samtidigt reglerades förhållandena mellan socknarna i fattigvårdsavseende genom införandet av den s k hemortsrättsprincipen. Genom 1847 års fattigvårdsförordning gavs slutligen en enhetlig fattigvårdslagstiftning.³¹⁾

Denna utveckling har i äldre kyrkohistorisk litteratur tolkats som ett successivt undanträngande av en ursprungligen kyrklig fattigvård. Medan O. Holmström sätter gränsen för detta under 1700-talet med utgångspunkt från den då införda "tvångsprincipen" för socknarna gentemot de fattiga, vill A. Arner sätta denna gräns till 1847, eftersom först då, fattigvårdens "kyrkliga principer" övergavs.³²⁾

Ett problem, som dessa undersökningar reser, är frågan om vad som i tiden före representationsformen 1866 är att beteckna som "kyrkan". I princip sammanföll från reformationstiden samhälle och kyrka. Fram till

29) Protokoller 1857 s 17 ff.

30) KO 1571 s 193 ff och KL 1686 kap 24 § 24, kap 28.

31) Lindstedt 1915 s 16 ff.

32) Holmström 1892 s 102. Arner 1923 s 159, 179 och 225 f. För en modern framställning av den lutherskt reformatoriska fattigvårdssynen se Grimm 1970 s 222 ff.

1866 utgjorde riksdagens samtliga stånd kyrkans representation.³³⁾

För fattigvårdens vidkommande torde denna integrerade äldre samhälls-syn innebära betydande svårigheter ifråga om att skilja ut "kyrkligt och borgerligt". Det är emellertid uppenbart, att 1700-talets natur-rättsliga resonemang skulle skapa förutsättningar för en principiell debatt om vart fattigvården skulle föras.³⁴⁾ Ett delvis överraskande resultat ger ur denna synpunkt en undersökning av prästeståndets agerande i 1800-talets fattigvårdsdebatter i riksdagen. Det visar sig härvid, att prästeståndet vid samtliga riksdagar, då frågan om fattigvårdens ordnande i en generell lag var uppe, positivt stödde förslagen i denna riktning.³⁵⁾ Detta innebar, att prästeståndet utan egentlig kritik accepterade en av staten ordnad och reglerad fattigvård, där pastor endast fungerade som ledamot i fattigvårdsstyrelsen. En parallell till denna utveckling kan spåras i kyrkolagsarbetet 1824-1846, där fattigvården i det slutliga förslaget utmönstrats och förts till den borgerliga lagstiftningen.³⁶⁾ Bakom detta låg ett liberalt färgat kyrkoprogam, drivet fr a av sedermera lundabiskopen Johan Henrik Thomander. Till huvudtankarna i detta program hörde markeringen av den principiella åtskillnaden mellan den kyrkliga församlingen och det borgerliga samhället. I detta låg även en ny betoning av prästämbetets andliga karaktär och en kritik av prästernas engagemang i borgerliga ämbetsmannasysslor.³⁷⁾

Tendensen till en alltmer markerad uppdelning mellan borgerligt och kyrkligt går även igen i den kommunala organisationens utveckling. I 1817 års förordning utgjorde sockenstämma och kyrkoråd gemensamma organ för såväl "kyrkliga" som "kommunala" angelägenheter.³⁸⁾ Redan under 1820-talet framlades emellertid förslag om att skilja dessa frågor i sockenstyrelsen.³⁹⁾ I Thomanders kyrkoordningsförslag togs denna lin-

33) Normann 1952 s 28 ff. Ahrén 1956 s 13 ff.

34) Jägerskiöld 1955 s 249 ff. Jägerskiölds resultat, byggt på undersökningar av franska upplysningsidéer, torde emellertid inte utan reservationer kunna överföras på den svenska situationen. Cf härtill Nilsson 1965 s 6. För de naturrättsliga idéernas inverkan på kyrkodebatten se Ahrén 1956 s 14 ff och Normann 1963 s 7 ff.

35) Arner 1923 s 63 ff, s 121 ff och 177 ff.

36) Hippel 1914 s 343.

37) Österlin 1960 s 76 ff, 118 f, 161 och 179 ff.

38) Se Thomson 1967 och där anförd litteratur.

39) Swensson 1939 s 20 f. Motivet bakom detta förslag var närmast att minska prästernas inflytande.

je upp, varvid fattigvården fördes till socknens borgerliga angelägenheter. Endast prästens delaktighet i fattigvården, vilken Thomander fann angelägen, kunde hänföras till de kyrkliga frågorna.⁴⁰⁾ I 1843 års sockensjälvstyrelseförfattningar blev sockennämnden skild från kyrkorådet. I nämnden deltog pastor endast som ledamot. På landsbygden skulle fattigvården efter 1847 bli en av sockennämndens viktigaste uppgifter. I städerna skapades särskilda fattigvårdsstyrelser, där pastor var självskriven ledamot. I kommunallagstiftningen 1862 följdes dessa linjer genom tillskapandet av separata organ för den borgerliga och kyrkliga kommunen.⁴¹⁾

En med liberalismen samverkande faktor i denna utveckling utgjorde en väckelseinspirerad konfessionell teologi, som från 1830-talet gjorde sig gällande i Sverige. Det kyrkobegrepp, som denna teologi hävdade, ställde kyrkan som ett eget organ, ett samfund vid sidan av samhället. Utifrån dylika uppfattningar kunde man kräva en kyrkans egen representation vid sidan av folkrepresentationen.⁴²⁾ Till dessa idéer skulle även komma reformförslag i presbyterial-synodal riktning. Då kyrkomötet tillkom 1863-66 i samband med representationsreformen, gällde dess kompetens "inre" kyrkliga angelägenheter.⁴³⁾ Till dessa hörde inte fattigvårdsfrågorna.

Det kan sålunda konstateras, att den kyrkliga organisationen under 1800-talets gång successivt avkopplades från det direkta fattigvårdsarbetet. Genom representationsreformen förlorade dessutom prästeståndet sin möjlighet att direkt påverka lagstiftningsarbetet. Till denna utveckling hade de kyrkliga organen själva aktivt medverkat.

Detta innebar emellertid inte att det helt saknades röster för en motsatt syn. Redan vid 1823 års riksdag hade enstaka inlägg gjorts för att anknyta delar av fattigvården till den kyrkliga organisationen.⁴⁴⁾ Bortsett från kravet på pastor som ordförande i fattigvårdsstyrelsen och önskemålet om en särskild fattigvårdsstyrelse i stället för sockennämnden framkom emellertid ingen nämnvärd opposition mot fattigvårdskommit-

40) Österlin 1960 s 207 f. Se även Thomanders kritik mot förslaget till sockennämnd vid riksdagen 1840-41. Ibm s 265.

41) Kaijser 1942 s 42 ff.

42) Göransson 1959 s 27. Walan 1964 s 16. Göransson 1967 s 115 f.

43) Ahrén 1956 s 67 ff och 220 ff.

44) Arner 1923 s 59 f.

téns förslag i prästeståndet vid 1840-41 års riksdag.⁴⁵⁾ En motion vid riksdagen 1851 om pastor som fattigvårdsstyrelsens ordförande föranledde heller ingen åtgärd från ståndets sida.⁴⁶⁾ Detta gäller även för det förslag prosten B. Runsten framlade vid 1853-54 års riksdag. I en motion riktade han skarp kritik mot den "imperativa form" fattigvården fått genom lagstiftningen. Därigenom hade fattigvården, som egentligen var en kyrkans angelägenhet, delvis förlorat sin "kristliga andemening". Runsten krävde därför att pastor skulle leda den lokala fattigvården och att domkapitlena skulle ersätta länsstyrelserna som övervakande instans. I utskottet avslogs förslaget om pastors ordförandeskap i fattigvårdsstyrelsen med ett flertal argument. Vid sidan av att pastor inte alltid kunde vara lämplig, pekade man på att uppdraget skulle vara ett hinder i hans egentliga tjänst. Den stränghet, som krävdes hos en fattigvårdsstyrelsens ordförande, kunde "ej så väl förenas" med prästämbetet. I debatten i prästeståndet betonade vissa ledamöter det principiellt riktiga i Runstens motion men menade samtidigt att hans program var praktiskt ogenomförbart. Prästens uppgift skulle vara att i det nuvarande läget "mjuka upp" lagen.⁴⁷⁾

I 1871 års fattigvårdsförordning inskrevs pastors rättighet att "i de inom pastoratet för fattigvårds handhavande utsedda styrelsers förhandlingar och beslut deltaga".⁴⁸⁾

2.5 FATTIGVÅRDENS ORGANISATION

Det har ovan antytts, att de olika spänningarna i fattigvårdsbegreppet torde spegla äldre tradition inom fattigvårdens organisation. I litteraturen har man även starkt framhållit den lösa organisation, som speciellt präglade fattigvården på landsbygden.⁴⁹⁾ Här skall emellertid närmast städernas organisationsformer beröras. Genom 1847 års fattigvårdsförordning lades ledningen av församlingens fattigvårdsangelägen-

45) Ibm s 186.

46) Ibm s 186 f.

47) RD 1853-54 Prp I s 121 f och VII s 424 ff samt LABEU 20.

48) SFS 1871:33 § 10 mom 3. Cf Nilsson 1965 s 150 not 3.

49) Lindstedt 1915 s 74 f, Nilsson 1965 s 16 f och 48 ff. Oredsson 1971 s 148. Cf Fvkomm 1915 II 1:2 s 68, som anger att endast 166 fattigvårdssamhällen hade reglementen vid 1900-talets början. För äldre praxis fr a på landsbygden se Levander 1934 och Kumm 1940.

heter på den nyskapade fattigvårdsstyrelsen. I de fall fattigvårdssamhället uppdelades i "mindre kretsar eller rotar", borde fattigvårdsstyrelsens ledamöter fungera som ordningsmän inom sina områden.⁵⁰⁾ Denna indelning synes även ha berört städernas organisation för den öppna fattigvården.⁵¹⁾ Här fanns emellertid redan före 1847 en i vissa avseenden utvecklad administration, som syftade till att vinna en bättre kontroll över de fattiga, som inte var intagna på fattighus eller andra inrättningar.

I Stockholm hade mot slutet av 1790-talet bildats direktioner inom de olika församlingarna för att biträda pastor. Ledamöterna i denna styrelse fördelade mellan sig församlingen i distrikt, i vilket var och en ansvarade för den öppna vården, bedrev uppsökande och kontrollerande verksamhet och fördelade understöd. Genom stadgan för Stockholms fattigvård 1807 utvidgades denna administrativa form ytterligare. Staden indelades i 14 distrikt med var sin "direktör". Till hjälp i den öppna vården hade denne ett flertal oavlönade "föreståndare", vilka var och en skulle taga hand om ca 15 familjer. Denne skulle ha uppsikt över de fattiga inom sitt distrikt och var fjortonde dag lämna rapport till direktören. Vid hjälpbehov skulle de fattiga vända sig till föreståndaren. Under 1840-talet skapades vid sidan av fattigdirektionen en ordningsnämnd inom varje församling med ordningsmän, som skulle hålla uppsikt över det sociala och sedliga förhållandet inom sitt distrikt och stå i personlig kontakt med de fattiga.⁵²⁾

Modellerna för denna organisation hämtades från kontinenten, fr a från Hamburg och Köpenhamn.⁵³⁾ Systemet med fattigdirektioner och ordningsmän skulle under 1800-talet införas i ett flertal svenska städer.⁵⁴⁾

Under stark påverkan av kontinentala idéer utgav stockholmsprästen C. A. Wenström 1857 ett reformförslag om fattigvårdens organisation och uppläggning.⁵⁵⁾ Förslaget gällde inrättandet av ett frivilligt vår-

50) SFS 1847:23 § 3 mom 2 och 3.

51) Ang roteindelningsproblemet på landsbygden se Nilsson 1965 s 24 ff. Termen "öppen vård" används i denna framställning för att karaktärisera den del av vården, som inte är av anstaltskaraktär - s k "sluten vård".

52) Müller 1906 s 91 ff, 100 ff och 177 ff.

53) Jörgensen 1922 s 71. Cf Jörgensen 1940 s 24.

54) Se följande lokalundersökningar.

55) Ang Wenström se Kjellén 1950 s 139. Som framgår av Kjellén var Wenström inne på liknande idéer **redan** under 1840-talet.

darsystem i den offentliga fattigvården. Samtidigt gav Wenström en relativt skarp kritik av vad han kallade "tvångsfattigvården". Det gällde att återföra fattigvården till den rätta grunden, "nämligen den kristliga, eller rent kyrkliga".⁵⁶⁾ Wenströms förslag innebar emellertid inte ett övergivande av den lagstadgade fattigvården utan avsåg närmast att komplettera den. Detta skulle ske genom ett organiserat frivilligt vårdarsystem, anknutet till den kommunala fattigvården. För detta gav, enligt Wenström, den befintliga fattigförordningen genom sina bestämmelser om krets- och roteindelning en naturlig utgångspunkt. En sådan decentraliserad vård skulle onödiggöra "de hjälpbehövandes inspärrende i fattighus" och deras bortauktionerande åt den minstbjudande. I stället skulle fattigvården "utföras i hemmen" genom vårdare. En förebild för dessa var de urkyrkliga församlingstjänarna - diakonerna. Dessa skulle stå i personlig kontakt med de fattiga, ge dem råd och ledning, uppmuntra till självhjälp och sparsamhet och i sista hand lämna understöd. Vårdaren skulle också försöka engagera andra hjälpvilliga i sitt distrikt. Hela denna verksamhet skulle ske i samarbete med fattigvårdsstyrelsen. De försök, som gjorts i Stockholm fr a genom Skyddsföreningen, hade felat på denna punkt. Förutsättningen för att det skulle få framgång var att det rådde en "stor, orubblig och allmän harmoni ... mellan den allmänna och den enskilda välgörenheten". Målsättningen för arbete skulle vara att hindra den fattige att bli ett "fattighjon". Verksamheten måste också ske i en kristlig anda, vårdarna skulle vara "kyrkliga män". Genom detta system skulle pauperismen motverkas och "de lägre klasserna" lyftas.⁵⁷⁾

Wenström gjorde i sin skrift ingen hemlighet av varifrån han hämtade denna organisationsmodell. Dels byggde han på den franske statsmannen och filantropen de Gerando, dels på skotten Thomas Chalmers. Hos Wenström hade dessa på ett intressant sätt kombinerats.

Den skotske prästen Thomas Chalmers hade i Glasgow under 1820-30-talet byggt upp en fattigvårdsorganisation på den kyrkliga församlingens grund. Möjligen hade han rönt påverkan av det hamburgska vårdarsystemet. Det karakteristiska för Chalmers var dock hans principiella motvilja

56) Wenström 1857 s 3. Förslaget var föranlett av Välgörenhetsmötet i Stockholm 1857, där man enligt W. inte visat bekantskap med idéerna inom den frivilliga välgörenheten. Wenström, som deltog i mötet, hade dock därvid inte spelat någon framträdande roll. Se Protokoller 1857 s 61.

57) Wenström 1857 s 5 ff.

mot statlig inblandning i fattigvården. I anslutning till Adam Smith och Thomas Malthus menade Chalmers att den legala fattigvården var demoraliserande, pauperiserande och skapade en osund understödstagaranda. Genom att barmhärtigheten trängdes tillbaka skapades motsättningar mellan samhällsgrupper. Enligt Chalmers var den enda rätta vägen att återge fattigvården sin frivilliga karaktär. Detta skulle åstadkommas genom att göra fattigvården till en kyrklig angelägenhet byggd på frivilliga men organiserade insatser. För detta ändamål indelade Chalmers sin församling i distrikt och utsåg vårdare-diakoner, som genom personlig kontakt med ett fåtal fattiga skulle bedriva ett socialt-moraliskt uppbyggnadsarbete. Under tiden fram till omkring 1850 infördes detta system i ett flertal skotska församlingar.⁵⁸⁾

Gerando hörde till de franska liberaler, som i relativt stor utsträckning påverkat den svenska samhällsdebatten under 1840-talet. I fattigvårdsfrågan hävdade Gerando ett långtgående samarbete mellan frivillig välgörenhet och offentlig fattigvård, där barmhärtighetsprinciperna gavs stort utrymme. Vården om de fattiga skulle ske genom "patronage" - ett system uppbyggt på vårdarprincipen och organiserat genom bl a välgörenhetsbyråer, där välgörenhet och fattigvård skulle samverka.⁵⁹⁾

Wenströms idéer skulle i vissa avseenden komma igen i fattigvårdsdebatterna 1869-71. I den kyrkliga tidningen Wäktaren gavs våren 1868 ett referat av ett frivilligt vårdarsystem i Edinburgh.⁶⁰⁾ I en artikel i juni 1869 med titeln "pauperismen och tio Guds bud" menade författaren att orsaken till det rådande nödtillståndet bl a var, att "husbonde- och fadersväldet" kommit i förakt. Kärleken skulle upphäva skillnaden mellan de nödlidande och kapitalisterna. "Kommer barmhärtigheten till de nödlidande inte av kärlek, utan är framtvingad av t ex fattigvårdsförordningen, så vidgar en sådan barmhärtighet i stället för att

58) Martling 1969 s 134 ff.

59) Se t ex Kjellén 1937 s 106, 123 ff och ibm 1950 s 136 f, som pekar på Gerandos inflytande på Geijer, P. A. Siljeström, J. Lundell och fr a Carl af Forsell. Se även Rodhe E. M. 1942 s 352 f och 389 f samt Bramstång 1964 s 47. Se även referat hos Wenström 1857 s 37 ff. Hos Naville 1842 föreligger en likartad inställning till fattigvårdsfrågan. Naville kritiserade fattigskatt, arbetsinrättningar, hemortsrätt och den hjälpbehövandes rätt till fattigvård och förespråkade i stället fri eller kyrkligt organiserad välgörenhet. Naville 1842 s 49 ff, 110 ff och fr a 249 ff.

60) Wäktaren 23.4.1868 och 30.4.1868. Wäktaren stödde emellertid "obligatorielinjen" i fattigvårdsdebatten. Oredsson 1971 s 161.

upphäva svalget ..." Bristen på en rätt "kristlig och kyrklig fattigvård" var en "sorglig anledning till den rådande pauperismen". Denna artikel var signerad av den lundensiske teologen S. L. Bring.⁶¹⁾ 1871 konstaterade tidningen i en ledare riktad mot socialismen, att det enda vapnet mot det "hat", som socialismen spred, var den kristna kärleken. Den skapade personligheter som t ex den tyske inre-missionsmannen Wichern, Chalmers och den tyske fattigvårdsreformatorn Daniel von der Heidt. Genom det system som den sistnämnde skapat i Elberfeld, gavs ett "vackert exempel" på en kristligt utformad fattigvård. I Elberfeld hade ett vårdarsystem byggts in i den offentliga fattigvården, där den personliga vården av de fattiga hade ställts i centrum. Genom att låta vårdaren koncentrera sin omsorg endast till ett litet fåtal fattiga och genom en decentralisering av understödsverksamheten hade den öppna vården reformerats. I stället för allmosor försökte man ge de fattiga arbetsförtjänster.⁶²⁾

I fattigvårdsförordningen 1871 gavs inga särskilda föreskrifter om fattigvårdens personalorganisation under fattigvårdsstyrelsen.⁶³⁾ Det lämnades dock möjligheter för styrelsen att låta särskild av styrelsen utsedd person mottaga anmälan om behov av fattigvård.⁶⁴⁾ Därigenom sanktionerades det ordningsmannasystem, som fanns i ett flertal städer. Av intresse i detta sammanhang är fr a, att det även öppnade möjligheter för en kombination av frivillig och offentlig fattigvård enligt de modeller, som ovan skisserats.

61) Wäktaren 17.6.1869 och 23.6.1869.

62) Wäktaren 21.12.1871 Bihang.

63) Ett undantag från denna regel var föreskriften om "ett behövt antal tillsyningsmän" för bettlare. SFS 1871:33 § 39.

64) SFS 1871:33 § 11.

3. LOKAL ORGANISATION OCH DEBATT

3.1 LOKALUNDERSÖKNINGARNAS UPPLÄGGNING

De följande lokalundersökningarna omfattar sex städer - Uppsala, Gävle, Lund, Göteborg, Falkenberg och Stockholm.

Målsättningen har varit att få en likartad uppläggning av varje delundersökning. Materialtillgång och lokala variationer inom undersökningsområdet har i vissa fall medfört modifikationer i dispositionen. I stort sett kommer emellertid följande undersökningsmodell att användas:

Efter en undersökning av den kommunala fattigvårdens omfång och organisation i tiden efter 1871 kommer den fria välgörenhetens former och omfattning att skildras. Vidare undersöks prästerskapets deltagande i fattigvården och den inomkyrkliga debatten om fattigvård och välgörenhet. Denna utveckling dras fram till slutet av 1880-talet.

Framställningen koncentreras därefter till fattigvårdsdebatten omkring 1890, där förhållandet mellan den kommunala fattigvården, den fria välgörenheten och idéerna om en kyrklig social vård analyseras. Huvudintresset läggs härvid vid den lokala diskussionen om den frivilliga och den kyrkliga fattigvården och deras organisationsmodeller. Denna undersökning dras fram till omkring 1895.

Ett problem i framställningen utgör terminologien. Begreppet fattigvård täcker i källmaterialet en mängd olika vårdformer, från helt privat välgörenhet till obligatorisk fattigvård enligt fattigvårdsförordningen § 1. Detta gäller även termen välgörenhet, som ofta används synonymt med fattigvård. Detta har skapat vissa svårigheter att upprätthålla en konsekvent terminologi.

För att beteckna den offentliga kommunala fattigvården har uttrycket legal fattigvård använts. Mot denna ställs olika former för friare vårdformer, frivillig fattigvård, fri eller frivillig välgörenhet, enskild välgörenhet. Det gemensamma för dessa välgörenhetsformer är, att de har någon form av organisation. Den individuella oorganiserade välgörenheten kallas privat välgörenhet.

3.2 UPPSALA

I diskussionerna och förarbetena till fattigvårdsförordningen 1871 hade från många håll påpekats, att fattigvård egentligen inte var en kommunal skyldighet, utan vilade på den enskilda frivilliga kristliga barmhärtigheten.¹⁾ Vid förordningens antagande kom emellertid den principen att stadfästas, att fattigvård blev en kommunens skyldighet. Karaktären av kompromiss avspeglas dock i att kommunens skyldighet att ge "nödtorftig vård" inte fick sin motsvarighet i understödstagarens rätt till fattigvård. Man fruktade att en sådan rättighet skulle få demoraliserande följder och sanktionera lättja och slösaktighet och således få pauperiserande verkningar. Denna argumentering byggde på den då utbredda föreställningen, att orsakerna till fattigdom till största delen låg på det personliga, moraliska planet.²⁾

I det reglemente för Uppsala stads fattigvård, som fastställdes 1871, är denna aspekt klart markerad. "Fattigvårdens ändamål är att bereda nödtorftig vård och försörjning åt varje verkligt nödställd medlem av kommunen samt att därjämte söka befordra gudsfruktan, arbetsamhet och sedlighet hos dem, som fattigunderstöd åtnjuta". Skyldighet förelåg för fattigvårdsstyrelsen att lämna fattigvård åt ensamstående barn och åt sådana, som p g a "ålderdom, kropps- eller sinnessjukdom, vanförhet eller lyte" var oförmögna till någon arbetsförtjänst. För övriga hjälpbehövande föreskrev reglementet "må fattigvårdsstyrelsen lämna hjälp" ... "när styrelsen finner sådant oundgängligen behövt".³⁾ Om möjligt skulle hjälp motsvaras av en arbetsinsats från vårdmottagaren.⁴⁾ Vid behov av full försörjning skulle den hjälpbehövande ställas under "styrelsens husbondevälde" och intagas på stadens fattighus.⁵⁾ Vid sidan av denna s.k. slutna vård räknade man även med fattigvård i form av tillfälliga understöd eller regelbundna bidrag till hjälpbehövande, som inte behövde intagas på fattighus.⁶⁾ Det är på detta område - den s k

1) Se ovan 2.1.

2) Se ovan 2.1.

3) Reglemente Uppsala 1871 § 1.

4) Ibm § 1, 8 och 10.

5) Ibm § 7 och 8. Enligt § 6 skulle dock ensamstående barn i första hand placeras i fosterhem.

6) Ibm § 5, 16 och 19.

öppna värden, som problemen under perioden efter 1871 kom att bli brännande.⁷⁾

Från 1840 kan en markant folkökning i Uppsala noteras. Denna tendens, märkbar i flertalet svenska städer, försvagades något under 1850-talet för att åter nå en höjdpunkt under perioden 1870-1890. 90-talet bryter tvärt mot denna stegring och svarar för den absolut lägsta folkökningensprocenten under perioden 1840-1920.⁸⁾ Den starka folkökningen 1860-1890 har man satt i samband med näringslivets uppsving under perioden och de förutsättningar som järnvägsbyggandet skapade för Uppsala.⁹⁾ Denna utveckling skapade tidigt sociala problem, då ökningen i första hand berodde på en fortgående inflyttning av okvalificerat arbetsfolk, som inte längre fann sin utkomst på landsbygden. Följderna blev arbetslöshet och en besvärande bostadsbrist, som dock genom de goda konjunkturerna efter 1857 tillfälligt genom intensiv byggnadsverksamhet kunde avhjälpas.¹⁰⁾ Denna verksamhet var av övervägande privat natur,¹¹⁾ men kunde även omhändertagas av ekonomiska organisationer med viss filantropisk inriktning.¹²⁾

För stadens legala myndigheter skapade denna inflyttning stora problem, för vilkas lösning saknades både ekonomiska resurser och ideologiska förutsättningar. Arbetslösheten blev ett ständigt bekymmer för fattigvårdsstyrelsen genom det utbredda tiggeri, som tvingades fram. Några egentliga nödhjälpsarbeten av större eller varaktigare omfattning hör man under 60-talet inget av. Enskilt initiativ - enskild välgörenhet fick ta vid där fattigvårdens resurser slutade.¹³⁾ Denna kombination av officiell fattigvård - enskild väl-

7) För tiden före 1871 se Lundh 1963 s 20 ff och 164 ff.

8) Ekstedt-Löfberg-Rudberg 1944 s 447, varur följande siffror hämtats:

År	Folkmängd	Ökning i medeltal i %
1840	5.203	
1850	6.952	3.36
1860	8.459	2.17
1870	11.433	3.51
1880	15.625	3.71
1890	21.511	3.72
1900	22.855	0.62
1910	25.960	1.35
1920	28.897	1.13

9) Ibm. Se även Gårdlund 1942 s 290 ff.

10) Lundh 1963 s 164 ff.

11) Ibm s 176.

12) Se t ex Bølagets förberedande av bostäder åt den arbetande klassen i Uppsala arkiv i Uppsala landsarkiv. Bostäderna avyttrades 1878 till Uppsala stad.

13) Lundh 1963 s 22 och 165 f.

görenhet avspeglas i fattigvårdsreglementet 1871. Styrelsen skulle för att få bättre kännedom om tillståndet bland den fattigare befolkningen stå i kontakt med stadens s.k. Fruntimmersförening, Ordningssmannen, dvs. ledamoten av Fattigvårdsstyrelsen, som förestod en krets eller ett distrikt, skulle även bevaka gåvor till de fattiga från enskilda personer eller "välgörenhetsanstalter".¹⁴⁾

Fruntimmersföreningen i Uppsala, stiftad 1845, efter modell av liknande föreningar i Linköping och Karlskrona, hade bildats för omhändertagande av "värnlösa och vanvårdade barn".¹⁵⁾ Föreningen, vars målsättning var att möjliggöra "kristlig vård och uppfostran", organiserades på så sätt, att ledningen kom att ligga i händerna på en direktion bestående av sju damer jämte fyra rådgivande herrar.¹⁶⁾ Som sekreterare kom av tradition en av domkyrkoförsamlingens präster att fungera.¹⁷⁾ Föreningens arbete sträckte sig över ett ganska vitt fält. Man förmedlade syarbeten som extrainkomster i fattiga hem, man gav friplatser i skolor, man fick disponera stadens hundskattemedel för utdelning av ved, en barnkrubba var i verksamhet under åren 1861-1864, man hade lånebibliotek och ägnade sig åt skriftspridning. Från 1863 fanns även ett fastare samarbete mellan föreningen och fattigvårdsstyrelsen. Då genomfördes en omorganisation, så att föreningens "direktriser", som hade uppsikt över var sin del av staden, nu fick distrikt, som överensstämde med fattigvårdens kretsindelning. Det samarbete, som fattigvårdsreglementet talar om, kom bl.a. till uttryck i att fattigvårdsstyrelsen övertog en del av föreningens åtaganden t ex bespisning för fattiga skolbarn.¹⁸⁾

Vid sidan om Fruntimmersföreningen fanns under 70-talet ett flertal välgörande sällskap och organisationer. Av äldre datum är sällskapet T. B. (1830) samt fonder och inrättningar för s k Pauvres honteux. Sällskapet Jultomtarne tillkom 1876. I detta sammanhang kan även nämnas de många sjuk- och begravningskassor och föreningar, som växte fram under 1870- och 80-talen.¹⁹⁾ Därtill kan

14) Reglemente Uppsala 1871 § 9 och 22.

15) FUP 3.1.1845, UDA.

16) FUP 14.3.1845, UDA.

17) FUP 14.3.1845 och 20.9.1885, UDA. Se även en kortare historik över föreningen av Tamm-Götlind 1946.

18) Tamm-Götlind 1946.

19) En kortare översikt över välgörenhetsorganisationer i Uppsala ges i KMBef 1884 Upsala län s 37 f samt Ibm 1895 Upsala län s 46 f, där även uppgifter om enskilda donationer för fattigvård lämnas. För donationer förvaltade av Uppsala stad se Uppsala stads donationsfonder 1959. Beträffande Sällskapet T. B. och Jultomtarne se Jultomtarne Uppsala 1926.

läggas den helt privata välgöreheten, vars omfattning givetvis är helt omöjlig att uppskatta.

3.2.1 Krisen inom fattigvården och utbyggnaden av den enskilda välgöreheten

3.2.1.1 Den legala fattigvården

Utvecklingen inom fattigvården i Uppsala synes, trots ovan anförda frivilliga insatser under 60- och 70-talen, ha inneburit ökade svårigheter för stadens fattigvårdsstyrelse. En genomgång av styrelsens protokoll för tiden 1871-95 visar, att man omkring 1880 fick allt svårare att komma till rätta med tiggeriet. Detta var enligt fattigvårdsförordningen och stadens reglemente inte tillåtet.²⁰⁾

År 1879 uttalade sig fattigvårdsstyrelsen för en ökad samverkan med polismyndigheten mot tiggeriet.²¹⁾ Ett ofta återkommande ärende blev att varna bettlare²²⁾ och att genom upprop i stadens tidningar uppmana allmänheten att inte ge allmosor utan åtskillnad, utan hänvisa tiggare till fattigvården.²³⁾ Även välgörande sällskap kom att anmodas att inte underhålla fattiga, som ej vunnit hemorts rätt i staden.²⁴⁾ Att ökningen av tiggeriet hade klart samband med den ökade inflyttningen och arbetslösheten stod klart för fattigvårdsstyrelsen. Frågan gällde huruvida fattigvårdsstyrelsen skulle erbjuda arbeten eller endast ge understöd. Redan 1879 hade man av praktiska skäl avvisat ett förslag om att förlägga en tvångsarbetsanstalt för hela länet till fat-

20) Reglemente Uppsala 1871 § 22 och 29.

21) UFSP 26.2.1879 § 3, USA. Enligt Instruktion Uppsala 1872 § 6 ålåg det polismästaren att meddela den handräckning, som fattigvårdsstyrelsen begärde angående bettlare.

22) Se t e x UFSP 29.12.1881 § 2, USA.

23) UFSP 25.5.1881 § 3 och 25.1.1882 § 5, USA.

24) UFSP 24.11.1880 § 11. USA. För vinnande av hemorts rätt krävdes minst ett års vistelse på orten efter mantalsskrivningen, under vilken tid fattigvård ej fick utgå. Till behövande utan hemorts rätt lämnades understöd, men detta kunde återkrävas av den kommun, där den behövande senast haft hemorts rätt. Det fanns också möjlighet att sända personen tillbaka till hemortskommunen. Om detta se FFO 1871 § 22-32. Se även Gårdlund 1942 s 275 f. Fattigvårdsstyrelsens i Uppsala uttalande skedde på "förekommen anledning" och riktades troligen mot det nyöppnade s k Hellmanska Arbetshemmet. Se härom Hellman 1891 s 76 f.

tigvårdsanstalten i Uppsala.²⁵⁾ Behovet av en kommunal arbetsanstalt för den kategori av understödstagare, vars fattigdom berodde på arbetslöshet, ledde också till att fattigvårdsstyrelsen 1882 tillsatte en kommitté för att om möjligt lösa problemet.²⁶⁾ Kommittén kom dock inte att framlägga något förslag.

Denna tendens till ökade krav på samhällets vårdorgan kan belysas genom en statistisk översikt över förhållandet mellan befolkningsväxt, antal understödstagare och kostnader för deras vård och underhåll i Uppsala under perioden 1875-1895.²⁷⁾ Denna uppställning ger vid handen att befolkningsökningen avstannat redan omkring 1886,²⁸⁾ och är starkast markerad under två perioder - 1875-79 och 1881-85. Ser man till ökningen av antalet understödstagare, finns en liknande tendens med två perioder - 1879-82 och 1885-88. Ökningen av kostnaderna följer i stort samma periodindelning. Omkring 1890 sker en plötslig kraftig kostnadsökning, som motsvaras av en liknande ökning i antalet understödstagare. Någon föregående stegring i befolkningstillväxten saknas här helt. En närmare analys av de ekonomiska och sociala faktorer, som ligger bakom denna utveckling, faller utom ramen för denna undersökning. Det

25) UFSP 26.3.1879 § 5 Litt A (står felaktigt under 31.5.1882), USA. Förslaget var remitterat från en av landstinget tillsatt kommitté.

26) UFSP 25.1.1882 § 4, USA.

27) Tabell 1. Materialet hämtat ur Bidrag SOS, KFoF för åren 1875 till 1895.

År	Understöds- tagare Män	Samtliga	Fattigvårds- kostnader	Innevånare i Uppsala
1875	182	793	26.636	12.644
1876	163	693	25.777	13.049
1877	178	731	29.353	13.446
1878	187	768	28.022	14.069
1879	222	945	31.547	15.808
1880	244	1.012	34.519	15.675
1881	286	1.206	42.727	16.436
1882	332	1.276	42.620	16.858
1883	307	1.205	42.280	17.682
1884	296	1.193	45.093	18.762
1885	349	1.326	49.055	20.202
1886	406	1.549	54.203	20.955
1887	420	1.681	59.457	21.249
1888	496	1.905	68.042	21.710
1889	490	1.874	69.062	21.846
1890	546	2.049	75.562	21.511
1891	530	2.128	88.210	21.441
1892	571	2.141	92.459	21.109
1893	546	2.160	91.497	21.021
1894	470	1.997	90.120	21.147
1895	529	1.997	90.405	21.428

28) Jfr ovan s 24 not 3, där folkökningsperioden dras fram till 1890.

räcker i detta sammanhang att peka på, att den snabba befolkningstillväxten följts av problem på fattigvårdens område. En möjlig förklaring till eftersläpningen - att behovet av ökad social vård uppträder först efter topparna i befolkningsökningen - kan vara att fattigvård undvikits av de inflyttade under det närmaste året efter inflyttningen. Åtnjuten fattigvård under denna period förhindrade nämligen vinnandet av hemortsrätt.²⁹⁾ Den viktigaste faktorn måste dock vara de nedgångar i konjunkturerna, som träffade Sverige i slutet på 70-talet och som sedan kom att bestå med få avbrott under hela 80-talet. Vågdalarna i denna period av sämre konjukturer kom omkring 1879 och mitten av 80-talet.³⁰⁾ Det ligger nära till hands att se orsakerna till såväl avstannandet i folkökningen som ökningen av understödstagare och fattigvårdskostnader i dessa konjunkturedgångar. 70-talets goda konjukturer hade gett utslag i en intensiv byggnadsverksamhet i staden och dragit till sig arbetskraft från landsbygden.³¹⁾ Det var denna arbetskraft som under 80-talet friställdes. Det får anses vara denna arbetslöshet, som döljer sig bakom den kraftiga stegringen från 1879, när det gäller manliga understödstagare.

Fattigvårdsstyrelsen vidtog i detta läge endast restriktiva åtgärder. 1884 konstaterade man i styrelsen, att under åren 1876-83 hade understödstagarnas antal ökat med 73 %, under det att ökningen av denna kyrkoskrivna befolkning uppgått till 35 %. Detta föranledde fattigvårdsstyrelsen att i stadens tidningar uppmäna stadens husägare att inte hyra ut åt "obemedlade".³²⁾ På detta sätt försökte man förhindra inflyttning av personer som kunde antas i framtiden behöva fattighjälp.³³⁾ Det kan i detta sammanhang påpekas att inflyttningen till staden skapade en helt ny stadsbild. Nya kvarter och områden med övervägande arbetarbefolkning växte upp i en krans runt den inre staden under 80-talet.³⁴⁾ Detta medförde en utökning av antalet fattigvårdsdistrikt, som 1886 bestämdes till 14.³⁵⁾ Ökningen av antalet understödstagare kom helt att ligga på den s.k. öppna vårdens område. Stadens fattighus, som rymde c:a 175 personer,³⁶⁾ hade under 70-talet i viss mån täckt fattigvårdsbehovet, men svarade

29) Se ovan s 26 not 24.

30) Montgomery 1951 s 122. Oredsson 1967 s 98 f.

31) Olivecrona 1938 s 88 f, Hellman 1891 s 76.

32) UFSP 30.4.1884 § 6, USA.

33) Se t ex Gårdlund 1942 s 275, som pekar på detta förfaringssätt vad gäller de tre största städerna i landet. Denna praxis hade ej stöd i fattigvårdsförordningen. "Ej må någon för äventyret av framtida fattigvårdstunga förmenas rätt att välja vistelseort." FFO 1871 § 28.

34) Ekstedt-Löfberg-Rudberg 1944 s 451

35) UFSP 27.1.1886 § 8, USA.

36) Bidrag SOS, KFof 1875.

På nyåret 1880 hade rektorn för Fjellstedtska skolan, J. Kerfstedt inbjudit teologer jämte stadens präster till skolan för överläggning om inrättandet av ett studenthem samt ett magdalenahem - räddningshem för "fallna kvinnor". För lösande av dessa båda projekt hade två kommittéer tillsatts.⁴²⁾ I kommitté 2 satt bl a teologie professorn H. Gez. v. Scheele.⁴³⁾ Det blev också denna kommitté, som blev startpunkten för föreningen. Vid kommitténs första sammanträde beslöt man att bilda en förening för "sedlighetens befrämjande" och von Scheele åtog sig att skriva stadgar.⁴⁴⁾ Sedan dessa stadgar godkänts och man dessutom författat stadgar för ett Magdalenahem, sammanträffade kommittéerna med sina uppdragsgivare från mötet på Fjellstedtska skolan, varvid förslagen godkändes och ett uppprop till allmänheten beslöts.⁴⁵⁾ Den 19/2 1880 höll K. Wicksell sitt föredrag om födelsekontroll som motåtgärd mot överbefolkningsrisken, vilket utlöste en storm av protester bl a i pressen.⁴⁶⁾ Vid detta tillfälle var dock redan föreningens namn och stadgar och huvudsakliga verksamhetsområde fastställda.⁴⁷⁾ Detta hindrar givetvis inte att Wicksells föredrag blev en viktig förevändning i föreningens arbete för "sedlighetens främjande på kristendomens grund". Denna målsättning, angiven i föreningens stadgar, skulle realiseras genom föredrag och skriftspridning för att "väcka ett allmännare och mera djupgående intresse för ett kyskt liv, såsom varande ur både kristlig och fosterländsk synpunkt av största vikt". Samtidigt ville man försöka inrätta Magdalena- och skyddshem och på olika sätt bekämpa prostitutionen.⁴⁸⁾ Föreningens samband med stadens prästerskap inskränkte sig inte till det ursprungliga initiativet. I stadgarna intogs bestämmelsen att sta-

42) J. Kerfstedt t A.F. Beckman 7.1.1880. BS. UUB.

43) USP (inledning till prot.-bok: "De närmaste förberedelserna"), ULA. Huvudfrågan vid sammanträdet på Fjellstedtska skolan anges vara hur ungdomen skulle räddas "från både timligt och evigt elände".

44) USP 27.1.1880, ULA.

45) USP 2.2.1880, 16.2.1880, 21.2.1880, ULA. Se även J. Kerfstedt t A.F. Beckman 18.2.1880, BS, UUB.

46) Ekman 1960 s 179 ff.

47) Jfr Ekman 1960, som genom att bygga fr a på tidningsmaterial hävdar, att Wicksells föredrag blev anledning till föreningens bildande och att landshövdingen Hamilton därvid spelat en ledande roll. Jfr även Olivecrona 1938, som gör H. Gez. von Scheele till initiativtagare. Naturligare är att sätta föreningens bildande i samband med den svenska filialavdelningen till Federationen för befrämjande av den allmänna sedligheten och särskilt för bekämpandet av prostitutionen, som bildats i Stockholm 1878. Se t ex Gl 17.5.1879.

48) USP 6.3.1880, ULA.

dens kyrkoherde ägde deltaga i styrelsens förhandlingar. Föreningens förste sekreterare blev C. Norrby och i styrelsen ingick von Scheele och pastor Lundvik.⁴⁹⁾ Prästerna kom i stor utsträckning att fungera som författare till föreningens småskrifter och talare vid årsmötena, vilka ibland hölls i form av gudstjänster.⁵⁰⁾

Under föreningens första år utvecklades en intensiv verksamhet. En mängd förslag diskuterades - hushållsskola, husbondeförening, lässalar, fattighjälpspetition till Kungl. Maj:t om prostitution,⁵²⁾ syföreningar,⁵³⁾ räddningshem,⁵⁴⁾ diakonissa,⁵⁵⁾ själasörjare för fattiga.⁵⁶⁾ De flesta av dessa förslag skulle också på olika sätt förverkligas. Hushållsskolan, för vilken man begärde anslag av landstinget, vilket avslogs,⁵⁷⁾ skulle emellertid komma till på privat väg framför allt genom fröken Anna Geijer. Skolan fick också namn efter henne - A. Geijers arbetsskola.⁵⁸⁾ Efter ansökan från sedlighetsföreningen anslog fattigvårdsstyrelsen ett bidrag, som årligen kom att utgå till arbetsskolan, med motivering att skolans verksamhet var av fattigvårdsförebyggande art.⁵⁹⁾ En del av de förslag, som framställdes, berörde de verksamhetsområden, som sedan gammalt Fruntimmersföreningen hade om hand. Detta gällde t ex frågan om syföreningar. Då emellertid ordföranden i den kvinnliga avdelningen i styrelsen, landshövdingenskan A. Hamilton, samtidigt var ordförande i Fruntimmersföreningen torde detta inte inneburi något problem.⁶⁰⁾

49) USP 6.3.1880, 24.3.1880, ULA.

50) USP 20.3.1880, 24.3.1880, 23.3.1881, 11.3.1884, ULA.

51) USP 24.3.1880, ULA.

52) USP 5.5.1880, ULA.

53) USP 30.3.1880, ULA.

54) USP 24.3.1880, ULA.

55) USP 30.10.1880, ULA.

56) USP 15.12.1880, ULA. En av prästerna, pastor Fransson, erbjöd sig att fungera som själavårdare för fattiga och för "fallna kvinnor".

57) USP 3.6.1880, 25.9.1880, ULA.

58) USP 21.11.1881, ULA. Föreningen anslog medel till arbetsskolan under den första tiden USP 19.12.1881, 19.10.1882, ULA. Ang Anna Geijer se Sundelin. L., 1929 s 85 ff.

59) UFSP 22.2.1883 § 8, USA. Som motivering för ansökan anfördes dessutom att fvst i Stockholm understödde liknande förening. Se även UFSP 26.1.1884, USA.

60) USP 30.3.1880, ULA. Fruntimmersföreningen synes ha fortsatt sitt arbete under 1880-talet i nära samarbete med Sedlighetsföreningen, t ex i diakonissfrågan, där man tydligen gav ekonomiskt bidrag till diakonissan och utnyttjade hennes tjänster, USP 4.6.1885, ULA. Om diakonissan se nedan. 1883 öppnade man en barnkrubba i Svartbäcken till vilken fvst årligen beviljade anslag, UFSP 31.10.1883 § 7, USA. Se även Tamm-Götlind 1946.

För att få upplysningar om fattiga kvinnor, som kunde ges arbeten, tog man kontakt med fattigvårdsstyrelsen.⁶¹⁾ En särskild styrelse tillsattes för att lösa frågan om Räddningshemmet.⁶²⁾ Efter en del svårigheter kallades som föreståndarinna Ebba Broström, som dock kom att driva detta hem relativt självständigt, med de rådgivare hon själv omgav sig med.⁶³⁾

Av särskilt intresse är förslaget om anställande av diakonissa i föreningens tjänst. Redan under första året diskuterades denna fråga och man beslöt att för föreningens räkning anställa ett "kvinnligt biträde".⁶⁴⁾ Om detta verkligen kom att ske, framgår dock inte av protokollen. Anlitandet av diakonissor i social vård var vid denna tid sällsynt i Uppsala. Enligt J. Ekmans undersökningar av Ersta-systrarnas placering hade diakonissor i anmärkningsvärt ringa utsträckning anlåtats för arbeten i Uppsala. I den mån de funnits hade de varit knutna till institutioner - hospitalet, barn- och skyddshem. I direkt fattigvård - öppen vård fanns alltså ingen.⁶⁵⁾ I detta avseende skulle Sedlighetsföreningen ta ett viktigt initiativ. Vid ett föredrag vid föreningens årsmöte 1884 föreslog teologie professorn Robert Sundelin att en fattigdiakonissa borde anställas som "mellanhand mellan de välgörande och de hjälpsökande". Genom husbesök skulle hon undersöka "det verkliga behovet" och genom den personliga kontakten med de fattiga "göra den personliga fattigvården till sin livsuppgift".⁶⁶⁾ I styrelsen hade man vissa betänkligheter mot Sundelins förslag, eftersom denna verksamhet delvis låg utanför föreningens egentliga syften, men man beslöt att "till någon tid" fungera som hennes ar-

61) USP 20.5.1881, ULA.

62) USP 21.11.1881, ULA. Kontakter hade vid föreningens bildande tagits med ett redan befintligt Magdalenahem i Uppsala, men dessa kontakter upphörde inom kort. I stället inriktade man sig på att upprätta ett eget hem och sände under tiden hjälpbehövande till prästhem på landet och till diakonissanstalten på Ersta, USP 24.3.1880, 30.3.1880, 1.5.1880, 28.5.1880, 20.5.1881, 18.10.1881, ULA.

63) USP 5.4.1882, ULA. Hemmet kom förmodligen att öppnas omkr 1.10.1882. Föreningen bistod med inventarier och önskade i gengäld få årsberättelser över verksamheten, USP 16.9.1882, ULA. Att i övrigt ett visst understöd utgått från föreningen framgår av att B under 1883 avböjde vidare bidrag från föreningen men att understöd åter lämnades under 1884, USP 10.3.1883, 24.3.1884, ULA. 1885 meddelade B att hon inte längre tog emot "fallna kvinnor", varvid föreningens anslag drogs in och man beslöt att i stället sända dem till diakonissanstalten på Ersta, USP 17.5.1885, ULA. Bland B:s rådgivare märks bl a prof E. Clason, prof W. Rudin samt rektor J. Kerfstedt, Samariterhemmet 1898 s 19. I övrigt betr Samariterhemmet se Centerwall 1932 s 3 ff, Rosenberg 1945 s 158 ff, Ekman 1960 s 185 ff.

64) USP 30.10.1880, 15.12.1880, ULA.

65) Ekman 1960 s 164. Om de olika verksamhetsområdena i Uppsala se ibm s 71, 110, 163 f, 168. Enligt Ekman hade Ersta år 1880 endast 9 systrar verksamma inom s k "församlingsarbete", ibm s 175.

66) USP 11.3.1884, ULA. Se även Centerwall 1932 s 6.

betsgivare.⁶⁷⁾ Det skulle dock visa sig, att ansvaret för diakonissan under tiden fram till föreningens upplösning 1893 skulle bli en av föreningens huvuduppgifter. En viss anknytning till föreningens ursprungliga syften kunde dock vinnas genom att diakonissan fick disponera rum för tillfällig vård av "fallna kvinnor".⁶⁸⁾ Hon skulle dessutom dela ut föreningens småskrifter. Den 1 jan 1885 tillträdde Hilda Wihlborg sin tjänst som föreningsdiakonissa.⁶⁹⁾ Ett problem utgjorde diakonissans avlöning. Av föreningens egna medel anslogs från början 100 kr,⁷⁰⁾ men huvudkostnaderna kom att täckas av enskildas bidrag.⁷¹⁾ Svårigheterna med ekonomin ledde till att man inom kort såg sig om efter någon organisation eller myndighet, som kunde tänkas överta ansvaret. I detta läge tillsattes en utredning, som skulle undersöka möjligheterna av att församlingen övertog diakonissan.⁷²⁾ Föreningens styrelse, vars ordförande och vice ordförande nu utgjordes av professor Robert Sundelin och domkyrkoadjunkten I. Th. Hellman,⁷³⁾ kunde dock vid detta tillfälle inte få en sådan lösning till stånd.

Vid 90-talets början tycks föreningen ha spelat ut sin roll och man övervägde att upplösa den.⁷⁴⁾ De institutioner, som föreningen tagit initiativ till, fungerade nu självständigt. Diakonissverksamheten tycks ha varit det, som höll organisationen uppe.⁷⁵⁾ Den vikt man tillmätte diakonissans verksamhet, framgår av att man samtidigt som man hade mycket stora svårigheter med ekonomin dock övervägde att anställa ytterligare en diakonissa.⁷⁶⁾ Då sedlighetsföreningen 1893 upplöstes hade detta till bakgrund att diakonissfrågan lösts på ovan antytt sätt - att församlingen övertog ansvaret.⁷⁷⁾ Redan tidigare hade dock föreningens läge förändrats genom tillkomsten av en före-

67) USP 24.3.1884, ULA. I diskussionen om föreningens syften hade förslaget om att fungera som direkt välgörande fattighjälpsförening lämnats utan åtgärd, USP 30.3.1880, ULA.

68) USP 25.4.1884, ULA.

69) USP 4.10.1884, ULA.

70) USP 24.3.1884, ULA.

71) USP 12.4.1885, 10.12.1886, 2.3.1888, ULA.

72) USP 10.12.1886, ULA.

73) USP 10.12.1886, 17.5.1885, ULA.

74) USP 7.4.1890, ULA.

75) USP 10.3.1890, 25.4.1893, ULA.

76) USP 23.5.1890, ULA. Av brist på medel hade fru Wihlborg uppsagts under 1889. Under 1890 antogs fröken Fanny Lind från Samariterhemmet som föreningens diakonissa, USP 22.11.1889, 22.4.1890, ULA.

77) USP 27.4.1893, ULA, samt nedan.

ning, som 1889 bildats med syfte att reformera den öppna fattigvården - De Fattiges Vänner. I det fall denna förening ville överta det ekonomiska ansvaret för diakonissan, kunde man inom Sedlighetsföreningen tänka sig en upplösning och att medlemmarna gick in i den nya föreningen.⁷⁸⁾

Sedlighetsföreningens historia under 1880-talet visar på samma utveckling som tidigare påvisats beträffande den legala fattigvården. Från en övervägande institutionell vård inriktas intresset på den öppna fattigvården. Det var på detta område, som föreningen De Fattiges Vänner skulle spela sin betydelsefulla roll.

3.2.1.3 Kyrklig fattigvård

Bakgrunden till föreningen De Fattiges Vännerns tillkomst kan spåras till den ekonomiska kris, som inträffade omkring 1880. Även denna gång kan initiativet sägas komma från Fjellstedtska skolan. I ett brev till biskopen i Skara A. F. Beckman, kunde Kerfstedt berätta, i samband med ett referat på planerna på sedlighetsföreningen, att "en av mina medlärare i skolan, pastor Hellman, går ock havande med planen att inrätta ett arbetshem för frigivna fångar, vandrande gesäller och dylika värnlösa samhällets olycksbarn".⁷⁹⁾ Ur dessa Hellmans planer skulle en hel rad av sociala inrättningar växa fram, intressanta inte minst därför att den kyrkliga församlingen kom att ställa sig bakom verksamheten. Ett litet hem för frigivna fångar anordnades under hösten 1880. Detta kom dock snart att ändras till ett arbetshem även för andra kategorier. Bakom detta projekt stod ett fåtal intresserade personer, bl.a. Hellman.⁸⁰⁾ Denne tjänstgjorde dock vid denna tid som adjunkt i Stockholm Hedvig Eleonora.⁸¹⁾ Han skulle emellertid inom kort åter knytas till Uppsala. I kyrkorådet väcktes nämligen under hösten 1881 förslag att inom församlingen "bereda en ökad själavård, synnerligen åt den talrika, till stor del fattiga befolkningen utom Svartbäckstull även som p.g.a. det oemotsägliga behovet av förstärkt biträde vid pastorsexpeditionen". För detta syfte borde en ny prästtjänst inrättas. Bakom förslaget låg dom-

78) USP 10.3.1893, ULA.

79) J. Kerfstedt t A. F. Beckman 18.2.1880, BS, UUB. Ang Hellman se Olivecrona 1938 s 88 ff.

80) Redogörelse 1887. Hellman 1891 s 76.

81) Biografisk matrikel 1902 s 40.

prosten C. A. Torén.⁸²⁾ Kyrkorådet fann förslaget gott och beslöt att förordda saken för kyrkostämman, som hade att fatta det avgörande beslutet.⁸³⁾ Kyrkostämman biföll med stor majoritet förslaget, och tjänsten inrättades från den 1 januari 1882.⁸⁴⁾ Det kan inte ses som en tillfällighet att Hellman placerades på denna tjänst. Arbetshemmet var beläget just i det område, som Torén i sitt föredrag angett som den nya tjänstens verksamhetsfält. Att Torén inte var främmande för en kyrkligt organiserad välgörenhet framgår även av en uppsats i Teologisk Tidskrift 1880, "Om den kyrkliga själavården", i vilken Torén underströk kyrkans ansvar för de fattiga. Kyrkan skulle ge hjälp både i inre och yttre mening, och kyrkans arbete var i detta avseende "lika skiljt från den svaga filantropien som från den andelösa, endast rättsliga uppfattningen av de fattigas sak". Genom hembesök, genom hjälp till sådana, som den legala fattigvården ej tog hand om, genom sin egenskap av brygga mellan rika och obemedlade, genom predikan och bön skulle den själasörjare, som har "dragning till de i yttre ringa hemmen", på detta område göra en välsignelserik insats.⁸⁵⁾

Toréns bild av fattigprästen skulle genom Hellmans insats omsättas i praktiken. Av de redogörelser, som Hellman under de första åren inlämnade till kyrkorådet över sitt arbete i Svartbäcken, framgår att predikningar söndagligen hållits i en lokal i Svartbäcken; att han där också samlat sin grupp av konfirmander och i övrigt bedrivit besöksverksamhet bland de fattiga. Arbetshemmet hade finansierats genom vedsågning och under vintrarna hade dessutom en soppkokningsanstalt fungerat. Den enda tjänstgöring, som legat utanför Svartbäcken, var arbetet på pastorsexpeditionen.⁸⁶⁾

Ur Hellmans planer på ett hem för frigivna hade efter bara några år två viktiga nyansatser i svenskt församlingsliv vuxit fram - en kyrkligt organise-

82) UDKRP 14.10.1881, UDA.

83) UDKRP 21.10.1881, UDA.

84) UDKSP 8.11.1881, UDA.

85) Torén 1880 s 81 ff. Toréns artikel i Teologisk tidskrift fick i fråga om kyrkans fattigvårdsarbete en efterföljare i tidningens följande årgång, i vilken ingick en artikel: "Några ord i fattigvårdsfrågan", författad av H. Aspling. I denna uppsats betonades den kyrkliga fattigvårdens betydelse för att genom kärleksverksamhet övervinna "ottron" och för att lösa lekmanfrågan.

Se även Norrby 1882 s 178, 224 ff och 231, som driver samma synpunkter som Torén, samt dessutom pekar på diakonissorna som önskvärda medhjälpare i pastors själavård.

86) UDKRP 18.10.1882 bilaga, 20.10.1883 bilaga, UDA.

rad fattigvård och en i praktiken genomförd distriktsindelning. Denna kyrkliga fattigvård hade dock sina begränsningar. Den var knuten till en person - en präst - och den var i viss utsträckning av institutionell karaktär. Ett problem i detta sammanhang utgjorde ekonomin. Verksamheten, bortsett från Hellmans lön, bedrevs endast med enskildas bidrag. Visserligen kunde i "ömmande fall" pengar delas ut, men detta var inte regel. Tanken var i stället, att man skulle förebygga fattigvård genom att erbjuda arbeten, antingen genom förmedling eller genom arbetsinsats vid arbetshemmet. Genom personlig kontakt och hembesök hos de hjälpsökande skulle det verkliga behovet prövas och botemedel sökas.⁸⁷⁾

Den inblick i den sociala nöden, som Hellman genom sitt arbete fick, ställde dock krav på ökade insatser och ökat stöd av allmänheten. Genom ett upprop till allmänheten om bidrag tillkom 1884 en klädkammare och en nödhjälpsfond.⁸⁸⁾ Under vintern 1884-1885 startades dessutom ett "härbärge för husvilla".⁸⁹⁾ Redogörelsen för 1885 upptar även syarbeten för äldre kvinnor och för sommarlediga skolflickor, utdelning av "lämpliga böcker" och av sparbanksböcker. Här meddelas också att sedlighetsföreningens diakonissa "i sammanhang med arbetshemmet verkar ibland de fattiga".⁹⁰⁾ Dessa nya initiativ krävde ökade kostnader. Hösten 1884 vände sig Hellman till fattigvårdsstyrelsen med ansökan om anslag till arbetshemmet. En kommitté tillsattes för att utreda frågan,⁹¹⁾ men dess utlåtande blev negativt och fattigvårdsstyrelsen avslog Hellmans ansökan. Motiveringen till avslaget är intressant. Huvudsynpunkten var, att arbetshemmet borde bära sig om det sköttes affärsmässigt (Hellman hade ansökt om anslag för att undvika att behöva göra det till ett rent affärsföretag). Dessutom fann fattigvårdsstyrelsen, att material saknades för att bedöma i vilken utsträckning arbetshemmet avlastade fattigvården. Fattigvårdsstyrelsen kunde för övrigt själv göra det, som arbetshemmet gjorde.⁹²⁾ Det är tydligt, att bakom detta avslag fanns en viss skepsis från fattigvårdsstyrelsens sida mot Hellmans arbete. Denna misstän-

87) Redogörelse 1885 s 1 ff.

88) Välgörenhet 1884. De fattiga behövde kläder bl a för att "komma i kyrkan eller något bönehus".

89) Redogörelse 1885 s 10 f. Ordningsregler 1885.

90) Redogörelse 1885 s 7 ff. Hellman hade i Sedlighetsföreningen varit med och utrett frågan om diakonissa, USP 25.4.1884, ULA. Hellman blev 1885 v ordf i föreningen, USP 17.5.1885, ULA.

91) UFSP 29.10.1884 § 4, USA.

92) UFSP 26.11.1884 § 6 m bil, USA.

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

samhet gick långt tillbaka och hade sin grund i den legala och den kyrkliga fattigvårdens delvis skilda principer. Redan vid arbetshemmets start hade detta lett till kritik från fattigvårdsstyrelsen, som menade att arbetshemmet drog till sig folk utan hemortsrätt i Uppsala och på det sättet skapade framtida fattigvårdstagare för fattigvården.⁹³⁾

Avslaget från fattigvårdsstyrelsen gav Hellman anledning att, genom att trycka en redovisning för sitt arbete, ta upp denna kritik och reda ut en del missförstånd om verksamheten. De fattigas missförstånd var, att de trodde arbetshemmet hade samband med den legala fattigvården och därför krävde understöd. Så var inte fallet - ingen hade "rättighet" att få något. Det som kunde erbjudas var arbete - för att förebygga fattigvård. Allvarligare, menade Hellman, var uppfattningen att han "rent av skulle spåra upp de fattiga för att nästan påtvinga dem hjälp" och på det sättet dra fattiga till staden. I stället hade ekonomiska svårigheter - "utan ett öres understöd varken av fattigvårdsstyrelse eller stadsfullmäktige" - gjort all understödspolitik omöjlig. Det var ju också en sådan sorts tiggeri, som man nu ville motarbeta. De sorgliga verkningarna hade man i årtal sett på nära håll. Det hade lärt "att tiggeriet icke kan utrotas med blotta förbud och maktspråk, utan genom planlagd och ordnad kristlig välgörenhet. Och därpå har vi arbetat. Om därigenom någon fattig lockas in i staden, så torde man icke böra döma oss så hårt därför, ty att öva barmhärtighet är ju icke blott kyrkans, utan varje enskild människas plikt. Det är oss nog bekant att en och annan tänker, att om man låter de fattige i staden svälta duktigt, så låta de nog bli att flytta in. Hur okristligt ett sådant resonemang är, behöver här ej påpekas".⁹⁴⁾

Det är knappast troligt, att Hellmans skarpa kritik av den legala fattigvårdens understödspolitik och restriktiva inställning gjorde saken bättre. Då fattigvårdsstyrelsen åter igen fick en ansökan om anslag, nu ställd av kyrkorådet till stadsfullmäktige och avseende ett personligt bidrag till Hellman,⁹⁵⁾ avslog man det igen, men nu med motiveringen att ansökan skulle ha gällt arbetshemmet.⁹⁶⁾ Svårigheterna med ekonomin skulle tvinga de s k Hell-

93) UFSP 24.11.1880 § 11, USA.

94) Redovisning 1885 s 1 ff.

95) UDKRP 26.11.1885, UDA. Jfr Olivecrona 1938 s 95.

96) UFSP 27.1.1886 i § 10 m bil (avslag även i UFSP 12.11.1886, 12.11.1887), USA. 1885 beviljades emellertid Hellman 300:- kr per år av Uppsala läns fångvårdsförening för drivandet av hemmet för frigivna fångar, Redogörelse 1887. Se även KMBef 1890, Uppsala län s 36 f. 1886 anslog kyrkorådet kollekt till arbetshemmet, UDKRP 11.2.1886, UDA.

manska inrättningarna till en omorganisation. Detta skulle innebära att arbetet i viss mån kom att få en ny inriktning, men framför allt att en vidare krets av personer drogs in i det direkta välgörenhetsarbetet.

I januari 1887 kunde J. Kerfstedt till A. F. Beckman meddela: "På det nya året har vi varit sysselsatta med att ordna en frivillig kyrklig fattigvård inom staden och skola nu ha ett större möte för att söka väcka intresse och offervillighet därför."⁹⁷⁾ Samma månad utgick ett upprop till allmänheten för att informera om den nya organisationen.⁹⁸⁾ Att en nyansats här skett framgår av namnen på de nio undertecknarna. Av dessa tillhörde 4 fattigvårdsstyrelsen, 4 sedlighetsföreningen och 2 fruntimmersföreningen. Fem av dem var präster.⁹⁹⁾ Denna fördelning är symptomatisk för den nya välgörenhetsbildningens syften och arbetssätt. I uppropet skisserades den nya planen för en utökad frivillig välgörenhet, nu i viss samverkan med den legala fattigvården. På den hårda vintern, arbetslösheten och svårigheten att kontrollera yrkestiggeriet, måste särskilda åtgärder vidtagas. Målet var att arbetsföra men arbetslösa skaffades arbete, att endast sådana, vars behov kunde kontrolleras, gavs understöd och att lösdrivare från andra kommuner förhindrades att tiggas i staden. Kommunen, menade man, var den enda, som kunde tillhandahålla arbeten i större skala. Man tvivlade inte på, att "så kommer att ske, när nöden bland arbetarna når den höjd, att en sådan extra ordinär åtgärd, samhällets ultima ratio i dylika fall, måste tillgripas". Till dess så kunde bli fallet skulle den frivilliga välgörenheten, genom samarbete mellan Fruntimmersföreningen och arbetshemmet, i möjligaste mån bereda arbetstillfällen. För att få en verklig kontroll av understödsbehovet skulle en Välgörenhetsbyrå i anslutning till arbetshemmet inrättas, dit alla, som begärde allmosor skulle hänvisas för undersökning. Allmänheten uppmanades nu att stödja denna verksamhet genom gåvor och genom att sända alla okända tiggare till Välgörenhetsbyrån.¹⁾ Till föreståndare för byrån utsågs I. Th. Hellman, men dessutom bildades en styrelse av dem, som stått bakom uppropen. Ordförande i denna blev C. Norrby.²⁾ Vid sidan av styrelsen ställdes ett an-

97) J. Kerfstedt t A. F. Beckman 17.1.1887, BS, UUB.

98) Till Upsala stads innevånare 1887.

99) Undertecknare: C. Norrby, C. G. Wretlind, R. Sundelin, B. Bohlin, C. Klingberg, J. G. Söderstedt, S. F. Ekman, C. J. Widman, J. Kerfstedt. I fvst: Wretlind, Klingberg, Söderstedt, Widman. Sedl-för: Norrby, Sundelin, Widman, Kerfstedt. Frunt-för: Söderstedt, Ekman.

1) Till Upsala stads innevånare 1887.

2) DFVP prot.-utdrag (A:II:1), ULA. Redogörelse 1889. Olivecrona 1938 s 95.

tal "förtroendemän" bl a professorerna E. Classon och W. Rudin och baron August Mikael Posse.³⁾

I. Th. Hellman hade, då han 1882 tillträdde sin tjänst, haft till uppgift att fungera som själavårdare i Svartbäcken. Omkring honom hade under 80-talet vuxit fram en organiserad kyrklig fattigvård, delvis i spänning till den legala fattigvården. Genom kravet på ökade resurser vid 80-talets mitt hade en tendens till samarbete med andra välgörenhetsorganisationer och ett krav på en ökning av de personliga insatserna förmärkts. Den diakonissa, som sedlighetsföreningen anställt, kom att samarbeta såväl med Fruntimmersföreningen som med Hellman. Genom tillkomsten av Välgörenhetsbyrån 1887 hade en ytterligare samling av den enskilda välgörenheten åstadkommits, och ett flertal av stadens mer framträdande personer, med ett markant inslag av präster, hade knutits till verksamheten.

En intressant fråga i detta sammanhang är, om man har rätt att kalla denna insats för en "kyrklig fattigvård". I egentlig mening torde detta uttryck endast kunna gälla Hellmans arbete, för såvitt man med kyrklig fattigvård menar en social insats, stödd av den kyrkliga församlingens legala organ. Då Kerfstedt använder uttrycket i samband med organisationen av Välgörenhetsbyrån 1887,⁴⁾ kan man förmoda, att det här rör sig om en vidare definition. Att 80-talets frivilliga sociala insatser i Uppsala utgått från prästerliga initiativ, har framgått av sedlighetsföreningens tillkomsthistoria, Hellmans insats och tillkomsten av Välgörenhetsbyrån. På ledande poster i de olika välgörenhetsorganisationerna satt präster. Ordförande i Sedlighetsföreningen var sedan 1886 R. Sundelin, vice ordförande sedan 1885 pastor Hellman.⁵⁾ Sekreterare i Fruntimmersföreningen var pastor J. G. Söderstedt,⁶⁾ och en ledande roll i styrelsen spelade domprostinnan Torén, som sedan blev ordförande i föreningen.⁷⁾ I styrelsen för Välgörenhetsbyrån satt C. Norrby, R. Sundelin, B. Bohlin, J. G. Söderstedt, J. Kerfstedt. Dess föreståndare var pastor Hellman. I förtroenderådet ingick W. Rudin. Detta ger en bild av den dominans, som prästerna i detta sammanhang innehade, och det ger även ett visst fog för Kerfstedts uttalande. Kyrkans män stod i ledningen

3) Olivecrona 1938 s 95.

4) J. Kerfstedt t A. F. Beckman 17.1.1887, BS, UUB.

5) Se ovan s 33.

6) FUP 20.9.1885, UDA.

7) FUP 3.6.1891. UDA. Se även Upsala-Posten 5.6.1889.

för arbetet - ett arbete bakom vilket låg den tidens ofta uttalade syn - att vården om de fattiga var en specifikt kristen uppgift. Att gränserna för vad som var "kyrkligt" vid denna tid måste sägas vara svävande, visas också av att kyrkorådet 1886 anslog kollekt, inte bara till Hellmans verksamhet, utan också till Skyddshemmet för flickor, Goss hemmet, Enskilda barnhemmet, 2 barnkrubbor och till A. Geijers hushållsskola.⁸⁾ Samarbetet med övriga välgörenhetsorganisationer bör för kyrkorådet inte inneburit några svårigheter - sedlighetsföreningens arbete vilade på "kristendomens grund", Fruntimmersföreningens arbete syftade bl a till "kristlig uppfostran" av barn.⁹⁾

Det är emellertid tydligt att denna kyrkliga eller kristliga välgörenhet under 80-talet stod i en viss motsatsställning till den legala fattigvårdens principer och arbetssätt. Det intressanta är att detta inte i första hand ledde till krav på reformer inom den legala fattigvården. I stället såg man lösningen i utvecklandet av frivilligt organiserad välgörenhet. Den skulle vara förebyggande - i stället för allmosor skulle arbeten erbjudas. Den skulle vara personlig och uppfostrande - i stället för okontrollerade understöd skulle den fattiges behov och hemmiljö undersökas. Välgörenhetens mål skulle vara att förhindra de fattiga att tvingas in under den legala fattigvården.¹⁰⁾

3.2.2 Föreningen De Fattiges Vänner och fattigvårdsdebatten omkring 1890

3.2.2.1 Föreningens bildande

Välgörenhetsbyrån hade 1887 tillkommit i en krissituation, som präglades av stark arbetsbrist. Dess karaktär av tillfällighetsorganisation innebar, att man under de närmaste åren övervägde att upplösa den så fort fattigvårdsläget medgav. Detta förhindrades av såväl det förhållandet, att de dåliga konjunkturerna i stort sett bestod, som att en delvis ny organisation av den frivilliga välgörenheten höll på att växa fram.¹¹⁾

8) UDKRP 11.2.1886, UDA.

9) Se ovan s 25. Utdrag ur föreningens stadgar i Hellman 1891 s 79 not 2.

10) fr a Redogörelse 1887 s 6 samt Till Upsala stads innevånare 1887.

11) Se ovan s 27not 27. Redogörelse 1889.

På nyåret 1889 innehöll tidningen Upsala en notis om försöken att i Stockholm bilda en centralbyrå för välgöreheten. Splittringen på detta område var grogrunden för ett utbredd tiggeri, som det nu gällde att stävja. I mitten av januari utgick en inbjudan från C. Norrby och J. Kerfstedt, de ledande inom Välgörehetsbyråns styrelse, till ett möte på Fjellstedtska skolan. Avsikten var att få till stånd ett ordnande av den enskilda välgöreheten. Målet skulle vara att med stöd av allmänheten avskaffa yrkestigget. Till mötet infann sig en rad av stadens ledande män - akademiska lärare, ledamöter av fattigvårdsstyrelse och stadsfullmäktige samt landshövding Hamilton.¹²⁾ Vid mötet informerade C. Norrby om Välgörehetsbyrån och de "Hellmanska inrättningarna" och om nödvändigheten att genom central kontroll begränsa tiggeriet. Det var emellertid J. Kerfstedt, som närmast utvecklade planerna på en utvidgad verksamhet. Han pekade på det ökade antalet av understödstagare och de ständigt stigande kostnaderna för fattigvården. Skulden till detta, menade Kerfstedt, låg i den kommunala vårdens arbetssätt. Den var "en fattigdomsvård, under det att den enskilda välgörehetens mål är att hjälpa den nödställde ur fattigdomen". Den rätta välgöreheten var den, som uppmanade till "självhjälp". I den livliga diskussion, som följde, fick Kerfstedt tillfälle att konkretisera sina planer. Ett fastare samarbete borde inledas med fattigvårdsstyrelsen, och den enskilda välgöreheten skulle centraliseras. Välgörehetsbyrå och arbetshem skulle ställas under en styrelse. Dessutom borde verksamheten utvidgas - arbetsstugor för barn, arbetsaftnar för fattiga kvinnor, tvångsarbetsanstalt. För att få ett underlag för hela verksamheten borde en förening bildas.¹³⁾

Diskussionen vid mötet visar på ett instruktivt sätt var problemen i fattigvårdsfrågan låg. Landshövdingen reagerade inför kravet på en tvångsarbetsanstalt och menade, att staten redan hade löst detta problem. En representant för fattigvårdsstyrelsen menade, att en utbyggnad av den enskilda välgöreheten var viktig, eftersom fattigvårdsstyrelsen var bunden till reglemente och förordningar i sitt arbete. Kerfstedt själv kom med ett praktiskt förslag: "En församlingsdiakon och diakonissa, jämte erforderliga biträden, utses och en praktisk arbetschef, lämpligast pastor Hellman, tillsättes, med biträde av prästkandidater, vilka kunna utöva religiös verksamhet icke blott inom hemmet, utan även genom predikande i det blivande Mikaelskapellet."¹⁴⁾

12) Upsala-Posten 30.1.1889, Upsala 29.1.1889.

13) Upsala 31.1.1889, 2.2.1889.

14) Upsala 2.2.1889.

Av Kerfstedts yttrande och av diskussionen i övrigt framgår även, var problemen i den dittillsvarande verksamheten hade legat. Trots försök av Hellman att rekrytera frivilliga medhjälpare framför allt för hembesök, hade detta endast i mycket liten skala lyckats.¹⁵⁾ Det var detta problem, som föreningsformen skulle lösa. Lösningen pekade åt ett alldeles bestämt håll - Elberfeldsystemet.

I sin skildring av Hellmans insatser i Uppsala antyder E. Olivecrona, att Hellman redan före 1889 tagit kännedom om Elberfeldsystemet genom en studieresa i Tyskland.¹⁶⁾ Det har ej lyckats att belägga detta påstående, vilket i och för sig synes möjligt med tanke på Hellmans fattigvårdsmetoder under 80-talet. Det kan emellertid konstateras, att systemets ledande princip - vårdareprincipen - saknats i detta sammanhang. Orsaken till att Elberfeldsystemet kom att dras in i fattigvårdsdiskussionen i Uppsala torde dock få tillskrivas en annan auktoritet på området - komministern i Malmö L. Meijer. I tidningen Upsala, som noga bevakade fattigvårdsfrågans utveckling, förekom i början av mars 1889 en presentation av Elberfeldsystemet, byggd på ett föredrag i frågan, som L. Meijer hållit i Norrköping. Här fanns enligt tidningen ett färdigt alternativ till frågans lösning, en kristlig fattigvård, betydelsefull som en spärr för socialismen och en möjlighet att komma till rätta med "den växande fattigvårdstungan".¹⁷⁾

Resultatet av diskussionen på Fjellstedtska skolan hade blivit, att en kommitté tillsattes för att "uppgöra ett fullständigt förslag till de privata välgörenhetsanstalternas omorganisation".¹⁸⁾ Uppgiften att utforma ett förslag föll på J. Kerfstedt.¹⁹⁾ Att fattigvårdsfrågan under den närmaste tiden tilldrog sig stort intresse avspeglas i tidningen Upsalas spalter. Förutom den ovan omnämnda presentationen av Elberfeldsystemet bevakade tidningen noga olika välgörenhetsprojekt i såväl Uppsala som på andra orter. Referat från Stockholm,²⁰⁾ Norrköping²¹⁾ och utlandet,²²⁾ dit för övrigt pastor

15) Upsala 31.1.1889, 2.2.1889.

16) Olivecrona 1938 s 98.

17) Upsala 2.3.1889, 5.3.1889. Se även Olivebladet 1888 s 5 ff.

18) Upsala-Posten 31.1.1889.

19) J. Kerfstedt t A. F. Beckman 10.11.1889, BS, UUB.

20) Upsala 14.3.1889, 13.8.1889, 24.9.1889.

21) Upsala 10.8.1889.

22) Upsala 25.4.1889.

Hellman begett sig för att studera fattigvården,²³⁾ blandades med rapporter om utvecklingen i Uppsala. Man kunde bl a meddela, att en arbetsstuga för barn bildats,²⁴⁾ och att Uppsala prästkonferens ägnat uppmärksamhet åt frågan om inre missionen.²⁵⁾ Under tiden synes Kerfstedt ha arbetat på problemet. I mars höll han, i S:t Pers kapell, föredrag om medlen för lösandet av fattigvårdskrisen.²⁶⁾ Först fram på hösten skulle emellertid förslaget läggas fram. En av orsakerna till detta dröjsmål kan ha varit att man velat invänta pastor Hellmans återkomst och rapport.

I oktober 1889 ordnades en diskussion i Uppsala om "Pauperismen och våra plikter mot våra fattiga", som väckte stor uppmärksamhet även utanför staden.²⁷⁾ Som arrangör stod Akademiska Förbundet. Syftet torde vid detta tillfälle inte ha varit att närmast behandla situationen i Uppsala, utan förmodligen gällde det fattigdomsproblemet i dess allmänna mening. Referatet av diskussionen visar emellertid att situationen i Uppsala var den naturliga utgångspunkten - för den ena gruppen. Denna utgjordes av männen kring Välgörenhetsbyrån - Norrby, Hellman, Rudin - dessutom deltog lektor N. Lövgren. Från denna grupp framfördes bl a att fattigdomens orsaker låg i det utbredda sättet att leva över sina tillgångar (Rudin), och i en bristande plikt-känsla (Lövgren), samt att den tekniska lösningen låg i välgörenhetens samarbete och ordnande (Norrby, Hellman).²⁸⁾ Det torde dock ha varit den andra gruppen, som gjorde diskussionen i så hög grad uppmärksam, Till mötet hade nämligen infunnit sig ett antal socialister med A. Palm i spetsen. Genom denna grupps insats fick diskussionen karaktär av uppgörelse mellan filantropi och socialism. A. Palm menade nämligen, att problemet måste lösas, inte genom filantropi utan genom socialistisk lagstiftning och arbetarnas rätt till arbete.²⁹⁾ Denna diskussion tycks ha varit det första större offentliga tillfälle, när dessa olika uppfattningar konfronterats, och kan därför anses ha stor principiell betydelse. Motsättningarna mellan den socialdemokratiska rörelsen och den socialt engagerade filantropin framgick här klart. Att något

23) Upsala 18.4.1889, 14.5.1889. Hellman var bl a i Skottland och Frankrike. Se även Olivecrona 1938 s 98. Resan gjordes med statsbidrag. Upsala 2.4.1889.

24) Upsala 14.3.1889, 25.5.1889.

25) Upsala 23.5.1889, 14.9.1889.

26) Upsala-Posten 27.3.

27) Se t ex VL 11.10.1889, GHT 12.10.1889, GW 17.10.1889, Upsala 10.10.1889, S-D 12.10.1889, 19.10.1889.

28) Upsala 12.10.1889, VL 11.10.1889.

29) Upsala 12.10.1889.

samarbete hädanefter var omöjligt, konstaterades även av Rudin under diskussionen.³⁰⁾ Skärpan i debatten framgår av den anteckning Rudin gjorde i sin dagbok samma kväll: "Vid en diskussion i fattigvårdsfrågan denna afton på Gillet första gången stött tillsammans och brukat ordets svärd mot socialdemokrater, t ex Palm. Gud bäre och läre mig."³¹⁾

Kort efter denna debatt lade kommitterade fram sitt förslag i fattigvårdsfrågan.³²⁾ Det anmärkningsvärda med detta var, att det inte endast omfattade en organisering av den enskilda välgörenheten utan i själva verket tog upp hela fattigvårdens ordnande.³³⁾ Detta hade egentligen inte legat i kommitténs uppdrag.³⁴⁾ Resultatet hade blivit en modifikation av Elberfeldsystemet, med tyngdpunkten lagd på en frivillig fattigvårdsorganisation, som med sina vårdare dock samarbetade direkt med fattigvårdsstyrelsen. Staden skulle indelas i kretsar och ledamöterna i fattigvårdsstyrelsen skulle förestå dessa och under sig ha ett antal frivilliga vårdare. Dessa skulle samtidigt vara knutna till en centralbyrå, som skulle vara den frivilliga fattigvårdens centralpunkt och övertaga såväl den gamla Välgörenhetsbyråns som de Hellmanska inrättningarnas verksamhetsområden. Till stöd för denna byrå skulle en förening - De Fattiges Vänner - bildas.³⁵⁾

Varifrån Kerfstedt närmast hämtat förebilden för detta något invecklade system, framgår av ett odaterat föredrag i Kerfstedts samling i UUB. I en historisk översikt över fattigvårdens utveckling, över Thomas Chalmers - Elberfeld - Franska besöksföreningar - kommer Kerfstedt fram till en lösning praktiserad i Leipzig genom en förening - De Fattiges Vänner. Grundsatserna i dennas verksamhet var: 1. omsorg om den fattige på både inre och yttre plan; 2. fattigvården skulle vara ett utflöde av kristlig kärlek; 3. sorglöshet och tröghet skulle bekämpas; 4. familjen skulle hjälpas att självständigt försörja sig.³⁶⁾

Detta program ligger till grund för Kerfstedts - kommitténs förslag. "Själ-
len uti fattigvården måste vara omsorgen om den fattiges inre förnyelse".

30) Ibm.

31) W. Rudin, Anteckningar för det inre livet 9.10.1889, RS (Tlgd:28) UUB.

32) Upsala 29.10.1889.

33) Kommitterades förslag 1889.

34) Se ovan s 42 .

35) Kommitterades förslag 1889.

36) KS (T3a:11) pag 59, UUB. Materialet har Kerfstedt hämtat från Böhmert 1886.

"Understödet får icke synas som en den fattiges rättighet, utan såsom ett utflöde av kristlig kärlek." "Samverkan mellan den kommunala fattigvården och fria kristliga fattigvårdsföreningar." "Tiggeriets källa är tuktlöshet, oordentlighet och sedlöshet i förening med bristande håg och förmåga till arbete och därjämte bristande tillgång på arbete." "Man måste bereda den fattige tillfälle till lämpligt arbete."³⁷⁾ Den närmaste kontakten med den fattige skulle ombesörjas av fattigvårdaren, som främst genom personlig påverkan och förmedling av arbete, i andra hand understöd på enskild väg, i sista hand fattigvårdsunderstöd, skulle vara den fattige till hjälp. Fattigvårdaren skulle vara man. Centralbyrån skulle fungera som central för upplysningar och understödsstatistik, som hänvisningsort för bettlare och "lösa personer", den skulle ordna rum, arbeten, lagad mat, kläder, understöd, livsmedel och ved. Föreningen skulle insamla medel, inrätta barnkrubbor, arbetsstugor, arbetsaftnar, lämna sjukhjälp, motarbeta tiggeriet, ha tillsyn om "värnlösa kvinnor", bilda husbondeförening för uppmuntrande av sparande, ordna livräntor, förebygga inflyttning av fattiga personer, ev. anställa diakonissor.³⁸⁾

Det är tydligt, att man med detta förslag i praktiken var inne på linjen att helt ersätta den legala öppna vården med en frivillig. Att man ansåg detta möjligt och önskvärt visar debatten vid ett möte för särskilt inbjudna, som följde på framläggandet av förslaget. Även om det från ett håll påpekades, att även den legala fattigvården byggde på kärleksprincipen trots "lagen", synes inställningen till förslaget varit övervägande positiv, framför allt på grund av att detta var "det första förslag, som vilade på rent kristlig och humanistisk grund".³⁹⁾ Resultatet av debatten blev att man beslöt att överlämna åt fattigvårdsstyrelsen och Vålgörenhetsbyrån att vidtaga de åtgärder, som fordrades, samt att en förening "De Fattiges Vänner" skulle konstitueras.⁴⁰⁾

Förslaget utlöste emellertid debatt i pressen. Varifrån kritiken kom kan utläsas av ett brev från Kerfstedt till A. F. Beckman, där han befarade att utgången var oviss, "ty från många håll är motståndet hårt: De fattige fruktar för tillsyn och tukt, hantverkarna och dylika för konkurrens, de rike

37) Kommitterades förslag 1889.

38) Ibm. Det är tydligt att man i förslaget avsåg att samla upp i ett enda program den verksamhet, som under 80-talet bedrivits av olika frivilliga organisationer i Uppsala.

39) Uppsala 2.11.1889, 5.11.1889.

40) Uppsala 2.11.1889.

för en extra fattigskatt, den gamla Fruntimmersföreningen med vår hedervärda domprostinna i spetsen fruktar för konflikter och trassel samt fattigvårdsstyrelsen för intrång i deras ämbete."⁴¹⁾ Ett stöd för förslaget utgjorde tidningen Upsala, som ingående skildrade debatten och tjänstgjorde som kommitténs organ. Där infördes en recension av Ludvig Meijers bok om Elberfeldsystemet och den skrift av den tyske fattigvårdsexperten E. Böhmert, ur vilken fattigvårdsförslaget hämtats.⁴²⁾ I en ledare gick redaktören i svaromål mot den kritik, som riktats mot förslaget och menade, att fattigvårdsförhållandena var en grogrund för socialismens "missnöje och hat". Därför måste alla goda krafter i samhället samlas. Förslaget var visserligen nytt för landet, men det hade med positiv utgång prövats utomlands. Liknande reformer var "märkligt nog" på väg i andra svenska städer.⁴³⁾ Även J. Kerfstedt fann sig föranlåten att framträda och närmare motivera förslaget. Det är tydligt, att han vid detta tillfälle hade ett ev. motstånd från fattigvårdsstyrelsen i tankarna. Han visade nämligen genom en genomgång av gällande fattigvårdsstadgar, att förslaget egentligen inte syftade till något annat än att göra stadgans intentioner gällande och att fattigvården i sitt nuvarande skick brast i detta avseende.⁴⁴⁾

Dagarna efter det att denna artikel var införd hade ett extra sammanträde utlysts med fattigvårdsstyrelsen, vilken då skulle till behandling ta upp den av kommittén utarbetade instruktionen för vårdarna.⁴⁵⁾ Dessförinnan hade vid en sammankomst 34 vårdare anmält sig till kommitterade.⁴⁶⁾ Fattigvårdsstyrelsens behandling av frågan röjer en viss "försiktighet". "Med erkännande av det lämpliga och behövliga i föreningens syften" hade den ingenting att erinra mot förslaget. Den skulle samverka "så vitt det på fattigvårdsstyrelsen berodde".⁴⁷⁾ Dagen efter fattigvårdsstyrelsens sammanträde avhölls

41) J. Kerfstedt t A. F. Beckman 10.11.1889, BS, UUB. Ang kritiken från hantverkarna se insändare i Upsala 7.11.1889, och om problemen med Frunt-för, FUP 21.2.1890, UDA.

42) Upsala 7.11.1889. Författaren var B. Bohlin, domkyrkoadjunkt och ledamot av fvst. Ang Bohlin se Bohlin G. 1960 s 165 ff samt Prm Uppsala 1941 s 291 ff.

43) Upsala 16.11.1889. Se även ledare i Upsala 30.11.1889, i vilken ges en historik över fattigvårdsfrågans utveckling i Uppsala, där Uppsala tillmäts rollen som initiativtagare till reformarbetet i landet. Verksamheten hade väckt uppmärksamhet och en mängd förfrågningar hade inkommit.

44) Upsala 23.11.1889.

45) UFSP 27.11.1889 § 12, USA. Instruktion Uppsala 1889.

46) Upsala-Posten 22.11.1889.

47) UFSP 4.12.1889 § 2, USA. Se även Upsala 5.11.1889.

ett möte för att diskutera stadgarna för DFV. Åter igen höll Kerfstedt ett föredrag, där han återkom till fattigvårdens "enda rätta och bärande grund" - "det som kristlig tro och kärlek ålägger oss mot de fattige".⁴⁸⁾ Föreningens konstituerande och antagande av stadgar skedde först den 16 december 1889, då även styrelse kom att väljas.⁴⁹⁾ Stadgarna kom att i stort omfatta de punkter, som det ovan refererade kommittéförslaget innehöll. Föreningens anställande av diakonissa, som i förslaget haft villkorlig formulering, bestämdes nu utan inskränkningar.⁵⁰⁾ Dessutom enades man om att fattigvårdarna vid behov kunde adjungera kvinnor till hjälp i arbetet.⁵¹⁾ Till ordf. för föreningen valdes C. Norrby. V. ordf. blev stadsfullmäktiges ordf. C. von Bahr och bland ledamöterna märktes flera av fattigvårdsstyrelsens medlemmar bl a dess ordf. B. Littorin. Inslaget av präster var stort; förutom C. Norrby: W. Rudin, B. Bohlin och J. Kerfstedt. Till föreningens sekreterare utsågs pastor Hellman.⁵²⁾

Debatten om fattigvården i Uppsala under 1889 visar, att de idéer, som syftade till att förändra fattigvården i riktning mot en mera personlig och individuell vård, slagit igenom under året. De principer, som legat till grund för Hellmans kyrkliga fattigvård, hade nu, främst genom införandet av Elberfeld-systemet i debatten, utvecklats till att gälla hela samhällets fattigvård. Fattigvårdsfrågan skulle, menade man, lösas på frivillig väg, varvid man särskilt underströk de kristliga motiv och den sedliga påverkan, som skulle sättas i stället för den legala fattigvårdens opersonliga och pauperiserande understödspolitik. Motståndet från socialistiskt håll mot filantropiens metoder torde ha skärpt kravet på en snar lösning av fattigvårdsfrågan och det kan ifrågasättas om inte detta inneburit en frontförskjutning i debatten, i den mening att både legal och frivillig fattigvård ställts inför en, som man uppfattade det, gemensam fiende.

3.2.2.2 Reformer 1890-1893

Vårdareinstitutionen och principen att i stället för allmosor eller understöd erbjuda arbete kan sägas vara huvudtankarna i Elberfeld-systemet, som

48) Uppsala 7.12.1889.

49) DFVP 16.12.1889, ULA. Uppsala 17.12.1889.

50) Förslag till stadgar 1889. Förslaget finns även i Hellman 1891 s 86 ff.

51) DFVP 16.12.1889, ULA. Se även Uppsala 5.11.1889.

52) DFVP 16.12.1889, ULA. Meddelande 1890 s 7.

lagts till grund för DFV:s organisation. Det hängde på dessa punkter om den frivilliga fattigvården skulle kunna bli ett verkligt alternativ till den legala.

Fattigvårdsstyrelsen hade både genom sina ledamöter i DFV:s styrelse och vid sammanträde förklarat, att den "såvitt det på den berodde" ville samverka med den frivilliga fattigvårdsorganisationen.⁵³⁾ Främst skulle detta ske genom att fattigvårdsledamöterna kunde utnyttja de fattigvårdare, som DFV erbjöd. Formellt var emellertid vårdarna underställda Centralbyrån och för den legala fattigvårdens distriktsordningsmän förelåg ingen skyldighet att anlita dem.⁵⁴⁾ Ett problem utgjorde rekryteringen av vårdare. Under det första verksamhetsåret lyckades man engagera ett knappt 70-tal, vilket dock inte ansågs tillräckligt.⁵⁵⁾ Ett komplement till vårdarna skulle Fruntimmersföreningens direktriser bli. I en skrivelse från Kerfstedt till denna förening anhöll DFV om samarbete och förklarade, att det var "ett fullkomligt misstag att föreningen DFV skulle hava för avsikt att bilda en ny Fruntimmersförening", som den gamla skulle uppgå i. DFV och Fruntimmersföreningen borde arbeta parallellt, och DFV behövde dess samverkan.⁵⁶⁾ Så blev också fallet, och i fortsättningen skulle ett nära samarbete mellan de båda föreningarna utvecklas.⁵⁷⁾ Ett ytterligare komplement till vårdare och direktriser blev föreningens diakonissa, som föreningen tillsammans med Sedlighetsföreningen avlönade.⁵⁸⁾ Dessutom tillkom två "frivilliga diakonissor" knutna till verksamheten vid Centralbyrån.⁵⁹⁾

Byråns huvuduppgifter skulle vara att dels ta hand om bettlare, dels ordna arbeten.⁶⁰⁾ Under 1890 organiserades detta arbete, och inom kort hade man ordnat makadamslagning (30 personer), skogsarbeten (200 personer) för män och för kvinnor halmhylsetillverkning (c:a 20 personer) och dessutom syarbete samt arbetsstugor för barn.⁶¹⁾

53) Se ovan s 46 .

54) Instruktion Uppsala 1889:

55) Uppsala 29.4.1890, 27.9.1890. Underrättelser 1890.

56) FUP 21.2.1890, UDA.

57) Se t e x FUP 23.4.1890, 25.11.1891. 11.5.1894, UDA.

58) Upsala 25.10.1890. Underrättelser 1890. Fröken Fanny Lind anställdes från den 22.4.1890, USP 22.4.1890, ULA. Lön från DFV: 125:- per år, KS (T3a:11) pag 109, UUB.

59) Upsala 25.10.1890.

60) Kommitterades förslag 1889.

61) Upsala 18.1.1890, 20.2.1890, 29.4.1890. Meddelande 1890.

Då arbetsmöjligheterna i Uppsala var små, sände man ut cirkulär till 150 församlingar runt Uppsala för att undersöka möjligheterna till arbeten på landet. Det visade sig, att det fanns villiga arbetsgivare, men det hela föll på att ingen arbetare ville flytta från Uppsala.⁶²⁾ Vid sidan av Centralbyråns arbetsavdelning fungerade fortfarande de inrättningar, som övertagits av Vålgörenhetsbyrån: soppkokningsanstalt, klädkammare och härbärg.⁶³⁾ För att ekonomiskt möjliggöra alla dessa aktiviteter insamlades på olika sätt pengar.⁶⁴⁾

Föreningens aktivitet under det första året synes ha avlastat fattigvårdsstyrelsens ansvar för den öppna vården. Detta avspeglas i fattigvårdsstyrelsens protokoll, av vilket framgår att man under denna tid ägnade sig åt problem inom den slutna vården.⁶⁵⁾ Det måste dock påpekas, att flera av fattigvårdsstyrelsens ledamöter var direkt engagerade i Centralbyråns arbete. Av särskilt intresse är emellertid, att den frivilliga fattigvårdens principer nu började användas även inom den legala fattigvården. Så hemställdes det till polismästaren att vandrande tiggare, som av tradition erhöll mat på polisstationen, nu skulle arbeta för födan.⁶⁶⁾ Det som framför allt pekade framåt var dock, att Kerfstedt vid DFV:s höstmöte kunde rapportera, att DFV och fattigvårdsstyrelsen haft ett informellt sammanträde. Därvid hade man kommit överens om en gemensam fattigvårdspolitik. I stället för generella understöd skulle arbeten anskaffas och då understöd ej kunde undvikas, skulle dessa ha form av hjälp in natura. Kerfstedt kunde också meddela, att fattigvårdsstyrelsen skulle behandla frågan om "upptagandet av fattigvårdarna i fattigvårdsstyrelsens organisation" och att ledamöterna syntes gynnsamt stämda till en sådan utveckling. Som kommentar till detta skrev redaktören för tidningen Upsala mycket uppskattande om DFV:s arbete och menade, att det åstadkommit storverk. En sådan verksamhet var "det enda radikala botemedlet, nämligen den verkliga kärleksverksamhetens väg, som icke nödd och tvungen avhjälp, vad den icke kan undslippa, utan ställer sig i personlig och innerlig beröring med de fattiga". Men det räckte inte med några fås intresse. "Hela samhället måste gripas av entusiasm för botandet

62) Upsala 17.4.1890, 29.4.1890.

63) Meddelande 1890.

64) Upsala 11.2.1890 (konsert: 890:-), 25.2.1890 (gåva: 370:-), 11.3.1890 (gåva: 600:-), 29.4.1890 (insamling: 6000:-), 25.11.1890 (basår: 4.800:-)

65) Fvst:s huvudsakliga intresse var inriktat på inrättandet av en sjukstuga i anslutning till fattighuset, UFSP 30.12.1889 § 6, 26.3.1890 § 9, 3.5.1890 § 2, 27.6.1890 § 5, USA.

66) UFSP 28.5.1890 § 9, USA.

av sitt eget blödande sår."⁶⁷⁾

Kerfstedt torde dock ha överskattat fattigvårdsstyrelsens intresse. Reformen i av Kerfstedt antydd riktning skulle låta vänta på sig. Det är emellertid av intresse att se, att man från DFV:s håll nu inte stod främmande för en reform av hela fattigvården i riktning mot ett legaliserat Elberfeldsystem. Vid ett möte i fattigvårdsfrågan anordnat av DFV under våren 1891 diskuterade man understödsformer. Domprosten Sundelin förespråkade Elberfeldsystemets införande och menade, att det skulle bära ännu större frukter om detta fick en allmänare karaktär. Delvis menade han, hade stadsfullmäktige redan sanktionerat systemet genom att sedan 1889 anslå en särskild summa till pastor Hellman.⁶⁸⁾ Från Hellman och Kerfstedt kom liknande inlägg. De menade, att tiden nu var mogen för ett nytt fattigvårdssystem. Företrädarna för fattigvårdsstyrelsen intog emellertid en försiktig hållning. Sysslomannen C. G. Vretlind menade, att fattigvårdsstyrelsen - oberoende av system - ändå inte kunde undvika understöd, och han pekade särskilt på den stora del av fattigvårdskostnaderna, som gick till hyresbidrag.⁶⁹⁾ En bidragande orsak till fattigvårdsstyrelsens avvaktande hållning kan även ha varit att fattigvårdsstyrelsen under hösten 1890 fått en ny ordförande, dr Schultz, som inte tidigare varit verksam inom välgörehetsbyrån eller DFV.⁷⁰⁾ Dr Schultz ansåg, i diskussionen, att svårigheterna för fattigvårdsstyrelsens ledamöter visserligen var stora, då på var och en av dem kom c:a 150 fattiga, men att fattigvårdsstyrelsen först ville närmare se resultaten av DFV:s arbete. Samarbete önskades dock från fattigvårdsstyrelsens sida.

Resultatet av debatten blev emellertid, att en kommitté, bestående av DFV:s styrelse, tillsattes "för att utreda frågan om Elberfeld-systemet och dess tillämpning här i Uppsala".⁷¹⁾ Vid ytterligare ett möte fick denna kommitté en bredare basis. I den insattes bl a Sundelin, dr Schultz samt några främstående stadsfullmäktige. Man hoppades att även få med ärkebiskop Sundberg.⁷²⁾

67) Upsala 25.10.1890. I fvst:s prot saknas anteckningar om sammanträdet.

68) Upsala 17.3.1891. Ang Hellmans avlöning se UDKRP 18.9.1889, 18.10.1890, UDA.

69) Upsala 17.3.1891.

70) UFSP 24.9.1890 § 1, USA.

71) Upsala 17.3.1891. Vid samma möte beslöts även att inrätta en "asyl för drinkare". Om denna - Räddningshemmet för drinkare - som grundades under 1891, se vidare Upsala 9.5.1891, 22.9.1891 samt KMBef 1900 Upsala län s 34.

72) Upsala 28.4.1891.

Bakom DFV:s önskan, att se ett legalt Elberfeld-system infört, kan flera motiv spåras. Ett av dem torde ha varit det ekonomiska. Under våren hade man fått begära hjälp från fattigvårdsstyrelsen för att klara några av Centralbyråns projekt.⁷³⁾ Det som framför allt legat bakom torde dock ha varit, att trots DFV:s verksamhet fattigvårdsfrågans lösning verkade mycket avlägsen. Efter en stabilisering 1889 hade det skett en kraftig ökning av såväl understödstagare som kostnader (20.000 kronors ökning från 1888 till 1891).⁷⁴⁾ Till dessa motiv kom även att man i pressen under 1891 kunde följa liknande försök till införande av Elberfeld-system i en rad andra städer.⁷⁵⁾

I den redogörelse, som Kerfstedt lämnade vid DFV:s möte i december 1891, framgick, att man hade allvarliga bekymmer med ekonomin. Om den inte förbättrades, såg man sig nödsakad att lägga ner en del av verksamheten, framför allt vid Centralbyråns arbetsavdelning. Beträffande införandet av Elberfeld-systemet var emellertid Kerfstedt optimist och menade, att det inte skulle vara omöjligt att få tag i det 100-tal vårdare, som skulle behövas. Han kunde också meddela, att kommittén snart skulle vara färdig med sitt utlåtande.⁷⁶⁾ Den närmast ansvarige för utformningen av kommitténs förslag var just J. Kerfstedt.⁷⁷⁾ I febr 1892 kunde han presentera ett tryckt förslag i fattigvårdsstyrelsen, i vilken han själv kort dessförinnan hade blivit invald, och anhöll nu att förslaget skulle behandlas. Förslaget innebar ett konsekvent genomförande av Elberfeld-systemet i den legala fattigvården.⁷⁸⁾ Först i maj månad tog man upp förslaget vid ett extra sammanträde. Majoriteten av fattigvårdsstyrelsen menade, att Kerfstedts förslag var alltför avancerat, och man beslöt att preliminärt antaga förslaget först sedan en del ändringar gjorts, framför allt beträffande fattigvårdarnas befogenheter. För att närmare bereda denna fråga tillsattes en

73) UFSP 25.2.1891 § 10, 29.4.1891 § 7 m bil, USA.

74) Se ovan s 27 not 27.

75) Upsala 14.2.1891 nämner Göteborg och Norrköping. En recension av V. Reuters fattigvårdsarbete gavs i Upsala 24.3.1891. Upsala 29.9.1891, 3.10.1891, 6.10.1891 rapporterade om införandet av ett legalt Elberfeldsystem i Gävle. I september 1891 utkom Hellman med en skrift om fattigvården, där han framlade sina erfarenheter av utländska fattigvårdssystem och där han kraftigt förordade Elberfeldsystemet.

76) DFVP 7.12.1891, ULA. Upsala 8.12.1891, 10.12.1891.

77) Utkast till förslaget av Kerfstedts hand i KS (T3a:11) pag 74 ff, UUB.

78) UFSP 24.2.1892 § 23, USA. Kerfstedt invald i dec 1891, Upsala 19.12.1891. Även Hellman hade under 1891 invalts i fvst, UFSP 30.9.1891, USA.

kommitté inom fattigvårdsstyrelsen, i vilken dock Kerfstedt inte ingick.⁷⁹⁾ Ungefär samtidigt gjordes från DFV ett försök att få fattigvårdsstyrelsen att övertaga ansvaret för en del av Centralbyråns verksamhet - härbärgat och soppkokningsanstalten. Dessutom önskade man anslag till halmhylsetillverkningen. Även för dessa frågor tillsatte fattigvårdsstyrelsen en kommitté.⁸⁰⁾

Kommittéernas utlåtanden skulle inte gå i den riktning, som DFV önskat. Den sistnämnda kommittén avgav ett negativt utlåtande och DFV:s hemställan lämnades i samtliga fall utan åtgärd.⁸¹⁾ Kommittén, som behandlade frågan om Elberfeld-systemets införande, lade under hösten 1892 fram sitt förslag till nytt reglemente.⁸²⁾ Detta skilde sig ifrån Kerfstedts förslag på flera punkter, främst när det gällde vårdarnas befogenheter, men även när det gällde anordnandet av Centralbyrån för den legala fattigvården, vilket Kerfstedt föreslagit.⁸³⁾

DFV:s höstmöte, som kort därefter följde, präglades av en viss pessimism. På de ekonomiska svårigheterna såg man sig nödsakad att lägga ned en del av verksamheten. Samtidigt uppfattade man fattigvårdsstyrelsens agerande som om DFV:s förslag om Elberfeld-systemets införande hade avböjts "åtminstone tills vidare". Kerfstedt menade, att om allmänheten önskade, att föreningen skulle fortsätta, fordrades en helt annan uppslutning.⁸⁴⁾

Det var emellertid inte bara DFV, som hade ekonomiska bekymmer. I stadsfullmäktige var man oroad över fattigvårdskostnaderna, som oavbrutet ökade, under det att stadens inkomster hade sjunkit.⁸⁵⁾ I årets fattigvårdsstat hade betydande prutningar gjorts - för första gången⁸⁶⁾ - men dessa hade endast fått till följd, att staten måst överskridas.⁸⁷⁾ Det torde ha framstått för berörda parter, att en reform av fattigvården var en nödvändighet. Detta skulle möjliggöra, att de sedan länge förberedda reformförslagen nu skulle leda till beslut.

79) UFSP 4.5.1892 § 2, USA.

80) UFSP 25.5.1892 § 15, USA.

81) UFSP 29.6.1892 § 11, 7.9.1892 § 6, 29.9.1892 § 14, USA.

82) UFSP 15.10.1892 § 6, USA.

83) Förslag 1892. Utkast i KS (T3a:11) pag 74 ff, UUB.

84) DFVP 17.10.1892, ULA. Upsala 25.10.1892.

85) Upsala 22.10.1892.

86) UFSP 3.11.1891 § 2, USA.

87) UFSP 30.11.1892 § 30, USA.

Fattigvårdsstyrelsen beslöt att sända såväl det av dess egen kommitté utarbetade förslaget som Kerfstedts förslag till stadsfullmäktige.⁸⁸⁾ Vid dess behandling av frågan föredrogs ärendet av dr Schultz, som förordade kommitténs förslag. Han menade, att fattigvårdsstyrelsen hade valt en försiktig väg. Den ville låta understödsfrågor avgöras av fattigvårdsstyrelsen, då det annars fanns risk att dessa understöd skulle bli allt för kostsamma, om fattigvårdarna fick bestämma över dem. Han varnade dessutom för tron på att det nya systemet skulle bli billigare - möjligtvis skulle detta kunna åstadkommas genom att understöd utgick in natura eller att i stället arbete kunde erbjudas. För den skull borde en speciell avdelning inom fattigvårdsstyrelsen inrättas.⁸⁹⁾ Stadsfullmäktige beslöt att omedelbart tillsätta en kommitté för att skyndsamt utreda ärendet.⁹⁰⁾ Den 27/1 1893 antog stadsfullmäktige det nya reglementet i enlighet med kommitténs förslag.⁹¹⁾

Utan att invänta stadsfullmäktiges formella antagande hade fattigvårdsstyrelsen börjat genomföra reformen. En ny kretsindelning och en särskild arbetsavdelning inom fattigvårdsstyrelsen inrättades.⁹²⁾ Under 1893 genomfördes successivt omorganisationen. Soppkokningsanstalt inrättades,⁹³⁾ instruktion för fattigvårdare utformades,⁹⁴⁾ arbeten ordnades och en speciell arbetsavdelning inrättades.⁹⁵⁾ Den legala fattigvården hade övertagit huvuddelen av den frivilliga fattigvårdens metoder och arbetsgrenar.

Utvecklingen fram till stadsfullmäktiges antagande av ett modifierat Elberfeld-system hade, som ovan framgått, skett i etapper. Organiseringen av den frivilliga fattigvården hade sprungit fram ur ett behov att i första hand ordna den frivilliga välgörenheten, men hade även drivits av en stark kritik mot den legala fattigvårdens arbetsmetoder. Detta hade lett till en strävan efter att ersätta den öppna legala vården med en frivillig, där kraven främst gällde en ökad individualisering och en strävan att ersätta understöd med arbete. Dessa principer, utformade efter modell av ett frivilligt Elberfeld-system, och realiserade av föreningen DFV, drev emellertid fram tanken på en reform även av den legala fattigvården, i riktning mot ett legalt Elberfeld-

88) UFSP 7.11.1892 § 6, USA.

89) Upsala 22.11.1892.

90) Upsala 19.11.1892. UFSP 30.11.1892 § 22, USA.

91) Reglemente Uppsala 1893. UFSP 29.3.1892 § 5 m bil, USA.

92) UFSP 4.1.1893 § 3, 5 och 6, USA.

93) UFSP 22.2.1893 § 12, USA.

94) UFSP 31.5.1893 § 17, USA. Se även Upsala 2.11.1893.

95) Upsala 2.5.1893, 30.9.1893.

system. Då detta, i modifierad form, antogs låg motiven i stor utsträckning i den ekonomiska krisen för fattigvården. Samtidigt, och av större principiellt intresse, är att genom detta den äldre, av gammalliberala principer påverkade, passiva och restriktiva fattigvårdspolitiken ersatts av en aktiv reformpolitik.

3.2.2.3 Föreningen De Fattiges Vänner efter 1893

En naturlig följd av den legala fattigvårdens omorganisation i Uppsala blev, att föreningen DFV:s verksamhet inskränktes. Föreningens viktigaste funktioner hade övertagits av fattigvårdsstyrelsen. Under den första tiden präglades dock verksamheten av en viss optimism, och man såg sig om efter nya arbetsuppgifter. Till detta bidrog att det ekonomiska läget förbättrats, framför allt genom överlämnandet av de mest kostnadskrävande arbetsområdena till fattigvårdsstyrelsen.⁹⁶⁾

Under 1893 invaldes kvinnor i styrelsen, och man sökte uppslag till verksamheten i andra liknande organisationers arbeten.⁹⁷⁾ Efter hand synes dock intresset för föreningen ha minskats, och av protokollen framgår, att man tidvis övervägde att nedlägga föreningen.⁹⁸⁾ Vid årsmötet 1900 gjordes återblick på föreningens arbete, och man kunde konstatera, att yrkestiggeriet så gott som helt försvunnit. Det viktigaste arbetet vid denna tidpunkt utgjordes av arbetsanskaffning: spånad, stickning, sömnad och vävnad. I denna form skulle föreningen fortsätta sitt arbete.⁹⁹⁾

3.2.3 Den kyrkliga fattigvården och församlingsvården

3.2.3.1 Fattigvården som kristlig eller kyrklig funktion

Att fattigvården måste bygga på kristliga principer var en tes, som ständigt

96) Upsala 2.12.1893.

97) DFVP 18.4.1893, ULA. Upsala 20.4.1893.

98) DFVP 1.11.1895, 6.4.1897, 5.5.1898, ULA; 1895 flyttade Hellman från staden och arbetshemmet avvecklades successivt, Olivecrona 1938 s 101.

99) DFVP 12.11.1900, ULA. Föreningen kom under 1900-talet att byta namn: Föreningen Uppsala Centralbyrå för hemarbete, DFV:s arkiv bilagor, tryck, ULA.

återkom bland företrädarna för den frivilliga fattigvården. Naturligtvis kan detta bero på att de mest framträdande personerna och de, som framför allt anlätades som föredragshållare, var präster.¹⁾ En genomgång av det använda materialet visar emellertid, att denna syn egentligen aldrig ifrågasatts från annat fattigvårdshåll.²⁾ Man kunde ha olika uppfattningar i vad mån den legala fattigvården innehöll kristliga motiv, men detta enbart understryker det faktum, att fattigvårdens "kristlighet" var den mall, som man bedömde den efter.³⁾

Föreningen DFV:s karaktär av kristlig förening och det stora antal präster, som engagerade sig i verksamheten, ger emellertid anledning till frågan, om man betraktade verksamheten även som ett utflöde av kyrklig fattigvård.

För J. Kerfstedts vidkommande tycks detta inte vara fallet. I en större uppsats, Om fattigvården, införd i en av Fjellstedtska skolans årsredogörelser,⁴⁾ understryker Kerfstedt mycket kraftigt, att fattigvården hör till den kristliga kärleksverksamheten, men menar samtidigt, att denna nödvändigtvis "på detta vidsträckta och mångfaldiga område" måste organiseras efter "föreningsprinciper".⁵⁾ Kerfstedt gör dessutom i ett odaterat föredrag skillnad mellan olika typer av fattigvård: 1. borgerlig och lagstadgad, 2. kyrklig fattigvård genom församlingens legala organ, 3. fri föreningsverksamhet, 4. organisering av den privata välgörenheten.⁶⁾ Denna uppställning ger en antydning till Kerfstedts syn på den kyrkliga fattigvården. Den är i och för sig fristående men kan, om så är önskvärt, gå in under den större, organiserade, frivilliga välgörenheten.

Det saknades emellertid inte röster för en starkare betoning av den kyrkliga

- 1) fr a Kerfstedt, vars samling (KS T3a:11) innehåller en mängd utkast till föredrag i fattigvårdsfrågor. För Kerfstedt se även Stave 1924 s 262 ff, samt Upsala 2.11.1889, 7.12. 1889, 29.4.1890, 4.11.1893 och Upsala-Posten 27.3.1889. Även Rudin, Sundelin, Bohlin höll föredrag i DFV, se Upsala 15.1.1891, 28.3.1891, 28.4.1891.
- 2) Obs dock diskussionen i Akademiska Förbundet 1889. Den socialistiska kritiken angrep såväl legala som frivilliga arbetsmetoder inom fattigvården, se ovan s 43 .
- 3) Vid en diskussion i fattigvårdsfrågan, som ej anordnats av DFV, under våren 1892 framfördes av föredragshållaren (C. Löfving) som den grundläggande tanken att fattigvårdsarbetet måste vara ett utflöde av "praktisk kristendom". Upsala 21.5.1892.
- 4) Redogörelse för Fjellstedtska skolan 1890. Se även VL 8.7.1890, 9.7.1890, 10.7.1890, där samma uppsats är införd.
- 5) VL 10.7.1890.
- 6) KS T3a:11 pag 59, UUB. Föredraget förmodligen hållet under 1889. Uppställningen följer Böhmert 1886.

organisationens ansvar i den frivilliga välgörenhetens arbete. I samband med föreningens bildande förekom i tidningen Upsala en insändare, som skildrade fattigvården utifrån en något "agrar" men onekligen uttrycksfull bild. "Hönsen är våra fattiga." "Husfadern är staten." "Modern är kyrkan: hon samlar sina smulor så mycket hon kan, och sörjer för att det aldrig fattas dem sådana. Hon älskar sitt fattiga folk och tänker ofta: 'Om allt ginge genom min hand så ginge det ännu bättre.' Den äldsta dottern är filantropien; hon förser det fattiga folket med varm mat, hon sörjer för bostäder, hon ger obeskrivligt mycket." Det övriga folket ger, men i oordning - till skada. "Den enda väg på vilken vi kunna slå in, är denna: fattigvården genom kyrkan, med fullt förtroende till statens hjälp och under samarbete med filantropiens bästa krafter."⁷⁾

Ett yttrande, som mera direkt syftar på DFV, fälldes av W. Rudin, som våren 1891 höll föredrag i föreningen. "Föreningen utgjorde alltså en mellanhand mellan den enskilda och den officiella välgörenheten och sökte i någon mån ersätta den numera försummade kyrkliga fattigvården."⁸⁾ Det måste emellertid i detta sammanhang påpekas, att begreppet "kyrklighet" vid denna tid inte torde ha haft samma valör i Uppsala som i Lund eller på västkusten. Generellt uttryckt innebar detta att den skarpa markering av det kyrkliga, dvs. den kristna församlingens bundenhet vid prästämbete och sakrament, som var utmärkande för lundateologien, i stort sett inte hade någon motsvarighet i den uppsalienska traditionen. För uppsalateologin, med dess kulturöppenhet, torde gränsen vid denna tid inte ha gått mellan kyrkligt och världsligt utan snarare mellan det kristligt - sedliga och det världsligt - osedliga.⁹⁾

Att problemet dock omkring 1890 började bli aktuellt kan belysas av en diskussion i DFV, även den under våren 1891, i samband med frågan om Elberfeld-systemets införande. Vice pastorn E. G. Ljungquist hävdade i detta sammanhang, att den enda verkliga lösningen på fattigvårdsfrågan stod att finna i en "evangelisk-kyrklig fattigvård".¹⁰⁾

7) Upsala 5.11.1889. Bilden hämtad från Olivebladet 1888 s 18 f.

8) DFVP 16.3.1891, ULA. Upsala 17.3.1891.

9) Åberg 1968 s 124 ff, 267 och fr a 306 ff (spec not 51). Åbergs analys av uppsalateologiens agerande i samband med kyrkotuktsfrågan vid kyrkomötet 1893 och hans påpekande att man i Uppsala intresserade sig mera för det sedliga än för det läromässiga erbjuder en intressant aspekt på såväl sedlighetsdiskussionerna som välgörenhetens utformning i Uppsala under 1880-talet.

10) Upsala 30.4.1891.

Det torde emellertid vara mera fruktbart att, liksom Kerfstedt ovan, använda en mera begränsad definition på vad kyrklig fattigvård innebär. Detta leder oss över till en undersökning av den kyrkliga församlingens legala organ och deras ställning till fattigvårdsfrågan.

3.2.3.2 Prästernas deltagande i den legala fattigvården

Vid fattigvårdsstyrelsen hade, enligt fattigvårdsförordning och reglemente, stadens kyrkoherde eller hans ersättare en självskriven plats.¹¹⁾ En genomgång av fattigvårdsstyrelsens protokoll visar, att denna representationsrätt relativt sällan utnyttjats. Detta får emellertid ses mot bakgrunden, att under hela 80-talet präster fungerade som ordinarie ledamöter i fattigvårdsstyrelsen.¹²⁾ Då en präst avgick som ledamot, invaldes i regel en annan.¹³⁾ I samband med det ökade frivilliga engagemanget i fattigvårdsfrågan omkring 1890, där ju präster spelade en ledande roll, skulle ytterligare prästmän väljas in. Under 1891 blev både Hellman och Kerfstedt ledamöter.¹⁴⁾ Vid de viktiga sammanträdena i fattigvårdsstyrelsen under 1892, då övergången till ett legalt Elberfeld-system diskuterades, infann sig, förutom de fyra invalda prästerna, även domprosten R. Sundelin.¹⁵⁾

Som predikant vid fattigvården fungerade J. G. Söderstedt, anställd redan 1872¹⁶⁾ och senare ledamot i fattigvårdsstyrelsen,¹⁷⁾ dess vice ordförande,¹⁸⁾ och slutligen syssloman vid Uppsala fattigvård.¹⁹⁾ Enligt reglementet hade han skyldighet att varje sön- och helgdag förrätta gudstjänst på försörjningsinrättningen och att sörja för själavården där.²⁰⁾ Fattigvårdens ändamål var att "söka befordra gudsfruktan, arbetsamhet och sedlighet".

11) FFO 1871 § 10 mom 3. Reglemente Upsala 1871 § 2.

12) Se t ex UFSP 26.9.1883, USA (Fransson, Söderstedt).

13) Se t ex UFSP 29.5.1889 § 1, USA. (Fransson avgick - B. Bohlin invaldes.)

14) Se ovan s 51 not 78.

15) UFSP 16.3.1892, 4.5.1892, USA.

16) UFSP 17.1.1872 § 3, USA.

17) Se t ex UFSP 26.9.1883, USA.

18) Se t ex UFSP 29.5.1889, USA.

19) Upsala 10.12.1892.

20) Reglemente Upsala 1871 § 4, 11, 15 och 27. Reglemente Uppsala 1893 § 26.

Denna formulering kvarstod i det nya reglementet 1893.²¹⁾

3.2.3.3 Kyrklig expansion

Kring pastor Hellman hade i Svartbäcken vuxit upp en rad välgörenhetsinrättningar. I fattigvårdsdebatten 1889 hade önskemål framförts, att dessa skulle integreras i den ordnade välgörenhetens organisation. Så blev också fallet och i DFV:s Centralbyrå utgjorde de Hellmanska inrättningarna en viktig del. Genom att Hellman från 1889 fick ett personligt anslag av stadsfullmäktige, hade hans arbete fått karaktären av gemensamt samhälleligt intresse.

Samtidigt uppehöll han sin tjänst som domkyrkoadjunkt med stationering i Svartbäcken. Detta områdes karaktär av församlingsdistrikt underströks av att en särskild gudstjänstlokal där inrättats, som från 1887 fick mera officiell prägel. Den döptes av domkyrkorådet till "Kyrkosalen nr. 20 S:t Persgatan", men vanligen kallades den S:t Pers kapell.²²⁾ På frivillig väg insamlades medel till orgel m m.²³⁾

Denna kombination av förkunnelse och kyrklig fattigvård - i kontinental inre-missionsstil - fick också ett utslag i en donation av den 1887 avlidne friherren August Mikael Posse, som varit starkt intresserad av den Hellmanska verksamheten.²⁴⁾ Donationen syftade till uppförandet av ett kapell för de fattiga i Svartbäcken och uppgick till 50.000 kronor.²⁵⁾ Den styrelse, som förestod fonden och vars ordförande var W. Rudin, beslöt, att hälften skulle användas till kapellbygget, hälften till inre-missionsarbete bland de fattiga.²⁶⁾ Mikaelskapellet, som började byggas 1889, stod färdigt 1891.²⁷⁾ Kapellet var emellertid underställt en särskild stiftelse, som på egen hand anställde predikant. Som sådan kallades B. Bohlin.²⁸⁾ Kapellet kom att ersätta den kyrksal, där Hellman fungerat. Den fastighet,

21) Reglemente Upsala 1871 och 1893 § 1.

22) UDKRP 6.9.1887, UDA. Se t ex Upsala-Posten 27.3.1889.

23) UDKRP 15.10.1887, 27.5.1890, UDA. Överskottet av insamlingen gick till "de fattiga".

24) Olivecrona 1938 s 95 ff.

25) Rudin 1921 s 228.

26) Upsala 2.11.1889.

27) RS Anteckningar för det inre livet 27.11.1889 (Tlgd:28), UUB. Rudin 1921 s 231 f.

28) Biografisk matrikel 1902 s 26.

i vilken kyrksalen rymdes, hade nämligen inköpts av Frälsningsarmén, som endast för en kortare tid kunde ha domkyrkoförsamlingen som hyresgäst.²⁹⁾ Då man nu beslutade att uppföra en ny kyrksal, kom denna att förläggas utanför Svartbäcken - vid Österplan.³⁰⁾ Samtidigt hyrde man predikolokaler i det nya bostadsområdet Petterslund.³¹⁾ I samband med dessa förändringar tog man upp frågan om Hellmans tjänstgöring. Då Mikaelsskapellet var färdigt, ansåg domkyrkorådet, att själavårdsbehovet i Svartbäcken var tillgodosett, och man övervägde att förflytta Hellman till den nya kyrksalen vid Österplan.³²⁾

Denna tendens till församlingens expansion, när det gällde gudstjänstlokaler och distriktsindelning, skulle emellertid tillfälligt fördröjas. Skälet till detta var en motsättning i kyrkoråd och kyrkostämma, vad gällde formerna för denna församlings- och distriktsverksamhet. Frågan hade direkt att göra med den kyrkliga fattigvårdens roll i församlingsarbetet.

För att utreda frågan om nya gudstjänstlokaler i samband med att Frälsningsarmén inköpt S:t Pers kapell, hade kyrkorådet utsett en kommitté, i vilken vice pastorn E. G. Ljungquist ingick.³³⁾ I sitt förslag till ny kyrksal ville kommittén till själva gudstjänstlokalen foga ett kök för att möjliggöra, att lokalen kunde användas till fattigbjudningar, arbetsaftnar och dylikt. På en oenighet i kyrkorådet i denna fråga hänsköts ärendet till kyrkstämman.³⁴⁾

Bakom oenigheten låg en reservation. En av kyrkorådets medlemmar, en lekman, menade att kyrkans byggnader inte var avsedda för sådan verksamhet utan endast för "kyrkliga" ändamål. Denna åsikt skulle få stöd av kyrkstämmans ordförande, ärkebiskop Sundberg, som menade, att "det vore i högsta grad olämpligt att en statskyrkoförsamling sökte på detta sätt imitera baptister, metodister m.fl.". Ärkebiskopens kraftiga förkastande synes ha påverkat kyrkstämman, som utan votering avslog förslaget. Den, som ivrigast företrädde kommitténs synpunkt, var E. G. Ljungquist, som reserverat sig emot beslutet. Han menade, att man i så fall fick låna hus "av andra samfund" för att kunna tillämpa en ordning, som inte bara brukats i den gamla kyrkan utan också

29) Upsala 24.9.1891. Se även UDKRP 17.9.1891, 14.10.1891, UDA.

30) UDKRP 16.5.1892, 14.10.1893, UDA.

31) UDKRP 15.11.1893, UDA.

32) Ibm. Redan 1891 hade Hellmans tjänstgöring förlagts till domkyrkan.

33) UDKRP 14.10.1892, UDA.

34) UDKRP 14.10.1892, 14.4.1893, UDA.

var aktuell i den lutherska kyrkan i Sachsen. "Även ur social synpunkt hade frågan en betydelse, som ej borde förbises."³⁵⁾

Då kyrksalen vid Österplan invigdes fick E. G. Ljungquist ansvaret för gudstjänsterna där.³⁶⁾ Ljungquist, som ansåg, att han inte kunde fungera på flera ställen, skar ner gudstjänsttillfällena, vilket ledde till en anmälan mot honom i kyrkorådet.³⁷⁾ Hela frågan ledde till att en ny tjänstgöringsordning för prästerna i församlingen genomfördes av domkapitlet. Denna ordning innebar, att domkyrkoadjunkterna fick tjänstgöra i kyrksalarna i utkantsområdena.³⁸⁾

För Hellmans del var emellertid frågan inte längre aktuell. Han hade i slutet på 1893 utnämnts till kyrkoherde i Viksta. Vid slutet av 1894 lämnade han Uppsala.³⁹⁾

1895 begärde några av de yngre prästerna anslag ur kyrkokassan för hyra till predikolokaler, vilket bifölls.⁴⁰⁾ 1896 meddelade kyrkorådets ordförande, att den prästerliga verksamheten i stadens utkanter hade utvidgats och att man för arbetet i Petterslund, Stabbylund och Kungsängen behövde ett ökat anslag ur kyrkokassan. Detta bifölls. Som ordförande fungerade v. pastorn J. A. Eklund.⁴¹⁾

Som ovan påvisats hade denna kyrkliga expansion ett klart samband med hävdandet av ett kyrkans ansvar för de fattiga och att man i de nybyggda områdena, som övervägande hade arbetarbefolkning, ville erbjuda själavård kombinerad med kyrklig fattigvård. Detta ger oss anledning att närmare undersöka de motiv, som låg bakom, och det sammanhang i vilket dessa idéer utformats.

35) UDKSP 16.5.1893, UDA. Upsala 18.5.1893. I Tidskrift för kristlig tro och bildning 1893 s 194 ff utvecklar Ljungquist sin syn på församlingsarbetet. Om detta se nedan.

36) UDKRP 27.12.1893, UDA.

37) UDKRP 20.2.1894, UDA.

38) UDKRP 6.3.1894, 19.10.1894, UDA.

39) Biografisk matrikel 1902 s 40.

40) UDKRP 17.1.1895, UDA. (Skrivelsen undertecknad av P. Pehrsson och T. Pihl.)

41) UDKRP 15.12.1896, UDA. Jfr Malmeström 1950 s 192 ff, som gör Eklund till initiativtagare till distriktsindelningen samt Hellsten 1944 s 57, som försiktigt antyder Ljungquists insats men menar, att den snart "utsuddats". Som ovan påvisats torde Eklund endast ha anknutit till en tidigare utveckling.

3.2.3.4 Församlingsdiakonaten

Vid en prästkongress för Uppsalas präster under ordförandeskap av C. Norrby, hölls i september 1889, togs bl a frågan om inre missionen upp. Det påpekades i detta sammanhang, att inre missionen företrädesvis borde omfatta vård av fattiga och sjuka och att för den skull diakonissor borde anställas i varje församling.⁴²⁾ Ett större tillfälle att diskutera den sociala frågan och kyrkans sociala insats erbjöd 4:de allmänna prästkongressen, som hölls i Stockholm i september 1890. Vid detta tillfälle hade man anslagit en särskild programpunkt åt den sociala frågan.⁴³⁾ Kyrkoherde Hannertz från Lunds stift höll ett mycket uppmärksammat föredrag om "Vilken ställning bör kyrkans prästerskap intaga till den sociala frågan", där bl a utgångspunkten togs i fattigvårdens kris.⁴⁴⁾ Frågan om fattigvården kom emellertid upp i samband med ett flertal andra programpunkter, vilket visar hur aktuellt detta problem vid denna tid var. C. Norrby och J. Kerfstedt fann i diskussionen om "kyrkligt sinne" anledning att beröra frågan. C. Norrby påpekade, att "grunden för det rätta kyrkliga sinnet är kärleken. Den låter mig känna min nästas angelägenhet som min egen". Kerfstedt menade, att det kyrkliga sinnet skulle utvecklas genom "att bereda församlingen tillfälle att mera delta i församlingsvården, att väcka intresse för diakon- och diakonisstjänst".⁴⁵⁾ I Uppsaladocenten Totties föredrag "Om den katolska faran" betonades, att den katolska kärleksverksamhetens offensiv borde motsvaras av liknande - "särskilt yttrande sig i en av kristlig kärlek buren fattigvård".⁴⁶⁾

Det är tydligt, att man hittills tänkt sig kyrkans bidrag till fattigvården dels som en mera allmän, omsatt i kristlig fattigvård, dels som en mera speciell, buren av diakonissor och diakoner.

Till detta skulle emellertid läggas ytterligare en aspekt, som på ett helt annat sätt skulle beröra lekmannens roll i det kyrkliga arbetet.

42) VL 18.9.1889 (anger kh Lagerstedt som inledare). Upsala 14.9.1889 (anger kh N. Lövgren som inledare).

43) Upsala 26.8.1890.

44) Förhandlingar 1890 s 223 ff. Föredraget infört in extenso i VL 16.9.1890, 17.9.1890, efter beslut av kongressen. Se även Upsala 30.8.1890.

45) Citaten i Upsala 28.8.1890. Se och jfr Förhandlingar 1890 s 60 ff och 73 ff.

46) Formuleringen av ämnet och citatet efter VL 28.8.1890. Tottie förordade det "i flera församlingar redan tillämpade Elberfeld-systemet" samt delning av storstadsförsamlingarna. Förhandlingar 1890 s 189 ff.

Prästmötet i Uppsala 1891 dominerades av diskussionen om den sociala frågan. Ärkebiskop Sundberg hade som ämne för sitt föredrag valt att behandla "Socialdemokratien och det kristna samhället". Enligt Sundberg var socialdemokratien den farligaste bland tidens andliga strömningar. De befintliga missförhållandena i samhället kunde inte botas med "fantasterier", "national-ekonomiska teorier" eller genom "omstörtning" utan detta kunde endast ske genom "en stegrad verksamhet av sådana krafter, som endast kristendomen alstrar". Det fanns vissa sanningar i socialismens läror. Det gällde att taga fram dem. Sundberg menade sig förmärka, att det fanns tecken på att "kyrkan börjar taga ledningen om hand". Man skulle gå de gamla vägarna, men tillse, att förkunnelsen ej blev dogmatisk utan så konkret som möjligt.⁴⁷⁾

Det är emellertid, trots Sundbergs krav på konkretion, svårt att exakt konstatera, hur Sundberg tänkt sig kyrkans praktiska agerande. Ett betydligt mera konkret förslag presenterades av domprosten R. Sundelin i en motion angående en "bättre församlingsvård".⁴⁸⁾ I ett föredrag vid mötet fick han dessutom möjlighet att närmare utveckla sitt förslag.⁴⁹⁾ Motionen syftade till införandet av ett församlingsdiakoniat i Svenska kyrkan. Genom detta skulle lekmännen i större utsträckning deltaga i församlingsvården. Genom att kyrkorådsinstitutionen utvecklades i riktning mot ett aktivt fungerande "äldstekollegium" skulle under pastors ledning en kyrklig lekmanverksamhet växa fram. Lekmännen skulle inte träda i pastors ämbete, utan deras huvudsakliga funktion skulle vara utövandet av en - kyrklig fattigvård.⁵⁰⁾ Sundelin anför själv, varifrån han hämtat dessa idéer: Elberfeld-systemet och den tyske prästen E. Sulzes församlingsorganisation i Dresden. E. Sulze hade 1890 presenterat sina idéer i en skrift: "Die Evangelische Gemeinde".⁵¹⁾

Det torde utan tvekan förhålla sig så, att Sundelins motion står i den närmaste förbindelse med fattigvårdsdebatten i Uppsala. Genom DFV hade klart visats, att det gick att engagera lekmän i ett "kristligt" arbete. Då nu en legalisering av Elberfeld-systemet var föreslagen i Uppsala (våren 1891), fanns här en möjlighet att direkt i kyrkans verksamhet draga in lekmännens

47) Prm Uppsala 1891 s 23 ff. Se även Uppsala 18.6.1891.

48) Prm Uppsala 1891 s 13 ff.

49) Ibm s 109 ff.

50) Ibm s 15.

51) Ibm s 15. Sulzes skrift översatt till svenska 1893 med titeln: Församlingslif i den protestantiska kyrkan.

fattigvårdsarbete. Sundelins motion visar därjämte hur intimt man från ledande kyrkligt håll i Uppsala anknöt fattigvården till kyrkans arbete.

Sundelin hade emellertid ett alternativ till sitt förslag. Gick det inte att förverkliga - förhållandena och behoven kunde ju lokalt vara olika - gällde det att i stället utveckla diakonissarbetet. Diakonissorna skulle ställas under pastors och kyrkorådets överinseende.⁵²⁾

Sundelins motion fick ett positivt bemötande men föranledde endast ett uttalande från prästmötet om det berättigade i motionens syfte.⁵³⁾ Sundelin hade emellertid i domkyrkoförsamlingen själv föregripit sin motion, när det gällde frågan om diakonissorna. I maj 1891 hade man tagit upp frågan i kyrkorådet och hävdad, att tiden nu var mogen för församlingen att till sig knyta "församlingsdiakonissor". Dessa skulle "samverka med pastor och kyrkoråd" för att åstadkomma en "kristlig fattig- och sjukvård". De skulle stå i samband med fattigläkare och fattigvårdsstyrelse, välgörenhetsförening och polismyndighet. Diakonissan skulle vara en länk mellan fattiga och rika - hon skulle vinna enskilda personer "till att personligt taga sig an en eller flera nödställda". Hon skulle anordna "modersmöten" och föra de fattiga till gudstjänsten. Sundelins förslag gick ut på att två diakonissor skulle anställas. De skulle avlönas på enskild väg.⁵⁴⁾

Kyrkorådet biföll förslaget och beslöt, sedan Sundelin meddelat, att en särskild instruktion skulle upprättas, att diakonissorna skulle börja sitt arbete i församlingens tjänst i aug 1891.⁵⁵⁾

De diakonissor, F. Lind och I. Berglund, som församlingen antagit, hörde till Samariterhemmet, med vilket Sundelin hade nära kontakter.⁵⁶⁾ F. Lind hade tidigare tjänstgjort inom DFV.⁵⁷⁾ Deras avlöning skulle, enligt Sundelin, ske på enskild väg. Att detta var ett problem visas av att man under 1892 fick ordna en konsert i domkyrkan till förmån för verksamheten.⁵⁸⁾ Från samma år avsattes emellertid en särskild kollekt för ändamålet.⁵⁹⁾ För hyra av loka-

52) Prm Uppsala 1891 s 15.

53) Ibem s 16.

54) UDKRP 4.5.1891, UDA.

55) Ibem.

56) UDKRP 11.9.1891, UDA. Sundelin G. 1933 s 1 ff.

57) Se ovan s 48 not 58 och s 33 not 76.

58) Upsala 19.4.1892.

59) UDKRP 16.2.1892. Från 1894 upptogs två kollekter, se UDKRP 20.2.1894, UDA.

ler och dylikt för verksamheten anslog kyrkorådet medel.⁶⁰⁾ I kyrkorådet motionerade emellertid en ledamot (S. Ribbing) under 1894 om att göra diakonissorna oberoende av enskildas gåvor, med motiveringen att deras arbete var "hela församlingens sak". Man beslöt, att Sundelin skulle göra upp ett förslag med motiveringar och att saken skulle läggas fram för kyrkostämman.⁶¹⁾

Sundelins skrivelse till kyrkostämman har stort intresse, därför att han utförligt går in på motiven för församlingens fullständiga övertagande av diakonissverksamheten. I skrivelsen lämnar han dessutom en historik. Sundelin tog sin utgångspunkt i fattigvårdskrisen under 80-talets slut. Den starka inflyttningen av fattiga hade inte lett till en ökning av de legala organens resurser. Detta hade "omöjliggjort en individualiserad församlingsvård" och har haft till följd, att "en mängd fria föreningar och krafter framträtt med syfte att särskilt på de av samfundet mest försummade platserna öva dels frireligiös, dels kristligt - filantropisk verksamhet". I detta läge hade emellertid "en ny decentraliserad och mera personlig fattigvård" gjort sig gällande. Det nya fick sitt uttryck i Elberfeld-systemet. Församlingsvården borde gå efter liknande linjer.

De diakonissor, som pastor och kyrkorådet hittills stött, hade arbetat i samverkan med fattigvårdsstyrelsen. Staden hade indelats i två distrikt och diakonissorna hade haft bostad och mottagning inom dessa. Genom diakonissornas förmedling hade prästerna övat personlig själavård.⁶²⁾

Kyrkorådet beslöt att först begära fattigvårdsstyrelsens yttrande i frågan. Detta blev mycket positivt och man beslöt att överlämna handlingarna till kyrkostämman med begäran om ett årligt anslag på 1.200 kronor.⁶³⁾

Den 30 oktober 1894 avgjordes frågan i kyrkstämmen. Efter votering, där bl a yrkandet framfördes, att kyrkstämmen var formellt obehörig att fatta beslut i ärendet, bifölls kyrkorådets förslag.⁶⁴⁾ Uppsala domkyrkoförsamling hade därmed införlivat den kyrkliga fattigvården i diakonissverksamhetens form i sin officiella församlingsvård.

60) UDKRP 11.9.1891, 15.11.1893, UDA.

61) UDKRP 4.5.1894, UDA.

62) UDKRP 11.9.1894 m bil, UDA.

63) UDKRP 19.10.1894, UDA.

64) UDKSP 30.10.1894, UDA. Jfr Björkman 1954 s 323 f.

Sundelins förslag vid prästmötet 1891 hade emellertid haft till sitt primära syfte att införa ett mera allmänt församlingsdiakonat. Lekmannaverksamheten borde enligt Sundelin i stället för den "fria lekmannapredikan", som bidragit till "församlingens livets upplösning", nu ersättas med en mera "kyrkligt konserverande och organiserad lekmannaverksamhet". Felet med den nuvarande församlingssvården var, att prästen ensam betraktades som "församlingens organ och församlingssvårdens subjekt". Denna "hierarkiska uppfattning" måste ersättas med synen på att församlingen själv var församlingssvårdens subjekt. Enligt Elberfeld-systemets modell skulle man engagera "ett tillräckligt antal kyrkligt sinnade lekmän, som vilja under pastors ledning taga sig an alla dem, som inom församlingen äro i behov av en personlig kristlig omvårdnad". Genom detta skulle "en på samma gång decentraliserad och organiserad församlingssvård" skapas. Dessutom skulle detta innebära "en på frivillighetens väg genomförd organisk utveckling av kyrkorådsinstitutionen".⁶⁵⁾

I sitt föredrag vid mötet konkretiserade Sundelin sin motion. I den nya tid, som kommit för både kyrka och präst, gällde nu kravet "att de erkänna sina sociala plikter, stiga ned från sina höjder och i handling visa sitt förbarmande sinne mot massan av arbetande och betungade". I det nyväckta andliga intresse som väckelsen medfört hade kyrkans stora miss tag varit att man inte förstått att leda detta in på "kärleksverksamhetens uppodlade fält". "I sanning, det kan inte vara byråkratiens och den nya lagstiftningens fel, om det börjar bliva en mer och mer utbredd folkföreställning, att värnlösa, fattiga, sjuka, bedrövade och bekymrade måste vända sig till staten, kommunen, till föreningarna, sekterna och separatisterna, men icke till den evangeliskt-lutherska församlingen, om vilken alla veta, att hon trots sin privilegierade ställning saknar en kyrklig fattigvård samt erforderligt antal personliga krafter för åstadkommande av en individualiserad församlingssvård". I församlingsdiakonaten borde i första hand folkskolans lärare och kyrkorådsledamöterna ta del, i andra hand "föräldrar, husbönder och arbetsgivare i allmänhet". Även kvinnorna borde utnyttjas. Ingen borde få ansvar för mer än tre personer eller familjer för att inte äventyra den personliga kontakten.⁶⁶⁾

Den kyrkliga fattigvården, menade Sundelin, hade emellertid inte enbart den personliga omvårdnaden som mål. Det gällde även att hos såväl "de

65) Prm Uppsala 1891 s 13 ff.

66) IbM s 110 ff.

särskilda subjekten som objekten för församlingsvården" väcka till liv ett "starkt församlingsmedvetande". För detta ändamål borde en reformerad husförhörsinstitution återupplivas. Denna borde få formen av "kyrkliga familjeaftnar" med diskussioner i sociala och kyrkliga frågor och med en form av "kärleksmåltider, gemensamma för rik och fattig". Även möten för olika grupper, konfirmander eller arbetare, skulle kunna ordnas.⁶⁷⁾ För den händelse att man menade, att detta förslag till ett frivilligt församlingsdiakonot var ogenomförbart eller oprövat, pekade Sundelin på den organisation, som pastor Sulze hade byggt upp i Dresden. Ännu större beviskraft för möjligheten fann han emellertid i "den framgångsrika tillämpningen av det Elberfeldska fattigvårdssystemet". Om detta på frivillig väg hade kunnat genomföras i den borgerliga kommunen fanns ännu större förutsättningar för upprättandet av ett kyrkligt diakonat inom svenska kyrkans församlingar.⁶⁸⁾

Som ovan omtalats stannade prästmötet vid ett uttalande om det berättigade i motionens syfte.

Någon omedelbar reaktion på förslaget kan ej heller spåras i Uppsala vad gäller frågan om det allmänna församlingsdiakonotet eller den kyrkliga fattigvården. Bakgrunden till detta kan ha varit att man velat avvakta resultatet av diskussionerna om Elberfeld-systemets införande i den legala fattigvården. Stadsfullmäktiges beslut i denna riktning kom först i januari 1893.⁶⁹⁾ Dessutom var man inom det yngre prästerskapet under åren efter 1891 i första hand inriktad på genomförandet av en praktiskt fungerande distriktsindelning. Det bör även påpekas, att den klara fattigvårdsinriktningen i samband med uppförande av nya kyrkbyggnader hade stött på motstånd. I detta sammanhang hade vice pastorn E. G. Ljungquist varit en ivrig förespråkare för den nya inriktningen i församlingsvården.⁷⁰⁾ Han skulle även i fortsättningen vidareutveckla Sundelins intentioner.

1893 presenterade Ljungquist i en utförlig artikel i Tidskrift för kristlig tro och bildning Sulzes idéer om församlingsvårdens funktion och organisation. Återigen framfördes här de synpunkter på församlingsvården, som Sundelin tidigare presenterat. Det är emellertid tydligt, att Ljungquist

67) Ibm s 119 f.

68) Ibm s 121 ff.

69) Se ovan s 53.

70) Se ovan s 59.

lägger tyngdpunkten vid delvis andra moment.

Sulzes organisation i Dresden hade som syfte att återupprätta det evangeliska församlingslivet. Förutsättningarna för detta var att man skapade "små, genomskinliga" församlingar med högst 5.000 medlemmar. För detta ändamål borde de stora stadsförsamlingarna delas. Varje församling borde ha en präst. Kunde detta inte åstadkommas, skulle som en nödfallsutväg församlingarna i stället indelas i distrikt, med var sin distriktspräst. Varje distrikt skulle ha sin särskilda representation (Vertretung), eftersom det för hela församlingen gemensamma kyrkorådet inte kunde fungera effektivt i själavården. Distriktsförsamlingen skulle välja ett eget kyrkoråd (presbyterium), som skulle organisera själavården inom distriktet. För själavård och kyrklig fattigvård, som Sulze anser vara "oskiljaktigt förenade", borde inom distriktet bildas en husfädersförening (Hausväterverband), som borde överta eller ersätta den enskilda välgörenheten inom distriktet. Denna kyrkliga fattigvård skulle vara ett komplement till den borgerliga och fostra "de hjälpbehövande till religiöst-sedliga personer". "Den kyrkliga fattigvårdens ändamål är människosjälarnas förnyelse och frälsning; hon skall vid sin kärleksverksamhet hava till ögonmärke att söka föra människor till tro på Guds i Kristus uppenbarade kärlek. Därföre måste hon börja med kampen mot den yttre nöden, men steg för steg låta sin kärleksverksamhet åtföljas av sedliga fordringar med avseende på de fattiga, så att de måtte fostras till gudfruktiga och sedliga människor. Själavården och den kyrkliga kärleksverksamheten måste därför bli oåtskilda." Genom olika sammankomster skulle dessutom församlingsmedlemmarnas "inbördes umgänge" uppammas. Detta umgänge kallar Sulze "församplingslivets själ". Denna gemenskap skulle ligga till grund för en "kyrkotukt" från "församlingen själv".⁷¹⁾

I en kritisk analys av denna organisation och inför frågan vad man på svensk mark borde tillgodogöra sig fann Ljungquist att Sulze underskattat betydelsen av "själva de gudomliga källorna för församplingslivet: ordet och sakramenten". Det kunde inte vara nog med själva organisationen. Pastors närmas-te uppgift måste vara "evangelii förkunnande och sakramentens förvaltande". Det var detta och inte den yttre organisationen som konstituerade kyrkan. Med denna förutsättning fann emellertid Ljungquist, att Sulzes organisation skulle kunna praktiseras. För att kyrkan, "såsom varande det samfund av heliga och sant troende", skulle fungera i t ex stadsförsamlingar, måste en delning i distrikt ske. Som i Tyskland skulle detta kunna ske på frivillig

71) Ljungquist 1893 s 194 ff. Cf Sulze 1893.

väg och helst ordnas genom de av domkapitlen godkända tjänstgöringsinstruktionerna för prästerna. Ljungquist kunde meddela, att han själv gjort försök i denna riktning i Uppsala.⁷²⁾

För att väcka "samfundskänslan eller församlingsmedvetandet" borde i predikan och kristendomsundervisningen "begreppet Guds rike och särskilt församlingsbegreppet" inta en central plats. I den gemensamma gudstjänsten och särskilt i nattvardsfirandet skulle gemenskapsmotivet starkare understrykas. I det utåtriktade arbetet borde pastor gå i spetsen med hembesök och samlingar av den konfirmerade ungdomen. Pastor skulle dessutom arbeta på att "bringa till enhet ... religiösa krafter eller kulturella krafter" inom församlingen genom samarbete med lärare, läkare och andra, "vilka kunna hava djupa humanistiska, etiska och religiösa intressen, även om de ej äro kristna i djupare mening". I övrigt skulle pastor till sig knyta en stab av medhjälpare i själavården. Att som Sulze föreslagit låta församlingens officiella organ utse dessa "själavårdare" fann emellertid Ljungquist principiellt felaktigt. Själavården krävde "myndiga kristna" och det fanns inga garantier att kyrkostämman valde "kristliga personligheter". "Våra folkkyrkoförsamlingar, vilka omsluta allehanda folk, duga icke här till." I stället borde man på frivillig väl samla församlingens "levande, kristliga krafter" och söka att "bilda en församlingskärna". Denna skulle vara en "ecclesiola in ecclesia" men utan pietistisk färg, inriktad på att sätta hela församlingen i rörelse. I den mån kyrkorådsmedlemmarna var "gedigna, kristliga personligheter", borde dessa knytas till verksamheten. Diakonissverksamheten skulle dessutom ha sin givna plats i organisationen.⁷³⁾

Ljungquists praktiska erfarenheter från församlingsarbetet i Uppsala synes ha gett utslag i bedömningen av Sulzes program. Framför allt den starka betoningen på behovet av distriktsindelning pekar på att detta varit ett förstarangintresse för Ljungquist. Arbetet på att i Uppsala åstadkomma en sådan indelning av församlingen fick även till resultat en ny tjänstgöringsinstruktion för prästerskapet, som godkändes av domkapitlet 1894, där domkyrkoadjunkterna fick en del av sin verksamhet förlagd till församlingens utkantsområden.⁷⁴⁾ Den kraftigaste förskjutningen mellan Ljungquists och Sundelins sulzeinterpretationer synes emellertid ligga i det delvis för-

72) Ljungquist 1893 s 209 ff.

73) Ibm s 213 ff.

74) Se ovan s 58 ff.

ändrade fattigvårdsmotivet. Organiserandet av en kyrklig fattigvård synes för Sundelin primärt ha varit ett medel för att väcka församlingens egen aktivitet. För Ljungquist överväger synen på den kyrkliga fattigvården som ett mål bland andra efter det att samfundskänslan väckts genom förkun- nelse och gudstjänstgemenskap och en församlingskärna skapats. Det är ock- så tydligt att innehållet i begreppet kyrklig fattigvård hos Ljungquist har mer karaktär av direkt själavård och sedlig-religiös påverkan än en direkt fattigvårdsfunktion.⁷⁵⁾

Det framgår inte av Ljungquists framställning i vilken mån man inom Uppsa- la domkyrkoförsamling prövat detta program, utöver försöken till distrikts- indelning. I sin prästmötesavhandling vid prästmötet i Uppsala 1908 konsta- terade emellertid Ljungquist, att de reformtankar han framfört 1893 "rönte delvis motstånd, när jag sökte att realisera dem. Nu däremot äro de rätt allmänt godkända och i flera församlingar genomförda".⁷⁶⁾

Det motstånd Ljungquist åsyftat torde fr a ha varit stiftschefens, ärke- biskop Sundbergs, kritik.⁷⁷⁾ I samband med det planerade prästmötet i Upp- sala 1897, som inställdes på grund av ärkebiskopens sjukdom, hade Sundberg avsett att hålla ett föredrag "Om inre mission och församlingsdiakoni".⁷⁸⁾

Utgångspunkten var för Sundberg de inom kyrkan diskuterade formerna för "församlingens egen Kooperation". Den inre mission, som i äldre svensk tradition främst varit inriktad på lekmäns predikoverksamhet, hade under senare tid återförts till sin egentliga uppgift - till gärningarna. Genom Sundelins motion 1891 hade den inre missionen ombildats till församlings- diakoni.⁷⁹⁾ Sundberg ställde sig emellertid skeptisk till de församlingsor- ganisationer, som växt upp ur det sulzeska systemet. För små landsförsam- lingar fanns inget behov och frågan var, om de större borde befatta sig med "det i flera avseenden rätt vanskliga experimentet". En stor risk låg

75) Det bör påpekas, att även Sulzes församlingsprogram vuxit fram ur en situation, där den legala fattigvården inte räckt till. Dresden hörde dessutom till de städer, där Elberfeld-systemet införts i den legala fattigvården. Ljungquist 1893 s 200.

76) Ljungquist 1908 s 71 anm. I prästmötesavhandlingen, med titeln Grund- dragen av kyrkans sociala uppgifter återkommer artikeln från 1893 i endast lätt bearbetad form. Ibm s 71 ff.

77) Cf ovan s 59 f.

78) Föredraget i manuskript i SS (T:74) UUB. Det trycktes efter Sundbergs död i Kyrklig Tidskrift 1902 i oförändrad form, varför detta legat till grund för referatet. Ang Sundberg se Ölander 1951 och Prm Uppsala 1902 s 69 ff.

79) Sundberg 1902 s 99 ff.

i att de frivilliga medhjälparna kunde visa "brist på förstånd och andlig erfarenhet". Erfarenheterna från Tyskland visade också, enligt Sundberg, att det fanns tvivel om lämpligheten bl a att risken fanns för ett sammanblandande av diakonin med nådemedelsförvaltningen.⁸⁰⁾ Den väg man borde gå, menade Sundberg, var att i stället utveckla de redan befintliga legala institutionerna - "fattigvården och kyrkorådet". Även om fattigvården var en borgerlig institution "och i ordets strängaste mening icke kyrklig angelägenhet", så stod dock de båda kommunerna i "den innerligaste förbindelse". Genom frivilliga krafter och genom distriktsindelning hade bl a i Uppsala visats "gynnsamma resultat". Att denna verksamhet utövades inom av lagen bestämda former behövde inte innebära att den förlorade sin karaktär av "kristlig kärleksverksamhet". I kyrkorådsinstitutionen låg redan enligt lag möjligheterna till en effektiv församlingsvård. Genom en utbyggnad av kyrkorådet, distriktsindelning och eventuella frivilliga medhjälpare kunde en församlingsdiakoni åstadkommas utan att skapa nya, oprövade former.⁸¹⁾

Det bör anmärkas, att Sundbergs kritik i första hand rör formerna för församlingsdiakonin. Att kyrkan och hennes medlemmar hade ett socialt ansvar, som borde omsättas i praktik, var för honom en självklarhet.⁸²⁾ Med den bakgrund i den lundensiska högkyrkligheten, som Sundberg hade, var emellertid misstron mot en fri lekmannaverksamhet naturlig. Risken för att lekmanens och prästens funktioner sammanblandades, att en pietistisk ecclesiola-tanke insmogs i församlingen och att organisationer bildades inom församlingen, utan kontakt och kontroll från församlingens legala organ, måste för Sundberg, med dennes erfarenhet av väckelsens utbrytningar ur svenska kyrkan under 1870 och 1880-talen ha framstått som en oönskad möjlighet. Genom att knyta församlingsdiakonin till de "organiskt utvecklade" legala organen, till fattigvårdsstyrelse och kyrkoråd, kunde dessa risker elimineras. På linje med detta resonemang ligger Sundbergs anmärkningsvärt positiva syn på den legala fattigvården och på förhållandet mellan den kyrkliga och borgerliga kommunen. Trots att fattigvården beskrivs som en egentligen borgerlig institution, innebar det ingen svårighet för honom att se den som en form av "kristlig kärleksverksamhet". I dessa avseenden avviker Sundberg markant från den ovan beskrivna uppsalatraditionen.

80) Ibm s 104 ff. De församlingsvårdsmodeller, som Sundberg speciellt omnämner, är församlingsdiakonin i Gävle och församlingsdiakoniatet i Falkenberg. Uppsala berörs ej i detta sammanhang.

81) Ibm s 109 ff.

82) Cf Sundbergs inledningsföredrag vid prästmötet 1891 ovan s 62.

På en punkt i församlingsdiakonin fanns emellertid en stark samstämmighet mellan Sundelin, Ljungquist och Sundberg. Detta gäller uppskattningen av diakonissornas funktion. För Sundberg framstod denna verksamhet som "förträfflig". Detta var den bästa formen för den organiserade kyrkliga diakonin, med rötter i den "apostoliska tiden" och nu praktiserad i nästan varje "evangeliskt kyrkosamfund".⁸³⁾ Det enda, som överträffade denna form var den diakoni, som utövades i den kristnes naturliga livsfunktioner "oberoende av alla särskilda anstalter".⁸⁴⁾

Genom Ljungquists och Sundbergs inlägg i frågan om församlingsdiakoni och församlingsvård hade debatten vidgats över Uppsalas horisont. Den vid 1890-talets början starka anknytningen till fattigvårdsfrågan hade delvis tonats ned och ersatts med en mera intern kyrklig debatt om församlingsvårdens former.

För Uppsalas vidkommande är det tydligt, att Sundelins ansatser för skapandet av en kyrklig fattigvård enligt Elberfeld-systemet och Sulzes församlingsmodell endast på vissa punkter kunnat realiseras. Så synes fr a det kyrkliga vårdarsystemet inte ha fått något större genomslag på grund av vagheten både i dess form och innehåll. Det torde också ha funnits svårigheter att vid sidan av det legala vårdarsystemet och övrig frivillig välgörenhet skapa ett parallellsystem ifråga om kyrklig fattigvård. Till detta kommer, att den akuta fattigvårdskrisen omkring 1890 mot 1890-talets slut upplöstes, möjligen på grund av omorganisationen av fattigvården men fr a genom att konjunkturerna förbättrades. Det är naturligt att fattigvårdsaspekten i detta läge delvis kom att mista sin aktualitet.

Detta innebar emellertid inte ett uppgivande av tanken på en kyrkligt organiserad fattigvård. I diakonissverksamhetens form skulle den rent sociala diakoninriktningen få sitt klaraste uttryck. Denna verksamhet synes ha fått stöd från alla kyrkliga grupperingar. Genom att införlivas med församlingens ordinarie uppgifter fick den dessutom karaktären av officiell kyrklig funktion. Det genom fattigvårdsdebatten nyväckta intresset för en lekmanaktiverande församlingsvård hade emellertid lett till en ny syn på församlingen. Genom en kyrklig expansion med uppförande av kyrkbyggnader i församlingens utkantsområden, genom en begynnande distriktsindelning, genom försöken att inom den formella församlingens gränser skapa aktiva grupper av lekmän sökte man finna nya former för församlingens sociala och religiösa funktioner.

83) Sundberg 1902 s 102 ff.

84) Ibm s 114.

3.3 GÄVLE

En av de bidragande faktorerna till omorganisationen av fattigvården i Uppsala i enlighet med Elberfeld-systemet var, såsom ovan angetts, Gävle stadshfullmäktiges beslut hösten 1891 om ny organisation av fattigvården.¹⁾ Genom detta beslut blev Gävle stad den andra i ordningen av landets städer, som övergick till ett legalt vårdarsystem.²⁾ I den kommitté, som förberedde omorganisationen, satt som ordförande kyrkoherden Nils Lövgren och som sekreterare komministern A. A. Wennlund.³⁾ Under 1890-talet växte den s k gävle-diakonin fram under Lövgrens ledning - en till den kyrkliga församlingen knuten, detaljerat organiserad diakoni.⁴⁾ I sekelskiftesdebatten om församlingsvård och diakoni skulle denna gävleorganisation ofta åberopas som mönster.⁵⁾

Sambandet mellan Nils Lövgrens ankomst till Gävle som kyrkoherde, fattigvårdens omorganisation och diakonins genombrott har senast antytts av Björkman i dennes skildring av "Nils Lövgren och gävlediakonin".⁶⁾ Detta samband skall här prövas. Efter en undersökning av fattigvårdens utveckling efter 1871 görs ett försök att beskriva den privata filantropins verksamhetsformer och områden. Fattigvårdens omorganisation 1890-1892 behandlas därefter, samt i samband därmed de organisatoriska nyansatserna på diakonins område.

Av speciellt intresse för Gävles vidkommande är den framför allt under Lövgrens tid akuta spänningen mellan honom och P. P. Waldenström. Ett särskilt problem utgör alltså frågan, om en motsättning mellan dessa män och de kyrkliga grupperingar de representerade finns även när det gäller synen på fattigvård och diakoni och vad detta i så fall har inneburit för uppkomsten av den s k gävlediakonin.

1) Se ovan 3.2.2.2.

2) Andersson 1947 s 526 f.

3) GSFP 27.11.1891, GSA.

4) Björkman 1954.

5) Rodhe 1930 s 164 ff. Björkman 1954 s 330.

6) Björkman 1954 s 318.

3.3.1 Den kommunala fattigvården

1870-talets första hälft karakteriserades av relativt goda konjunkturer. Omsvängningen omkring 1870 hade, som ovan påpekats, resulterat i en fattigvårdslagstiftning, som i stora drag återknöt till äldre praxis.⁷⁾

Debatten om fattigvården vid riksdagen 1871, Kungl. Maj:ts utfärdande av förordningen samt antagandet av nytt reglemente för fattigvården i Gävle fick ytterst knapphändiga kommentarer i Gävlepressen.⁸⁾ Fattigvårdsfrågan syntes inte längre ha utgjort något av kommunens huvudproblem. I reglementet, som av stadsfullmäktige fastställdes utan diskussion,⁹⁾ fick § 1 - om fattigvårdens mål och omfattning - en tämligen vid skrivning. Förutom den obligatoriska fattigvården angavs den frivilliga - åt dem "som prövas sakna förmåga att försörja sig och de sina". I detta stycke indrogs även fattigvårdens uppgift att "genom tjänliga åtgärder söka, i den mån möjligt är, förekomma nöd och behov av fattigvård".¹⁰⁾ Till fattigvårdsstyrelsens åligganden hörde, vid sidan av den slutna och öppna vården, även att ordna arbeten vid fattigvårdens arbetsinrättning eller genom hemarbete samt vid behov genom utdelning av mat. Arbetsföra, vars fattigdom berodde på "eget förvållande", skulle intas på stadens arbetshus.¹¹⁾ För den öppna vårdens handhavande valdes, bland styrelsens ledamöter, distriktschefer, med uppsikt över var sitt distrikt, i sin tur uppdelat i rotar med en uppsyningsman för varje. Genom uppsyningsmannen skulle nödig kontroll vinnas över de understödssökandes behov och villkor.¹²⁾ För "uppsikt över bettlare" tillsattes särskilda tillsyningsmän enligt fattigvårdsförordningens stadgande.¹³⁾

Bortsett från § 1, om fattigvårdens omfattning, synes fattigvårdens anordningar i stort sett överensstämma med äldre praxis.¹⁴⁾ Detta förhållande ger anledning att ifrågasätta om i praktiken den nya fattigvårdsförordningen inne-

7) Se ovan 2.1.

8) Ge-P, som vid denna tid var det ledande organet i Gävle meddelade endast besluten i riksdagen, ej debatten. Se Ge-P 11.5.1871, 13.5.1871. Notisen om den nya FFO - Ge-P 29.8.1871 - är hämtad direkt från AB 22.5.1871. Ang tolkningen av den nya FFO förekom endast några kortare notiser under 1871-72. Se Ge-P 21.11.1871, 16.1.1872, 13.2.1872. Fattigvårdsreglementet i Gävle fastställdes av sf utan diskussion enligt Ge-P 27.4.1872.

9) Ge-P 27.4.1872.

10) Reglemente Gävle 1872 § 1.

11) Ibm § 2.

12) Ibm § 21-23.

13) Ibm § 24. FFO 1871 § 40.

14) cf Reglemente Gävle 1845 och Förslag till reglemente Gävle 1863.

burit en snävare fattigvård för Gävles vidkommande, dvs om fattigvården stannat vid den obligatoriska. En del omständigheter synes visa att så icke har varit fallet.

Trots den nya fattigvårdsförordningen ökades sucsessivt fattigvårdskostnaderna under 1870-talet. Detta förhållande föranledde fattigvårdsstyrelsen att hösten 1875 ingå med en skrivelse till stadsfullmäktige om ett extra anslag på 10.000 kronor för att täcka en brist i fattigvårdens kassa. Denna hade uppstått redan 1874.¹⁵⁾ Stadsfullmäktige vägrade emellertid att bevilja anslaget förrän fattigvårdsstyrelsen "inkommit med utredning av orsakerna till den oerhörda tillväxten av fattigvårdens utgifter".¹⁶⁾ Sedan fattigvårdsstyrelsen ställt i löfte att inkomma med det begärda utlåtandet beviljades emellertid det sökta beloppet.¹⁷⁾

I april 1876 inkom fattigvårdsstyrelsen med ett utförligt tryckt utlåtande, innehållande inte endast statistik för den föregående 25-års perioden, utan även jämförelser med andra städers fattigvårdskostnader.¹⁸⁾ Huvudpunkten i resonemanget var, att orsakerna till de ökade utgifterna stod att söka i de svåra åren 1868-1869, varvid under det sista året den stora stadsbranden inträffat och en nödhjälpskommitté tillsatts. De rikliga gåvorna till denna kommitté hade avlastat fattigvården betydande utgifter. Nu, sedan kommittén nedlagt sin verksamhet, avspeglades den rätta fattigvårdskostnaden i fattigvårdens budget.¹⁹⁾ Man kunde dessutom visa vid jämförelse med några andra städer med ungefär lika storlek, "att Gävle samhälle är vad fattigvårdstung-

15) GFVP 25.10.1875, GFA.

16) Ibm. Om debatten i sf se Ge-P 30.10.1875. Ifråga om fvst:s kompetens utvecklades en intressant debatt i sf. Från fvst framhölls att styrelsen hade till uppgift att handha fattigvårdsangelägenheterna i Gävle och inte stod under sf:s förmyndarskap. Beviljades ej det sökta beloppet skulle detta tolkas som ett misstroendevotum och styrelsen hotade i så fall att avgå. Sf reagerade starkt mot detta resonemang och i debatten yrkades på en reprimand åt fvst för dess agerande.

17) Ge-P 30.10.1875.

18) Fvst Gävle 1876.

19) Ibm s 1 f, varifrån följande uppgifter hämtats:

	Folkmängd	Utdebitering	Totalkostnad för fv
1865	12.489	13.949	23.658
1866	12.511	13.654	25.844
1867	12.561	15.666	28.376
1868	12.908	19.615	39.563
1869	13.315	27.000	31.997
1870	13.194	26.000	28.821
1871	13.819	19.000	30.229
1872	14.712	16.500	35.992
1873	15.613	16.500	36.668
1874	16.265	24.000	38.157
1875	16.787	29.000	40.494

an beträffar i en lyckligare ställning".²⁰⁾

Vid sidan av dessa mer direkta orsaker pekade fattigvårdsstyrelsen på en hel rad av omständigheter av allmän och speciell natur. Bland de viktigare framhöll man "de dyrare tiderna", den ökade folkmängden och arbetslösheten under vintrarna.²¹⁾ En i detta sammanhang intressant omständighet är att man även angav den nya fattigvårdsförordningen som en bidragande orsak. Man förnekade inte att förordningen kunde vara bättre än sina föregångare men menade att den av naturliga skäl måste öka fattigvårdens utgifter. Bettle-riet var nämligen nu vid så stränga straff förbjudet - och hade därigenom mycket minskats - att den hjälp, som förut den enskilda välgörenheten ombesörjt nu måste utgå av fattigvården. "Ingen fattigvårdsstyrelse kan då glömma att på den ensam blivit genom lag överflyttad kristendomens krav av hjälpsamhet och barmhärtighet från den ena människans sida emot den andra. Fattigvårdsstyrelsen måste under sådana förhållanden mången gång bevilja ett understöd, där den enligt fattigvårdsförordningens 1 § kunde avslå densamma, dels för att förekomma tiggande, dels för att lindra verkligt befintlig nöd."²²⁾

Fattigvårdsstyrelsen tog även tillfället i akt att påvisa fattigvårdsinrättningens otillräckliga resurser - bristande utrymmen och avsaknaden av en organiserad arbetsanstalt - och framhöll, att om en ny fattigvårdsinrättning kom till stånd, detta skulle bringa ned fattigvårdskostnaderna - om "understödstagarna visste, att de för understödet skulle intagas på inrättningen".²³⁾

Kravet på ökade utrymmen för fattigvården var inte nytt men skulle få ökad kraft under slutet av 1870-talet då de försämrade konjunkturerna återigen krävde ökade insatser från fattigvården.²⁴⁾ Under 1877 ingick fattigvårds-

20) Ibm s 6.

21) Ibm s 6 ff. Bland övriga orsaker nämns: "överhandtagande dryckenskap och osedlighet", "den alltmera minskade hederskänslan eller blygseln att anlita fattigvården", "ökade utgifter till fattigvårdens tjänstepersonal", "den stränga vintern 1873-74", "löslighet i åsikter ... i avseende på äktenskapet och familjefäders plikter", "de med varje år minskade frivilliga gåvorna till julen". Ordf i fvst var komminister O. Holmquist.

22) Ibm s 10,

23) Ibm s 13.

24) 1872 avlät fvst en skrivelse till sf om provisoriska förbättringar. Ge-P 27.2.1872. Se även Gl 22.12.1877 där von Sydow, ledamot i fvst anförde att frågan väckts redan 1865. Ang "de dåliga tiderna" se t ex artiklar och ledare i Gl 19.12.1877, 29.12.1877, 23.2.1878, 11.12.1878, 4.6.1879.

styrelsen till stadsfullmäktige med skrivelse om behovet av ny fattigvårdsbyggnad, och sedan även drätselkammaren uttalat sig för en nybyggnad beslöt stadsfullmäktige efter lång diskussion att bevilja medel.²⁵⁾ Arbetet igångsattes först 1879 sedan fattigvårdsstyrelsen begärt skyndsamma åtgärder "till följd av det ökade antal personer, som anlitade dess vård".²⁶⁾ 1881 stod den nya fattigvårdsinrättningen klar.²⁷⁾

Bland övriga åtgärder för att möta det ökade fattigvårdsbehovet under denna period kan noteras, att fattigvårdsstyrelsen successivt utökades med fler ledamöter för att klara av den ökade öppna vården.²⁸⁾ Genom extra anslag beviljades fattigvårdsstyrelsen och gatukommissionen medel "till beredande av arbete åt stadens fattiga arbetare".²⁹⁾ Vintern 1879-1880 sysselsatte fattigvårdsstyrelsen c:a 150-200 personer med "stenknackning".³⁰⁾ Under denna vinter anordnades dessutom vid fattigvårdsinrättningen en soppkokningsanstalt.³¹⁾

Det ökade antalet vårdtagare under 1880-talet samt den nya fattighusbyggnaden drog med sig starkt ökade kostnader.³²⁾ I samband med presentationen av

25) GSFP 14.12.1877, 21.12.1877, GSA. Se även Gl 10.10.1877, 13.10.1877, 17.11.1877, 19.12.1877, 22.12.1877.

26) GSFP 13.9.1878, 25.10.1878, 14.1.1879, GSA.

27) GSFP 4.11.1881, GSA. Se även Ge-P 15.10.1881, 18.10.1881.

28) Gl 23.2.1878, 27.9.1879.

29) GSFP 28.3.1879 (8.000:-), 20.2.1880 (5.000:-). Se även 25.1.1880, GSA. Ge-P 18.1.1880.

30) Gl 31.12.1879.

31) Ge-P 26.2.1880. Jfr Fyhrvall 1901 s 136.

32) Följande tabell utgör en sammanställning av uppgifter lämnade i SOS KFoF åren 1874-1889. Cf tabell ovan not 19 och nedan not 49.

	Folkmängd	Totalkostnad för fv	Kostnad för under- stöd och vård	Understöds- tagare
1874	16.787	41.834	30.520	859
1875	17.119	48.194	37.728	840
1876	17.617	42.093	33.901	745
1877	18.137	46.175	37.332	972
1878	18.526	55.762	45.611	1.021
1879	18.910	70.809	45.339	1.196
1880	18.758	163.472	51.697	1.334
1881	18.953	c:a 164.000	62.080	1.472
1882	19.001	" 85.000	57.159	1.578
1883	19.358	" 58.000	37.808	1.863
1884	20.175	" 81.000	63.132	1.677
1885	20.753	" 101.000	82.463	1.945
1886	21.097	" 95.000	64.593	1.532
1887	21.508	" 85.000	67.787	1.465
1888	22.019	" 82.000	66.437	1.740
1889	22.643	" 89.000	72.035	1.911

statförslaget för Gävle stad 1884 reagerade redaktören för Gävleposten, G. F. Hedvall, starkt mot de ökade utgifterna för staden.³³⁾ Det var särskilt en post, som ådrog sig hans uppmärksamhet och som han ansåg måste få alla skattskyldiga att "intagas av förvåning och bävan". Det var "fattigvårdstungan, som stigit i en häpnadsväckande grad." Hedvall pekade på att utdebiteringen för fattigvården under den sista 10-års perioden nästan tredubblats (1874: 24.000 kronor - 1884: 71.000 kronor) och kunde inte finna någon rimlig proportion mellan denna ökning och tillväxten i befolkning och skatteunderlag. "Den oerhörda stegringen antyder ovillkorligen, att i fattigvårdsstyrelsens skötsel måste vara något på sned, något felaktigt i hela systemet". Eventuellt kunde, antydde Hedvall, felet ligga i en alltför stor "hjärtnupenhet" hos den öppna fattigvårdens distriktschefer. Slutligen ifrågasatte Hedvall om inte tiden nu var mogen för "någon sorts omorganisation av hela vårt fattigvårdssystem".³⁴⁾

Hedvalls reaktion utlöste debatt i stadsfullmäktige. Här återkom åsikten, att fattigvården utsträckt sin verksamhet allt för långt och det yrkades på nedsättning i utdebiteringen. Å andra sidan hävdades, att tiggeriet hade försvunnit, och från ledamöterna i fattigvårdsstyrelsen förnekades, att fattigvården skulle vara för dyr eller handhas utan urskiljning. I stället pekade man på de dåliga konjunkturerna och påvisade med statistikens hjälp, att Gävle fattigvård inte drog större kostnader än andra städer. Stadsfullmäktige fann heller ingen anledning att sänka det sökta beloppet utan biföll fattigvårdsstyrelsens förslag.³⁵⁾ Den enda omedelbara och synbarliga effekten av den debatt redaktör Hedvall startat, synes vara, att han kort därefter invaldes i fattigvårdsstyrelsen.³⁶⁾

Debatterna 1875 och 1883 om fattigvårdens utgifter visar stora likheter. I båda fallen framfördes åsikten, att fattigvården utsträckt sina åligganden för långt. Mot detta ställdes den vinsten att tiggeriet nästan helt försvunnit. Samtidigt konstaterade fattigvårdsstyrelsen, att utgiftsstegringen i det stora

Forts. å not 32) Svårigheten i bedömningen av det statistiska materialet framgår vid en jämförelse med tabellen ovan not 19 för åren 1874-75, där utgiften beträffande totalkostnaderna avviker något.

Ökningen i totalkostnaderna 1880-81 betingas huvudsakligen av kostnaderna för det nya fattighuset.

33) Ge-P 18.12.1883. Ang Hedvall och Gefle-Posten se Hasselberg 1946 s 698 ff.

34) Ge-P 18.12.1883.

35) GSFP 19.12.1883, GSA. Debatten i Ge-P 20.12.1883.

36) Ge-P 26.1.1884.

hela berodde på orsaker över vilka styrelsen inte hade någon kontroll, framför allt "de dyra tiderna". Anmärkningsvärt är, att fattigvårdsstyrelsen synes ha haft en relativt vid uppfattning om vad som var dess och samhällets åligganden, medan stadsfullmäktige i detta sammanhang synes mera splittrat. Detta förhållande skulle komma till uttryck i ännu en fråga av fattigvårds-karaktär.

Bostadsbristen hade i Gävle allt sedan branden 1869 varit ett permanent problem, accentuerat av den kraftiga befolkningsökningen sedan 70-talet. Fattigvårdsstyrelsen hade vidtagit provisoriska åtgärder genom att låta de barracker, som uppförts efter branden, stå kvar och utnyttjas som fattigbostäder.³⁷⁾ Även den gamla fattigvårdsbyggnaden från början av 1800-talet, den s.k. "Kasernen", hade fått fylla samma funktion.³⁸⁾

I en ledare i Gävleposten tog Hedvall upp frågan om den akuta bostadsbristen och pekade på de sanitära och moraliska missförhållanden, som rådde framför allt inom "Kasernen". Åtgärder måste skyndsamt vidtagas.³⁹⁾ I samma ärende, i flera tidningar, återkom något senare lektorn N. P. Ödman, under rubriken "Ett kräftsår i samhället".⁴⁰⁾ Efter ett upprop i pressen tillsattes enskilt en grupp, där fattigvårdsstyrelsen var representerad av några ledamöter, för att utreda frågan.⁴¹⁾ Arbetet härmed resulterade i en motion i stadsfullmäktige om att fullmäktige skulle utse en styrelse för uppförande av arbetarbostäder. Rörelsekapitalet skulle uppgå till 20.000 kronor.⁴²⁾ Motionen fick ett blandat mottagande i stadsfullmäktige. Ett fåtal ansåg det vara ett farligt steg för samhället och att det privata borde taga initiativet. De flesta ställde sig emellertid positiva till själva sakfrågan. Ärendet remitterades för yttrande till fattigvårdsstyrelsen.⁴³⁾ Denna tog upp frågan om huvudmannaskapet för byggandet. Man menade att detta var ett samhällsåliggande av största vikt och att ur såväl samhällets som de fattigas synpunkt det vore bäst om staden själv ombesörjde dessa bostäders uppförande.⁴⁴⁾ När frågan åter kom upp i stadsfullmäktige hade emellertid opi-

37) Ge-P 16.3.1871. Fvst Gävle 1876 s 12.

38) Ang Kasernen se Fyhrwall 1901 s 137 och Bellander 1946 s 631 f.

39) Ge-P 27.12.1884.

40) Ge-P 28.2.1885 (B-uppl). Hela B-uppl var ägnad en beskrivning och kritik över förhållandena i Kasernen. Samma artikel i N-P 2.3.1885. Cf Ödman 1942 s 254 ff. Ang N. P. Ödman se ibm passim.

41) Ge-P 3.3.1885, 10.3.1885.

42) GSFP 17.4.1885, GSA. Ge-P 18.4.1885.

43) GSFP 29.5.1885, GSA. Debatten i Ge-P 30.5.1885.

44) GFVP 3.6.1885, GFA.

nionen svängt - nu talades allmänt om att byggandet borde överlämnas till den enskilda företagsamheten. Efter ytterligare uppskov avslog stadsfullmäktige motionen.⁴⁵⁾ En bidragande orsak till fullmäktiges avslag synes ha varit att fattigvårdsstyrelsen omedelbart före stadsfullmäktiges handläggning av bostadsfrågan inlämnat en hemställan till stadsfullmäktige om behovet av en arbetsanstalt för fattigvården.⁴⁶⁾ För dem, som yrkade på att bostäder skulle åstadkommas på enskild väg användes nu den föreslagna arbetsanstalten som ett argument för att fattigvårdens behov ändå skulle tillgodoses utan att samhället självt måste gripa in för långt. Arbetsanstalten, menade man, skulle ge arbetstillfällen och förtjänst för de arbetslösa och ge dem möjligheter till drägligare bostadsförhållanden. Kritiken mot vad man ansåg om fattigvårdens omfång kunde uttryckas på följande sätt: "Må fattigvården gripa in så långt den bör; ingen onödig barmhärtighet".⁴⁷⁾

Det är möjligt, att anmärkningarna mot vad man menade vara fattigvårdsstyrelsens alltför stora vilja till åtaganden haft en viss effekt.⁴⁸⁾ Stadens utdebitering för fattigvårdsändamål låg under 1886-1888 på samma nivå,⁴⁹⁾ trots att t ex vintern 1886-1887 uppvisade en stor arbetslöshet i staden. De av fattigvårdsstyrelsen initierade nödhjälpsarbetena kunde dock täckas ur sta-

45) GSFP 10.6.1885, 26.6.1885. GSA. Ge-P 11.6.1885, 27.6.1885. Cf Ödman 1942 s 259.

46) GSFP 29.5.1885, GSA. Frågan återremitterades till fvst för närmare utredning, men synes ej föranlett någon vidare åtgärd.

47) Debatten i Ge-P 27.6.1885. Citatet av hr Brodin efter Ge-P.

48) En detalj i detta sammanhang är fvst:s inskränkningar av julgåvorna - med motivering att den enskilda välgörenhetens insatser ökat och att de privata bidragen till fvst:s utdelning minskat. Ge-P 21.12.1886.

49) Följande tabell utgör en sammanställning av uppgifter hämtade ur GSFP Bum 1891 Bihang nr 18 Bil B samt Berättelse Gävle 1893 s 13. Cf ovan not 32, spec avvikelserna ifråga om totalkostnaderna.

	Folkmängd	Utdeb.	Totalkostnad	Understödstagare
1881	18.953	71.497	75.969	1.472
1882	19.001	68.905	71.967	1.578
1883	19.358	65.090	77.804	1.863
1884	20.175	71.000	70.421	1.677
1885	20.753	70.500	71.253	1.945
1886	21.897	72.500	74.869	1.532
1887	21.508	71.000	75.506	1.465
1888	22.019	71.000	82.752	1.740
1889	22.643	87.731	92.314	1.911
1890	23.482	92.268	93.784	1.727
1891	24.337	94.334	-	1.830
1892	25.008	106.905	-	1.802

dens extra anslag och upptogs liksom tidigare ej som fattigvårdsmedel.⁵⁰⁾ Det skulle emellertid visa sig, att fattigvårdsbudgeten inte kunde hålla sig inom den anslagna kostnadsramen. En brist i kassan från 1887 förökades under de följande åren trots att anslaget kraftigt höjdes. Vid utdebiteringen för år 1890 översteg kostnaderna för den egentliga fattigvården för första gången 100,000 kronor.⁵¹⁾

Kravet att hålla nere kostnaderna, samtidigt som de dåliga konjunkturerna krävde ökade insatser från samhällets sida, ställde fattigvårdsstyrelsen i en svår situation. Vid sidan om de traditionella åtgärderna att hos drätselkammaren hemställa om anordnande av arbeten,⁵²⁾ vidtogs under 1889 en del extra åtgärder. Med anledning av det ökade tiggeriet avskedades och ersattes de tidigare tillsyningsmännen över bettlare, som "föga utträttat till förekommande av bettleri".⁵³⁾ Man beslöt också att för en tid framåt i pressen annonsera varannan vecka om arbetstillfällen vid arbetsinrättningen.⁵⁴⁾

I samband med överlämnandet till stadsfullmäktige av utgiftsstaten för 1890 fann man det angeläget att något motivera kostnadsökningen. Man pekade på att bland skälen till ökningen fanns "den tilltagande dryckenskapslasten", utövad på stadens många ölstugor. Man hemställde därför om en minskning av dessas antal.⁵⁵⁾ För att om möjligt få igen en del av fattigvårdskostnaderna beslöt man att undersöka, huruvida personer, som en tid åtnjutit vård,

50) GFVP 31.12.1886, GFA. Arbetet bestod av stenkrossning för hand i stället för utnyttjandet av maskiner. Sf anslog 10.000 kr. Dk disponerade medlen. GSFP 28.1.1887, GSA. Ge-P 27.1.1887.

51) Ge-P 7.11.1889. Cf tabellen ovan not 49. Följande uppställning ur Ge-P:

	Utdebitering	Underskott
1888	71.000	3.200
1889	74.000	c:a 8.000
1890 (förslag)	92.268 + extra anslag	c:a 11.200

Det extra anslaget för täckandet av bristen synes inte ha uttagits genom ökad utdebitering av fattigvårdsmedel utan genom anslag från stadens allmänna medel. Ge-P förklarade att orsakerna till de ökade fattigvårdsutgifterna fr a stod att finna i de dåliga tiderna, de genom tullarna ökade priserna (Ge-P var frihandelsvänlig) och den ökade hyreshjälpen.

52) GFVP 30.1.1889 § 2, GFA.

53) GFVP 31.1.1889 § 9, GFA. Under tiden 1.1.1888-31.1.1889 hade tillsyningsmännen, som utgjordes av två av stadens "detektiva konstaplar, anhållit 42 personer för bettleri. GFVP 1889 bil insatt omedelbart före förslaget till utgiftsstat 1890.

54) GFVP 29.4.1889 § 19, GFA.

55) GFVP 28.10.1889 § 1. Skrivelsen godkänd av fvst 30.11.1889 § 14, GFA.

möjligen skulle kunna återkrävas på beloppet.⁵⁶⁾

Ett av de stora problemen för styrelsen var svårigheten att kontrollera fattigvårdsbehovet och understödens användning. Genom det under 1880-talet starkt ökande antalet understödstagare i den öppna vården,⁵⁷⁾ försvårades distriktschefernas kontrollmöjligheter. I fattigvårdsstyrelsen kunde ansökningarna, vilka ibland översteg 100 per sammanträde, knappast få annat än en formell behandling.⁵⁸⁾ I avsikt att underlätta arbetet för distriktscheferna väcktes i januari 1890 förslag om en utökning av antalet distrikt.⁵⁹⁾

Ett förslag inom samma område, om "bedömandet av behov av fattigunderstöd" väcktes vid mars-sammanträdet 1890. Vad förslaget gick ut på framgår inte direkt av protokollet.⁶⁰⁾ Förslagsställaren var styrelsens vice ordförande komministern A. A. Wennlund.⁶¹⁾ Vid ett extra sammanträde i juli 1890 togs frågan åter upp. Ordföranden, vid detta tillfälle A. A. Wennlund, gav ett referat av innehållet i "cirkulär och handlingar angående i Uppsala på frivillighetens väg anordnad fattigvård i huvudsaklig överensstämmelse med det s k Elberfeld-systemet, och beslöts att styrelsens medlemmar skulle taga närmare del av dessa handlingar, innan förslag om fattigvårdens i Gävle omreglering vidare behandlades".⁶²⁾ I augusti tillsatte fattigvårdsstyrelsen en kommitté för att utreda frågan om fattigvårdens omorganisation.⁶³⁾

Utvecklingen för Gävle fattigvård visar på en kontinuerlig ökning av kostnader och understödstagare under 1870-80-talen. Fattigvårdens understödspoli-

56) GFVP 28.10.1889 § 6, GFA. Cf FFO 1871 § 35-36. Tanken på fv som "en samhällets försträckning" - ett lån, som bör betalas tillbaka, finns uttryckt redan i Berättelse Gävle 1808 och i Instruktion Gävle 1811 § 6.

57) Se ovan not 49 tabellen.

58) Se t ex GFVP 29.3.1889 § 3, 29.9.1889 § 1, 30.12.1889 § 1, 28.3.1890 § 3, 30.9.1890 § 1. GFA.

59) GFVP 17.1.1890 § 4, 29.1.1890 § 15, 29.4.1890 § 26, GFA.

60) GFVP 28.3.1890 § 29, GFA. Följande ord överstrukna i prot: "en kommitté måtte tillsättas för frågans utredning. Dock skulle först förslag i ämnet ... inlämnas vid nästa sammanträde".

61) A. A. Wennlund invald i fvst och dess v ordf 1887. GSFP 16.12.1887, GFA. Se även Ge-P 17.12.1887. Ang Wennlund se Ödman 1942 s 272 ff och även Pm Uppsala 1915 216 ff.

62) GFVP 11.7.1890 § 1, GFA.

63) GFVP 27.8.1890 § 1. GFA.

tik synes ha följt en äldre tradition - åtgärder i den omfattning att tiggeriet hölls tillbaka. I tider av arbetsbrist ordnades arbetstillfällen. Vad gäller omfånget av fattigvårdens åligganden synes en tillbakahållande roll spelats av stadsfullmäktige. De under konjunkturedgångarna ökade kostnaderna väckte kritik mot fattigvårdsstyrelsen och det ifrågasattes om det inte var "något fel i organisation". Någon lösning på problemet framkom dock inte. Då frågan under slutet på 1880-talet åter igen aktualiserades genom att kravet på hjälpinsatser ökades och kostnaderna kraftigt steg försvårades fattigvårdsstyrelsens arbetsmöjligheter. Vid sidan av delreformer av traditionell typ framfördes nu möjligheten av en omorganisation av den öppna vården. Förutsättningen för detta var införandet av en ny modell för fattigvårdens arbete: Elberfeld-systemet.

3.3.2 Fattigvård och välgörenhet

I utlåtandet 1876 angående orsakerna till de ökade fattigvårdsutgifterna hade fattigvårdsstyrelsen konstaterat "att på den ensam blivit genom lag överflyttad kristendomens krav av hjälpsamhet och barmhärtighet".

I detta uttalande, som möjligen röjer en försiktig kritik mot en "lagfäst barmhärtighet", återkommer de från fattigvårdsdebatten i riksdagen 1869-71 diskuterade svårigheterna rörande fattigvårdens principiella karaktär. Svårigheten synes i första hand inte ha gällt fattigvårdens "kristlighet" - en sådan förutsattes antingen man hävdade en långt gående reglering av fattigvårdssamhällenas skyldigheter eller man önskade största möjliga frihet för kommunerna att ordna sin fattigvård - svårigheten gällde just frågan om förhållandet mellan fattigvårdens skyldighet och frivillighet. Den kompromisslösning mellan dessa senare linjer, som fattigvårdsförordningen kom att utgöra, torde ha svarat mot den komplexiva natur, som fattigvården i praxis hade. På lokalplanet är detta förhållande iakttagbart framför allt när det gäller förhållandet mellan den kommunala fattigvården och den frivilliga välgörenheten. I det följande skall detta belysas med utgångspunkt från utvecklingen av fattigvårdens ekonomi, förhållandet mellan fattigvården och den organiserade frivilliga välgörenheten, speciellt den "kristliga", samt frågan om pastors roll i fattigvården.

3.3.2.1 Fattigvårdens ekonomi

Under förra hälften av 1800-talet hade fattigvårdsdirektionen i Gävle tjänat som mellanhand mellan den enskilda välgörenheten och de fattiga. Trots en successivt ökad utdebitering hade en stor del av kostnaderna för fattigvården täckts genom inkomster från donationer och enskilda fonder, från insamlingar, kollekter och tillfälliga gåvor.⁶⁴⁾ Även om dessa poster fick en alltmera blygsam plats i skuggan av de uttaxerade medlen kom de dock att finnas kvar även sedan lagstiftningen gjort fattigvården "obligatorisk".⁶⁵⁾ En ökande inkomst av fastare karaktär utgjorde donationsfondernas räntor.⁶⁶⁾ Det är också tydligt att man i vissa frågor betraktade den enskilda välgörenheten som en naturlig bidragsgivare till fattigvården. Detta gäller t ex den fasta traditionen med speciella julgåvor till fattigvårdens understödstagare. Denna bidragsform, praktiserad inte enbart av fattigvården utan även av den organiserade välgörenheten, synes ha haft en halvt frivillig karaktär och bedrevs dels med fattigvårdens ordinarie tillgångar, dels med av fattig-

64) Före 1817 synes fv ha bekostats utan utdebitering. Se t ex Utdrag Gävle 1806 och Berättelse Gävle 1817. Fv:s ökade utgifter täcktes sedermera med den sk personliga avgiften samt om nödvändigt genom uttaxering. Se t ex Till Gävle stad 1841 § 42-44 och Reglemente Gävle 1845 § 37-38.

Proportionerna mellan utdebiterade medel och fv:s totalkostnad framgår av följande uppställning:

	Utdebiterat	Totalkostnad
1840	4.296	18.211
1852	6.728	16.561
1862	10.622	21.687
1872	16.500	35.992
1882	68.905	71.967

Uppgiften för 1840 hämtad ur Översikt Gävle 1841, varvid bör uppmärksammas att totalkostnaden avser samtliga utgifter för fv utan avdrag för eventuella inkomster. Övriga uppgifter ur Fvst Gävle 1876 och GSFP "Bum 1891 Bihang nr 18 Bil B, vilka tar hänsyn endast till den faktiska kostnaden efter inkomstavdrag för utfört arbete m m.

65) I Översikt Gävle 1863 upptas bland inkomstposterna bl a brännerimedel, bouppteckningsavgifter, bötesmedel, räntor, hyror, vigsel-, barndops- och testamentsmedel, kollektmedel, julgåvor, auktions- och återbetalningsmedel. De flesta av dessa poster återfinns i fv:s översikter fram på 1880-talet. Se t ex Översikt Gävle 1868, 1869, 1870, 1878, 1880, 1881.

66) Jämförelser av ränteinkomsterna försvåras av de olika bokföringssätten. Man torde därför hellre utgå från donationskapitalets ökning. Med undantag från kapital i byggnader ökades under åren 1878 till 1892 fv:s fondkapital från 161.239 till 205.938 kr. Se Översikt Gävle 1879 och Berättelse Gävle 1893 s 23 f. Ang donationerna till Gävle stads fv se Lindberg 1945 och Bellander 1946 s 630 ff.

vårdsstyrelsen insamlade medel genom upprop i pressen före varje jul.⁶⁷⁾ Den enskilda och organiserade välgörenhetens ökande engagemang ifråga om privata julinsamlingar och de därigenom minskade frivilliga gaverna till fattigvården gav emellertid fattigvårdsstyrelsen anledning att från 1886 göra vissa inskränkningar i denna understödsform.⁶⁸⁾ En verksamhet, som även den delvis stöddes av enskilda gåvor, var den s k soppkokningsanstalten, som administrerades av fattigvården.⁶⁹⁾

Dessa inslag av frivillig välgörenhet i den kommunala fattigvården fick naturligtvis en marginell betydelse ju mer fattigvårdskostnaderna ökades och utdebiteringen växte.⁷⁰⁾ Det är givet att denna utveckling alltmer accentuerade fattigvårdens obligatoriska karaktär, speciellt när kostnadsökningen under framför allt 1880-talet väckte kritik mot "fattigvårdstungan" och man vände sig mot vad man menade vara "onödig barmhärtighet" från fattigvårdens sida. Detta förhållande kan ha medfört ökade svårigheter att upprätthålla föreställningen om fattigvården som ett "kristendomens krav på hjälpsamhet och barmhärtighet". Då förslaget om omorganisation av fattigvården i Gävle väcktes av komministern A. A. Wennlund under 1890, skulle syftet bland annat visa sig vara att genom ett nytt system återföra till fattigvården de moment av frivillighet och "barmhärtighetstänkande", som präglat en äldre typ av fattigvård. Detta förslag berörde emellertid inte primärt frågan om hur fattigvården skulle bekostas - frivilligheten och barmhärtigheten skulle i stället åstadkommas genom ett större personligt engagemang och ett ökat samarbete med den enskilda och organiserade välgörenheten.⁷¹⁾

3.3.2.2 Kristlig välgörenhet

Den organiserade frivilliga välgörenheten i Gävle synes under perioden omkring 1850 företrädesvis ha ägnat uppmärksamhet åt olika former av barnavård. Liksom i ett flertal andra städer bildades i Gävle under 1840-talet en Fruntimmersförening, som underhöll en småbarnsskola, en slöjdskola för flickor samt ordnade

67) Se t ex Ge-P 27.12.1883.

68) Ge-P 21.12.1886.

69) Ge-P 26.2.1880, 3.3.1880.

70) 1883 avskaffades den s k personliga avgiften, som sedan början av århundradet uttagits för fv:s behov av alla församlingens medlemmar över 18 år. Därigenom förlorade fattigvårdsskatten den äldre karaktären av speciell avgift och uppgick helt i den kommunala uttaxeringen efter fyrk. SFS 1.6.1883, 22.6.1883.

71) Se nedan 3.3.3.

hemarbeten åt obemedlade kvinnor.⁷²⁾ Av mer fattigvårdande karaktär var den inom Fruntimmersföreningen 1865 grundade Skyddsföreningen, som hade till uppgift att med olika åtgärder bistå fattiga skolbarn.⁷³⁾ Denna verksamhet synes emellertid ha vidgats till att även gälla fattighjälp i allmänhet, framför allt dock genom ordnande av hemarbeten.⁷⁴⁾ Skyddsföreningens arbete synes dock delvis ha avstannat under 1870-talets slut och under 80-talet utdelades årligen endast obetydliga belopp i understöd.⁷⁵⁾ Föreningens övriga verksamheter fortgick dock under 1880-90-talen.⁷⁶⁾

Vid sidan av denna förening kan dessutom nämnas de organisationer, vilka främst ägnade sig åt utdelningar till fattiga, framför allt *pauvres honteaux*, vid jularna. Detta gällde framför allt Sällskapet Jultomtarne och musiksällskapet Concordia.⁷⁷⁾ Julutdelningarna utövades dessutom av en del yrkesorganisationer.⁷⁸⁾

Av speciellt intresse är de institutioner och organisationer, som växte fram ur den i Gävle livaktiga väckelserörelsen från 1850-talet. 1855 hade Gefle Biträdes-Missionsförening bildats, vilken 1862 anslöt sig till Svenska Fosterlandsstiftelsen och tog namnet Gefle Missionsförening. Under 1870-talet skedde inom föreningen en brytning i samband med debatterna om försoningsläran. Med P. P. Waldenström, som 1874 flyttat som lektor till Gävle, i spetsen fortsatte Gefle Missionsförening efter 1875 sin verksamhet, under det att en minoritet inom föreningen bildade Gefle Evangelisk-lutherska missionsförening. Denna stod kvar inom Svenska Fosterlandsstiftelsen.⁷⁹⁾ Bägge dessa

72) Om föreningen se Bellander 1946 s 644. Föreningens arkiv har ej påträffats. Ett litet klipparkiv finns i Gävle Museum, men detta täcker endast åren kring sekelskiftet 1900.

73) Bellander 1946 s 645.

74) Ge-P 13.4.1872.

75) Se de motstridiga uppgifterna i Ge-P 17.3.1880 och Gl 17.3.1880. Förmodligen hade föreningens uppsökande verksamhet inskränkts. Se även Ge-P 15.3.1883, 15.3.1884.

76) Se Bellander 1946 s 645 och klipparkiv i Gävle Museum: Gefle Fruntimmersförenings arbetsstuga. Se även Ge-P 12.3.1889, 13.3.1890.

77) Ang Sällskapet Jultomtarne, bildat 1877, se Bellander 1946 s 645. Se även Ge-P 27.12.1883, 21.12.1886.

Ang Concordia se Bellander s 638.

78) Bland dessa kan nämnas Handelsföreningen, Gefle Hantverksförening och Gefle Fabriksförening. Bellander 1946 s 620. Se även Ge-P 27.12.1883. Hantverksföreningens sociala verksamhet fanns inskriven i föreningens stadgar. Lindberg 1912 s 414.

79) Norling 1946 s 573 ff. Se även de äldre lokalhistoriska Vyer 1901 s 6 ff och Pehrsson 1931 s 177 ff.

föreningar skulle utveckla en stark socialt-religiös aktivitet.

Under 1850-talet hade koleran hemsökt Gävle och ställt ett stort antal barn utan föräldrar. Det barnhem, som under slutet av 1700-talet grundats i Gävle, hade existerat endast en kortare tid, tillgångarna hade fonderats och användes för att bekosta utackordering av barnen. I detta läge, då behovet av barntillsyn kraftigt ökat, bildades ett barnhem av personer engagerade i Gefle Missionsförening.⁸⁰⁾ Avsikten var att ge barn en "kristlig vård och fostran".⁸¹⁾ Under 1870-talet uppgick antalet barn till cirka 30.⁸²⁾ Kostnaderna för hemmet, som kom att kallas Enskilda Barnhemmet Salem, täcktes framför allt genom privata gåvor och insamlingar, genom donationer, auktioner samt kollekter såväl i Missionsföreningens bönhus som i stadens kyrka.⁸³⁾ Enskilda personer åtog sig betalningsansvar för hemmets barn och fattigvårdsstyrelsen utnyttjade hemmet för sina vårdtagare.⁸⁴⁾ Något övrigt bidrag från fattigvårdsstyrelsen eller stadens myndigheter till verksamheten synes dock inte ha utgått och heller inte begärts under perioden fram till 1890.⁸⁵⁾ Brytningen inom Gefle Missionsförening synes inte ha inneburit någon större förändring i barnhemmets verksamhet eller i dess styrelse. Majoriteten i styrelsen under 1870-talet tillhörde emellertid den grupp, som bildade Gävle Evangelisk-lutherska missionsförening och från 1880-talets slut tog dessutom stadens präster del i hemmets styrelse.⁸⁶⁾

Denna tendens att från skilda religiösa grupperingar gemensamt stödja olika slag av välgörenhetsföretag är tydlig även när det gäller det år 1878 grundade Magdalenahemmet. Efter förslag från redaktören för den låg-frikyrkligt

80) Ekman H 1959 s 8 ff. Möjligen kom uppslaget från diakonissanstaltens i Stockholm verksamhet. Cf Ekman E 1960 s 31 not 5 och 31 ff. Se även Pehrsson 1931 s 193.

81) Ekman H 1959 s 13. Enl stadgarna var barnhemmet "en stiftelse av den kristliga kärleken, vilken ömmar för likars nöd i andligt och lekamligt hänseende", Ibm s 55.

82) Ibm s 47. Detta var den högsta beläggningen i barnhemmets historia.

83) Ibm s 41 ff. Ang auktioner se t ex Ge-P 13.4.1871.

84) Ekman H 1959 s 15.

85) Man önskade dock disponera över den s k Rettigska barnhemsfonden, som förvaltades av sf. Denna begäran avslogs. Fvst-ledamoten och läkaren von Sydow motiverade ansökan med att fonden därigenom skulle användas på bästa och billigaste sätt eftersom barnhemmets verksamhet var "ett den kristliga kärlekens verk". Gl 15.12.1877.

Fr o m 1946 erhölls statligt och kommunalt bidrag. Ekman H 1959 s 14.

86) Ekman H 1959 s 53. Se även Pehrsson 1931 s 193. E. Sjöström, som vid brytningen stod kvar inom Gävle Missionsförenings styrelse, tillhörde även efter detta barnhemmets styrelse. Norling 1946 s 575.

orienterade tidningen Gestrikland hade hösten 1878 genom Gefle Evangeliska Systraförening ett hem för "fallna kvinnor" under blygsamma former upprättats.⁸⁷⁾ Liksom Enskilda Barnhemmet finansierades verksamheten på frivillig väg, bland annat genom kollekter i stadens kyrka och försäljningar i Gefle Missionsförenings Betlehemskapel.⁸⁸⁾ De ekonomiska svårigheterna gjorde emellertid att hemmets styrelse vände sig till stadsfullmäktige med anhållan om i första hand hyresfri lokal eller om detta inte kunde ordnas kontanta bidrag. Ansökan remitterades till fattigvårdsstyrelsen, som med tanke på sakens allmänna vikt för samhället ställde sig positiv till förslaget om hyresfri lokal. Sedan frågan varit på remiss hos drätselkammaren ställde stadsfullmäktige en av fattigvårdens äldre lokaler till hemmets förfogande.⁸⁹⁾

I tidningen Gestrikland, som bevakade den religiösa verksamheten i Gävle, kan den religiöst-sociala aktiviteten i Gävle tydligt avläsas under de sämre konjunkturerna vid 1870-talets slut. Det gäller såväl nyhetsbevakningen som de redaktionella inläggen. Tidningen hade sina sympatier hos den lågkyrkliga väckelsen och följde såväl Fosterlandsstiftelsens som det framväxande Missionsförbundets verksamhet.⁹⁰⁾ I en lång artikelserie om "Kyrkans förhållande till staten" utvecklades den fria församlingens företrädare. Samtidigt, och detta måste kraftigt understrykas, fasthölls föreställningen om staten som "en gudomlig inrättning". Det rätta förhållandet mellan kyrka och stat skulle vara "ett vänskapligt och ömsesidigt oberoende".⁹¹⁾ Detta synsätt synes ge nyckeln till förståelsen för den låg- och frikyrkliga väckelse rörelsens politiska och sociala engagemang. Här förenades tanken på individens och församlingens religiösa frihet med kravet på att arbeta på bevarandet av ett "kristligt samhälle" genom sociala insatser och reformlagstiftning. Detta kan belysas genom Gestriklands inställning till Sundsvallsstrejken 1879. Denna första större strejk i Sverige väckte stor uppmärksamhet och tvingade tidningspressen till ett politiskt ståndpunktstagande. Frågan komplicerades för den väckelseorienterade tidningen Gestrikland genom att bland de strejkande fanns ett markant inslag av arbetare, engagerade i väckelsen. Samtidigt som tidningen framhöll

87) Gl 24.4.1878, 30.4.1879, 21.4.1880. Gl föreslog även upprättandet av en förening för bekämpandet av prostitutionen efter den s k Federationens modell. Gl 24.4.1878, 17.5.1879, 14.6.1879.

88) Gl 14.6.1879. Ge-P 20.11.1881, 22.4.1882. För konsert i Betlehemskapellet till hemmets förmån se Ge-P 22.2.1883.

89) Ge-P 15.12.1881, 25.2.1882, 25.11.1882, 27.1.1883.

90) Tidningen, som startats 1877, möjligen på initiativ från P. Waldenström, utkom fram till 1880 och utgavs av skolmannen Fredrik Lundgren. Hasselberg 1946 s 704 f.

91) Se fr a Gl 29.12.1877. Artikelserien av signaturen "Jonas".

det naturliga i strejken - de dåliga arbetslönerna, arbetsbristen och det förhållandet att en strejk kunde vara "dikterad av nödvändigheten", underströks dock mycket starkt, att våld inte fick användas och heller inget tvång mot strejkbrytare.⁹²⁾ Den kristna inställningen hos de strejkande skulle vara, illustrerad med liknelserna om "fåglarna under himlen", att i stället låta Gud sörja för dem. Annars drog de fattigdomen över sig själva. På en punkt fann emellertid tidningen arbetarnas krav "kristligt inspirerade". Detta gällde deras begäran om förbud av utskänkning av spritdrycker på helgdagar.⁹³⁾

"Läsar"-inslaget i Sundsvallsstrejken väckte stor uppmärksamhet framför allt genom Aftonbladets angrepp mot läsarna och antydningarna om att strejken skulle ha initierats av dessa kretsar. Gestrikland tog skarpt avstånd från denna uppfattning och pekade i stället på den modererande inverkan som de "kristna arbetarna" haft.⁹⁴⁾ P. Waldenström återkom i en artikel till denna synpunkt, där han tog avstånd från strejken, men pekade på det berättigade i arbetarnas krav. Han hävdade där de kristna arbetarnas rättighet att hävda rättfärdiga krav under lagenliga former. Förhållandet mellan kapital och arbete måste lösas genom lagstiftningsreformer.⁹⁵⁾ Avståndstagandet från strejken från Svenska Missionsförbundets sida var då redan officiellt. Detta hade tagits genom ett uttalande vid årsmötet en månad efter strejken. Man riktade sig där mot "varje försök att genom strejker tilltvinga sig bättre villkor. Dylika åtgärder äro stridande ej blott mot de fria avtalets natur, utan även mot Guds ord, som Förbundet i alla delar vill följa".⁹⁶⁾

Denna moderata reformkonservatism hade som synes starka religiöst moraliska

92) "Må då en kristen förr underkasta sig, vad som helst, än att han gör gemensam sak med dem, som på ett våldsamt sätt vilja bereda sig bättre villkor". Gl 4.6.1879.

93) Ibm.

94) Gl 18.6.1879.

95) Gl 12.11.1879. Artikeln hämtad ur GW. Cf ledarartiklar i Gl 1.11.1879 och 19.11.1879 om "orsakerna till striden mellan kapital och arbete" (ur Vecsko-Posten) med krav på arbetarklassens höjande, de rikas ekonomiska fördöme, och gudsfruktan som enda vägen till "en innersta förbättring". Se även 21.11.1879 om reformation i stället för revolution: "det lagenliga tillväxandet ... sker långsamt ... men säkert". Tomson 1945, som menar att Waldenström i synen på strejken intagit en "liberal" ståndpunkt, synes ha förbisett Waldenströms inlägg i GW och Gl. Tesen att W. vid denna tid var "arbetarvänlig" ger ingen bestämd vare sig politisk eller socialpolitisk profil åt W., eftersom detta uttryck var ett honnörssord vid denna tid för samtliga politiska grupperingar. Detta gäller även i viss mån termen "liberal". Jfr ibm s 17 ff och spec s 49.

96) Cit e Gl 16.7.1879.

övertoner och motiveringar. Målsättningen var att under lagenliga former förändra samhället i riktning mot större rättfärdighet och kristlighet. Till detta kom ett socialt intresse av övervägande individualistisk religiös moralisk karaktär. Det sociala arbetet var samtidigt ett räddningsarbete som skulle syfta till en "innersta förbättring".⁹⁷⁾

Vid sidan av det ovan relaterade intresset för "sedlighetsfrågan" kom denna inställning till synes i den låg- och frikyrkliga väckelsens dominerande intresse för nykterhetsfrågan.⁹⁸⁾ Det är symptomatiskt, att de s k fattigbjudningar, som omkring 1880 anordnades av Gefle Missionsförening och Gefle Nykterhetsförening kombinerades med religiösa tal och nykterhetsföredrag.⁹⁹⁾

I linje med detta låg uppfattningen om den kristna välgörenhetens kvalitativa företräden framför samhällets kollektiva sedligt neutrala vårdtyp. I ett förslag om "räddningshem för drinkare" utvecklade redaktören för Gestrikland förhållandet mellan den frivilliga kristna välgörenheten och samhället: "den kristna kärleken måste taga initiativet. På annat sätt går det inte. Det vore ej heller gott, om dessa räddningshem vore statens eller kommunens. De måste vara fria för att vara till verkligt gagn. Man ser hur det är med fattigvården ..." Däremot kunde, menade Gestrikland, stat och kommun stödja verksamheten på olika sätt, liksom även kyrkan genom kollekter.¹⁾

Under 1880-talet förstärktes denna socialt religiösa konservativa linje genom motsättningen till socialismen. I Gävletidningen Hemlandsposten, som var ett av Svenska Missionsförbundets språkrör,²⁾ förenades en kristligt konservativ grunduppfattning av samhället på ett intressant sätt med den för de frikyrkliga grupperingarna naturliga anknytningen till den politiska liberalismen. Denna politiska ambivalens torde ha sin bakgrund i att de religiöst sedliga synpunkterna - "vad står det skrivet?" - så starkt markerades, såväl när det gällde politiska som kyrkopolitiska ståndpunktstaganden. Detta intryck jävas inte utan snarare understryks av det förhållandet, att tidningen, som i tidens stora politiska frågor, tull- och rösträttsfrågan, intog en försiktigt liberal ståndpunkt, just i dessa frågor deklarerade, att bibeln inte gav nå-

97) G1 19.11.1879.

98) Om G1:s intresse för nykterhetsfrågan cf Bellander 1946 s 705.

99) Se t ex G1 15.1.1879, 19.4.1879, 24.1.1880.

1) G1 8.12.1877.

2) Lundstedt 1902 s 59.

gon klar handledning.³⁾ I sådana fall skulle den kristne pröva det, som var "det rättaste med hänsyn till hela den världsliga samhällskroppen utan att använda "kristligheten" som argument. Man borde heller inte "i kristendomens namn tala för eller mot det ena eller det andra politiska systemet".⁴⁾ I praktiken skulle det emellertid visa sig svårt för tidningen att upprätthålla denna målsättning. Den ena fronten skulle rikta sig mot socialismen. Även om man kunde instämma i en stor del av den socialistiska samhällskritiken, måste man ta avstånd från dess "hat och klasskampsteorier".⁵⁾ Det "förvända i denna tidens kommunistiska predikan" var "att elda de fattiga till avund och bitterhet mot de rika i stället för att elda de rika till en brinnande barmhärtighet, som aldrig tillät dem att bli rika".⁶⁾ Det framtida socialistiska samhället betraktade man som en utopi. Det var dessutom ett "satans rike" - utan Gud och religion.⁷⁾ Den andra frontställningen intogs mot den ekonomiska liberalismen och tesen, att den svagare enligt naturlagarna måste gå under.⁸⁾ I stället hävdade man "kristen socialism" som den enda fruktbärande linjen. Kärleksbudet skulle ställas mot våldets lag och genom sin rösträtt skulle den kristne ändra på de förhållanden, som var i strid med Guds vilja och berodde på människornas synder. Den kristne kunde emellertid inte delta "i alla möjliga föreningar, politiska och socialistiska klubbar och möten" och inte heller i olagliga strejker. Endast den, som hade en särskild "kallelse", kunde gripa in och tala mot orättvisa och förtryck.⁹⁾

3) Hp 16.2.1888, 30.8.1888. Hp:s uppfattning av rösträttsfrågans prioriteringsgrad framgår av en ledare 19.4.1888, där det deklarerats att frågan "för oss är av underordnad betydelse i förhållande till nykterhetsfrågan".

4) Hp 30.8.1888.

5) Hp 7.2.1889. Se även 25.10.1888. Hp lämnade ofta utrymme åt att bemöta socialdemokratins kritik mot "kristet samhällsengagemang", se t ex om välgörenheten 27.1.1887, om kristendomen inte som ett hinder utan en förutsättning för "alla nödiga samhällsförbättringar" 27.10.1887 och 3.11.1887, om "förnöjsamhet" 26.1.1888, om "egendomsgemenskap" 2.2.1888, om dryckenskap och fattigdom 12.9.1889.

6) Hp 2.2.1888.

7) Hp 14.2.1889.

8) Hp 7.2.1889.

9) Hp 10.10.1889. Se även 3.10.1889 om "den kristne socialisten". I riksdagen talade P. Waldenström för utvidgad rösträtt som "den viktigaste av alla sociala reformer" bl a med utgångspunkt från "socialistfaran". Hp 18.4.1889. Yttrandet infört komplett i Hp 25.4.1889. I riksdagsdebatten om den s k munkorgslagen krävde P. Waldenström reformer i stället för repressiva lagar. Hp 23.5.1889. För debatten och tidningskommentarerna se Tomson 1945 s 51 ff.

Den religiöst-sociala debatten i Tyskland under 1890, kejsar Wilhelms hänvändelse till både den evangeliska kyrkan och till påven om stöd i de sociala strävandena och den evangelisk-sociala kongressen i Berlin fick ett mycket positivt bemötande i Hemlandsposten.¹⁰⁾ Tidningen fann det emellertid "märkligt" att statskyrkligt orienterade tidningar som Vårt Land och Stockholms Dagblad ställde sig positiva till "kyrkans medverkan till den sociala frågans lösning på kristlig grundval". Hemlandsposten, som dock gladde sig åt denna inställning, instämde i denna målsättning med den karakteristiska formuleringen: "evangelium är den enda lagbok, vari finns nedlagda den sanna rättvisans principer".¹¹⁾ Denna kyrkans roll i arbetarfrågan fick emellertid inte innebära ideologisk neutralitet utan kunde endast utövas genom kritik mot bägge parter.¹²⁾ Religionen var det enda botemedlet, men måhända skulle räddningen komma först när "fördärvet nått sin förfärligaste höjd", menade Hemlandsposten.¹³⁾

Denna genomgång av tidningarna Gestrikland och Hemlandsposten visar, i den mån dessa organ kan sägas vara representativa, att den låg- och frikyrkliga väckelsen i Gävle gav uttryck för ett starkt socialt engagemang av övervägande reformkonserverativt snitt.¹⁴⁾ I denna inställning överensstämde den i stort med den inom kyrkliga kretsar i Sverige vid denna tid vanliga religiöst färgade politiska konservatismen.¹⁵⁾ Av intresse är också att konstatera, att det sociala engagemanget inte betraktades utifrån konfessionell synpunkt utan hade en vid samhällsinriktning, där syftet var att i samhället genomföra rättvisa och kristliga reformer. Materialet till dessa reformer ville man, karakteristiskt nog för dessa gruppers biblicism, om möjligt hämta

10) Hp 20.2.1890, 10.4.1890, 12.6.1890. Stöcker refererar i Hp redan 5.1. 1888, där tanken förs fram, att kyrkan måste "återerövra åt sig det oföfentliga livet".

11) Hp 17.4.1890. Två år tidigare - Hp 1.3.1888 - hade man kritiserat kyrkans ovillighet att "skaffa verklig rätt åt de betryckta" och menat, att det inte räckte med att endast uppmana de fattiga att "vara nöjda, nyktra, arbetsamma, sparsamma, flitiga kyrkobesökare m m".

12) Hp 24.4.1890.

13) Hp 24.10.1899.

14) Jfr Tomson 1945 s 13 ff och passim. Cf Grundström 1938 s 41. Bägge dessa författare sysselsätter sig närmast med P. Waldenströms politiska inställning och samhällssyn. Grundströms tes att W. var i detta hänseende "luthersk-patriarkalisk-konservativ med liberal nyansering i vissa frågor" synes alltså även gälla för den fri- och lågkyrkliga väckelsen i Gävle.

15) Cf Tingsten 1941 s 34.

ur Nya Testamentet.¹⁶⁾

Det är med denna bakgrund knappast förvånande, att man från Hemlandspostens sida ägnade uppmärksamhet åt den under 1880-talet alltmer aktuella fattigvårdsfrågan. Problemet kom här upp på två plan - den kristna församlingens fattigvård och samhällets fattigvård.

Insändare i Hemlandsposten reagerade sommaren 1889 starkt mot att tidningens redaktion tidigare hade hänvisat en hjälpsökande församlingsmedlem till den kommunala fattigvården. Man menade, att det vore den kristna församlingens plikt att ta hand om sina behövande. Redaktionen gick i svaromål och instämde i principfrågan. Det riktiga vore, att församlingen understödde genom diakoner. "Det är också alldeles obestridligt att varje samfund eller förening, som gör anspråk på att vara Guds församling enligt apostoliskt mönster, måste inom sig hava anordnat om sina behövandes undsättning". Då något sådant saknades, menade redaktionen, fanns emellertid ingen principiell svårighet att hänvisa till fattigvården, som var avsedd för alla nödställda.¹⁷⁾ Tidningen skulle återkomma till värdet av en samfundsordnad välgörenhet i samband med en artikel om romersk-katolsk filantropi. Den romerska kyrkan, som enligt tidningen även trängde fram i Sverige, var farlig just på grund av sin välgörenhet. Kärleksgärningar vore "det rätta sättet att vinna förtroende" och "proselyter".¹⁸⁾

Ett steg i riktning mot en sådan av Gefle Missionsförening ordnad välgörenhet eller diakoni kan möjligtvis anställandet av en "bibelkvinna" 1890 vara.¹⁹⁾

Det är emellertid tydligt, att det sociala engagemanget inte i första hand var inriktat på det egna samfundets fattigvårdsproblem utan hade en vidare syftning. När det gällde välgörenhet fick konfessionella gränser inte spela någon avgörande roll. I samband med en kritisk artikel av Social-Demokraten mot den "kristliga välgörenheten" i Stockholm utvecklade Hemlandsposten sin syn på frågan. Social-Demokraten hade i sitt angrepp bl a hävdad, att den fria välgörenheten i Stockholm inte tog hänsyn till "de verkligt nödlidande" utan gjorde kristen tro till en förutsättning för att lämna hjälp.²⁰⁾ Hem-

16) Cf Bredberg 1948 s 41 om Waldenströms biblicism som orsak till W:s samhällssyn.

17) Hp 25.7.1889, 15.8.1889. Principen enl Hp angiven i 1 Kor. 12:28.

18) Hp 17.11.1889. En katolsk församling hade bildats i Gävle 1881 och hade 1889 fått kunglig stadfästelse. Norling 1946 s 578 f.

19) Ge-P 27.3.1890.

20) S-D 15.1.1887. Se även nedan 3.7.5.

landsposten, som menade att detta troligen var en nidsbild av de verkliga förhållandena, underströk emellertid starkt, att för den rätta välgörenheten fick inte denna gränsdragning finnas mellan den gudaktige och den ogudaktige när det gällde att bli hjälpt ur verklig nöd. Välgörenheten skulle heller inte vara ute efter beröm, fick inte behandla de fattiga "nedlåtande" och borde heller inte komma med något tal "ovanifrån" om Guds godhet "att han lägger på dem fattigdom och sjukdom och arbetslöshet m m".²¹⁾ Till dessa brister hos "modern filantropi" återkom man i samband med en recensión av biskop Rodhes herdabrev 1888, i vars kritik man helt instämde. Felet hos den moderna filantropin låg i att de rätta kristliga principerna för välgörenheten hade uttunnats i alltför hög grad.²²⁾

Från 1889 skulle emellertid det huvudsakliga intresset riktas mot de lokala problemen i Gävle - mot den kommunala fattigvårdens brister. Insändare hade, som ovan påvisats, reagerat mot tidningens råd till "troende" att vid behov vända sig till den kommunala fattigvården.²³⁾ Denna insändare skulle följas av en hel rad, som riktade uppmärksamheten mot avigsidorna i den legala fattigvården.²⁴⁾ Den mest omfattande av dessa infördes i december 1889 under rubriken "fattigvårdsfrågan". Det märkliga med denna artikel var, att den till största delen utgjordes av ett utdrag ur en äldre uppsats i Svensk Luthersk Kyrkotidning. Författaren namngavs emellertid inte. Denne var biskop Gottfrid Billing.²⁵⁾ Artikeln var starkt kritisk mot den legala fattigvården. Den vilade på "en ohållbar grund". I stället för att vara "den kristliga kärlekens fria gärning" hade den blivit "en det borgerliga samhällets tvångsåtgärd". Sedan "kyrkan låtit den glida ur sina händer" hade resultatet blivit, att de fattiga krävde fattigvård som en rätt. "Taxeringskommittén och debetsedeln hava trätt i stället för Herrens altare". Detta hade fört med sig processtänkande i stället för broderskärlek. Den enskilda barmhärtigheten hade bättre möjligheter mot pauperismen, eftersom den gav personlig kärlek och därför var uppfostrande. Men vården om de fattiga kunde inte heller endast vara en privatsak - den skulle vara "en hela församlingens angelägenhet". Det var nu "angeläget, att kyrkan återtager vården om de

21) Hp 27.1.1887.

22) Hp 13.9.1888. Ang detta herdabrev se nedan 3.5.4.

23) Se ovan s 92.

24) Hp 21.11.1889, 12.12.1889, 3.1.1890. Se även 7.11.1889 om "Förening mot tiggeri" i Kristiania.

25) Hp 12.12.1889. Insändaren ej namngiven. Billings uppsats infördd i SLKT 1879 under titeln "Lekmannakrafternas användning inom församlingen". Utdraget hämtat från s 118 ff.

fattiga". Därigenom skulle fattigvården förändras inifrån, den skadliga atmosfären vid fattigvårdsinrättningarna förändras och dessutom skulle en av kyrkan ledd fattigvård vara det bästa vapnet mot den "socialistiska propagan-²⁶⁾ gandan" och "antikristendomen".

Samtliga dess synpunkter var direkt hämtade ur Svensk Luthersk Kyrkotidning. Insändarens bidrag sträckte sig endast till bifogandet av en not. Eftersom han tydligen ansåg att fattigvården tecknats med alltför mörka färger påpekade han där, att fattigvården på det hela taget var bättre i städerna än på landet. Prästerna - och särskilt de "troende" präster, som ofta menade att de inte hade något med fattigvården att skaffa, borde lägga ned större intresse och inte glömma sitt "installationslöfte".²⁷⁾

Bortsett från det anmärkningsvärda att Gottfrid Billing indirekt blivit medarbetare i Hemlandsposten vittnar den insända artikeln om att fattigvårdsfrågan och dess lösning nu ansågs vara ett förstarangsintresse för alla krafter inom samhället - kyrkan, den fria välgörenheten och kommunen. Det är dock överraskande, att Billings tio år tidigare framförda idéer om den kyrkliga fattigvårdens företräden nu presenterades i ett låg- och frikyrkligt organ, som tidigare ägnat en stor del av sitt intresse åt att kritisera den svenska kyrkans organisation och verksamhetsformer. Det är tydligt att man menade, att man nu befann sig i ett läge, där på det sociala området alla krafter måste samverka mot vad man ansåg vara tidens stora faror - socialismen och ottron. En dåligt skött fattigvård skapade grogrunden för dessa rörelser. Botemedlet var att göra kristliga principer gällande på fattigvårdens område.

En argumentering efter dessalinjier gavs i en ledare i Hemlandsposten på nyåret 1890.²⁸⁾ Den direkta anledningen synes ha varit en diskussion, som anordnats av Gävle Arbetarförbund om "välgörenhet och fattigvård". I denna diskussion, som kan sägas vara en parallell till den stora debatten i Uppsala något tidigare,²⁹⁾ uttalade Arbetarförbundet en stark kritik mot samhällets insatser i den rådande arbetslösheten. Fattigvård och välgörenhet

26) Hp 12.12.1889.

27) Ibm.

28) Hp 16.1.1890.

29) Debatten i Uppsala om Pauperismen och våra plikter mot de fattiga hade ägt rum i oktober 1889. Se ovan 3.2.2.1.

stod "handfallna".³⁰⁾ I Hemlandspostens ledare instämde man delvis i denna kritik och pekade på företeelser som fattigauktioner och sockengång. Dessa förhållanden borde förändras genom lagändringar. Förbättringen av fattigvården, som måste komma till stånd, kunde dock bäst ske genom att präster och "evangelii tjänare" försökte övertala och påverka de kommunala myndigheterna. En dåligt skött fattigvård var "skamfläckar ... på kristna kommuner".³¹⁾ Det är alltså tveksamt om Hemlandspostens redaktör låg på samma kritiska nivå som Billing i fördömandet av den legala vården. Troligen var så inte fallet. Även om Hemlandsposten starkt kritiserade den legala vården, såg den inte lösningen i dess avskaffande utan i dess reformering. Detta fick till följd, att när Johannes Kerfstedt i Vårt Land sommaren 1890 presenterade sin kritik av den legala fattigvården och i stället hävdade den fria kristliga välgörenhetens företrädare,³²⁾ detta orsakade protester i Hemlandsposten. Mot Kerfstedts tes att den legala fattigvården födde understödstagaranda hävdade man, med tydlig syftning på den socialdemokratiska kritiken mot välgörenhetens "överklassnobberi", att ett sådant resonemang i den upprörda sociala situationen och akuta arbetslösheten endast göt olja på elden och skapade bitterhet hos arbetarklassen.³³⁾

Det är som synes svårt att finna någon helt konsekvent linje i Hemlandspostens inställning till fattigvården och dess utformning. Det kan dock sammanfattningsvis konstateras att tidningen vid 1890-talets början riktat opinionen mot reformer på detta område. Det framgår dessutom tämligen klart i vilken riktning dessa borde gå. Kristliga principer skulle göras gällande inom fattigvården. Kyrka, prästerskap och alla "kristliga krafter" borde samverka till frågans lösning. Det huvudsakliga intresset låg för tidningen i en reform av den legala vården, även om man kunde tänka sig en kyrklig eller samfundsordnad fattigvård.

30) Hp 9.1.1890. I förbundets uttalande hävdades, att industrialismen var orsak till fattigdomen och hade skapat arbetslösheten. Man krävde åttatimmars arbetsdag för att skapa fler arbetstillfällen och att sf skyndsamt ordnade offentliga arbeten. Cf S-D 28.12.1889.

31) Hp 16.1.1890.

32) VL 8.7.1890, 9.7.1890, 10.7.1890. Se ovan 3.2.3.1.

33) Hp 17.7.1890. S-D hade våren 1890 vid ett flertal tillfällen kritiserat välgörenhetsideologien. Se nedan 3.7.5.

3.3.2.3 Prästerna och fattigvården

I fattigvårdsförordningen 1871 fanns pastors rätt att delta i fattigvårdsstyrelsens överläggningar och dess beslut inskriven.³⁴⁾ I reglementet för fattigvårdsstyrelsen i Gävle omnämnes inte denna rättighet. Det konstateras endast att styrelsen skulle bestå av elva ledamöter, "vilka utses av stadsfullmäktige".³⁵⁾ I praktiken, visar det sig, skulle dock förordningens föreskrift följas. Det synes ha lösts på det sättet att stadsfullmäktige utsåg en av stadens präster, företrädesvis förste komministern, till ordinarie ledamot i fattigvårdsstyrelsen. I den mån det var möjligt kom denne att inta ordförandeposten.³⁶⁾ Samtidigt synes i de flesta fall samme man ha upprätt hållit predikantsysslan vid arbetsinrättningen.³⁷⁾

Denna praxis, som gav åt prästerskapet i Gävle en ledande roll i fattigvårdens skötsel, förefaller inte ha blivit ifrågasatt under den här skildrade tidsperioden. Den byggde på en äldre tradition, där vissa av stadens ämbetsmän, fr a präst och stadsläkare, varit självskrivna ledamöter av fattigvårdsstyrelsen.³⁸⁾

Vid sidan av denna representation i den legala fattigvården spelade prästerna dessutom en viktig roll i ledningen för olika välgörenhetsföretag. I barnhemmet Salem satt från 1880-talets slut präster i styrelsen.³⁹⁾ Så var också fallet med den 1886 bildade Föreningen de ungas skydd, som drev ett skyddshem för flickor, och i vars styrelse kyrkoherden satt som ordförande.⁴⁰⁾ Genom kollekter i stadens kyrka stöddes flera företag. Detta gäller t ex Magda-

34) FFO 1871 § 10.

35) Reglemente Gävle 1872 § 5.

36) Komminister O. Holmquist var ordf till 1876. Ge-P 30.10.1875, Fvst Gävle 1876 s 16. Han ersattes av komminister R. A. Nordblom, som 1876 invaldes i fvst och 1877 blev dess ordf. Ge-P 13.10.1883. Efter Nordbloms död invaldes komministern P. O. Ödberg som ledamot och v ordf. Ge-P 15.12.1883. 1887 invaldes efter Öberg komministern A. A. Wennlund som ledamot och v ordf. Ge-P 17.12.1887. Under perioden 1883-1891 fungerade en av stadsläkarna, dr N. J. Sehlberg, som ordf. Ge-P 15.12.1883, GFVP 9.1.1892 § 1. Sehlberg ersattes av A. A. Wennlund. GFVP 9.1.1892 § 1. GFA.

37) För Holmquist se Biografisk matrikel 1902 s 43, Öberg ibm s 89.

38) Se fr a Till Gefle Stad 1841, Inledningen och förslaget till reglemente § 1, som upptar som självskrivna ledamöter i fvst pastor, två komministrar, förste adjunkten och övriga prästmän i staden, dessutom borgmästaren och två stadsläkare.

39) Ekman H 1959 s 53.

40) Ödman 1942 s 237 ff. Ang denna förening se ibm och FUSP 1886, GSA. Se även Ge-P 9.6.1885, 30.3.1889. Hp 17.4.1888. Av sistnämnda artikel, som är ett referat av föreningens första årsmöte, framgår dock, att ordf vid denna tid var komminister P. O. Öberg.

lenahemmet,⁴¹⁾ och barnhemmet Salem.⁴²⁾

För en bestämning av prästerskapets socialpolitiska inställning saknas på det stora hela relevant material. Med ledning av ovanstående notiser om prästerskapets deltagande i fattigvård och välgörenhet torde dock kunna konstateras, att det funnits ett aktivt socialt intresse. I vilken riktning detta gått kan här endast antydast.

I det utlåtande, som komministern O. Holmquist som ordförande i fattigvårdsstyrelsen undertecknat 1876 hade det konstaterats att på styrelsen hade genom lag överflyttats den kristliga barmhärtighetens krav.⁴³⁾ Denna formulering och prästernas deltagande i fattigvårdsarbetet visar, att någon direkt negativ inställning till den legala fattigvården och dess arbetsformer knappast förefunnits. Detta hindrar emellertid inte att prästerna under 1880-talets sociala brytningar riktade uppmärksamheten mot ett mera direkt kyrkligt bidrag till fattigvårdsfrågan. Bakom denna utveckling ligger flera samverkande faktorer, de sociala problemen till följd av industrialiseringen och de vikande konjunkturerna, socialdemokratiens angrepp mot den sociala ordningen och det "integrerade kristna samhället" samt de inomkyrkliga problemen med motsättningen mellan den s k statskyrkan och de växande frikyrkorna. Speciellt det sistnämnda problemet kunde förefalla vara giltigt för Gävles vidkommande. Här fanns under 1880-talet en stark religiös verksamhet vid sidan av den officiella kyrkligheten.⁴⁴⁾ I detta konkurrensförhållande skulle alltså en direkt kyrklig social insats ha växt fram.

Det synes emellertid svårt att påvisa en sådan utveckling. Den ovan genomförda undersökningen av den låg- och frikyrkliga pressen visar i stället på att det sociala engagemanget ej kopplats ihop med de eventuella religiösa motsättningarna samt att de grundläggande sociala värderingarna varit gemensamma för skilda religiösa grupperingar.⁴⁵⁾ Man har dessutom konstaterat att på riksplanet de tidigare akuta spänningarna mellan svenska kyrkan och SMF alltmer minskat under 1880-talet.⁴⁶⁾ Så torde också vara fallet på det loka-

41) Ge-P 10.11.1881.

42) Ekman H 1959 s 41.

43) Se ovan s 75.

44) Se fr a Norling 1946 och 1954.

45) Se ovan s 91.

46) Walan 1964 s 294 ff. Den uppskattning av statskyrkan, som från fri- och lågkyrkligt håll växte fram under 1880-talet, torde ha sin grund i den "social-etiska" synen på statskyrkan, som särskilt SMF övertagit från Beck och Myrberg. Ibm s 224 f. Det är troligt att denna uppskattning ökat i takt med socialdemokratiens angrepp mot religion och kristet samhälle. Statskyrkan blev då en garant för det kristna samhälle, som även frikyrkligheten önskade bevarat. Cf Gustafsson S 1962 s 203 f och 249 ff.

la planet i Gävle.⁴⁷⁾ Till detta kommer, att ett flertal av prästerna stod väckelsen nära.⁴⁸⁾ Det torde alltså ligga närmare till hands att förklara det ökade sociala engagemanget med i första hand de aktuella sociala problemen, som fick alla grupperingar inom samhälle och kyrka att ge sina speciella bidrag till lösningen.

För svenska kyrkan låg ett av lösningsförsöken i strävandena att återupprätta diakonatet och göra detta till verktyg för kyrkans kärleksverksamhet. Debatterna inom svenska kyrkan och mellan svenska kyrkan och de växande fria religiösa organisationerna hade under 1860-70-talen i stor utsträckning rört frågan om lekmännens funktion inom församlingen. Den lekmanaförkunnelse, som växt fram ur väckelsen, hade kommit i konflikt med den officiella kyrkliga förkunnelsen och organisationen.⁴⁹⁾ Från svenska kyrkans håll intog man delvis olika positioner. Medan man från den lundensiska högkyrkligheten avvísade lekmanaförkunnelsen,⁵⁰⁾ intog företrädarna för uppsalafakulteten en öppnare attityd, varvid man dock krävde någon form av kyrklig kontroll över lekmanaverksamheten.⁵¹⁾ Motioner vid kyrkomötena 1868, 1878 och 1883 om lekmanaverksamhetens inordnande i kyrkan blev samtliga avslagna.⁵²⁾ De bägge senare motionerna rörde frågan om lekmanaförkunnelsen. Den första hade emellertid en vidare syftning. Den åsyftade inrättandet av ett "nytt kyrkligt ämbete" för den "kristligt frivilliga kärlekstjänsten för medkristnas andliga och timliga väl". Detta skulle bestå i dels ett "evangelistämbete", dels ett "diakon- och diakonissämbete".⁵³⁾ Kyrkolagsutskottet menade emellertid bl a att den i motionen föreslagna "vården av sjuka och värnlösa" inget hade att "vinna på legala föreskrifter".⁵⁴⁾ Debatten i kyrkomötet kom dess-

47) Förhållandet mellan P. Waldenström och kyrkoherden i Gävle, A. M. Rydberg (kh 1862-88), synes ha varit relativt friktionsfritt. Se minnes-teckningen i Prm Uppsala 1891 s 102 där Rydberg karakteriseras som "en fridens man". Se även Waldenström 1928 s 299 ff.

48) A. A. Wennlund hörde till Gefle Evangelisk-lutherska missionsförenings styrelse. Vyer 1901 s 6 ff. P. O. Ödberg stod föreningen nära. Pehrsson 1931 s 187.

49) Till problemet om väckelsen och kyrkan se Martling 1958, Wallgren 1959, Österlin 1960, Furberg 1962, Gustafsson S 1962, Walan 1964, Åberg 1968.

50) Se fr a Wallgren 1959 s 291 ff.

51) Aulén 1953 s 45 ff.

52) KM 1868 mot 25 (Widén), KLU 14, för debatt och beslut se Hierta 1868-71 s 404 ff. KM 1878 mot 20 (Ribbing), TU 4, pl s 142 ff. KM 1883 mot 6 (Rosenberg), KLU 7, pl s 157 ff.

53) KM 1868 mot 25.

54) KM 1868 KLU 14.

utom att enbart röra sig om den sidan av motionen som berörde förkunnelseverksamheten.⁵⁵⁾ Det skulle dock visa sig, att från det håll det hårdaste motståndet mot lekmanaförkunnelsen kom, därifrån skulle också komma ett lösningsförslag. Detta gick ut på att skapa ett direkt karitativt diakonämbete utan förkunnelseuppgifter. Bakom detta förslag stod Gottfrid Billing, som 1879 utvecklade dessa tankar i Svensk Luthersk Kyrkotidning.⁵⁶⁾ Det är symptomatiskt, att vid kyrkomötesdebatten om motionen angående lekmäns användande till biträden i församlingsvården 1883 debatten kom att beröra det karitativa diakonatet, även om motionen helt gällde frågan om lekmanaförkunnelsen.⁵⁷⁾

Det är därför knappast förvånande att vid en prästkonferens med prästerskapet i Gästrikland hösten 1883 frågan om diakonatet kom att behandlas. Det framgår emellertid inte av referatet i Gefle-Posten om man tänkt sig ett karitativt eller förkunnande diakonat. En av de föreslagna debattpunkterna var frågan om "upprättandet av ett bibliskt diakonat". Att man ansåg behovet vara uppenbart framgår av konferensens uttalande, där det uttrycktes "en livlig önskan ... om diakonatets inordnande i kyrkan samt om inrättandet av en anstalt för bildande av diakoner". I konferensen deltog bl a komministrarna Öberg och Wennlund.⁵⁸⁾

Med tanke på den starka ställning, som väckelsen hade bland prästerskapet i Gästrikland, torde diskussionen om diakonatet vid denna prästkonferens främst rört frågan om lekmanaförkunnelsens kyrkliga inordnande.⁵⁹⁾ I debatterna om "upprättandet av ett bibliskt diakonat" låg emellertid alltsedan kyrkomötet 1868 den möjligheten öppen att då situationen så krävde i stället betona diakonatets sociala sida. Det är symptomatiskt att detta kom att ske nödåret 1868 och under de dåliga konjunkturerna omkring 1880. Denna utveckling skulle förstärkas under slutet av 1880-talet och under 1890-talet. Då den första utbildningsanstalten för diakoner inrättades 1898 skulle den

55) Motionären J. Widén avstod i plenum från att fullfölja sin motion beträffande den del, som behandlade "den frivilliga kärlekstjänsten". Hierta 1868-71 s 405.

56) SLKT 1879 s 72 ff, 89 ff, 101 ff, 117 ff. Artikelserien är densamma, som ovan refererats rörande Billings syn på den legala fattigvården. Se ovan s 93. Se även Diakonen 1898 s 12.

57) KM 1883 pl s 161 f (Löfgren), 163 f (Fleetwood), 166 f (Flensburg), 170 (Sahlin). Ang Treffenbergs yttrande se Diakonen 1898 s 12 ff.

58) Ge-P 8.9.1883. Wennlund var predikant vid konferensen.

59) Pehrsson 1931 s 187. Med väckelsen menas här den inomkyrkliga, fr a den inom Svenska Fosterlandsstiftelsen organiserade väckelsen. Prosten Steinmetz, som var ordf vid prästkonferensen, stod Fosterlandsstiftelsen nära. IbM.

komma att förläggas till Gävle. Inriktningen för utbildningen skulle bli helt karitativ - social. Diakonelevernas praktik skulle fullgöras inom Gävle fattigvård.⁶⁰⁾

3.3.3 Fattigvårdsdebatten 1890-92

Den föregående framställningen har visat, att då fattigvårdsfrågan mot slutet av 1880-talet aktualiserades i Gävle, det från flera håll riktats kritik mot den legala fattigvården. Medan man från de ekonomiska beslutsorganen främst protesterat mot de ökande kostnaderna hade den religiösa opinionen vänt sig mot den legala vårdens former. Någon alternativ vårdform, möjlig som ersättning till den legala, fanns emellertid inte utvecklad inom den fria välgörenheten, vars intresse huvudsakligen var inriktat på institutionell vård av sedligt-religiös natur som barnhem, skyddshem och räddningshem. För de religiösa grupperingarna i Gävle fanns visserligen ansatser till en samfundscentrerad social insats, men denna hade före 1890 ingen praktisk betydelse. Det kan också konstateras, att med den starka ställning, som prästerskapet hade inom den legala vårdens och med den positiva syn, som man från låg- och frikyrkligt håll hade på möjligheten att skapa ett "kristet" samhälle och "kristna kommuner", det fanns förutsättningar för reformer i "kristlig" riktning inom den legala fattigvården. Bakom denna, inom de religiösa grupperingarna utbredda, kristliga reformkonservatism låg dels vad man uppfattade som den socialistiska faran, dels ett starkt socialt engagemang av övervägande biblicistiskt-sedligt snitt.

Det av komminister A. A. Wennlund i fattigvårdsstyrelsen presenterade förslaget till "ändring i sättet för bedömandet av behov av fattigunderstöd" visade sig under våren och sommaren 1890 svälla ut till en fråga om "fattigvårdens i Gävle omreglering". Förebilden för förslaget var Elberfeld-systemet och idén kom närmast från det frivilliga fattigvårdsarbetet i Uppsala. I augusti 1890 tillsatte styrelsen en kommitté för att utreda frågan.⁶¹⁾ I

60) Diakonen 1898 s 24 ff, GFVP 6.4.1898 § 23, GFA. Se även Ödman 1942 s 307.

61) Se ovan s 81.

kommittén ingick styrelsens ordf, dr Sehlberg, A. A. Wennlund samt ytterligare två ledamöter ur fattigvårdsstyrelsen.⁶²⁾

Kommittén arbetade snabbt och kunde redan i september framlägga sitt yttrande för styrelsen. Det visade sig då att dr Sehlberg varit förhindrad att delta i arbetet. Man synes emellertid ha varit överens om de principer, som legat till grund för kommitténs yttrande och fattigvårdsstyrelsen beslöt att "ingå till stadsfullmäktige med framställning om att stadsfullmäktige måtte besluta erforderlig utredning av frågan om fattigvårdens omorganisation i den av kommittéerade i nämnda yttrande antydda riktningen samt anvisa de för en sådan utredning erforderliga medel".⁶³⁾

Kommitténs förslag utgick från de aktuella konkreta problem, som gällde för fattigvården i Gävle. Man pekade på den svårighet som bestod i det stora antalet understödstagare och distriktschefernas och uppsyningsmännens fåtal. Det fanns ingen möjlighet att under dessa förhållanden få "erforderlig kännedom" om understödstagarna och deras behov. Ett problem var dessutom att fattigvårdsstyrelsen inte hade "tillräckligt kraftiga medel att uppfostra arbetsföra men försumliga fattiga till arbetssamhet". Arbetsföra fattiga fick inte tilldelas understöd utan skulle erbjudas arbete. Tiggeriet måste också "motarbetas och om möjligt så småningom utrotas". Slutligen fungerade inte fattigvårdens förvaltning tillfredsställande.

För att avhjälpa dessa olägenheter kom kommittén med konkreta förslag till åtgärder. Uppsyningsmän borde utses i ett sådant antal att ingen fick ansvar för mer än fyra understödstagare. Distriktschefernas antal skulle avpassas efter mängden av underställda uppsyningsmän. En fattiggård med jordbruk skulle inrättas för arbetsföra understödstagare, medan de gamla och sjuka skulle vara kvar vid den bestående försörjningsinrättningen. Vid denna skulle dessutom anordnas en anstalt dit tiggare kunde hänvisas och mot lämpligt arbete få mat och logi. Fattigvårdens förvaltning skulle kunna förbättras genom uppriktandet av en särskild byrå för fattigvården med en verkställande chef, som skulle sörja för "hela den löpande förvaltningen".⁶⁴⁾

Även om förslagets förebild inte är nämnd, föreligger här ett konkret överflyttande av Elberfeld-systemets idéer - vårdens individualisering, arbete i stället för allmosor, förvaltningens centralisering.

62) GFVP 27.8.1890 § 18, GFA.

63) GFVP 30.9.1890 § 20, GFA.

64) Kommitténs yttrande och förslag i GSFP 31.10.1899 Bil B § 185, GFA.
Tryckt i GSFP Bum 1891 Bihang nr 18 s 1 ff.

Planerna på denna omorganisation av fattigvården i Gävle hade under sommaren 1890 varit en intern fråga för fattigvårdsstyrelsen. Först i september gavs mera offentlighet åt frågan genom en notis i pressen.⁶⁵⁾ Det var emellertid först i samband med kommittéförslagets överlämnande till fattigvårdsstyrelsen och dess beslut att anta förslagets riktlinjer och anhålla hos stadsfullmäktige om ärendets fullständiga utredande som frågan tilldrog sig större uppmärksamhet.⁶⁶⁾ I en rad ledare och artiklar i pressen behandlades fattigvårdens problem. I Gefle-Posten presenterades kommitténs förslag och redaktören Hedberg återknöt till den kritik mot vårdens organisation, som han redan tidigare, under 1880-talet, riktat mot fattigvården. Kostnaderna hade ökat i en orimlig takt och det såg inte ut som om detta skulle kunna hejdas. Felet låg i fattigvårdssystemet.⁶⁷⁾ Kort därefter återkom tidningen till ämnet och gav ett långt referat av det system, som legat till grund för kommitténs förslag, Elberfeld-systemet. I den ledare, som knöts till referatet, pekade man på det olämpliga att som nu i fattighuset föra samman olika kategorier av vårdtagare men menade att även den öppna fattigvården var i stort behov av reform. Man kunde också meddela, att det nya fattigvårdsförslaget byggde på Ludvig Meijers skrift om Elberfelds fattigvård och på material hämtat direkt från Tyskland fr a från Elberfeld. "Framställningen av systemet" var "så beaktansvärd och saken dessutom av sådan vikt" att redaktören varmt förordade det nya fattigvårdssystemet.⁶⁸⁾ Han kunde också hänvisa till, i en följande artikel, att systemet prövats på frivillig väg i Sverige, i Hälsingborg och Uppsala.⁶⁹⁾ Även Hemlandsposten lämnade utrymme åt fattigvårdsfrågan och presenterade i november ett referat av ett föredrag, hållet av komminister Wennlund, om fattigvårdens ordnande. I detta föredrag riktade Wennlund kritik både mot den legala och mot den frivilliga fattigvården. I den legala saknades den personliga och individuella vården, i den frivilliga saknades organisationen. Wennlund pekade på det förslag som Meijer lagt fram och menade, att Elberfeld-systemet var speciellt lämpligt för städer och i synnerhet större fabriksstäder. Ordnares vården enligt det nya systemet skulle den avlägsna bettleriet och även i viss mån ersätta den frivilliga fattigvården. Risker med denna hade varit att den hade uppmuntrat till tiggeri.⁷⁰⁾

65) Ge-P 4.9.1890.

66) GFVP 30.9.1890 § 20, GFA.

67) Ge-P 4.10.1890.

68) Ge-P 18.10.1890.

69) Ge-P 21.10.1890.

70) Hp 13.11.1890.

Då denna artikel presenterades hade stadsfullmäktige redan tillsatt den kommitté, som fullständigt skulle utreda frågan om fattigvårdens omorganisation. Förutom de ledamöter, som redan ingått i fattigvårdsstyrelsens kommitté, insattes nu stadens nye kyrkoherde, Nils Lövgren, och stadens polismästare. Dessutom ställdes medel till kommitténs förfogande. Direktiven för arbetet var "att verkställa grundlig utredning av samt avgiva fullständigt förslag till fattigvårdens omorganisation enligt de i berörda kommitterades utlåtan- de föreslagna grunder".⁷¹⁾

Anledningen till den snabba handläggningen av fattigvårdsfrågan, från komminister Wennlunds förslag i fattigvårdsstyrelsen till stadsfullmäktiges tillsättande av en kommitté, måste sökas i den kritik som från flera håll genom pressen riktats mot fattigvården. Även inom fattigvårdsstyrelsen var man medveten om problemen. I detta läge synes förslaget om ett nytt fattigvårdssystem i enlighet med Elberfeldsystemet ha betraktats som en lösning av problemet, som kunde godtas av flera intressegrupper i samhället.

I den tillsatta kommittén satt nu två av stadens präster som ledamöter. Den ledande roll som dessa kom att inneha avspeglas i det förhållandet att kyrkoherden Nils Lövgren blev kommitténs ordförande och komminister Wennlund dess sekreterare.⁷²⁾ Det är givet att dessa båda kom att sätta sin prägel på kommitténs arbete.

A. A. Wennlund var den egentlige upphovsmannen till förslaget om fattigvårdens omorganisation. Idéerna hade han hämtat från det frivilliga fattigvårdsarbetet i Uppsala och fr a från Ludvig Meijers skrifter om Elberfeldsystemet. Fattigvårdsstyrelsens kommittéförslag var en produkt av dessa influenser.

Även Nils Lövgren var väl insatt i fattigvårdsdebatten om vårdarsystemet vid sin ankomst till Gävle. I Uppsala, där han hade varit lektor, hade han deltagit i fattigvårdsdiskussionerna i samband med tillkomsten av föreningen "De Fattiges Vänner under 1889 och haft sociala och kyrkliga uppdrag."⁷³⁾

71) GSFP 31.10.1890, GSA. Se även Ge-P 1.11.1890.

72) Se t e x GFVP 29.6.1891 § 2, GSA, om Lövgrens ordförandeskap. Ang Wennlund se GSFP Bum 1891 Bihang nr 18 s 26 f, samt Ödman 1942 s 265 f.

73) Ang Lövgren se Ihrmark 1920 s 29 ff. För Lövgrens uppsalatid se ovan 3.2.2.1. Han invaldes i Uppsala domkyrkoförsamlings kyrkoråd 31.12.1888. I sept 1889 blev han ledamot i "Upsala läns Idiotanstalt å Karlsro". Nils Lövgren, Dagbok 1888-1889, LS, UUB. "I Uppsala kom jag under den närmaste tiden att få tillfälle att få en inblick i stadens fattigvårdsförhållanden och i en rationell fattigvård i allmänhet" ... "Den blick på fat-

Kommitténs arbete var avslutat i början av sommaren 1891.⁷⁴⁾ Till kommittén hade under tiden hänskjutits även frågan om anskaffandet av en fattiggård.⁷⁵⁾ Vid ett extra sammanträde i fattigvårdsstyrelsen för drog Lövgren kommitténs förslag med motiv och detaljerat reglementsförslag. Mottagandet i styrelsen var positivt och man beslöt att tillstyrka förslaget.⁷⁶⁾

Förslaget innebar en utveckling av Wennlunds tidigare förslag i riktning mot ett helt genomfört Elberfeldsystem. Individualiseringen av vården ansåg kommittén borde "betraktas som en hörnpelare" i det nya systemet. På fattigvårdarna skulle överlåtas behovsundersökning, förslag till hjälpinsatser, överlämnandet av understöd och kontroll av användningen. Staden skulle indelas i ett passande antal kretsar med var sin kretsföreståndare. Denne skulle tillsammans med vårdarna avgöra alla understödsfrågor. Fördelarna med detta skulle vara att understödstagarna skulle slippa det "förödmjukande och för alla i längden demoraliserande tvånget" att framlägga sin nöd för en samling obekanta människor. Genom att understödet överlämnades genom vårdaren skulle det "bättre behålla sin riktiga karaktär av gåva än nu, då det snarare framträder som en rättighet, vilken mottagaren kan tilltvinga sig". Vårdare skulle hjälpen bli snabbare och mer personlig. För att få en likartad behandling borde ett existensminimum bestämmas för var och en som kom under stadens fattigvård.⁷⁷⁾

Beträffande tiggeriet menade man att förutsättningarna för att detta skulle försvinna var, att fattigvården gav en "tillräcklig vård" åt både stadens fattiga och "kringvandrande" fattiga. Genom att sörja för "att ingen fattig behöver lida verklig nöd" kunde man förvänta att allmänheten skulle upphöra

Forts. å not 73) tiggvårdsfrågan, som jag härigenom erhöll blev mig till mycket gagn sedan jag förts till ett nytt arbetsfält". Nils Lövgren, Självbiografiska anteckningar. Fragment, LS, UUB. Cf Ödman 1942 s 298.

74) GFVP 29.6.1891 § 2, GFA. Enligt uppgift av Ödman 1942 s 365 företog Wennlund en resa till Elberfeld för att där studera fattigvårdens organisation. Även andra kommittéledamöter gjorde smärre studieresor. I juni 1891 besökte Nordin och Delin Sundsvall och Hudiksvall. Ge-P 16.6.1891, 20.6.1891.

Kommitténs otryckta protokoll och handlingar har ej påträffats vare sig i fattigvårdens eller stadsfullmäktiges arkiv.

75) Ge-P 29.11.1890. Detta låg dock redan i den plan, som fattigvårdsstyrelsens kommitté angett, och som stadsfullmäktige antagit som riktlinje för den nya kommittén. GSFP Bum 1891 Bihang nr 18 s 2.

76) GFVP 7.7.1891, GFA.

77) GSFP Bum 1891 Bihang nr 18 s 3 ff.

med "ovanan att giva vid dörrarna eller på gatan".⁷⁸⁾

Den av den tidigare kommittén föreslagna fattigvårdsbyrån bedömdes även den som "en hörnpelare i det nya fattigvårdssystemet". Den skulle möjliggöra en koncentrerad av tidigare spridda fattigvårdsfunktioner och bidra till en säkrare och snabbare vård. Den skulle bli en centralpunkt för all fattigvårdsinformation och ge "möjlighet till samverkan mellan den officiella fattigvården och pensionskassor, välgörenhetsinrättningar samt föreningar och enskilda, som vilja arbeta för de fattiga", utan att de behöva störande ingripa på varandras områden". Alla frivilliga krafter var välkomna att "arbeta i barmhärtighetens tjänst". Genom samarbetet skulle det bli "ordning och system i all verksamhet för de fattigas väl inom samhället".⁷⁹⁾

Genomförandet av det nya systemet menade kommittén berodde i första hand på möjligheten att få ett tillräckligt antal personer villiga att arbeta i den öppna vården. Med tanke på det intresse, som från många håll kommit reformarbetet till del bedömde kommittén dessa utsikter som goda.⁸⁰⁾

En fråga, som av naturliga skäl var av största vikt, var frågan om de kostnader, som det nya systemet skulle medföra. Kommittén betonade att man naturligt kunde räkna med förhöjda utgifter i ett inledningsskede. Speciellt de fasta tjänster, som behövdes vid fattigvårdsbyrån, var kostnadskrävande. Dessutom kunde man förvänta att en mera exakt undersökning av understödsbehoven skulle avslöja såväl för låga som för höga understöd. Svårigheten låg i att minska de sistnämnda, vilket först efter hand kunde ske. På sikt räknade man emellertid med en sänkning av fattigvårdens totalkostnader och man kunde i detta sammanhang hänvisa till erfarenheter från andra ställen där Elberfeld-systemet införts.⁸¹⁾

Slutligen pekade kommittén på de resultat, som en övergång till det nya systemet skulle ge i "moraliskt avseende". Den personliga karaktären och "dess välgörande moraliska verkningar" genom Elberfeld-systemet hade på andra håll "sträckt sig icke blott till de fattiga, utan lika väl till dess vårdare, ja, till samhället i dess helhet". Att samhällsklasserna fördes tillsammans och att välståndet fick "räcka en hjälpsam hand åt nöden", kunde inte annat än framkalla större välvilja och barmhärtighet å ena sidan, mindre bitterhet

78) Ibm s 6 f.

79) Ibm s 7.

80) Ibm s 7 f.

81) Ibm s 8 f.

och mera tacksamhet å den andra".⁸²⁾

Till utlåtandet var fogat ett detaljerat förslag till reglemente för Gävle stads fattigvård. Kommitténs förhoppning var att detta skulle träda i kraft redan vid årsskiftet 1891-92.⁸³⁾

I den debatt, som uppstod omkring förslaget skulle kommittén och fattigvårdsstyrelsen få ett kraftigt stöd av Gävles största tidning, Gefle-Posten. Redaktören för tidningen, Hedvall, kom såväl i sin tidning som i stadsfullmäktige att propagera för ett fullständigt antagande. Det skulle nämligen visa sig, att det fanns ett betydande motstånd mot förslaget. Stadsfullmäktiges beredningsutskott, som först under augusti månad slutbehandlat ärendet, avstyrkte förslagets antagande.⁸⁴⁾

Under tiden utvecklade Gefle-Posten en betydande aktivitet för att påvisa fördelarna av det nya systemet.⁸⁵⁾ Dessutom riktade man skarp kritik mot beredningsutskottets agerande. Hedvall menade att utskottet genom att förhålla frågan omöjliggjorde omorganisationens genomförande till den av kommittén föreslagna tidpunkten. Dessutom ansåg han att utskottet överskridit sina befogenheter genom att inte endast överlämna handlingarna utan vidare bearbetning.⁸⁶⁾ På denna punkt fick han vid ärendets anmälan i stadsfullmäktige en del ledamöter med sig, bl a P. Waldenström.⁸⁷⁾

Då utskottets betänkande i slutet av augusti 1891 utkom visade det sig att utskottet visserligen avstyrkte förslaget men förordade en ytterligare utredning för att kunna pröva systemet delvis. Man tänkte sig att på prov införa vårdarsystemet i något eller några distrikt. Bakgrunden till denna hemställan var att utskottet fann det vanskligt "att omplantera ett utländskt system i ett annat land" och att det hittills var oprövat i Sverige. Även kostnadsfrågan fann utskottet outredd. Vad gällde reglementet hade man en del invändningar. Fullmäktige borde inte belastas med utseendet av vårdarna och en del av detaljföreskrifterna, t ex understödens beviljande för högst

82) Ib m s 9.

83) Ib m s 9 ff.

84) GSFP Bum 1891 nr 128 s 6. Ge-P 22.8.1891.

85) Förslaget tryckt i Ge-P 7.7.1891 och 9.7.1891. Reglementet tryckt 18.7.1891. Omdömen om förslaget i Ge-P 16.7.1891, 30.7.1891, 4.8.1891.

86) Ge-P 30.7.1891.

87) Sf-referat i Ge-P 1.8.1891. Cf GSFP 31.7.1891, GSA.

14 dagar i sänder skulle leda till ett "kolossalt arbete". Frågan var dessutom om det föreslagna förhållandet mellan fattigvårdsstyrelsen och vårdarorganisationen gick att förena med gällande fattigvårdsförförordning. Utskottet menade att det skulle kunna gå att behålla det gamla reglementet "eller med obetydliga förändringar däri". Man borde välja "de partiella reformernas och frivillighetens väg". Mot fattigvårdsbyrån och arbetsanstalten ställde man sig dock positiv.⁸⁸⁾

I det föreslagna reglementet fanns på ett par punkter tydliga spår av Lövgrens och Wennlunds redigering. Tydligen för att ge vårdaruppgiften karaktären av ett kristet "kall" eller ämbete hade följande föreskrift intagits: "Kretsföreståndare och fattigvårdare installeras i sina ämbeten av stadens kyrkoherde eller den hans ställe företräder samt förplikta sig därvid genom högtidligt löfte att med nit och intresse vårda sig om de fattiga samt troget iakttaga gällande reglemente och instruktioner".⁸⁹⁾ Detta moment fann utskottet föreskriva en "ren ordination" och borde inte som ett åliggande finnas i ett reglemente.⁹⁰⁾ I stadsfullmäktigedebatten skulle dessutom föreskriften om att predikanten vid fattigvården, om ej präst kunde erhållas, skulle antas av styrelsen "med kyrkoherdens begivande" även strykas.⁹¹⁾

I Gefle-Posten bemötte Hedvall punkt för punkt beredningsutskottets invändningar. Enligt honom var för utskottet "kardinalfelet" i fattigvårdsförslaget i första hand kostnadsfrågan. Utskottets påpekande att man skulle välja "frivillighetens väg" tolkade Hedvall som att man i stället för ett legalt vårdarsystem skulle införa en frivillig fattigvård i FVO-stil.⁹²⁾

I en rad ledare och längre artiklar utvecklade Gefle-Posten dels de ekonomiska aspekterna på Elberfeld-systemet med exempel från tyska städer, dels vikten av ett legalt vårdarsystem.⁹³⁾ För att ge kraft åt dessa synpunkter infördes i tidningen en intervju med en icke namngiven "fattigvårdsexpert" från Stockholm, som dessutom stod FVO nära. Denne menade att både FVO i Stockholm och De Fattigas Vänner i Uppsala endast var dåliga kopior på Elberfeld-systemet. Organisation av den frivilliga välgörenheten kunde aldrig ersätta den legala, och här var Elberfeld-systemet den bästa lösningen både

88) GSFP Bum 1891 nr 128.

89) GSFP Bum 1891 Bihang nr 18 s 20 (§ 33 mom 2).

90) GSFP Bum 1891 nr 128 s 4.

91) GSFP 25.9.1891, GSA.

92) Ge-P 22.8.1891. Cf Ge-P 4.8.1891.

93) Ge-P 25.8.1891, 27.8.1891, 29.8.1891.

ur ekonomisk synpunkt och ur vårdsynpunkt.⁹⁴⁾

För att förbereda stadsfullmäktiges behandling av frågan samlades ledamöterna i stadsfullmäktige, fattigvårdsstyrelsen och kommittén till ett informellt möte.⁹⁵⁾ Den övervägande meningen befanns då vara att förslaget hade stora förtjänster men från många håll bedömdes fattigvårdsbyrån som alltför kostnadskrävande. Såväl kommittén som fattigvårdsstyrelsen underströk emellertid kraftigt att förslaget byggde på en helhetsuppfattning av fattigvårdens behov och ej kunde brytas sönder.⁹⁶⁾

Vid stadsfullmäktiges augustisammanträde avgjordes frågan först efter en lång diskussion. Det visade sig även där att man överlag ställde sig positiv till själva vårdarsystemet och flera talare menade att detta var mera "moraliskt" och mer vilade på "kristen grund" än tidigare vårdssystem. I övrigt återkom kritiken mot fattigvårdsbyråns kostnader. Bland de ivrigaste förespråkarna för förslaget var G. F. Hedvall. Fullmäktiges beslut blev, med ordförandens utslagsröst, beredningsutskottets avstyrkande och återremiss av ärendet till fattigvårdsstyrelsen.⁹⁷⁾

Det skulle emellertid visa sig att fattigvårdsstyrelsen inte hade något att tillägga till ärendet utan återsände det till fullmäktige i oförändrat skick. Till handlingarna fogades dock en reservation. Ordföranden i styrelsen hade övergått till att avstyrka fattigvårdsbyrån.⁹⁸⁾

Vid den förnyade behandlingen i stadsfullmäktige i september hade emellertid opinionen inom fullmäktige svängt och man antog förslaget med undantag av vissa paragrafer som återremitterades till kommittén. Dessutom ströks de ovan refererade momenten om installationen av vårdarna och antagande av predikanten.⁹⁹⁾

94) Ge-P 27.8.1891.

95) Förslaget till denna sammankomst hade framförts på ett tidigt stadium av Hedvall. Ge-P 16.7.1891.

96) Ge-P 27.8.1891.

97) GSFP 28.8.1891, GSA. Debatten i Ge-P 29.8.1891. P. Waldenström ställde sig i debatten positiv till vårdarsystemet, varvid han menade att rekryteringsfrågan inte borde vara något problem. Den av kommitterade föreslagna fattigvårdsbyrån fann han dock alltför kostnadskrävande och önskade därför återremiss. IbM.

98) GFVP 7.9.1891 § 3, 11.9.1891 bilaga, GSA, (står bland handlingarna under 29.9). Fvst:s skrivelse av Wennlunds hand. Ordf, N. J. Sehlberg, röstade i sf (28.8) för återremiss. Ge-P 29.8.1891. Sehlbergs reservation bemöttes av Hedvall i Ge-P 24.9.1891.

99) GSFP 25.9.1891, GSA. Debatten i Ge-P 26.9.1891. §§ 27, 29, 36, 39, 43, 44 återremitterades.

Återigen visade det sig att kommittén inte kunde tänka sig en ändring av det gjorda förslaget.¹⁾ Inte heller fattigvårdsstyrelsen vek från sin tidigare uppfattning.²⁾ Den främsta tvistefrågan i sammanhanget var om vårdarna skulle utses av stadsfullmäktige eller fattigvårdsstyrelsen. Det sistnämnda blev beredningsutskottets uppfattning.³⁾ Vid slutbehandlingen i stadsfullmäktige i november gick fullmäktige, om än med minsta möjliga marginal, mot beredningsutskottets hemställan.⁴⁾

Detta innebar, att det nu i sin helhet antagna reglementet för Gävle fattigvård i praktiken överensstämde i så gott som alla delar med kommitténs första förslag. Trots beredningsutskottets motstånd och stadsfullmäktiges upprepade återremisser hade det ursprungliga förslaget endast med några detaljändringar i sin helhet kunnat drivas igenom. Till detta torde såväl kommitténs och fattigvårdsstyrelsens fasta position som den i Gefle-Posten kraftigt drivna opinionskampanjen bidragit.

För fattigvårdsstyrelsen gällde det nu att vidta de åtgärder, som behövdes för att få det nya systemet att fungera. Ordförande i den nya styrelsen från 1892 blev A. A. Wennlund.⁵⁾

För den öppna vårdens omorganisation indelades staden i 18 kretsar med krets-föreståndare som ledare.⁶⁾ För att få nödig erfarenhet av fattigvårdsarbetet deltog kretsföreståndarna under större delen av 1892 i fattigvårdsstyrelsens ordinarie sammanträden.⁷⁾ Först under hösten 1892 utlägs vårdarna, varefter den direkta handläggningen av understödsfrågor överfördes på de lokala krets-

1) GSFP Bum 1891 nr 189. Lövgren deltog ej i kommittéarbetet.

2) GFVP 19.10.1891 § 20, 27.10.1891 § 16, 6.11.1891 § 13, 11.11.1891 § 6, GFA. Fvst:s yttrande tryckt i GSFP Bum 1891 nr 189 s 13 f.

3) GSFP Bum 1891 nr 189 s 14 ff.

4) GSFP 26.11.1891. GSA. Debatten i sf blev en hård sammanstötning mellan Hedvall och Waldenström om tolkningen av sf:s tidigare återremiss till kommittén och fvst. Waldenström menade att kommittén nonchalerat sf:s beslut om omredigering av reglementet (se insändare i Norrlands-Posten 30.10.1891) medan Hedvall (svar till P. W. i Ge-P 31.10.1891) ansåg att kommittén haft fria händer att anta eller avvisa sf:s "förslag". I huvudfrågan, om sf eller fvst skulle anta vårdarna, blev kommitténs och Hedvalls förslag sf:s beslut med 22 röster mot 21. För debatten se Ge-P 27.11.1891.

5) GSFP 5.1.1892, GSA, GFVP 9.1.1892 § 1, GFA.

6) GFVP 9.1.1892 § 4, 30.1.1892 § 27, GFA.

7) Berättelse Gävle 1893 s 19. GFVP 30.3.1892, 30.4.1892 § 1, GFA.

församlingarna.⁸⁾ Till vårdare antogs endast män.⁹⁾

Övergången till det nya systemet och dess administration ställde stora krav på fattigvårdsstyrelsens insats. Vid sidan av styrelsen fungerade dock fortfarande kommittén som utredande och beredande organ i vissa frågor.¹⁰⁾ Det var i detta läge naturligt att man från styrelsens sida snabbt önskade få direktörsbefattningen tillsatt. I maj begärde Wennlund att få bli befriad från sitt uppdrag som styrelsens ordförande på grund av bristande tid. I hans ställe inträdde Lövgren som ordförande.¹¹⁾ Då även denne förklarade att det var omöjligt att på en gång fungera som ordförande och dessutom sköta den ännu icke tillsatta direktörstjänsten, utsågs A. A. Wennlund till t f direktör.¹²⁾ Den 1 januari tillträdde den ordinarie direktören C. G. Wretlind, som tidigare varit syssloman vid fattigvården i Uppsala.¹³⁾ I den berättelse, som fattigvårdsstyrelsen avgav för år 1892, konstaterades att det nya systemet först från 1893 "till fullo" var i funktion.¹⁴⁾

3.3.4 Fattigvård, diakoni och församlingsvård

I omstruktureringen av fattigvården under åren 1890-92 hade prästerskapet spelat en ledande roll både som idégivare och organisatörer. Mot detta förhållande hade under fattigvårdsdebatten ingen kritik riktats. Prästerskapets engagemang i fattigvården skulle också fortsätta under hela 1890-talet.¹⁵⁾

-
- 8) GSFP 16.9.1891, GSA, GFVP 28.9.1891 § 2. Instruktionerna för vårdarna utarbetades av Wennlund. GFVP 5.10.1892 § 3. Under hösten 1892 samlades krets-församlingarna endast en gång per månad. Ibm § 5. På vårdarna överfördes förslagen till och distributionen av julgåvorna. GFVP 31.10.1892 § 21, GFA.
 - 9) I reglementet fanns inte denna föreskrift. Beslutet fattades av fvst. GFVP 13.4.1892 § 5, GFA.
 - 10) Till kommittén remitterades bl a förslag från Lövgren om utspisning vid fattigvårdsinrättningen mot utfört arbete samt om anordnandet av ett härbärge. GFVP 13.4.1892, GFA. Kommittén skulle, med Lövgren som ordf, fungera som beredningsorgan under hela 1890-talet. Betänkande Gävle 1902 s 1.
 - 11) GSFP Bum 1892 nr 95. I juni 1892 utnämndes Wennlund till kyrkoherde i Ovanåker. Han tillträdde emellertid först 1894. Biografisk matrikel 1902 s 84. Cf GFVP 30.6.1892. GFA. För Lövgren se GFVP 31.8.1892, GFA.
 - 12) GFVP 31.8.1892 § 15, GFA. GSFP Bum 1892 nr 165. Fvst utsåg Wennlund 19.9.1892 (§ 1), GFVP, GFA.
 - 13) GFVP 28.12.1893 § 12, GFA. Berättelse Gävle 1893 s 24. Om Wretlind se ovan 3.2.2.
 - 14) Berättelse Gävle 1893 s 13.
 - 15) Som ordf och sedan som ledamot av fvst kvarstod Lövgren under hela 1890-talet. Uppgift Gävle 1894, 1897 och 1898. Se även ovan not 12.

I debatten hade en hel del kritik riktats mot en övergång till ett fullt utfört Elberfeld-system. Kritiken hade emellertid inte berört själva vårdarsystemet. Bortsett från vissa farhågor mot att man inte skulle få tillräckligt antal vårdare, var på denna punkt uppslutningen kring förslaget fullständig. Vårdarsystemet bedömdes som mer "moraliskt" än andra system. Det vilade på "kristen grund". Att detta varit kommitténs och framför allt dess prästerliga ledamöters mening framgår klart av den passus om kyrklig installation av vårdarna, som ingick i förslaget till reglemente. Anledningen till att detta moment ströks, liksom kravet på kyrkoherdens medgivande för predikantsysslans besättande, torde heller inte främst berott på att beredningsutskott och stadsfullmäktige avvisat tanken på att fattigvården borde vila på en kristen grund. Vid sidan av beredningsutskottets formella skäl om att en installation inte borde vara ett åliggande, låg naturligtvis svårigheten att genomföra en sådan installation med tanke på de livaktiga religiösa grupperingarna vid sidan av svenska kyrkan. Det gällde att inte lägga hinder i vägen för de grupper, vilka ställde sig positiva till en vårdarinsats. På denna punkt innebar dessutom strykningen av installationsmomentet att en av Elberfeld-systemets ursprungliga grundprinciper, om avståndstagande från konfessionella motsättningar, kom till sin rätt.¹⁶⁾

Det skulle också visa sig att kretsföreståndare och vårdare skulle rekryteras från skilda religiösa grupper. Bland kretsföreståndarna för år 1894 fanns t ex predikanten i Gefle Missionsförening, den P. Waldenström närstående, J. P. Norberg.¹⁷⁾ På den legala fattigvårdens område förekom alltså ett samarbete över de religiösa gränserna. Detta synes också svara mot den sociala inställning, som ovan påvisats beträffande de låg- och frikyrkliga grupperingarna i Gävle.

Det är emellertid tydligt att bakom kommitténs, och i detta fall Lövgrens och Wennlunds, idé om en kyrklig installationsakt för vårdarna, låg en önskan att knyta fattigvården närmare till kyrkans funktion eller åtminstone ge vårdarsysslan en kyrklig auktorisation. Ur en vidare synpunkt måste detta tolkas som ett utslag av det inom svenska kyrkan vid denna tid förstärkta och delvis nyväckta engagemanget i den sociala problematiken. Frågan var

16) Se t ex Meijer 1889:1 s 26 ff och 108.

17) Uppgift Gävle 1894. Bland kretsföreståndarna fanns även redaktör Hedvall och pastorsadjunkten J. A. Palmer. Antalet antagna vårdare var detta år 175. Ibm.

Ang Norberg se Folkrörelser II 1937 s 810. Se även Walan 1964 passim.

emellertid i vilken riktning detta engagemang skulle gå - mot ett ökat deltagande i samhällets borgerliga sociala och politiska verksamhet eller mot en förstärkning eller utveckling av de rent kyrkliga funktionerna inom församlingsverksamheten. På det lokala planet, med den av tradition starka integrationen mellan borgerligt och kyrkligt, är det tveksamt om man vid denna tid klart sett dessa divergerande linjer. För Gävles vidkommande är det tydligt att fattigvårdsdebatten medvetandegjort denna problematik. Här hade försöken att knyta samman kyrkliga och legalt borgerliga funktioner avvisats. Medan tanken på en "kristlig" motivation bakom fattigvård och vårdaruppgift knappast ifrågasatts, omöjliggjordes en "kyrkligt" legal fattigvård fr a genom den religiösa konkurrensen i staden.

Idéerna om en "kyrkans medverkan till den sociala frågans lösning" hade genom gävlepressen förmedlats redan under början av 1890.¹⁸⁾ Vad detta konkret innebar skulle Lövgrens församlingsarbete i Gävle utvisa. Parallellt och i nära samband med den legala fattigvårdens omorganisering skulle en kyrklig fattigvård växa fram och utvecklas till en organiserad diakoni och ett för Gävle säreget församlingsvårdssystem.

3.3.4.1 Fattigvården och diakonien

Sommaren 1890 tillträdde Nils Lövgren sin tjänst i Gävle.¹⁹⁾ I kyrkoherdevalet hade han stötts av stadens frikyrkliga, enligt P. Waldenström därför att han betraktats som en "fridens man".²⁰⁾ Det är tydligt, att man från frikyrkligt håll velat bevara den relativa harmoni, som under den förre kyrkoherdens tid härskat i Gävle mellan kyrka och fria religiösa grupper. Lövgrens lågkyrkliga bakgrund torde gett vissa garantier i detta avseende.²¹⁾ Enligt Lövgrens egen uppgift tillkom dessutom ytterligare motiv av fr a praktisk natur. I sina självbiografiska anteckningar berättar Lövgren, att han från "en frikyrkoman" efter en tid fått förklaringen till de frikyrkligas stöd. Man hade helt enkelt önskat en person, som kunde ordna skolväsendet och fattigvården.

18) Se ovan s 89 ff.

19) Lövgren utnämndes 30.8.1889 och skulle tillträda först 1.5.1892. Kyrkostämman beslöt emellertid att försöka övertala L att börja tjänsten tidigare, vilket inte mötte något hinder från L:s sida. I början av augusti 1890 tillträdde L. Ge-P 3.9.1889, 24.10.1889. Nils Lövgren, Dagbok 1889-1890, LS, UUB.

20) Waldenström 1928 s 308. Cf Nils Lövgren, Självbiografiska anteckningar. Fragment, LS, UUB.

21) Björkman 1954 s 318. Se även Nils Lövgren. Dagböcker 1881-1888 passim, LS, UUB.

levelse för Lövgren kort efter ankomsten till Gävle.²⁷⁾ Det skulle emellertid dröja ca tre år innan diakonissorna kunde träda i tjänst. Då tanken var att de skulle bekostas med frivilliga medel började man samla till en diakonikassa.²⁸⁾ Då man på Ersta hade svårt att avvara personal och frågan drog ut på tiden skaffade Lövgren på egen hand en "kyrklig sjuksköterska" för arbete både bland sjuka och fattiga. Denna började sitt arbete under 1892.²⁹⁾

Vid sidan av dessa förberedelser för diakoniverksamheten genomfördes successivt en förstärkning av den prästerliga personalen och en fördelning av deras arbetsområden. Redan under 1889 hade kyrkorådet väckt förslaget om inrättandet av en ny prästtjänst. De tre präster, som fanns, räckte inte till för stadens 20.000 innevånare.³⁰⁾ I debatten hade även framförts den åsikten att om denna förstärkning inte kom till stånd, måste en delning av församlingen ske.³¹⁾ Kyrkostämman beslöt i enlighet med kyrkorådets förslag.³²⁾ Mot detta beslut protesterade P. Waldenström.³³⁾ Vid kyrkostämmans höstsammanträde 1890 kom frågan om en förlängning av pastorsadjunktens anställning upp. Waldenström önskade få frågan uppskjuten,³⁴⁾ men redan vid kyrkostämmans decembersammanträde beslöts om förlängning. Samtidigt antogs en instruktion för pastorsadjunkten, vilken tilldelade honom ett särskilt distrikt i församlingen.³⁵⁾ Kyrkostämmans beslut överklagades denna gång i laglig ordning av P. Waldenström, men länsstyrelsen lämnade besvären utan avseende.³⁶⁾ Ärendet fördes emellertid vidare och Kungl. Maj:t upphävde kyrkostämmans beslut.³⁷⁾ Vid förnyad framställning till Kungl. Maj:t, varvid tjänsten gjordes till en

27) Nils Lövgren, Självbiografiska anteckningar. Fragment, LS, UUB. Se även bl a Björkman 1954 s 318 f.

28) Nils Lövgren, Självbiografiska anteckningar, Fragment, LS, UUB.

29) Ibm. Lövgren till L. Lenngren 13.3.1892 och 15.4.1892, IS, UUB. Ang försöken att få diakonissor från Ersta se Nils Lövgren till J. C. Bring 29.3.1892, 14.3.1893. 17.11.1893, avskrifter i LS, UUB. I oktober 1893 började två diakonissor sitt arbete, 1895 ytterligare en. Kontrakten i LS, UUB.

30) GKSP 21.5.1889, GHTA, Debatten i Ge-P 23.5.1889.

31) Ge-P 23.5.1889.

32) GKSP 30.7.1889, GHTA.

33) Hp 31.10.1889. Waldenström fann kyrkostämmans beslut olagligt men synes vid detta tillfälle inte ha fört saken vidare. Cf ovan not 23.

34) Ge-P 23.10.1890.

35) Ge-P 3.1.1891. GKSP 30.12.1890.

36) Ge-P 24.1.1891. P.W:s klagoskrivelse i Ge-P 18.11.1890.

37) GKRP 12.11.1891, GHTA. För ärendets tidigare utveckling se historik i GKRP 10.4.1891, GHTA. Se även Ödman 1942 s 296 ff.

e o prästtjänst med kallelserätt för församlingen, upphävdes i april 1892 det tidigare avslaget och församlingen gavs rätt att på detta sätt anställa e o prästman.³⁸⁾ I instruktionen för denna tjänst ingick ansvaret för gudstjänsterna inom ett distrikt av församlingen. "I den enskilda församlingsvården" skulle han dessutom i likhet med komministrarna biträda pastor "inom ett distrikt av staden".³⁹⁾ I nära samband med denna distriktindelning stod önskemålen om en delning av församlingen. Tanken på en sådan hade, som ovan påvisats, funnits redan före Lövgrens tillträde. Genom distriktsindelningen synes emellertid dessa planer ha fått mera konkret form. I kyrkorådet övervägdes under 1892 en eventuell framtida tredelning av församlingen i överensstämmelse med den befintliga distriktsindelningen.⁴⁰⁾ I januari 1893 gav kyrkorådet Lövgren i uppdrag att undersöka hur andra stadsförsamlingar gått till väga och framlägga förslag i delningsfrågan.⁴¹⁾ I Lövgrens förslag utvecklades fördelarna med små församlingsenheter och han förespråkade en tredelning. Motivet bakom detta menade Lövgren vara att "församlingslivet" annars blev "vanvårdat" med ökad fattig- och fångvård som följd. Två billiga kyrkor borde uppföras. Administrativt borde emellertid en gemensam samfällighet bevaras med gemensam pastorsexpedition.⁴²⁾ Då detta förslag framlades för kyrkostämman fälldes det emellertid, enligt Lövgrens utsago, "genom frikyrkliga och socialister".⁴³⁾

För att frigöra prästerna till "det enskilda själavårdsarbetet" väcktes i kyrkorådet under hösten 1891 förslag om anslag till skrivhjälp på pastors-expedition.⁴⁴⁾ Först vid 1890-talets mitt synes dock denna fråga ha ordnats.⁴⁵⁾

Denna omorganisation av det ordinarie församlingsarbetet visar stora likhe-

38) GKRP 12.11.1891, 13.2.1892, 23.4.1892. GHTA.

39) GKRP 12.5.1892, GHTA. Se även Björkman 1954 s 318.

40) GKRP 13.2.1893, GHTA. Reserverandet av tomtplatser för framtida kyrkbyggnader synes ha aktualiserat frågan.

41) GKRP 25.1.1893, GHTA.

42) GKRP 27.2.1893, GHTA.

43) A. Posse till H. Posse 26.10.1893, LS, UUB. Den nytillträdde diakonissan Anna Posse rapporterade till sin syster om den första kontakten med församlingen. Nils Lövgren hade för henne berättat att medan det fanns 1200 medlemmar i "Waldenströms församling" uppgick antalet kommunikanter i Gävle kyrka per år endast till ca 800. Beträffande församlingsdelningen trodde emellertid L att den snart skulle gå igenom.

44) GKRP 10.10.1891, GHTA.

45) Lövgren 1911 s 58.

ter med det elberfeldska fattigvårdssystemet. Enligt Lövgren själv var distriktsindelningen "en tillämpning av Elberfeld-systemet på församlingsvården".⁴⁶⁾ Det är symptomatiskt att termerna distrikt och kretsar omväxlande begagnas av Lövgren.⁴⁷⁾ I såväl motivet som modellen för församlingsdelningen samt i kravet på ökad enskild själavård är parallellen med den nya fattigvårdsorganisationen i Gävle slående. Det enda som saknas är den frivilliga sektorn - vårdarsystemet. Det var också på denna punkt som under åren efter 1892 den huvudsakliga insatsen kom att ske.

I maj 1892 föreslog Lövgren "under erinran om behovet att erhålla diakonissor som biträden i församlingsvård och fattigvård" att kyrkorådet skulle utse en styrelse, som "skulle leda arbetet och handhava de frivilliga gåvor, som för ändamålet lämnades". Till ledamöter utsågs Lövgren samt en av kyrkorådets medlemmar.⁴⁸⁾ Styrelsen, som fick namnet Centralstyrelsen för Gefle församlings frivilliga diakoniverksamhet, fick senare en bredare representation, genom att en präst och en lekman för varje distrikt insattes.⁴⁹⁾

I ett föredrag hösten 1892 med titeln "Vårt program" utvecklade Lövgren sin syn på den nya församlingsverksamheten. Målet skulle vara att "uppbygga den svenska statskyrkan i Gävle på den enda sanna grunden Kristus". "Kretsen" skulle stå i de fattigas tjänst, för fattigvården och enskilda föreningar. Den skulle utgå från de aktuella behov, som fanns, och hjälpen skulle vara personlig. Det gällde att väcka till självverksamhet genom utveckling av den personlighetsprincip, som börjat göra sig gällande inom fattigvården. Verksamheten skulle vara systematisk och organiserande och ställa sig i kontakt med fattigvårdsbyrån. På detta sätt skulle den utgöra en komplettering av den legala vården och samtidigt fungera som en förbindelselänk mellan föreningar och enskilda. I detta sitt arbete skulle den representera den kyrkliga församlingen - den skulle vara "församlingens sak". Centralstyrelsens första uppgift var "att bringa personlig hjälp åt sjuka och fattiga".⁵⁰⁾

Anknytningen till det under 1892 införda nya fattigvårdssystemet är markant. Just under hösten 1892 var krets- och vårdarsystemet för första gången i

46) Ibm s 59.

47) Se t ex Vårt Program (1892) och Om församlingsverksamheten i Gefle (1897), LS, UUB.

48) GKRP 12.5.1892, GH TA.

49) Lövgren 1911 s 64. Denna representation synes vara genomförd först mot slutet av 1890-talet. Cf om församlingsverksamheten i Gefle (1897)" LS, UUB.

50) Vårt Program (1892), LS, UUB.

funktion. Det är tydligt, att det var Lövgrens intention, klart uttalad i fattigvårdskommitténs förslag, att åstadkomma ett gemensamt samhälleligt samarbete mellan den officiella fattigvården och alla frivilliga krafter. Församlingens diakoniverksamhet skulle vara fattigvårdsarbete enligt Elberfeld-systemets principer men i en kyrklig ram. Målet var dubbelt - avhjälpa nöd och aktivera församlingens medlemmar. Avsikten var även att göra denna verksamhet till en centralpunkt för den enskilda välgörenheten i Gävle.

Lövgrens modell för den kyrkliga fattigvården visar tydliga överensstämmelser med utvecklingen i Uppsala och från Sundelins motion om församlingsdiakoniatet vid prästmötet i Uppsala 1891.⁵¹⁾ Fattigvårdsaspekten synes emellertid vara ännu kraftigare understruken. Möjligen kan även finnas inflytande från norskt kyrkligt fattigvårdsarbete.⁵²⁾

För den fortsatta utvecklingen av diakoniverksamheten är den starka anknytningen till fattigvården märkbar under hela 1890-talet. I den diakonikrets, som 1894 bildades och inordnades under centralstyrelsen, var uppgiften att "i anslutning till svenska kyrkans ordning och den kommunala fattigvården under ledning av prästerskapet deltaga i församlingsarbete".⁵³⁾ I instruktionen för diakonissorna ingick som en av huvudpunkterna att församlingsdiakonissan skulle arbeta "i så nära anslutning till den kommunala fattigvården som möjligt".⁵⁴⁾ Ett av huvudmotiven bakom bildandet av diakonanstalten i Gävle mot slutet av 1890-talet var fattigvårdsbehovet.⁵⁵⁾

Något mera allmänt vårdarsystem för kyrkligt fattigvårdsarbete synes emell-

51) Se ovan 3.2.

52) Lövgren företog sommaren 1892 en resa till Norge, varvid han fick inblickar i norsk "diakonissverksamhet och fattigvård". Hilda Lövgren, Dagbok 1892, LS, UUB. Vid en senare tidpunkt angav Nils Lövgren att församlingsverksamheten i Gävle tagit intryck bl a av "Kristiania kyrkliga fattigvårdsorganisation". Om församlingsverksamheten i Gefle (1897), LS, UUB. I Oslo fanns sedan lång tid tillbaka en kyrklig fattigvård uppbyggd enligt vårdarsystemet. Se t ex Brun 1874.

53) Diakonikretsen bildades under 1894, men stadgarna kom i sitt slutgiltiga skick att antas av Centralstyrelsen i februari 1895. I det förslag till stadgar, som framlades för Centralstyrelsen i okt 1894, föreslogs vid sidan av kravet på nattvardsdeltagande i svenska kyrkan även en inträdesavgift för deltagande i kretsen. I de slutgiltigt antagna stadgarna ströks avgiften. CGP 5.10.1894 och 10.2.1895, GHSTA. Se även Stadgar Gävle 1895. Ang diakonikretsens bildande se Sammanställning av diakonikretsens bildande (1894), LS, UUB, och Björkman 1954 s 321 f.

54) Instruktion för Gefle stads församlings diakonissor, LS, UUB (enligt anteckning på manuskriptet antaget av kyrkorådet 22.11.1897).

55) Diakonen 1898 s 24 ff. Se även Ödman 1942 s 307.

lertid inte ha kommit till stånd. Orsakerna till detta kan framför allt sökas i den lokala fattigvårdsutvecklingen och i en förskjutning i synen på diakonins verksamhetsformer.

Det bör här påpekas, att diakoniverksamheten enligt Lövgren inte skulle utgöra någon konkurrens till den legala fattigvården utan ett komplement. Den skulle täcka behov av vård på alla de områden där denna vård saknades. I denna mening var "församlingens kärleksverksamhet" primär i förhållande till all övrig vård. Såväl legal som enskild fattigvård var "döttrar" till denna verksamhet.⁵⁶⁾ Diakonien fick emellertid inte "göra intrång på någon föregående berättigad organisation eller verksamhet". "I stället skola dessa genom den kyrkliga diakoniens försorg kristianiseras."⁵⁷⁾ Med denna principiella inställning torde det saknats motiv att bygga upp en vårdorganisation parallell med den legala fattigvårdens enbart för formens skull.

I och med att representanter för den frivilliga kyrkliga diakonien kunde engageras i den legala vårdarverksamheten reducerades kravet på en direkt kyrklig fattigvårdarorganisation. Det torde dessutom kunna ifrågasättas om inte det legala vårdarsystemet, med sina ca 180 vårdare, kom att täcka det mer akuta fattigvårdsbehovet. Kostnaderna för den legala vårdens "underhåll och vård" låg under åren 1892 till 1896 på den dittills högsta nivån. I viss mån torde detta kunna tillskrivas en större behovstäckning inom den öppna

56) Vid invigningen av Gefle första församlingshus (1896), LS, UUB. Se även Om församlingsverksamheten Gefle (1897), LS, UUB.

57) Om den kyrkliga diakoniens organisation (odat. troligen e 1898), LS, UUB. En viss tveksamhet kan råda i användningen av dessa källor från senare delen av 1890-talet för att belysa Lövgrens förmodade inställning vid 90-talets början. Indirekt finns emellertid denna syn uttryckt redan i fattigvårdskommitténs förslag 1891, vad gäller fördelningen mellan legal och fri fattigvård. GSFP Bum 1891 Bihang nr 18 s 7. I Lövgrens planer på en kyrklig fattigvård under 1892 ingick tanken att den kyrkliga församlingsverksamheten skulle vara en "förbindelselänk" mellan olika enskilda välgörenhetsföretag och på detta sätt bli en samlingspunkt för hela den icke-legala välgörenheten. Vårt program (1892), LS, UUB. Denna målsättning synes endast i begränsad utsträckning ha uppnåtts och torde ha stannat vid samarbete. "Inom staden befintliga barnhem, barnkrubba, Fruntimmersförening och ev. luthersk missionsförening uppmuntras och understödjes i sin verksamhet ..." "De luckor, som finnas kvar, då alla dessa institutioner fullgöra sina uppgifter och sedan den enskilde människovännen utövat sina kärleksverk söker Gefle frivilliga församlingsdiakoni upptäcka, och i dem rycker hon in med sin verksamhet för att fylla tomrummen och sammanbinda de olika yttringarna av kärleksverksamheten inom församlingen till ett välordnat helt". Om församlingsverksamheten i Gefle (1897), LS, UUB.

vården.⁵⁸⁾ Den direkt kyrkliga fattigvårdande funktionen skulle i stället övertas av de från 1893 anställda diakonissorna. Dessa, från början två stycken och från 1895 tre, fördelades mellan distrikten som de "särskilda distriktsprästernas medhjälparinnor".⁵⁹⁾ Till diakonissorna synes dessutom ha knutits frivilliga kvinnliga medhjälpare.⁶⁰⁾

58) Materialet till följande tabell är hämtat ur SOS KFoF 1890-1900. Cf ovan s not 32.

	Folkmängd	Tot.-kostn för fv	Understöd och vård	Antal under- stödstagare
1890	23.484	ca 110.000	87.631	1.727
1891	24.337	" 126.000	98.679	1.830
1892	25.008	" 137.000	108.403	1.802
1893	25.013	" 144.000	113.580	2.902
1894	25.255	" 147.000	113.133	2.623
1895	25.569	" 165.000	126.015	2.539
1896	25.792	" 168.000	133.336	2.518
1897	26.400	" 186.000	118.992	1.998
1898	27.363	" 178.000	111.041	1.672
1899	28.308	" 165.000	116.800	1.485
1900	29.522	" 158.000	111.366	1.409

Under tiden 1892 till 1896 är folkmängdsökningen mycket svag. Den hastiga ökningen i antalet understödstagare 1893 beror på en ny beräkningsgrund, införd vid omorganisationen av fattigvården. Berättelse Gävle 1894 s 6.

I Berättelse Gävle 1898 s 3 ff lämnas en översikt över utvecklingen efter 1893, varvid det konstateras att Elberfeld-systemet fått den vid omorganisationen förutspådda effekten och att "de verkligt behövande kunnat på ett rikligare och kommunen mera värdigt sätt förses med det för tillvaron oundgängligt nödvändiga". Kostnaderna hade kunnat läggas på ett mindre antal personer.

Det efter 1890-talets mitt sjunkande antalet understödstagare måste naturligtvis främst tillskrivas de förbättrade konjunkturerna. De under 1890-talet på vintrarna anordnade nödhjälpsarbetena upphörde 1897. Berättelse Gävle 1898 s 8 f.

59) N. och H. Lövgren till A. Posse 4.11.1896, LS, UUB. Ang diakonissornas placering och verksamhet se Björkman*)s 320 ff. Diakonissornas uppgift var att i första hand ägna sig åt fattiga sjuka och för övrigt åt "betryckta fattiga i allmänhet". Arbetet skulle ske i anslutning till pastor, fattigläkare och den kommunala fattigvården. Instruktion för Gefle stads församlings diakonissor, LS, UUB. För att samordna arbetet samlades diakonissor och präster en gång i veckan. A. Posse till H. Posse 17.10.1893, 9.11.1893, LS, UUB. Ur dessa sammankomster synes Centralstyrelsens funktioner ha vuxit fram. Om församlingsverksamheten i Gefle (1897), LS, UUB. *) 1954

60) I diakonissornas instruktioner ingick uppgiften att hos församlingens "bemedlade medlemmar uppväcka ett deltagande, som gör dem villiga att personligen åtaga sig de nödställda" eller åtminstone lämna "nödiga medel till de betrycktas hjälp". Instruktion för Gefle stads församlings diakonissor, LS, UUB. "Diakonissorna skola skaffa sig en stab av medhjälpare: 1) för modermöten 2) för understöd åt sjuka och fattiga 3) för personlig hjälp för sjuka och fattiga." Den direkt enskilda själavården hörde däremot till pastors uppgift. Nils Lövgren, Anteckningsbok (odat), LS, UUB.

3.3.4.2 Diakonien och församlingsvården

De i den frivilliga församlingsverksamheten aktiverade lekmännen skulle i stället engageras i mera traditionella kyrkliga funktioner. Detta innebär att den från 1890-talets början helt dominerande fattigvårds-aspekten förskjuts och övergår i en mera allmän församlingsvårdssyn. I ett manuskript från 1897 - "Om församlingsverksamheten i Gefle" - ger Lövgren en bild av verksamheten, där denna förskjutning är fullt märkbar.

I sin beskrivning av den organiserade diakonien under Centralstyrelsens ledning omnämner Lövgren diakonissornas arbete, församlingshuset och en under vintrarna inrättad arbetsstuga för arbetslösa gossar. Hit förs emellertid även sådana verksamheter som barngudstjänster och konfirmandmöten för "kvinnlig ungdom".⁶¹⁾ Speciellt intressant är emellertid Lövgrens skildring av diakonikretsens funktion och motiv. Kretsen anges nu som bildad för "fostrande av en kyrklig kärna". Det poängteras även att den på flera sätt var "sammanlänkad med den stora församlingen" för att undgå faran av ett "ecclesiolaväsen". Vem som helst som var en "verklig och nyttig" medlem av församlingen hade tillträde. Genom att den stod under ledning av centralstyrelsen, i vilken prästerna och representanter för kyrkorådet ingick fanns en kontroll från den formella församlingen. Verksamheten var dessutom inriktad "icke så mycket på sig själv som på hela församlingen".⁶²⁾ Det intressanta är emellertid, att Lövgren konstaterar att denna utåtriktning ännu inte hade uppnåtts. Diakonikretsens verksamhet hade hittills gått ut på att göra medlemmarna "förtrogna med huvudpunkterna i vår lutherska kyrkas lära, särskilt nådemedlens ställning och betydelse, samt att giva dem en föreställning om vår statskyrkas uppgifter, värdet av hennes ordningar och de förpliktelser, som åligga hennes medlemmar". "Först i den mån det kyrkliga medvetandet klarnar och kärleken till vår kyrka vaknar till liv, hoppas vi inom kretsen finna medhjälpare i vår församlingsverksamhet."⁶³⁾

61) Om församlingsverksamheten i Gefle (1897), LS, UUB.

Den från början starkt diakonala inriktningen bakom planerna på en samlingspunkt för församlingens frivilliga arbete antyds av det förhållandet att man under 1895 i Centralstyrelsen förberedde "åtgärder för bygandet av ett diakonihus" (kurs här). Efter diskussion om namnfrågan stannade man 1896 för beteckningen "församlingshus". CGP 23.3.1895, 29.4.1895, 25.11.1895, 14.2.1896, GHTA. Om församlingshuset i övrigt se Björkman 1954 s 322 f. Ang arbetsstugan se ibm s 320.

62) Om församlingsverksamheten i Gefle (1897), LS, UUB.

63) Ibem.

Det kan alltså konstateras att den vid diakonikretsens bildande starka mål-inriktningen på en kyrklig fattigvård genom lekmannainsatser tonats ned. I stället hade gemenskaps- och uppbyggelsemomenten förstärkts. Det stadium, då den kyrkliga fattigvården varit ett medel för att väcka församlingens lekmannaaktivitet hade lämnat plats för en ny modell - församlingsvården - med ett bredare register av uppgifter, där nu den kyrkliga fattigvården endast var ett av målen. Diakonien i sin ursprungliga fattigvårdsform bars i stället upp av diakonissorna. Genom tillkomsten av diakonanstalten mot slutet av 1890-talet skulle denna "kallelse-diakonilinjé" ytterligare förstärkas.

Det är givet att det vid sidan av det här påvisade sambandet mellan fattigvårdens omorganisation och Lövgrens modell för församlingens aktivisering kan finnas ytterligare lokala faktorer, som bidragit till gävlediakoniens utformning. En av dessa skall här i korthet beröras. Det gäller den religiösa konkurrensen i Gävle och i första hand motsättningen mellan Lövgren och P. Waldenström.

Elberfeld-systemets genomförande hade skett med stöd på de flesta punkter av Waldenström. Den positiva inställningen till vårdarsystemet ledde till ett aktivt deltagande och stöd från Missionsföreningens sida. Vid sidan av strykningen av den "kyrkliga installationsakten" synes på denna punkt inga större motsättningar ha funnits.⁶⁴⁾ I de låg- och frikyrkligas organ, Hemlandsposten, hade under en lång tid en kristet-social icke-konfessionell linje drivits, där man med tillfredsställelse hälsat socialt engagemang oberoende av dess samfundstillhörighet.⁶⁵⁾ Kyrkans rättighet eller skyldighet att driva sin egen diakoni synes alltså inte ha ifrågasatts.

Inte heller kan modellen för Lövgrens församlingsdiakoni sägas ha hämtats från någon liknande verksamhet inom de fria religiösa organisationerna. Möjligen kan de inom den romersk-katolska församlingen från 1892 arbetande s k Elisabeth-systrarna ha inneburit en förstärkning i Lövgrens motiv att ordna en evangelisk-luthersk diakonissverksamhet.⁶⁶⁾

Detta innebär, att när det gäller den modell och den form, som lades till

64) Se ovan s 107.

65) Se ovan s 95.

66) "Innan det medhunnits att få vare sig diakonissor eller kyrkliga sjuk-sköterskor till Gefle hava Elisabethsystrarna hunnit hit för att utöva sin verksamhet." Hilda Lövgren till Louise Lenngren 30.3.1892, LS, UUB. Cf Norling 1946 s 578 f.

grund för Lövgrens församlingsdiakoni, denna inte haft sin inspirationskälla i någon annan samfundsbildning i Gävle.

Vad som däremot är helt klart är, att motivet för den inom svenska kyrkan påbörjade församlingsverksamheten i Gävle hade en av sina utgångspunkter i den starka religiösa splittringen i staden. Målsättningen för Lövgren var att i det vad han kallade "virrvarr av sekter" "uppbygga den svenska statskyrkan i Gävle".⁶⁷⁾ Metoden för att uppnå detta var de ovan skildrade försöken att utöka prästernas antal, genomförandet av en distriktsindelning och aktiveringen av lekmännen i en kyrklig diakoniverksamhet.

Det är emellertid tydligt, att den religiösa splittringen i Gävle indirekt givit till resultat vissa modifikationer i det uppgjorda systemet. I sin översikt 1897, "Om församlingsverksamheten i Gefle", berörde Lövgren detta problem. Vid en jämförelse med det s k församlingsdiakoniatet i Falkenberg konstaterade Lövgren, att de olikheter som fanns i första hand berodde på skillnaderna i kyrklig tradition mellan Gävle och Falkenberg. Församlingen i Gävle var större, "med mera invecklade förhållande och en okyrklighet, som till den grad gripit omkring sig, att blott ett fåtal hade något förstånd om vad kyrkligt liv är". Till det stadium - att man i Falkenberg gjort församlingens legala organ, kyrkostämma och kyrkoråd, till församlingsdiakonins basis - kunde man i Gävle knappast räkna med att nå inom "en mansålder". Så hade man t ex hoppats att kunna överflytta diakonissornas avlöning på kyrkostämman, men "att lämna den någon bestämmande rätt över verksamheten lär icke gå för sig, så länge man för varje stämma måste med ängslan motse huruvida dess beslut skola utfalla i kyrklig, frikyrklig eller socialistisk riktning".⁶⁸⁾

Detta motstånd från de frikyrkliga grupperingarna hade Lövgren mött redan vid försöken att utöka antalet präster inom församlingen.⁶⁹⁾ Motsättningen mel-

67) Se ovan s 113.

68) Om församlingsverksamheten i Gefle (1897), LS, UUB.

Ang församlingsdiakoniatet i Falkenberg se nedan s 3.6.2.

För förhållandet mellan socialdemokratien och de religiösa samfunden i Gävle se Norling 1954 s 269 ff, som karakteriserar socialdemokratiens inställning till "kyrkan" i Gävle som "relativt neutral" medan däremot attityden mot frikyrkliga grupper, fr a P. Waldenström, varit mer markerad. Cf Gustafsson 1953 s 123 ff, 220 och 260, som dock knappast ger en entydig bild av socialdemokratiens inställning. Se även nedan s 3.7.5.

69) Se ovan s 114.

lan Lövgren och Waldenström skulle under 1890-talet skärpas ytterligare.⁷⁰⁾ I vad mån denna spänning haft sin orsak i Lövgrens församlingsvårdsorganisation faller emellertid utanför ramen för denna undersöknings frågeställningar.

Vid sidan av dessa lokala faktorer bakom förskjutningen från fattigvård till församlingsvård och denna församlingsvårds former ligger naturligtvis även en påverkan från den församlingsvårdsdebatt, som från 1893 kom att föras på riksplanet. Lövgren pekar själv på "andra liknande försök", som påverkat utvecklingen i Gävle. Vid sidan av de ovan nämnda - Sundelins motion och kyrklig fattigvård i Kristiania - anger Lövgren "Sulzes bok om församlingsslif, ... Klags verksamhet i Köpenhamn samt ... kyrkoherde Heumans berättelse om sina försök i Falkenberg".⁷¹⁾ Det karakteristiska för den sulzeska modellen, fr a i den presentation den fick hos uppsalaprästen E. G. Ljungquist, var dess vidgade församlingsvårdssyn, där fattigvårdsaspekten endast ingick som en del i församlingens självuppybyggande aktiviteter.⁷²⁾ På denna punkt finns alltså en klar parallell till utvecklingen i Gävle. Till de övriga modellerna får vi anledning att senare återkomma.⁷³⁾

Fattigvårdens omorganisation i Gävle i enlighet med Elberfeld-systemet gav för de i denna omläggning aktivt medverkande prästerna, fr a Nils Lövgren, uppslaget till en lekmanaktiverande kyrklig diakoniverksamhet, uppbyggd enligt samma system. Primärt hade denna verksamhet ett direkt fattigvårdssyfte. Den kyrkliga fattigvården skulle vara ett komplement till den legala och en samlingspunkt för den enskilda välgörenheten. Genom denna verksamhet skulle den kyrkliga församlingen aktiveras till en egen social insats. I

70) Se fr a Ödman 1942 s 296 ff. Genom den s k dopstriden under slutet på 1890-talet fördes den lokala motsättningen i Gävle upp på riksplanet. Se härom Holte 1950 och 1956, Henningson 1956 speciellt s 97 ff.

Under det att debatten om församlingens anställande av extra prästman under 1890-91 till stor del kunnat föras som en debatt om formella problem blev motsättningen från hösten 1891 mera markant. Vid invigningen av Sjömanskyrkan i Gävle 1891 gick Lövgren till vad man på frikyrkligt håll uppfattade som angrepp på den frikyrkliga församlingssynen. "Alltsen sjömanskyrkans invigning i höstas har det skrivits och bråkats gruvligt. Att N. i invigningstalet vågade påpeka några av lutherska kyrkans förmåner i jämförelse med andra kyrkor bragte waldenströmarna i eld och lågor." Hilda Lövgren till Louise Lenngren 30.3.1892, LS, UUB.

71) Om församlingsverksamheten i Gefle (1897), LS, UUB.

72) Se ovan 3.2.3.4.

73) Se nedan.

denna ansats hade programmet klara beröringspunkter med den sundelinska motionen vid prästmötet i Uppsala 1891. Fattigvårdssynpunkten synes dock vara kraftigare betonad.

Diakoniverksamheten fick emellertid i perioden efter 1892 en vidare inriktning. Den från början markerade fattigvårdsaspekten försköts alltmer i riktning mot en allmän församlingsvård av gemenskaps- och uppbyggelsekaraktär. I stället för att vara ett medel för lekmännens aktivering inom svenska kyrkans församling övergick den kyrkliga fattigvården till att bli ett mål. De direkt fattigvårdande funktionerna övertogs av församlingens diakonissor. I förlängningen av denna linje kan man se tillkomsten av den till Gävle fattigvård knutna Diakonanstalten, som tillkom 1898.

Avsikten bakom den vidgade församlingsvården var, att i den religiöst splittade församlingen bygga upp en aktivt fungerande församlingsskärna. Medan den kyrkliga fattigvården inte direkt torde ha mött kritik från övriga kyrkliga grupperingar i Gävle, skulle emellertid den kyrkliga expansionen möta motstånd från fr a P. Waldenström och den grupp han representerade. Denna religiösa konkurrens synes i viss mån ha påverkat utformningen av församlingsvårdens modell.

Den primära faktorn bakom den försvagade fattigvårdsaspekten torde vara den täckning av behovet av individuell fattigvård, som åstadkoms genom det legala vårdarsystemet. I detta kunde det personliga fattigvårdsintresset kanaliseras. De i den lövgrenska församlingsvårdsmodellen aktiverade lekmännen kom i stället att ställas in i de frivilliga gemenskapsorganen inom församlingen. Lekmännens funktion synes ha varit övervägande passiv.

Vid sidan av de lokala faktorerna finns för den kyrkliga fattigvårdens förskjutning mot församlingsvård tydliga anknytningar till fr a Sulze-Ljungquists församlingsvårdsmodell.

3.4. LUND

Även i Lund kom fattigvårdsfrågan att bli föremål för debatt omkring 1890. Under hela 1890-talet skulle denna debatt mellan företrädare för legal, frivillig och kyrklig fattigvård fortgå. Lund visar vissa särdrag i jämförelse med de hittills undersökta städerna. Detta gäller dels stadens storlek och struktur, dels dess utveckling under den undersökta perioden. Dessutom, och detta torde vara av speciellt intresse, utgjorde Lund kyrkligt sett ett centrum för en teologisk och kyrkopolitisk riktning, som avvek i flera avseenden från den mellansvenska. I vad mån dessa förhållanden gett utslag i fattigvårdsdebatten måste följaktligen ägnas speciell uppmärksamhet.

3.4.1 Den legala fattigvården

Under hösten 1871 utarbetades i Lund ett nytt fattigvårdsreglemente för att anpassa fattigvården till den nya fattigvårdsförordningen. Fattigvårdsstyrelsens förslag anknöt i stor utsträckning till äldre reglementen. Frågan var emellertid hur man skulle förfara med förordningens § 2, om fattigvårdssamhällets frihet till åtaganden utöver de obligatoriska skyldigheterna. På denna punkt föreslog fattigvårdsstyrelsen, att inga särskilda föreskrifter om vilka grunder, som skulle gälla för fattigvård enligt § 2, skulle intas i reglementet, eftersom dessa fall redan fanns utvecklade i andra moment av reglementet och anknöt till äldre praxis.¹⁾

Debatten i stadsfullmäktige kom i första hand att gälla denna fråga. De båda yrkanden, som i detta sammanhang framställdes, rörde problemet om man explicit skulle uttrycka de fall, då frivillig fattigvård enligt reglemente kunde läggas till grund för rättsanspråk på fattigvård. Fullmäktige beslöt, att detta inte borde vara fallet och att fattigvårdsstyrelsen skulle förfara enligt gällande reglemente. Det motsatta yrkandet synes ha avsett en mer långtgående skrivning av fattigvårdsstyrelsens skyldigheter. Förslagsställaren reserverade sig mot fullmäktiges beslut "såvitt beslutet kunde föranleda till rubbning i hittills

1) LSP 3.11.1871 § 86 bilaga litt H, LSA.

bestående förhållanden".²⁾

Reglementets skrivning på denna punkt blev att fattigvårdsstyrelsen hade "att under fri, men föreskriven granskning underkastad förvaltning av stadens fattigförsörjningsmedel, på lämpligt sätt och med hjälp och understöd bispringa alla dem som enligt gällande lag" borde erhålla fattigvård av staden.³⁾ I praktiken torde detta ha inneburit, att man, med undantag av de fall, då den nya fattigvårdsförordningen föreskrev särskilda åtgärder, avsåg att upprätthålla äldre praxis. Detta blir speciellt tydligt vid en jämförelse med äldre reglementen, vilken visar, att det 1871 antagna reglementet i mycket stor utsträckning anknöt till tidigare föreskrifter.⁴⁾

Den nya fattigvårdsförordningen synes därigenom inte heller ha medfört några större ändringar i fattigvårdens organisation.⁵⁾ Sedan äldre tid existerade en distriktsindelning, där fattigvårdsstyrelsens ledamöter med hjälp av ordningsmän svarade för den öppna vården.⁶⁾ Genom det nya reglementet fick varje styrelsemedlem ansvar för två distrikt.⁷⁾ Samtidigt övertogs de äldre föreskrifterna om kontrollen av understödstagarna och rekommendationen att i detta sammanhang upprätthålla kontakten med de befintliga välgörenhetsföretagen i staden.⁸⁾ För den slutna vården innebar det nya reglementet inga nyheter. Vid 1860-talets början hade ett nytt fattighus tillkommit och dessutom ett sedan länge plane-

2) LSP 3.11.1871 § 86, LSA.

3) LSP 3.11.1871 § 86 bilaga litt L § 3, LSA. Reglemente Lund 1872 § 3.

4) Cf Reglemente Lund 1863, vars disposition ligger till grund för Reglemente Lund 1872. Se även Stadga Lund 1849, som i sin tur ligger till grund för det nya reglementet 1863. Jfr Persson 1967, som menar 1848 års fattigvårdsreglemente vara försvunnet. Ibm s 56.

5) Bland nyheterna kan nämnas, att domprosten eller hans ställföreträdare nu erhöll rätt att även delta i fvst:s beslut. FFO:s föreskrifter om nödigt antal tillsyningsmän över bettlare löstes genom att de befintliga ordningsmännen tilldelades denna uppgift. Reglemente Lund 1872 § 1 och 12. Det nya reglementet innebar dessutom en ökad kontroll över fattigvården från stadsfullmäktiges sida genom att sf nu utsåg fvst:s ordf och v ordf. Ibm § 2.

6) Se Stadga Lund 1849 § 12, vilken antyder att distriktsindelning existerat tidigare. Jfr Persson 1967 s 56. Se även Reglemente Lund 1863 § 11.

7) Reglemente Lund 1872 § 10.

8) Ibm § 9 och 11. Cf Stadga Lund 1849 § 11, 13, 14 och Reglemente Lund 1863 § 10 och 12.

rat arbetshus.⁹⁾

1870-talet medförde en relativt kraftig expansion av stadens näringsliv.¹⁰⁾ Med denna följde en ökning av befolkningen. För fattigvården synes denna utveckling inte i och för sig ha medfört några större problem under 1870-talets förra del. Såväl antalet understödstagare som kostnaderna för vården var under denna tid konstant.¹¹⁾ Behovet av ökade resurser för fattigvården låg fr a på den slutna vårdens område. 1873 väcktes i fattigvårdsstyrelsen förslag om att undersöka möjligheterna att förlägga försörjningsinrättningen utanför staden för att komma till rätta med lokalsvårigheterna. Detta projekt avslogs emellertid av stadsfullmäktige.¹²⁾ Däremot lyckades man i fattigvårdsstyrelsen efter upprepad ansökan få till stånd en särskild byggnad inom försörjningsinrättningen för "förvarande av sinnessjuka".¹³⁾

Mot 1870-talets slut synes emellertid problemen även för den yttre vården ha framträtt. Genom de vikande konjunkturerna ökades kostnaderna för fattigvården under åren omkring 1880.¹⁴⁾ Detta betydde emel-

9) Persson 1967 s 121 ff. Ang arbetshuset hade detta aviserats redan i Stadga Lund 1849 § 23. Genom förslag i fvst 1855 motionerades om inrättandet av ett arbetshus "såframt fattigvården skall kunna motsvara sitt ändamål, tiggeriet hämmas, samt en gräns sättas för fattigbidragens onaturliga stigande". Arbetsinrättning Lund 1856. Socckenstämman beslöt att inrätta ett arbetshus och tillsatte en kommitté, som samma år avlämnade sitt yttrande. Ibm. Då planerna vid 1860-talets början förverkligades skedde detta genom fvst:s eget initiativ. Persson 1967 s 113 ff.

10) Persson 1967 s 149.

11) Följande material är hämtat ur SOS KFoF.

År	Folkmängd	Antal u-tagare	Kostnader för fattigvård	
			Underh. o. vård	Totalt
1874	11.680	1.175	33.675	ca 42.000
1875	12.218	1.066	32.016	40.000
1876	12.794	1.026	33.531	42.000
1877	13.415	1.047	34.916	44.000
1878	13.611	1.103	38.031	48.000
1879	13.969	1.156	38.902	51.000
1880	14.304	1.076	42.781	54.000
1881	14.367	1.065	45.277	57.000
1882	14.402	949	43.212	61.000
1883	14.349	1.001	43.771	56.000
1884	14.622	982	42.826	58.000

12) LFP 25.8.1873 § 10 bilaga. Sf:s avslag i LFP 8.9.1873 § 3 bilaga, LSA.

13) LFP 21.9.1874 § 4 och 18.2.1876 § 2. LSA.

14) Se not 11 ovan. Det bör emellertid anmärkas, att ökningen av antalet understödstagare var obetydlig.

lertid inte, att kostnaderna för den härmed uppträdande arbetslösheten direkt kom att läggas på fattigvården. Vid årsskiftet 1878-79 ingick fattigvårdsstyrelsen till stadsfullmäktige om anslag av medel för beredande av arbete "åt sådana stadens hithöriga personer, vilka saknade sysselsättning, icke kunna författningsenligt komma i åtnjutande av fattigvård".¹⁵⁾ Detta innebar, att fattigvårdsstyrelsen inte ansåg sig tillåten av gällande författningar att i fattigvårdens ordinarie arbetsuppgifter inordna understöd till dem, som var i behov av hjälp på grund av arbetsbrist. Det förelåg emellertid inget hinder för fattigvårdsstyrelsen, utan torde ha hört till dess reglerande verksamhet, att vid sådana tillfällen hänskjuta frågan till fattigvårdssamhället, dvs stadsfullmäktige.¹⁶⁾ Fullmäktige fann fattigvårdsstyrelsens förslag vara väl motiverat och återremitterade frågan till styrelsen och drätselkammaren för att dessa tillsammans skulle utreda anslagsbehovet och lämpliga åtgärder. Fattigvårdsstyrelsen rekommenderade stenkrossning och begärde 5.000 kr i anslag.¹⁷⁾ Dessa åtgärder kompletterades under samma vinter genom anordnandet av en soppkokningsanstalt och genom ett extra anslag för beredande av arbete åt stadens fattiga kvinnliga befolkning.¹⁸⁾ De följande vintrarna ansöktes inte om extra anslag, utan den tillfälliga arbetslöshet, som då uppträdde, ansåg man sig kunna lösa genom tillfällig stenkrossning i fattigvårdens regi.¹⁹⁾

Det är tydligt, att det ökade behovet av samhälleliga hjälpinsatser under dessa år medfört en motsvarande utökning av fattigvårdsstyrelsens arbetsområde. Enligt gällande författning medförde inte arbetslöshet någon obligatorisk skyldighet för fattigvårdsstyrelsen att lämna understöd. Då man likväl vidtog åtgärder i form av nödhjälpssarbete, kunde detta motiveras utifrån risken att annars få den arbetslöses familj som understödstagare.

15) LFP 19.12.1878 § 2, LSA.

16) Cf Reglemente Lund 1872 § 3 och fr a § 19, där fvst:s åtgärder vid "missväxt eller annan allmänna olycka" var att till fattigvårdssamhället, dvs sf, hemställa om extra åtgärder.

17) LSP 20.12.1878, LSA. LFP 9.1.1879 § 3 Litt B, LSA.

18) LFP 29.1.1879 § 5, 14.2.1879 § 1 och 20.3.1879 § 1, LSA. LSP 20.3.1879 § 67, LSA.

19) LFP 5.2.1880 § 1 och 12.1.1881 § 14. Då man under vintern 1880 menade att tiggeriet tilltagit, lät fvst annonsera i stadens tidningar om att allmänheten borde iaktta största försiktighet med allmosor och att de hjälpsökandes namn skulle inrapporteras till fvst. Detta synes ha varit en återkommande åtgärd från fvst:s sida. Se LFP 21.5.1872 § 3, 29.1.1879 § 4 och 5.2.1880 § 2. LSA.

De ökade kostnaderna för fattigvården kom emellertid att uppmärksammas i stadsfullmäktige. Vid slutet av 1878, förmodligen i samband med fullmäktiges antagande av staten för 1879, väcktes en motion om tillsättande av en kommitté för att utreda möjliga reformer "i nuvarande sättet för fattigvårdsväsendets handhavande". I motionen påpekades "det oroväckande förhållandet" att utgifterna för fattigvården hade ökat i "beträcklig grad". Samtidigt betonades dock att kravet på reformer och besparingar inte fick uppfattas som en kritik mot den sittande fattigvårdsstyrelsen.²⁰⁾ I kommittén, som bestod av fem personer, insattes två av fattigvårdsstyrelsens ledamöter.²¹⁾ Kommittén kom emellertid aldrig att lägga fram några förslag till reformer.²²⁾ Det kan anses troligt, att det varit det akuta krisläget under vintern 1878-79, som legat bakom reformkraven och att, då förhållandena förbättrades, behovet av reformer inte längre syntes lika aktuellt.

Vid 1880-talets inbrott avstannade befolkningsökningen i Lund. För fattigvårdens vidkommande innebar detta att antalet understödstagare och kostnader för fattigvården kunde hållas konstant under en längre period. Först mot 1880-talets slut inträdde här en förändring.²³⁾

Arbetslösheten under vintrarna 1886, 1887-1888 och 1889 utlöste återigen krav på extra åtgärder.²⁴⁾ Speciellt under våren 1888 skulle dessa få stor omfattning och engagera hela samhället. I januari överläm-

20) Handlingarna i LFP 23.1.1879 § 2 litt B (utdrag ur LSP 20.12.1878) LSA.

21) IbM (utdrag av LSP 10.1.1879). I kommittén ingick fvst:s ordf E. F. Gustrin och ledamoten M. Wahlbom. Övriga var sf-ledamöterna Osterman, Zickerman och Bülow.

22) Cf Persson 1967 s 149.

23) Se ovan not 11. Följande material hämtat ur SOS KFoF.

År	Folkmängd	Antal u-tagare	Kostnader för fattigvård underh. o. vård	Totalt
1885	14.835	991	41.628	ca 54.000
1886	14.918	939	42.521	63.000
1887	14.822	929	40.469	60.000
1888	14.759	1.124	41.848	52.000
1889	14.802	1.070	44.352	55.000
1890	15.023	1.145	43.416	55.000
1891	15.091	1.188	49.299	61.000
1892	15.228	1.170	51.189	62.000
1893	15.338	1.119	50.852	62.000
1894	14.484	1.133	50.884	60.000

24) 1886 anordnade fvst i samarbete med stadens Fruntimmersförening utspisning vid fattigvårdsinrättningen. LFP 9.3.1886, LSA. Cf Persson 1967 s 133. 1889 anordnades även en soppkokningsanstalt. LFP 7.3. 1889, LSA. Cf Persson 1967 s 133.

nade stadsfullmäktige en petition från arbetare i staden med begäran om ordnande av arbeten till fattigvårdsstyrelsen.²⁵⁾ Genom kontakter mellan stadsfullmäktiges och fattigvårdsstyrelsens ordförande och församlingens pastor slöts avtal om "beredande åt behövande av billig kost".²⁶⁾ Fattigvårdsstyrelsen erhöll dessutom av Sparbanken ett belopp för utdelning till behövande, som författningsenligt inte kunde erhålla fattigvård.²⁷⁾ Till detta kom en frivillig insamling bland kommunens medlemmar, vilken överlämnades för distribution till fattigvårdsstyrelsen.²⁸⁾

Utvecklingen av fattigvården i Lund under 1870-80-talen visar, att fattigvårdsstyrelsen med utgångspunkt i det lokala reglementet under normala tider i stort sett haft tillräckliga resurser att möta fattigvårdsbehovet.²⁹⁾ Arbetslöshetsproblemet synes emellertid inte ha varit förutsett. Då detta under åren omkring 1880 aktualiserats fick det till en början lösas utanför fattigvårdens ordinarie ram. Under de följande åren synes emellertid sporadiskt uppträdande arbetsbrist ha föranlett fattigvårdsstyrelsen att på egen hand möta behovet. I samband med det akuta krisläget 1878-79 och 1888 agerade styrelsen som mellanhand för såväl extra kommunala insatser som för den enskilda välgörenheten.

3.4.2 Fattigvården och den frivilliga välgörenheten

Vid sidan av den legala fattigvården existerade sedan äldre tid en organiserad välgörenhet. I fattigvårdens reglementen fanns fattigvårdsstyrelsens skyldighet att upprätthålla samarbete inskrivet.²⁹⁾ Den mest betydelsefulla organisationen, som på detta sätt kom att samarbeta med den legala fattigvården, var Lunds Fruntimmersförening, bildad 1847. Denna förening hade som sin främsta uppgift att medverka till att "de fattigas barn inom detta samhälle, helst i föräldrahemmet, men i brist

25) LFP 17.1.1888 § 1, LSA.

26) LFP 9.2.1888 § 14, LSA.

27) LFP 17.3.1888 § 1, LSA. Utdelningen skulle ombesörjas av stadskommministern O. P. Segerberg.

28) LFP 22.3.1888 § 1 och 2, LSA. En särskild kommitté utsågs för att förvalta och fördela gåvan. Cf Persson 1967 s 151.

29) Stadga Lund 1849 § 13. Reglemente Lund 1863 § 12. Reglemente Lund 1872 § 11.

därav, på annat lämpligt ställe erhålla kristlig vård och uppfostran, samt att deras föräldrar och vårdare sysselsättas på ett med kristlig ordning överensstämmande sätt". Genom upprättandet av en småbarnsskola och genom en indelning av staden i elva distrikt sökte föreningen förverkliga sitt program. För varje distrikt tillsattes en direktris, som skulle undersöka behovet av insatser och fördela arbeten, fr a syarbeten. Föreningens utgifter synes fr a ha täckts genom insamlingar.³⁰⁾

I detta arbete kom Fruntimmersföreningen att på flera punkter samarbeta med fattigvårdsstyrelsen. Föreningens position framträder klart i fattigvårdens reglemente 1848, där fattigvårdsstyrelsens uppgift att med biträde av "stadens fruntimmer" övervaka fattigvårdens utlämnade arbeten till fattiga kvinnor fanns inskriven. Detta samarbete gällde även "fattigvårdens flickskola". Det föreskrevs dessutom, att stadens befolkning inte borde ge allmosor utan urskillnad utan i stället lämna arbeten och gåvor till fattigvården och till Fruntimmersföreningen.³¹⁾ I förslaget till arbetsinrättning 1855 fanns även indraget ett förslag om upprättande av ett adresskontor, en arbetsförmedling, som skulle leddas av Fruntimmersföreningen.³²⁾

Föreskriften, att fattigvårdsstyrelsen skulle upprätthålla kontakter med stadens välgörande föreningar, kom att föras in även i 1863 och 1871 års reglementen.³³⁾ Den direkta anknytningen till Fruntimmersföreningen saknas emellertid. Detta innebar emellertid inte, att samarbetet mellan fattigvårdsstyrelsen och föreningen kom att upphöra.³⁴⁾ Kontakterna skulle emellertid inskränkas till tillfällen, då extraordinära insatser krävdes. Under 1867-68 förestod således föreningen en soppkokningsanstalt vid försörjningsinrättningen. Detta upprepades vin-

30) Bring 1947 s 115 ff. Under 1860-talet erhöll föreningen stöd från Gamla Sparbanken. Ibm s 122.

31) Stadga Lund 1849 § 14 och 27.

32) Arbetsinrättning Lund 1856.

33) Se ovan not 29.

34) Anledningen till att fattigvårdens kontakter med Fruntimmersföreningen utgick i reglementet 1863 kan ha varit flera: Reglementet 1863 har en betydligt mera formell karaktär än de tidigare; Kommunalreformen 1862 torde ha medfört att skolfrågor, till vilka Fruntimmersföreningens arbete kunde sägas höra, mer konsekvent överfördes till skolstyrelsen; Framväxten av andra välgörenhetsföretag kan ha gjort det olämpligt att av dessa endast omnämna ett i fattigvårdsreglementet.

tern 1886.³⁵⁾ I samband med den stränga vintern och arbetslösheten 1878-79 anhöll fattigvårdsstyrelsen hos stadsfullmäktige om anslag "för att den (fvst) genom Fruntimmersföreningen måtte tillhandahålla stadens kvinnliga befolkning", som var i behov därav, lämpliga arbeten.³⁶⁾

Fruntimmersföreningens arbete var i första hand inriktat på en speciell grupp av hjälpbehövande, barn och kvinnor. I denna riktning fanns dessutom ett antal stiftelser och donationer.³⁷⁾ Under 1860-talet tillkom dessutom på privat väg två stycken barnhem.³⁸⁾ För understöd inom vissa yrkesgrupper fanns sedan äldre tid föreningar, framvuxna ur borgerskapets societeter.³⁹⁾ Under 1870-talet tillkom för samma ändamål de s k hundramannaföreningarna, avsedda att lämna sjuk- och begravningshjälp.⁴⁰⁾ Av mer allmän natur var Lunds stads understödsförening, bildad 1856, som ursprungligen var avsedd som en självhjälpförening. Genom att den erhöll ett flertal donationer och kom att stödjas av högre samhällsklasser, fick den emellertid mer karaktär av välgörenhetsförening. Understöden synes främst ha utgått i form av hyresbidrag till s k pauvres honteux.⁴¹⁾ Av betydelse var dessutom Sparbankens fond för välgörenhet, som inte var bunden till någon speciell understödskategori.⁴²⁾

Omfattningen av denna komplettering till den legala fattigvårdens insatser måste bedömas som betydande. Det kan exempelvis konstateras, med ledning av landshövdingens femårsberättelser, att den sammanlagda

35) Bring 1947 s 122. Under krigsåren 1868-69 synes man även ha upprättat en arbetsförmedling genom anslag av sf. Ibm s 122 f. Se även Persson 1967 s 133.

36) LFP 14.2.1879 § 1, LSA. Sf beviljade 2.000 kr. LFP 20.3.1879 § 1, LSA.

37) Se KMBef 1884 Malmöhus län s 42 f. Ibm 1890 s 57 ff. Se även Berling 1879 s 123. En ny förening för understöd åt medellösa kvinnor tillkom 1882. LFP 13.1.1882 § 2, LSA. Jultomtarne tillkom 1886. KMBef 1895 Malmöhus län s 61.

38) KMBef 1890 Malmöhus län s 29. Se även Berling 1879 s 121.

39) Ang Handelsklassen i Lund stiftelse och Fabriks- och hantverksförening se KMBef 1884 Malmöhus län s 44. Till denna grupp kan även föras Lunds äldre arbetareförening, som hade en omfattande understödsverksamhet. Berling 1879 s 138 f. Se även KMBef 1890 Malmöhus län s 58.

40) Berling 1879 s 139. KMBef 1890 Malmöhus län s 57. Ibm 1895 s 65.

41) Berling 1879 s 121 f. KMBef 1884 Malmöhus län s 44. Ibm 1890 s 57.

42) KMBef 1884 Malmöhus län s 44. Fonden bildad 1875.

summan av de där uppgivna fria organisationernas, stiftelsernas och föreningarnas bidrag till understöd av olika slag 1885 övergick den legala fattigvårdens utgifter för underhåll och vård.⁴³⁾ Till detta kom även den helt privata välgörenheten, vars omfattning givetvis inte kan uppskattas.

Framväxten av en omfattande enskild välgörenhet och självhjälpsorganisationer vid sidan av den legala fattigvården bör givetvis ha haft en avlastande effekt på stadens fattigvård. Samtidigt försvårades emellertid fattigvårdsstyrelsens kontrollmöjligheter över hela fattigvårdsfältet. Under det att i äldre tid fattigvården tjänat som mellanhand även för den privata välgörenheten och i stor utsträckning samarbetat med denna, skapade den fria välgörenhetens expansion ett vidsträckt område av sociala företag, som låg utanför de samhälleliga organens kontrollområde. Målsättningen för dessa företag var i regel att förhindra hjälpbehövande att behöva anlita den legala fattigvården.

För den legala fattigvården skapade detta problem, fr a när det gällde att förhindra tiggeriet. Vid upprepade tillfällen uppmanade fattigvårdsstyrelsen stadens befolkning att inte utan noggrann undersökning lämna allmosor till hjälpsökande och om så skedde anteckna namn och bostad och rapportera detta till styrelsen.⁴⁴⁾ Som ovan påpekats upprätthölls emellertid kontakten med Fruntimmersföreningen, som genom sina direktriser hade en viss överblick över fattigvårdsläget. Med övriga föreningar och organisationer synes emellertid kontakterna ha varit få.⁴⁵⁾ På denna punkt synes fattigvårdens anställande av en diakonissa i den öppna vården ha inneburit en förbättring.⁴⁶⁾

43) 1885 uppgick fattigvårdens utgifter för underhåll och vård till kr 41.628. SOS KFoF. De fria organisationerna utdelade kr 46.747. I femårsberättelsens förteckning saknas bl a Fruntimmersföreningen. För huvuddelen av beloppet svarar hundramannaföreningarna och Lunds äldre arbetareförening. KMBef 1890 Malmöhus län s 57 f.

44) LFP 21.5.1872 § 3, 29.1.1879 § 4, 5.2.1880 § 2, LSA.

45) Det enda tillfället, då en förening tog kontakt med fvst, synes ha varit 1882, då domprosten Olbers i styrelsen meddelade, att en förening för understöd åt kvinnor, "vilka ännu inte fallit fattigvården till last", hade bildats. Olbers önskade fvst:s stöd i arbetet. Fvst förklarade sig villig att stå till disposition för förfrågningar om för föreningen okända personer. LFP 13.1.1882 § 2; LSA.

46) För diakonissan se följande.

3.4.3 Prästerskapet och fattigvården

Såväl i den äldre fattigvårdsdirektionen som i den från 1848 verksamma fattigvårdsstyrelsen intog prästerskapet en dominerande position. Vid sidan av domprosten, som var självskriven ordförande, ingick dessutom de bägge stadskomministrarna som självskrivna ledamöter.⁴⁷⁾ I reglementet 1863, bestämt av de nya kommunallagarna, försvann denna representationsrätt och ersattes med bestämmelsen, att domprost och vice pastor enbart var berättigade att delta i fattigvårdsstyrelsens överläggningar men ej i dess beslut.⁴⁸⁾ I vad mån denna inskränkta rättighet utnyttjats under 1860-talet har ej kunnat fastställas. Under den närmaste perioden efter reglementets tillkomst kvarstod dock församlingens vice pastor som vald ordinarie ledamot i styrelsen.⁴⁹⁾

Den successiva avkoppling från fattigvårdsarbetet, som fattigvårdsförordningarna 1847 och 1853 medfört för prästerskapet, möttes inte av något större motstånd från prästernas sida.⁵⁰⁾ Det torde i stället ha funnits en klar reaktion mot vad man uppfattade som "världsliga" uppgifter, vilka man ansåg hindrade pastor i dennes egentliga arbete.⁵¹⁾ Företrädare för denna inställning var bl a lundabiskopen J. H. Thoman-der. I sitt herdabrev 1856 pekade denne på den förbättring, som skett genom den borgerliga lagstiftningen och varigenom "fattigfogdens kall" skilts från "själasörjarens människovänliga värv". Detta innebar inte i och för sig, att prästerna borde ägna mindre tid åt barmhärtighetsgärningar, men genom att nu den "världsliga delen av fattigvården" lyfts bort från prästerna, skulle mer tid kunna ägnas den andliga vården och prästen skulle på ett mer passande sätt kunna framstå som "den

47) Reglemente Lund 1814 kap 3 § 1. Detta reglemente föreskrev, att utdelningen av understöd skulle ombesörjas av stadskomministrarna. Reglementet 1848 gav fattigvårdsstyrelsen en stark ämbetskaraktär genom att vid sidan av domprost och stadskomministrar även ge stadsläkare, stadskassör och stadsfiskal självskrivenhet. Stadga Lund 1849 art 1 § 1.

48) Reglemente Lund 1863 § 1.

49) Vice pastor C. J. Collin, som under åren före 1863 fungerat som fvst:s ordförande, utsågs från 1864 till v ordf och var även en tid ordf i fvst till sin avgång 1868. Persson 1967 s 214.

50) Arner 1923 s 158 f och 185 ff.

51) Österlin 1960 s 385 f. Cf Arner 1923 s 133.

nödställdes målsman och försvarare".⁵²⁾ Denna intresseriktning bort från den legala fattigvården och mot en mera speciell "kristlig barmhärtighet" kan spåras även hos Thomanders efterträdare W. Flensburg. I dennes ämbetsberättelser under 1870-talet förbigås fattigvårdens situation medan den fria kärleksverksamheten i församlingarna, fr a den som utövades av missions- och arbetsföreningar, uppmuntras.⁵³⁾

Detta vikande intresse för den legala fattigvården och den delvis kritiska inställningen till dess utformning under denna period synes för Lunds vidkommande haft konsekvenser ifråga om prästernas deltagande i fattigvårdsarbetet. En genomgång av fattigvårdsstyrelsens protokoll i detta avseende visar, att trots att den nya fattigvårdsförordningen 1871 åter gav pastor självskrivenhet och beslutsrätt i fattigvårdsstyrelsen, denna rätt inte utnyttjades under större delen av 1870-talet. Först mot decenniets slut inträdde en förändring.

Bakom denna kan flera faktorer spåras. Den viktigaste bör ha varit den lågkonjunktur, som utvecklades från 1870-talets slut och under den svåra vintern 1878-79 ledde till det ovan beskrivna samarbetet och extraordinära åtgärderna från såväl de kommunala organen som den fria välgörenheten i Lund. Från 1878 deltog vice pastor sporadiskt i fattigvårdsstyrelsens sammanträden, från 1879 och sedan under 1880-talet regelbundet.⁵⁴⁾ En faktor i detta sammanhang bör ha varit, att prästerna

52) Thomander 1878 s 776 f. I Thomanders kyrkoordningsförslag 1837 fördes fattigvården till det område, som låg utanför kyrkolagens sfär. Fattigvården hörde till "polisföreskrifterna", vilka var av kyrklig karaktär endast i de avseenden de reglerade prästerskapets delaktighet i fattigvården. Detta innebar emellertid inte att Thomander företrädde en i modern mening sekulariserad uppfattning. Fattigvården var till sin karaktär ett "kristligt institut", som skulle drivas "icke endast efter finansiella och ekonomiska utan efter kristliga hänsikter". Thomander 1837 s 354 och 358.

53) Prm Lund 1870 Embetsberättelse s 7 f. Dessutom uppmärksammas grundandet av bl a två barnhem i Lund. Flensburg rekommenderar missions- och arbetsföreningarna att i större utsträckning ägna sitt intresse åt den kristliga kärleksverksamheten inom församlingen. Se även Prm Lund 1876 Embetsberättelse s 21 f och fr a Ibm Inledningsföredrag s 11 f mot den tidigare rationella strömningen i kyrkolivet, under vilken fattigvården ofta bedrevs i "en allt annat än kyrklig ande" och man saknade all "förenad verksamhet för den kristliga barmhärtighetens ändamål". Genom den nuvarande religiösa "rörelsen" hade denna passivitet förbytts i aktivitet även på barmhärtighetens område.

54) I december 1877 var vice pastor Malm närvarande i fvst. Anledningen var ett förslag att på fattigvårdens bekostnad inköpa religiös litteratur för användning i fattighuset. Förmodligen kom förslaget från den av den privata välgörenheten understödda diakonissan, vil-

ofta stått i ledningen för den fria välgörenheten eller understött den. Då vid 1870-talets slut krissituationen krävde gemensamma insatser från hela samhället återknöt prästerna kontakten med den legala fattigvården.⁵⁵⁾ Under 1880-talet skulle detta prästerliga deltagande utökas. Vid sidan av vice pastor, som var självskriven i fattigvårdsstyrelsen, invaldes dessutom församlingens präster som ordinarie ledamöter. Från 1880-talets mitt ingick två präster i fattigvårdsstyrelsen, förutom vice pastor.⁵⁶⁾

Det kan alltså konstateras, att prästernas deltagande i fattigvårdsstyrelsen, som i äldre tid varit mycket omfattande, under 1860- och 1870-talen starkt reducerats för att sedan från 1870-talets slut återigen starkt ökas. Vid sidan av de ovan anförda ekonomiskt-sociala faktorerna kan för denna fluktuation även andra orsaker andragas. Fattigvårdsförordningen 1871 gav pastor full självskrivenhet i fattigvårdsstyrelsen. För att denna rätt skulle utnyttjas torde emellertid ha krävts en motivation. Det är dessutom tydligt, att denna rätt inte kom att utnyttjas förrän mot 1870-talets slut. Detta ger anledning att något närmare undersöka de ideologiska resonemang, som kan tänkas ligga bakom prästernas förnyade fattigvårdsintresse omkring 1880.

Den kyrkliga debatten dominerades vid denna tid av motsättningarna mellan svenska kyrkan och den framväxande frikyrkligheten. Frågan komplicerades i stor utsträckning av det förhållandet, att skiljelinjerna vid denna tid ännu inte var klart markerade. Den väckelse, som vid

Forts å not 54) ken kort förut fått tillstånd att i fattighuset "lämna sin tjänst och andliga omvårdnad åt de fattighjon, vilka kunde vara i behov därav". LFP 13.10.1877 § 1 och 21.12.1877 § 1, LSA. Medan sålunda initiativet till pastors medverkan i fvst inletts av en direkt "kyrklig" anledning, kan denna i fortsättningen inte anses spela någon större roll. För vice pastorernas medverkan se LFP 21.12.1877 och följande (J. Th. Malm), 20.2.1879 och följande (E. H. Rodhe), 7.6.1881 och följande (O. A. W. Kleberg) 1.5.1884 och följande (O. P. Segerberg), LSA.

55) Sekr i Fruntimmersföreningen var 1879 E. H. Rodhe, som i fvst skötte förhandlingarna om det extra anslag, som Fruntimmersföreningen erhöll för arbeten åt fattiga kvinnor. LFP 20.2.1879 § 5 och 20.3.1879 § 1, LSA. Efter denna tidpunkt synes Rodhe regelbundet deltagit i fvst:s sammanträden. LFP 30.10.1879 och följande, LSA. Rodhe utsågs i maj 1879 till vice pastor. Biografisk matrikel 1914 s 446.

56) I december 1880 invaldes domkyrkoadjunkten W. Cederberg, som kom att fungera som v ordf. LFB 23.12.1880 § 2, LSA. 1884 valdes domkyrkoadjunkt L. Söderling till ledamot. LFP 24.1.1884 § 1 Litt C, LSA. 1885 insattes E. Stoltz. LSP 12.6.1885 § 114, LSA. Från 1888 O. P. Segerberg, som från 1890 var fvst:s v ordf. För denne och övriga se och jfr Persson 1967 s 215 ff.

seklets mitt berört stora delar av landet, hade fram till 1870-talets början stått kvar inom kyrkan och i sin kyrko- och församlingssyn påverkat stora grupper inom kyrkan. 1870-talet skulle emellertid innebära en uppgörelse mellan den traditionella kyrkligheten och den ny-evangeliska väckelsen.⁵⁷⁾

I denna debatt skulle den teologiska fakulteten i Lund spela en viktig roll i försvaret för vad man uppfattade som äldre kyrklig luthersk tradition. Omkring 1860 hade den stora fakulteten i Lund, med modeller hämtade från tysk konfessionell teologi, byggt upp ett teologiskt system till försvar för kyrkan gentemot väckelsens kritik.⁵⁸⁾

Under 1870-talet skulle detta försvar vidare utvecklas av de lundsiska teologerna, främsta professorerna S. L. Bring och Gottfrid Billing.⁵⁹⁾

Ett organ för denna teologiska riktning blev den 1877 startade Svensk Luthersk Kyrkotidning, som på "bekännelsens" grund ville vara "ett försvar för kyrkan gentemot de okyrkliga och frikyrkliga riktningarna".⁶⁰⁾

Ett komplement till denna tidskrift blev den samma år bildade föreningen Kyrkans Vänner, som på sitt program hade "spridandet av god och bekännelsetrogen folkläsnings".⁶¹⁾ Denna förening skulle under en lång tid framöver fungera som opinions- och debattorgan för främst den sydsvenska konservativa kyrkligheten.⁶²⁾

Mot den låg- och frikyrkliga kyrkosynen, byggd på uppfattningen att den kristna församlingen konstituerades av de troende, de väckta, betonade denna riktning kyrkans karaktär av nådemedelsanstalt. Konkret innebar detta, att man inte accepterade väckelsens starka framhåvande av troendeförsamlingen, som man menade inte hade stöd i den lutherska traditionen och hotade att spränga den hävdvunna kyrkliga organisationen. Enligt den lundsiska teologien skulle det frikyrkliga kyrkobegreppet leda till kyrkans upplösning. Det program, som Svensk Luthersk Kyrkotidning ville sätta upp som lösning på kyrkans problem, kan uttryckas genom termen kyrklighet. Grundfelet i den separatistiska väckelsen låg i "olydnad mot kyrkans ordning", mot kyrkans

57) Se texten i Walan 1964 s 31 ff och 100 ff.

58) För denna teologiska bakgrund och uppbyggnad se Wallgren 1959.

59) Cf Åberg 1968 s 258 och 297 f.

60) SLKT 1877 s 2. Utgivare var P. A. Berggren i Norrköping. Cf Walan 1964 s 257.

61) SLKT 1877 s 91.

62) För föreningens publikationer och konferenser över aktuella kyrkliga ämnen se KVA, LLA. Fram till 1884 fungerade SLKT som föreningens organ. 1890-98 utgav P. A. Berggren och A. A. Hannertz Luthersk Månadsblad för föreningen. För föreningens första årsfest se SLKT 1878 s 130 ff.

bekännelse, mot det kyrkliga ämbetet.⁶³⁾

Det stora stridsämnet under denna period gällde lekmännens prediko-
verksamhet. På denna punkt var Kyrkotidningen mycket kritisk. Den bor-
de motarbetas. I dess ställe skulle en förbättrad prästerlig predikan
sättas. Genom en fördjupad evangelisk och konkret förkunnelse utövad
av "andeligt levande" präster skulle behovet av lekmannapredikan kunna
elimineras.⁶⁴⁾ Denna fråga kom upp vid kyrkomötet 1878 i en motion an-
gående ordnandet av den predikande lekmanverksamheten, vilken motion
avslogs av mötet.⁶⁵⁾ En alternativ lösning på frågan skulle emeller-
tid föras fram i Kyrkotidningens spalter.

I en motion i kyrkomötet 1868 hade tanken på ett lekmannadiakonat fram-
förts. Detta diakonat skulle ha såväl predikande som sjuk- och fattig-
vårdande uppgifter. Förslaget hade emellertid fallit på frågan om den
predikande verksamheten.⁶⁶⁾ I en uppsats i Kyrkotidningen i maj 1878
tog Gottfrid Billing upp frågan om diakonämbetets funktion. Förslaget
om införandet av ett diakonat hade enligt Billing lidit av oklarheten
i uppfattningen om denna tjänsts funktion. Situationen var emellertid
för närvarande den, att församlingen inte tillräckligt tillgodogjort

63) Se t ex SLKT 1877 s 3 ff (utgivaren) och fr a S. L. Brings upp-
sats Den närvarande separatismen inom den svenska kyrkan, SLKT
1877 s 17 ff, 41 ff och speciellt s 57 ff. Det bör anmärkas, att
även uppsalateologiens organ, Teologisk tidskrift, intog en avvi-
sande hållning till "den inomkyrkliga separatismen". Man torde
dock ha haft en öppnare och mera positiv attityd i Uppsala, p g a
att man inte lika starkt som i Lund framhävde underordningen under
det kyrkliga ämbetet. Walan 1964 s 257 ff. För differenserna mellan
Lund och Uppsala se även Åberg 1968 s 257 ff ang "bibelteologi" och
"kyrkoteologi". Ang begreppet "kyrklighet" se även ibm s 306 not 51
och Eckerdal 1970 s 123 not 55. Cf även Gustafsson 1962 s 207 ang
nyevangelismens negativa inställning till termen "kyrka".

64) SLKT 1877 s 77 ff och 93 ff (S. L. Bring).

65) KM 1878 mot 20 (Ribbing), TU 4, pl s 142 ff. Frågan hade varit up-
pe till diskussion vid Kyrkans Vänners årsfest kort före kyrkomö-
tet. I ett föredrag över detta ämne hade P. A. Berggren skisserat
de förutsättningar, som krävdes för lekmännens inordnande i den
kyrkliga förkunnelsens tjänst, bl a deras subordination under kyr-
koledning och prästämbetet. I diskussionen hade G. Billing förklar-
rat, att han under dessa förutsättningar inte såg någon principiell
svårighet att acceptera en sådan verksamhet, men han fann det samti-
digt svårt att tro, att det för närvarande var genomförbart. En möj-
lighet vore enligt Billing att anknyta verksamheten till kyrkoråds-
organisationen. SLKT 1878 s 133 ff och 146 ff. Se även Berggrens
kommentarer till kyrkomötets avslag. Ibem s 195 ff.

66) KM 1868 mot 25 (Widén), KLU 14, för debatt och beslut se Hierta
1868-71 s 404 ff. Cf Fastborg 1962 s 31 ff.

sig lekmännens gåvor och krafter. Däri låg en av anledningarna till "den närvarande olutherska kolportörsverksamheten och till att vården om de sjuka och fattiga blivit en kommunal och frätande angelägenhet i stället för att vara en församlingens uppbyggande verksamhet". Utifrån denna synpunkt ville Billing instämma i yrkandena på "upplivandet av ett diakonämbete" på de ställen där behoven fanns.⁶⁷⁾ Till detta förslag återkom Billing i följande årgång av tidskriften i samband med en uppsats om "Lekmannakrafternas användning inom församlingen", där han påpekade att det vore ett alltför snävt uttryck för den lutherska synen på församlingen, då denna gjordes till enbart en "åhörarförsamling". Lekmannen hade, ställd under nådemedelsförvaltningen, under prästens ledning, att på olika sätt arbeta för församlingens uppbyggelse.⁶⁸⁾ Till utgångspunkt för lekmännens funktion tog Billing det nytestamentliga diakonatet som förebild. Detta var emellertid framsprunget ur ett direkt behov och var i och för sig inte ett obligatoriskt ämbete inom kyrkan. Det var dessutom inte, enligt Billing, en del av apostlaämbetet utan hade särskilda funktioner inom församlingen. Diakonatsuppgifter låg inom kärleksverksamheten.⁶⁹⁾

Billings utläggning fick här viktiga konsekvenser för lekmannaverksamhetens utformning, som han inte var sen att dra. Genom att den predikande lekmannaverksamheten avvisats med hjälp av skriftbelägg, kunde uppmärksamheten i stället riktas mot ett mindre kontroversiellt fält.

Enligt Billing fanns i och för sig plikten att utöva kärleksverksamhet för varje enskild församlingsmedlem. Detta hindrade emellertid inte, att "även församlingen, tänkt som ett helt" hade fått "sin särskilda kallelse" till kärleksgärningar. Förhållandena kunde bli sådana att den enskilda hjälpen inte förslog utan måste överföras på "organer, som just å samfundets vägnar utöva kärleksverksamhet". Detta var utmärkande just för diakonämbetet - att det var en "kärleksverksamhet i församlingens namn". Genom att man under påverkan av olutherska riktningar i det nuvarande kyrkolivet förblandat lekmännens och prästens ämbeten hade församlingen tillfogats svår skada. Den i praktiken ut-

67) SLKT 1878 s 72. Billing vänder sig dock mot det "reformerta" kravet på att "daguerotypera" den apostoliska församlingsordningen, vilken enligt luthersk syn inte var bestämmande för kyrkans organisation. Bekännelsen och den historiska utvecklingen skulle i stället avgöra kyrkans författning. Ibm s 72 f.

68) SLKT 1879 s 72 ff.

69) Ibm s 90 ff.

övade lekmannapredikoverksamheten var stridande mot lutherska principer. Lekmännen skulle inte göras till präster utan förbli lekmän.⁷⁰⁾

I slutavsnittet av uppsatsen kom Billing in på diakoniens organisation i det aktuella kyrkliga läget. Den svenska diakonissutbildningen hade lidit av att ofta sammankopplas med den inre missionens predikoverksamhet. För den, som närmare kände till förhållandena, stod det emellertid klart, att diakonissanstalten "varit uppburen av lutherskt kyrkliga grundsatser och aktat kyrklig ordning". De goda resultat, som kommit av verksamheten, hade berott på att "den ej velat vara något annat än en kärlekstjänst". Behovet av diakonissor hade från församlingarnas sida blivit allt större. Även om deras verksamhet inte kunde bilda modell för allt kärleksarbete, hade den dock blivit ett bevis för "huru väl vi inom våra församlingar behöva en ordnad kärlekstjänst".⁷¹⁾

Billing övergick därifrån till den aktuella fattigvårdssituationen. "Från vissa synpunkter sett" fanns "kanske ingen fråga i den närvarande tiden mer brännande än den". Inför den sociala frågan om förhållandet mellan "kapitalet och fattigdomen" stod socialismen, kommunismen och nihilismen som förfärande verkligheter. Bland anledningarna till den uppkomna situationen fanns brister inom fattigvården. Utifrån kristlig synpunkt vilade den nuvarande fattigvården på en ohållbar grund och måste reformeras. I stället för att vara den "kristliga kärlekens fria gärning, är den vorden en det borgerliga samhällets tvångs-åtgärd". Enligt skriften var den ett stycke av den kristna församlingens gudstjänst. Nu hade staten tagit hand om den, sedan kyrkan låtit den glida ur sina händer. Genom att staten var ett "rättsinstitut", som framtvingade fattigvård, hade den blivit en rätt, som de fattiga kunde kräva. Det, som skulle vara "en kärlekens förmån", hade blivit en "kommunal påлага". "Taxeringskommittén och debetsedeln hava trätt i stället för Herrens altare". Kärlek och tacksamhet hade fått lämna plats för fattigprocesser, som i längden skapade hat mellan rik och fattig. Den "juridiska, opersonliga fattigvård", som staten anordnade, kunde inte råda bot mot pauperismen. På denna punkt var i stället den enskilda barmhärtigheten bättre utrustad genom sin "personliga kärlek" och "uppfostrande och upplyftande kraft". I det nuvarande läget förslog emellertid inte denna. Vården om de fattiga skulle inte vara endast

70) Ibm s 94 ff och 101 ff.

71) Ibm s 117 f.

en privat sak "utan en hela församlingens angelägenhet". Både för de fattigas, för kyrkans och för statens väl var det angeläget, att kyrkan nu återtog vården om de fattiga. Här fanns en "mycket stor och skön uppgift för lekmannakrafternas användning".⁷²⁾

Beträffande organisationen av denna kyrkliga fattigvård utgick Billing från de av honom ovan skisserade principerna för lekmannens förhållande till prästämberet. Ledningen skulle vara i pastors händer och utformningen skulle relateras till de aktuella och lokala behoven. Det är emellertid tydligt, att Billing i första hand tänkt den kyrkliga fattigvården som "andligt" komplement till den legala. Genom en ökad själavård för de fattiga t ex vid fattigvårdsinrättningarna, där även lekmän kunde tas i anspråk för en begränsad själavårdsverksamhet, och genom ett personligare deltagande i de fattigas situation skulle en ny anda komma in i fattigvården. Genom detta skulle fattigdomens bitterhet mildras och motsättningar inom församlingen upplösas. Genom den kyrkliga fattigvården skulle lekmannakrafterna ges "full användning i församlingens tjänst". Kärleksverksamheten skulle dessutom vara det bästa vapnet mot den "socialistiska, kommunistiska och nihilistiska propagandan".⁷³⁾

Billings inlägg är av stort intresse i flera avseenden. I den inomkyrkliga debatten kan det främst betraktas som en uppgörelse med den låg- och frikyrkliga lekmannaverksamheten. Det kan noteras, att Billing här mötte denna rörelse på deras eget argumentationsplan med utgångspunkt från exegetisk tolkning. Med tanke på den vikt man inom dessa kretsar tillmätte den nytestamentliga församlingsordningen, torde Billings argumentation ha haft en stor slagkraft.

Det i vårt sammanhang viktigaste är dock, att den skisserade planen för kyrklig fattigvård kan betecknas som nyansats i fråga om kyrkans inställning till den sociala problematiken. Den är ett tecken på ett nyväckt intresse från kyrkligt håll för ett kyrkans eget bidrag till lösningen av fattigvårdsfrågan, som hos Billing ges en mycket vid betydelse. Genom detta dras fattigvårdsfrågan in i den kyrkliga intresssfären och blir en kyrkligt församlingsvårdande funktion. Som en ideologisk motivation för ett ökat prästerligt engagemang i fattigvården måste Billings inlägg tillmätas stor betydelse.

72) Ibm s 118 ff.

73) Ibm s 120 ff.

Under de följande åren skulle kravet på en kyrklig fattigvård återkomma vid ett flertal tillfällen, varvid företrädare för den lundensiska teologien skulle anknyta till Billings ansats. Ett viktigt forum för bl a dessa frågor blev föreningen Kyrkans Vänner.

Vid föreningens årskonferens 1880 höll P. Eklund föredrag med titeln "Om det lutherska kyrkosamfundet och den allmänkyrkliga kärlekstjänsten", där kyrkans bristande insatser beklagades. Bakom detta låg dock enligt Eklund kyrkoförfattningen och kyrkans underordnande under staten, vilket gjort att "kärlekstjänsten till de nödlidandes hjälp såsom en samfundsangelägenhet glidit kyrkan ur händerna". Något reformförslag framfördes inte av Eklund, men han pekade på befintliga organ, som skulle kunna engageras, t ex klockareämbetet och kyrkorådet.⁷⁴⁾

Vid diskussionerna vid följande årskonferens över möjligheterna "för bekämpandet av våra dagars otrosmeningar", berördes i ett flertal inlägg kärleksverksamhetens betydelse som "ett kraftigt medel mot ottron".⁷⁵⁾ Även vid årsmötet 1883 ägnades uppmärksamhet åt kyrkans sociala ansvar. N. J. O. H. Lindström, vid denna tid kyrkoherde i Lunds stift, behandlade i ett föredrag möjligheterna att återuppliva "den kristliga kärleksverksamheten i församlingen". Bristen i denna verksamhet var att den i det nuvarande kyrkolivet endast utövades på privat väg och inte "samfundsmässigt". Den legala fattigvården kunde genom sin tvångskaraktär inte kallas kristlig. Anledningen till att samhället för närvarande var på väg att "gå under eller sprängas sönder" berodde på avsaknaden av en "samfundsmässig kristlig kärleksverksamhet". Denna var det "enda villkoret för, att de sprösmål, som äro tidens mest trängande", skulle kunna lösas. Förutsättningen för denna kyrkliga fattigvård var att staten lämnade ifrån sig "all fattigvård i egentlig mening". Endast i sådana fall, då direkta tvångsåtgärder var nödvändiga, t ex vid behandlingen av försumliga försörjare och arbetsovilliga, var statens

74) Citatet efter referat i SLKT 1880 s 132 f. Ang Pehr Eklund, som 1882 blev professor i Lund se Rodhe E. M. 1930 s 130 ff.

75) SLKT 1881 s 72 ff. Utgångspunkt för diskussionen var ett föredrag av kh Kronblad, vars framställning utgjorde ett sammandrag av den samma år utkomna broschyren "Det kraftigaste skyddsmedlet mot det socialistiska omstörtningspartiets läror och agitationer". Se Kronblad 1881. Cf och jfr Tingsten 1941 s 35 f. Diskussionen torde även ha avkastat ett direkt inlägg i fattigvårdsfrågan av H. Aspling, som efter mötet publicerade sina åsikter i Teologisk Tidskrift 1881. Aspling framför här antydningssvis möjligheten av "frivillige fattigtjänare" under pastors ledning i samarbete med och som komplement till den legala fattigvården. Aspling 1881 s 376.

ingripande befogat. Genom att fattigkostnaderna skulle återfå sin rätta karaktär av "kärlekens gåvor" och upptas som kollekter i samband med gudstjänsterna skulle säkerligen resurserna förslå. Verksamheten skulle ha sitt centrum i församlingens pastor, vidare skulle enskilda, kyrkorådet och klockare kunna engageras. För städerna behövdes troligen "ett särskilt ordnat diakonat".⁷⁶⁾ Detta avancerade förslag bemöttes med en viss skepsis vid diskussionen. Behovet av diakonissor och det önskvärda att prästen upprätthöll samarbete med såväl den fria välgörenheten som fattigvårdsstyrelserna betonades dock.⁷⁷⁾

Detta material ger möjlighet att konstatera, att åren omkring 1880 medfört ett förnyat intresse från prästerskapets sida gentemot fattigvårdsfrågan och den sociala frågan. Märkbart är dessutom, att dessa båda problemområden i den kyrkliga debatten identifierats, d v s den sociala frågan kom att betraktas i stort som en fattigvårdsfråga. Påtagligt är även att ett alltmer återkommande motiv för en kyrkligt social insats var en ökande fruktan för de socialradikala idéernas utbredning.⁷⁸⁾ Samtidigt hade denna omsvängning nära samband med den inomkyrkliga debatten om lekmanakrafternas användande inom församlingarna. Lekmännens deltagande i en kyrklig fattigvård kom fr a från de lundensiska teologerna att framföras som ett önskvärt alternativ till den predikande lekmanaverksamheten. Förutsättningen för en kyrklig fattigvård var emellertid enligt denna teologiska riktning, att den ordnades som en samfundsmässig, församlingsmässig, kyrklig funktion. Den kyrkliga fattigvården skulle med pastors och lekmäns biträde vara en försam-

76) Redogörelse Kyrkans Vänner 1884 s 19 ff.

77) Ibm s 23 ff.

78) Jfr Tingsten 1941 s 34 ff, som förlägger omsvängningen till "kristligt-sociala idéer" inom "kyrkan" till tiden omkring 1890. Tingstens utgångspunkt i kyrkans inställning till socialdemokratien och användningen av predikomaterial för bestämmande av prästernas politiska propaganda, torde ligga bakom fixeringen till denna senare tidpunkt. Vad gäller Tingstens allmänna tes, att prästerskapet företrätt en konservativ samhällsuppfattning och att dess indoktrinering varit av stor betydelse, torde det här presenterade materialet inte ge anledning till kritik mot Tingstens resultat. Vad som däremot Tingsten inte tillräckligt uppmärksammat är dubbelheten i denna "religiöst etiska social-konservatism". Samtidigt som man konsekvent och aktivt avvisade alla socialradikala idéer, fanns inom prästerskapet ett starkt socialkonservativt engagemang. Detta har här påvisats redan från 1880-talets början.

lingsvårdande uppgift.⁷⁹⁾ Bakom hela denna nya inriktning låg givetvis även som utlösande faktor de problem, som en alltmer besvärande fattigvårdssituation utgjorde.

Det ovan uppställda förmodandet, att bakom prästerskapets förnyade intresse för fattigvårdsfrågor, som för Lunds vidkommande innebar ett kraftigt ökat deltagande i fattigvårdsstyrelsens arbete, torde ha legat en ideologisk motivering, har alltså visat sig vara riktigt. I den inomkyrkliga riksdebatten hade speciellt från lundensiskt håll framförts långtgående krav på ett kyrkans eget ingripande i fattigvården.

Att dessa frågor även förts fram i den lokala debatten i Lund framgår av ett föredrag i Lunds prästsällskap 1884, där S. L. Bring behandlade frågan, om det fanns "något kristligt berättigat i de moderna socialistiska strävandena".⁸⁰⁾

Brings framställning är av mycket stort principiellt intresse för forståelsen av den "religiöst etiska socialkonserveratism", som från 1880-talets början växte fram inom svenska kyrkan.⁸¹⁾ Bring konstaterade

79) Att åren omkring 1880 innebar en nyansats inom svenska kyrkan har påvisats i nyare forskning. Se senast Eckerdal 1970 s 120 ff speciellt s 123 not 55, som anför KM 1883 som något av ett genombrott för ett folkkyrkligt tänkande där begrepp som "församlingsvård" och "församlingsmedvetande" alltmer kom i bruk som uttryck för ett förnyat intresse för "den empiriska kyrkan i lokalförsamlingarna". Debatten om den kyrkliga fattigvården stöder denna observation. Det kan även konstateras, att denna omsvängning innebar ett genomslag för fr a den lundensiska teologien. Cf ibm och Åberg 1968 s 267 not 54, som pekar på de olika miljöramarna för den uppsaliensiska och den lundensiska teologin. Bakom tankarna på införandet av en kyrklig fattigvård torde dessutom för de lundensiska teologerna legat den förutsättningen, att kyrkolivet i sydsverige ännu i stort sett var obrutet till skillnad från mellansverige, där upplösningen av den kyrkliga seden hade fortskridit längre. Martling 1961 s 13 och 30 ff.

80) Föredraget utgavs i utökat skick i broschyrform. Se Bring 1884. Jfr Tingsten, som förväxlar prästsällskap och prästmöte. Tingsten 1941 s 36.

81) Termen "religiöst etisk socialkonserveratism" har här valts för att få en mera pregnant beteckning på den kyrkliga konserveratismen. Cf Tingsten 1941 s 35 ff, som omväxlande använder termerna "etisk socialism" och "socialkonserveratism" för det nyvaknade kyrkliga sociala intresset vid denna tid. Även om innehållet i den martensenska termen "etisk socialism" i stort även täcker den svenska inställningen, torde den vara mindre lämplig ur språklig synpunkt. Den har dessutom i mycket ringa utsträckning använts i det svenska materialet. Med tanke på att socialkonserveratismen är en politisk riktning och att den kyrkliga socialkonserveratismen haft ett relativt litet intresse för de dagspolitiska frågorna, har denna term ytterligare specificerats. Se vidare den fortsatta framställningen.

inledningsvis, att den sociala frågan var "kristligt berättigad". I kristendomen fanns lösningen genom "kristlig rättfärdighet och kristlig kärlek". Den sociala frågan gällde "rätten att leva". Denna rätt förutsatte ett förhållande människor emellan och existensen av ett "samfund". Samfundet var inte endast staten utan även kommun och familj och, då det gällde "den sociala frågans lösning från den frivilliga kärlekens ståndpunkt", även kyrka och församling. I kravet på att detta samfund sörjde för den enskildes nödortf fanns något berättigat även utifrån kristlig synpunkt. "All samfundsmakt, icke minst statens" var "en av Gud ordnad faderlig makt". Statens uppgifter kunde därför inte reduceras till en "nattvåktarejänst". Staten var i stället en organism - "när en lem lider, lida alla lemmarna med". På denna punkt kunde kristendom och socialism gå samman mot liberalismens idéer. Samtidigt måste "friheten och självständigheten" för den enskilde värnas. Här gick de socialistiska resonemangen för långt.⁸²⁾

Med utgångspunkt från detta principresonemang tog Bring sedan upp till diskussion ett flertal detaljfrågor, där såväl socialismen som liberalismen kritiserades med stöd av flera bibelteologiska argument. Det i detta sammanhang mest intressanta rör Brings uppfattning i frågan om rätten till arbete. Den enskilde arbetaren hade "i allmänhet inte rätt att generellt fordra att samfundet gav honom arbete. Å andra sidan skulle den enskilde inte lämnas åt sig själv utan vård och skydd av samfundet. I vissa fall kunde arbete erbjudas. Bring hänvisade här till fattigvårdsförordningens bestämmelser om fattigvårdens skyldighet att ingripa vid missväxter eller andra olyckor. Staten borde dessutom lagstifta i arbetsskyddsfrågor.⁸³⁾

Slutligen kom Bring in på fattigvårdsfrågan. Lagstiftningen på detta område var kristligt berättigad. Även om många ansåg att denna var principiellt felaktig eller man på sin höjd kunde acceptera den som ett nödvändigt ont och Bring för egen del inte ville förneka att den ofta i sin praxis stred mot kristendomens fordringar, ville han inte döma ut

82) Bring 1884 s 3 ff.

83) Ibm s 8 ff. Cf FFO 1871 § 13 mom 3 och Reglemente Lund 1872 § 19. I övrigt behandlar Bring även frågorna om rätten till arbetsvila och till en rättvis lön och anför kritik mot den fria konkurrensen. Se även om förhållandet mellan kapital och arbete, egendomsrätt och arvsrätt, familjerätten. I samtliga dessa fall kräver Bring att staten ingriper utjämnande genom lagstiftning. Fråga skulle staten skydda "de naturliga och organiska associationerna, om vi så vilja kalla familjen, kommunen och församlingen". Bring 1884 s 10 ff.

den. Att staten ägde en sådan lagstiftning var nämligen ett tecken på en organisk kristlig uppfattning av statens organisation. Det hörde till statens uppgift "att på rättens väg göra gällande lemmarnas skyldighet att bistå varandra". Genom den kristliga statens samhörighet med "en ännu högre organism, nämligen kyrkan", skulle det rätta underlaget skapas för att de fordringar, som staten ställde, skulle kunna uppfyllas med kristligt sinne. Även ur de fattigas synpunkt skulle hjälpen kunna tas emot som "en gåva av Herren, vilkens tjänare staten är". Det tillhörde prästerskapet att till både givare och mottagare sprida denna syn. Framför allt på kommunalplanet kunde denna uppfattning få sin konkreta utformning. Detta solidariska förhållande borde mer, även när det gällde Lund, komma till uttryck i den kommunala lagstiftningen. Kommunen borde i större utsträckning sörja för en förebyggande vård genom t ex organiserat sparande.⁸⁴⁾ Den kommunala lagstiftningen kunde emellertid inte anses som tillräcklig. Den sociala frågan ställde även direkta krav på kyrkan. För individen gällde det att gå utöver den borgerliga plikten genom enskild barmhärtighet. Kärleken fick dock inte vara blind. Den största barmhärtigheten låg inte i allmosegivandet utan i erbjudandet av arbete, då så var möjligt. För familjen gällde det att skapa en större gemenskap och ett större ansvarstagande. För församlingen stod möjligheten öppen att genom frivillig välgörenhet komplettera den kommunala fattigvården och i den ingjuta ett kristligt sinne. Nöden var tillräckligt stor för att både kommun och församling skulle få tillräckligt utrymme. Den kristliga välgörenheten tillhörde församlingsvården. På denna punkt gick traditionen tillbaka på urkyrkan. I församlingen borde "kärlekens kommunism" råda. Denna fick emellertid inte innebära oordning utan borde komma till uttryck i inrättandet av ett församlingens diakonämbete. Det var en brist i församlingsorganisationen att det för närvarande inte fanns ordnat för kärleksverksamheten som en församlingens verksamhet. Asso-
ciationerna fr a den inre missionen borde i stället för predikoverksamhet ägna sig åt kärleksverksamhet. Kyrkan som helhet, slutligen, hade att genom evangelium och kärleksverksamhet framkalla det kristliga sinne, som var en förutsättning för den sociala frågans lösning.⁸⁵⁾

Brings inlägg hade, trots sin förmedlande grundinställning, sin udd

84) Ibm s 19 f. Bring framför dessutom förslag om ändrade hemortsrättsbestämmelser i den riktning att födelseorten skulle utgöra ständig hemort. Enligt Bring skulle detta skapa större ansvarskänsla inom kommunen.

85) Ibm s 21 ff.

riktad fr a mot socialismen och dess ideologi. Anmärkningsvärt är emellertid i vilken utsträckning även kritiken riktades mot liberalismen som ekonomisk och politisk teori. Brings framställning kan genom sin principiella inriktning karakteriseras som det första mer konsekventa uttrycket för den svenska religiöst etiska socialkonservatismen under denna tid. Det utmärkande för denna torde vara dess religiöst sociala motiveringar för en reformlagstiftning i förmedlande och utjämnande riktning och dess intresse för socialpolitik på det individuella och kommunala planet. Kristendomen som etisk faktor tillmättes stor betydelse.⁸⁶⁾ Speciellt framträdande i jämförelse med de tidigare inläggen i fattigvårdsfrågan omkring 1880 är Brings relativa uppskattning och principiella motiveringar för den legala fattigvården. Den kunde dock endast betraktas som en del av samfundets sociala verksamhet. Enligt Bring bestod samfundet av det totala samhällets organism, organiserat i fr a stat, familj och kyrka.⁸⁷⁾ Konsekvensen av detta för fattigvårdsfrågan blev ett krav på kristligt inspirerade insatser på alla dessa fronter.

Det kan alltså konstateras, att den lundensiska teologiens företrädare vid 1880-talets början lämnat olika teologiska bidrag, som syftade till ideologiska och organisatoriska förändringar inom fattigvården. Det gemensamma draget i dessa resonemang var en i olika grad framträdande kritisk inställning till den legala fattigvårdens juridiska och opersonliga karaktär. Som ett komplement eller t o m som ett alternativ ville man sätta en av den kyrkliga församlingen ledd fattigvård. Beträffande organisationen av denna fanns emellertid ännu ingen klart utformad mo-

86) Cf Tingsten 1941 s 35 ff och efter honom Elvander 1961 s 28 ff. Cf ovan not 81. Intresset för den lokala församlingens problem och församlingsvården torde kunna antas ha en av sina orsaker i prästerskapets minskade politiska inflytande genom representationsreformen 1866. Effekterna av denna är emellertid svårbedömda, då överhuvud det kommunalpolitiska intresset kan sägas ha ökat efter kommunalreformerna 1862. Se dock Mellquist 1963 s 134.

87) Såväl när det gäller Brings samhällsuppfattning som teologiska ram överhuvud står denne i ett klart beroende till den äldre lundensiska teologien. Se Wallgren 1959 s 194 ff. Se dock Åberg 1968 s 298 not 13, som även understryker Brings påverkan av uppsalaromantiken, Schelling och Geijer. Det är tydligt att Bring företräder en uppmjukning i den för den äldre lundateologien karakteristiska uppbyggnaden av det teologiska systemet på treståndsläran. Även om mönstret klart framträder också hos Bring visar hans uppläggning en rikare differentiering i fråga om samfundets uppbyggnad: stat, kommun, individ, familj, församling, association, kyrka.

dell. De oftast återkommande förslagen gick ut på att knyta fattigvårdsfunktionen till församlingens ordinarie organ, fr a kyrkorådet. Det största positiva intresset, som kunde omfattas av samtliga, gällde emellertid det fattigvårdande diakonatet i den form det utövades av diakonissorna. För Lunds vidkommande hade dessutom detta prövats på lokalplanet.

I institutionell vård hade diakonissor tagits i anspråk redan under 1860-talet. Den första placeringen hade varit vid ett av Lunds privata barnhem.⁸⁸⁾ 1877 engagerades emellertid en församlingsdiakonissa av den frivilliga välgörenheten för mera öppen vård. Kostnaderna för henne bestreds genom insamlingar i samhället. Hennes verksamhet var inriktad på sjuk- och fattigvård fr a utanför den sektor, som hörde till den legala fattigvården.⁸⁹⁾ Troligen existerade ett samarbete mellan henne och Fruntimmersföreningen.⁹⁰⁾ Samtidigt upprätthöll hon kontakt med fattigvårdsstyrelsen och hade dess tillstånd att besöka fattigvårdsinrättningen "för att där lämna sin tjänst och andliga omvårdnad åt de fattighjon, vilka kunde vara i behov därav".⁹¹⁾ 1882 beslöt fattigvårdsstyrelsen att vården av de gamla och sjuka vid inrättningen skulle ombesörjas av en diakonissa, vilken 1883 började sin tjänst.⁹²⁾ Vid 1880-talets början fanns sålunda två diakonissor i Lund med direkt fattigvårdande uppgifter.

De ökade ekonomiska svårigheterna att på privat väg understödja diako-

88) Ekman 1960 s 112 f och 160. Initiativet hade tagits av biskopinnan Thomander. För en kortare tid synes även en ytterligare placering vid ett barnhem ordnats. Detta barnhem fungerade dock endast ca ett år. Ibm s 113 not 102. Även Råby räddningsinstitut anlätade för en kort period under 1870-talet en diakonissa från Ersta. Ibm s 156.

89) Se historiken i LSP 19.12.1884 § 172 litt M, LSA. Jfr Persson 1967 s 131, som menar att den kyrkliga förvaltningen anställt diakonissan vid 1870-talets början.

90) Se LFP 20.2.1879 § 5, LSA.

91) LFP 13.10.1877 § 1, LSA. 1880 inrättades dessutom en predikant- och själasörjartjänst vid fattigvårdsinrättningen genom förslag av vice pastor E. H. Rodhe i fvst. LFP 21.10.1880 § 16, LSA. Ärendet hän-sköts till sf, som biföll. Till tjänsten utsågs fattigvårdsstyrelseledamoten och domkyrkoadjunkten W. Cederberg. LFP 23.12.1880, LSA. Ärendet hade emellertid väckts redan ett år tidigare i kyrkostämman. Förslagsställare var boktryckare H. Ohlsson. Kyrkorådet menade emellertid att den kyrkliga kommunen inte var rätt forum. Kyrkostämman avsåg förslaget med denna motivering. LDKRP 20.12.1879 och LDKSP 29.12.1879 bilaga, LDFA.

92) LFP 2.2.1882 § 20, LSA. Cf Persson 1967 s 131.

missverksamheten i den öppna vården föranledde Gottfrid Billing att i stadsfullmäktige framlägga förslag om att församlingsdiakonissan skulle avlönas på stadens stat. I denna motion, som framlades under 1884, hävdade Billing, att diakonissan fyllt en väsentlig funktion inom samhället och att denna funktion inte längre kunde anses som en privat uppgift. Eftersom det var en "hela samhällets angelägenhet" var det också rimligt, att staden understödde denna verksamhet.⁹³⁾ Fattigvårdsstyrelsen, som fick förslaget på remiss, menade att fattigvårdens ordinarie behov i och för sig inte krävde ytterligare personal, eftersom man nyligen anställt en diakonissa för försörjningsinrättningen. För en kompletterande vård, som skulle kunna förebygga den legala fattigvårdens ingripande, ansåg dock styrelsen förslaget vara av stort värde. Resultatet blev, att stadsfullmäktige biföll motionen och föreskrev, att diakonissan skulle stå under fattigvårdsstyrelsens överinseende.⁹⁴⁾

Denna utveckling visar, att de av prästerskapet framförda idéerna om en direkt kyrklig fattigvård ännu inte kunde omsättas i praktiken. En genomgång av kyrkorådets protokoll ger dessutom ett helt negativt resultat i den meningen, att den sociala problematiken inte alls behandlats i detta organ. Det är tydligt, att det ökade fattigvårdsintresset bland prästerskapet fram till mitten av 1880-talet först och främst fått effekt på den legala fattigvårdens område. Genom prästernas ökade deltagande och diakonissverksamhetens integrering i den legala fattigvården hade dock en av de målsättningar, som de lundensiska teologerna framfört, kunnat omsättas i praktiken, nämligen önskemålet om att "kristliga principer" skulle införas i den av lag reglerade fattigvården. För en kyrklig fattigvård, anknuten till den kyrkliga församlingens organ, saknades ännu såväl resurser som organisatoriska lösningar. Först vid 1880-talets slut skulle en vidare utveckling komma till stånd.

93) LSP 19.12.1884 § 172 litt M, LSA. Jfr Persson 1967 s 131, som antar existensen av ytterligare en diakonissa. Cf ovan not 89. Se även LFP 27.11.1884 § 10, LSA.

94) LSP 19.12.1884 § 172 med bilagor, LSA.

3.4.4 Debatten om legal och frivillig fattigvård under 1890-talet

De sista åren under 1880-talet medförde återigen ökade påfrestningar på fattigvården i Lund. Ett ökat antal understödstagare och fr a en besvärande arbetslöshet tvingade fram extraordinära åtgärder såväl från de kommunala organen som från den fria välgörenheten.⁹⁵⁾ Detta förhållande måste anses utgöra den viktigaste faktorn bakom den livliga fattigvårdsdebatt, som under en lång tid framåt kom att föras i Lund. Dessutom skulle debatten tillföras ett viktigt tillskott, genom att en användbar modell för organisatoriska reformer inom fattigvården skulle komma att lanseras under åren omkring 1890, nämligen Elberfeld-systemet.

Den följande framställningen kommer att centreras fr a kring utvecklingen inom den frivilliga välgörenheten. Denna skulle emellertid få omfattande konsekvenser inte bara på den legala fattigvårdens område utan också bilda modell för organisationen av en kyrklig fattigvård med för Lund karakteristiska drag. Denna sistnämnda kommer att behandlas i följande avsnitt.

3.4.4.1 Lunds frivilliga förening för de fattigas vård

I december 1889 hölls i Lund ett enskilt möte för att undersöka möjligheterna att bilda en fattigvårdsförening. En stadgekommitté bildades, bestående av godsägaren Gottfrid Warholm, förste stadsläkaren Emil Söderwall och docenten O. Holmström, för att med utgångspunkt från den förda diskussionen och "i anslutning till det bekanta Elberfeld-systemet" utarbeta förslag till stadgar. Till hjälp vid detta arbete använde kommittén de reglementen som låg till grund för de kort tidigare bildade föreningarna för välgörenhetens ordnande i Stockholm, Uppsala och Kristiania.⁹⁶⁾

I slutet av februari 1890 låg förslaget till reglemente klart, och det gällde nu att intressera den större allmänheten för idén.⁹⁷⁾ Ett offentligt möte förbereddes genom en artikel om fattigvårdsfrågan i Lunds Weckoblad kombinerad med en inbjudan undertecknad av initiativtagarna. I en artikel gavs bakgrunden till behovet av nya grepp på fattigvårdens område. Varken den offentliga eller den enskilda fattigvården kunde an-

95) Se ovan 3.4.1.

96) LFFP 14.2.1891 bilaga, LUB.

97) Initiativtagarna hade vid ett möte 13.2.1890 godkänt förslaget. Ibm.

ses tillfredsställande. I flera svenska städer hade man därför riktat blickarna mot det tyska Elberfeld-systemet. En liknande anordning borde nu införas i Lund i form av en frivillig förening för att åstadkomma en personligare vård om de fattiga och för att motarbeta yrkestiggeriet. Inbjudan till mötet var undertecknad av 22 personer, huvudsakligen universitetsfolk, präster och kommunalt engagerade.⁹⁸⁾

Mötet, under ordförandeskap av komminister O. P. Segerberg, inleddes med ett föredrag av domkyrkoadjunkten H. E. Hallberg om Elberfeld-systemet. Hallbergs föredrag präglades av en viss försiktighet. Kritiken riktades inte i första hand mot den offentliga fattigvården utan mot den enskilda välgörenheten. Den nuvarande fattigvården var "en i och för sig sedd, god allmän fattigvård, uppvuxen på historisk, för att icke säga kyrkohistorisk grund". Den borde tas som utgångspunkt för reformer i riktning mot vad en "sann fattigvård" krävde - att förekomma nöden och att ge personlig vård. I detta sammanhang lämnade Hallberg en redogörelse för Elberfeld-systemet.⁹⁹⁾

Bakom Hallbergs moderation kan man spåra avsikten att i detta sammanhang inte stöta ifrån sig någon av de grupper, som föreningens framgång skulle vara beroende av, framför allt företrädarna för stadens offentliga fattigvård.

Diskussionen om kommitterades stadgeförslag, presenterat av Holmström, kom också att beröra föreningens ställning till den legala fattigvården.¹⁾ Man beslöt emellertid att innan stadgarna antogs och föreningen konstituerades, Hallbergs föredrag och stadgeförslaget borde offentliggöras i tidningspressen. Förslaget, förmodligen skrivet av Holmström, är på ett par punkter, som sedan kom att ändras, av stort intresse. I samband med dess införande i Lunds Weckoblad hänvisades till de nyutkomna arbetena av komministern i Malmö, Ludvig Meijer och biskop E. H. Rodhe i Göteborg.²⁾ Meijer, som var ledamot i Malmö fattigvårdsstyrelse, hade vintern 1888-1889 besökt staden Elberfeld och där studerat fattig-

98) LW 22.2.1890. I artikeln refereras till reformförslag i Stockholm, Uppsala och Göteborg. LW 18.2.1890 innehöll en smärre artikel om föreningen De fattiges Vänner i Uppsala.

99) Hallbergs föredrag infördes i LW 8.3.1890. Ang Segerberg se Carlquist 1952 s 156 f. Ang Hallberg se Hellström 1951 s 123 f.

1) LW 6.3.1890. Enligt LW hade närmare 200 personer infunnit sig till mötet.

2) LW 6.3 och 8.3.1890. Se Meijer 1889:1 och Rodhe E. H. 1889.

vårdens organisation. Denna resa resulterade i att Meijer under 1889 publicerade en rad skrifter om Elberfeld-systemet och reste runt och höll föredrag om detta i flera större svenska städer.³⁾ Meijers huvudsakliga intresse rörde emellertid först och främst reformer av den legala fattigvården, vilken han önskade ordnad efter systemet i Elberfeld, med staden indelad i kretsar, med kretsföreståndare och vårdare, som stod i personlig kontakt med de fattiga. Men då han insåg att en fullständig omorganisation i Malmö inte kunde komma till stånd omedelbart, föreslog han, att man skulle på prov genomföra en sammanslagning mellan den legala fattigvården och den frivilliga organisationen Malmö Allmänna understödsförening. Fattigvården skulle behålla sin organisation, men föreningen skulle förse den med frivilliga krafter i form av kretsföreståndare och vårdare.⁴⁾

Kommitténs förslag anknöt till denna lösning. Tanken var, att föreningens medlemmar skulle sättas i stället för de avlönade rotemännen och att de, när det gällde utdelning av kommunens medel, skulle vara underställda fattigvårdsstyrelsen, men när det gällde frivilliga medel föreningen.⁵⁾ Vid sidan av detta inflytande från Meijer finner man också spår av idéer, framförda i den anförda skriften av biskop Rodhe. Denne, som ställde sig kritisk mot både legal och frivillig fattigvård, menade att den kyrkliga församlingen var den enda, som kunde lösa fattigvårdsfrågan. Den legala fattigvårdens "obligatoriska välgörenhet" var en orimlighet, eftersom kärleken varken hörde till de borgerliga rättigheterna eller skyldigheterna. Denna "tvångsfattigvård" måste, även om den utövades av en kristen stat, kompletteras med en frivillig fattigvård, bestämd av "den kristliga kärlekens ande". Svagheten med den frivilliga fattigvården var, att den var splittrad. Genom en kyrklig fattigvård, uppbyggd enligt de elberfeldska principerna, skulle fattigvår-

3) Ang Meijer se Carlquist 1951 s 147 ff. Studiebesöket i Elberfeld bekostades av statsmedel. Under 1889 utgav han tre skrifter om Elberfeld-systemet, vilka berörde dels dess organisation, dels dess möjligheter att omsättas i svensk fattigvårdspraxis. Se Meijer 1889:1, 1889:2 och 1889:3.

4) Meijer 1889:3 s 16 ff och 27 ff. Malmö understödsförening var bildad 1888. Ibm s 16. För Malmö fattigvård se i övrigt Stenkula 1902 och fr a Bjurling 1956. I Ystad omorganiserades fattigvården 1889-90 i enlighet med Elberfeldsystemet med utgångspunkt från Meijers förslag. Se Andersson 1947 s 526 f. I Hälsingborg bildades 1889 en frivillig fattigvårdsförening, underställd stadens fattigvårdsstyrelse. Stadgar Hälsingborg 1889. Se även Meijer 1889:3 s 23.

5) LW 6.3.1890.

dens sociala problem kunna lösas.⁶⁾

I kommitténs stadgeförslag hade dessa synpunkter satt vissa spår. Med tanke på Holmströms senare agerande kan man anta, att det var denne, som stod bakom förslagets inledande paragrafer. I dessa skulle nämligen föreningen få en viss anknytning till den kyrkliga församlingen.

Föreningens ändamål var "att organisera den frivilliga välgörenheten, som redan av enskilda personer inom församlingen utövas". Detta skulle ske på ett sätt, som tillfredsställde "den kristliga kärlekens krav". Föreningen skulle arbeta på att göra fattigvården "erkänd såsom en församlingens gemensamma angelägenhet och kristendomsplikt av den art, att varje samhällsmedlem och kristen individ är skyldig ägna den något av sina personliga krafter".⁷⁾

Redan vid diskussionsmötet i mars 1890 hade man från flera håll påtalat förslagets oklarhet vad gällde föreningens självständighet. Man hade vid detta tillfälle uttryckt önskemål om att föreningen borde helt underställas fattigvårdsstyrelsen.⁸⁾ Denna diskussion kom att fortsättas vid ett möte en månad senare, då föreningen slutligen fick sina stadgar antagna.⁹⁾ Det kom emellertid inte att bli det av Holmström utarbetade förslaget som antogs - det ansågs vara alltför opreciserat och resonerande, och ansågs inte tillräckligt klargöra föreningens ställning till den offentliga fattigvården. Det blev i stället en av Warholm presenterad omredigering som kom att godkännas. I denna slutliga form hade Holmströms försök att anknyta föreningen till församlingen utgått och utbytts mot formuleringar, som dels slog fast föreningens frivilliga karaktär och självständighet, dels underströk vikten av samarbetet med den legala fattigvården.¹⁰⁾

Detta Warholms förslag fick alltså formen av en kompromiss mellan dem som önskat en direkt subordination under fattigvårdsstyrelsen,¹¹⁾ och Holmströms försök att på något sätt få föreningen knuten till försam-

6) Rodhe E. H. 1889. Se vidare nedan avsnittet 3.5.

7) Förslaget infört i LW 11.3.1890. Cf FT 7.3.1890. Bülow var positiv till idén, men fruktade religiös inblandning. "Det lät så som om läseri medverkat vid upprättandet av stadgeförslaget."

8) LW 6.3.1890.

9) LFFP 8.4.1890, LUB.

10) LW 10.4.1890.

11) Denna mening framfördes av fvst:s v ordf O. P. Segerberg och prof P. Eklund. Cf LW 6.3.1890.

lingen. Holmström, som för övrigt erkände att det första förslaget mer hade formen av ett program än en stadga, stödde Warholms förslag.¹²⁾

En förening, "Lunds frivilliga förening för de fattiges vård", var alltså bildad och stadgar var fastställda. Dessa gick ut på att föreningen i samarbete med den legala fattigvården skulle arbeta för att utrota tiggeriet, höja de fattige i sedligt avseende, förebygga nöd och hjälpa människor ur fattigdomen. Föreningens medlemmar skulle genom personligt arbete som styrelsemedlemmar, kretsföreståndare eller vårdare förverkliga detta program.¹³⁾ Principen var, att ingen skulle kunna köpa sig fri från personligt ansvar - medlemmarna skulle alla vara aktiva.¹⁴⁾ Vårdarna skulle ta sig an de fattiga, som anvisats dem, genom besök minst två gånger i månaden, lära känna dem och deras förhållanden på ett personligt sätt, se till att arbete fanns, att understöd inte missbrukades och lämna redogörelse för dessa förhållanden till en av föreningen ordnad understödsbyrå, där alla uppgifter skulle registreras. Kretsföreståndaren, som av fattigvårdsstyrelsen skulle antas, skulle i samråd med vårdarna fördela understöden och i övrigt leda arbetet inom sitt distrikt. I ledningen för organisationen skulle stå en styrelse vald av medlemmarna. Denna skulle utse vårdare och i samarbete med den legala fattigvården även kretsföreståndare och i övrigt leda och utveckla föreningens arbete. Tjänstemannen på understödsbyrån skulle vara direkt underställd styrelsen. Berättigade att delta i styrelsens förhandlingar (men ej dess beslut) var fattigvårdsstyrelsens ordförande och församlingens pastor och diakonissa.¹⁵⁾

3.4.4.2 Föreningens ställning till den legala fattigvården

Elberfeld-systemet såsom det praktiserades i sin ursprungsstad var helt och hållet inordnat i den kommunala organisationen. Det karakteristiska var emellertid, att det byggde på frivilliga insatser och på ett engagemang av alla samhällsklasser i arbetet för de fattiga, vilka därigenom kunde få en mera personlig tillsyn och vård. Detta skulle åstadkommas genom stadens fördelning i distrikt och uppdelning av de fattiga om högst

12) LW 10.4.1890.

13) Stadgar Lund 1890.

14) Se debatten i LW 10.4.1890.

15) Stadgar Lund 1890 s 1 ff.

4 understödsfall per vårdare.¹⁶⁾

Denna ordning saknade inte helt anknytningspunkter till det svenska fattigvårdssystemet, där det redan fanns en uppdelning av kommunerna i distrikt eller rotar (dessa distrikt förestods av i regel avlönade ordningsmän).¹⁷⁾

Det var på denna punkt som föreningen inledde sitt samarbete med fattigvårdsstyrelsen. Vid ett gemensamt möte med föreningens styrelse och fattigvårdsstyrelsen överenskoms, att de hittillsvarande ordningsmännen skulle successivt ersättas av föreningens kretsföreståndare. Den av föreningen utarbetade instruktionen för kretsföreståndare och vårdare godkändes samtidigt.¹⁸⁾ För att underlätta arbeten i distrikten anhöll föreningens styrelse dessutom om att antalet distrikt skulle ökas.¹⁹⁾ Från nyåret 1891 inträdde föreningens medlemmar som kretsföreståndare i en del distrikt, sedan antalet distrikt ökats.²⁰⁾

Genom denna anordning kom föreningen att få ett stort inflytande även över den öppna legala fattigvården, vilket så småningom kom att ökas ännu mer genom att ledamöterna i fattigvårdsstyrelsen kom att rekryteras bland föreningens medlemmar.²¹⁾ På detta sätt kunde den öppna legala fattigvården i Lund successivt reformeras i enlighet med Elberfeld-systemet. Förutsättningen för denna framgång för föreningen kan bäst förklaras utifrån det förhållandet, att initiativtagarna från början

16) Se t ex Meijer 1889:1 s 47 ff.

17) Denna synpunkt underströks i föreningens årsberättelse för 1891. LFFP 4.3.1892, LUB. Cf Bjurling 1956 s 95 ff och 131 ff.

18) LFFP 26.9.1890, LUB.

19) LFFP 11.10.1890, LUB. Dessa åtgärder godkändes sedan formellt av fvst, varvid dock frågan om kretsföreståndarnas och vårdarnas förhållande till de existerande ordningsmännen förorsakade diskussion. Frågan gällde här återigen föreningens förhållande till fvst. Tanken framfördes (Wulff), att den nya organisationen skulle ställas vid sidan av den äldre ordningen, för att dess frivilliga syfte klarare skulle framstå. Fvst:s beslut, avgjort med ordf:s utslagsröst, blev emellertid att kretsföreståndarna successivt skulle överta ordningsmännens plats. Av de tre präster, som deltog i votingen, stödde två fvst:s beslut (Segerberg och Tynell för, Stoltz emot). LFP 13.11.1890 § 1 och 2. Se även 23.10.1890 § 1 och 6.11.1890 § 8, LSA.

20) LFFP 4.3.1892 Årsberättelse, LUB.

21) Under föreningens första tid var fvst:s ordf R. Eklundh och v ordf O. P. Segerberg och ledamoten Fr. Wulff även medlemmar i föreningen. För den vidare utvecklingen se nedan. Persson 1967 s 215 ff och LW 22.2.1890.

var inriktade på detta och att det bland dem fanns flera ledamöter inom fattigvårdsstyrelsen. Det hade också vid grundandet diskuterats om inte föreningen helt skulle ställas under fattigvårdsstyrelsen.

Denna nära personella kontakt mellan den frivilliga och den legala styrelsen kom under 1890-talets gång att utbyggas ytterligare, vilket naturligtvis underlättade föreningens arbete och förstärkte dess inflytande. Redan under 1891 ansåg man sig redo för nya reformprojekt. Ett mindre sådant var att från fattigvårdsstyrelsen begära en mer verksam inspektion av utackorderade barn, varvid man helst såg att denna inspektion utfördes av en kvinna. Denna begäran tillgodosåg fattigvårdsstyrelsen på det sättet att den lät föreningen själv ombesörja denna uppgift och själv välja person för utförandet av inspektionen.²²⁾ De sedvanliga julutdelningarna, tidigare ombesörjda av fattigvården, övertogs från 1891 av föreningen, som fick fördela de av fattigvårdsstyrelsen anslagna beloppen.²³⁾

Det stod på ett tidigt stadium klart för föreningen, att fattigvårdsfrågan inte enbart kunde lösas understödsvägen. Det ur alla synpunkter bästa vore om de fattiga genom arbete själva kunde klara sig. Ett försök att delvis lösa detta problem var inrättande av en arbetsinrättning för kvinnor, vilka genom sömnad gavs möjlighet till en viss förtjänst.²⁴⁾ Försöken att upprätta en platsanskaffningsbyrå fick däremot inte någon framgång.²⁵⁾

Denna föreningens expansion kom alltså att ligga såväl inom den legala fattigvårdens vårdsektor som inom den fria välgörenheten, där den även inriktade sig på fattigvårdsförebyggande åtgärder. För lösningen av arbetslöshetens problem hade emellertid föreningen inte tillräckliga resurser. Detta föranledde föreningens styrelse att framlägga ett omfattande reformförslag för stadsfullmäktige.

I november 1891 beslöt styrelsen att Holmström skulle ingå med en skrivelse till stadsfullmäktige om inrättande av en tvångsarbetsin-

22) LFFP 27.4.1891 och 19.6.1891. Diakonissan synes ha varit den, som fr a utfört denna inspektion. LFFP 15.12.1892, LUB.

23) LFFP 10.12.1891 och 28.2.1893 Årsberättelse, LUB. Cf LFP 19.11.1891, LSA. Anslaget upphörde 1904. LFFP 15.12.1904, LUB.

24) Detta projekt stöddes ekonomiskt av Fruntimmersföreningen. LFFP 23.2.1891 och 13.3.1891, LUB.

25) LFFP 12.2.1893 och 28.2.1895 Årsberättelse, LUB.

rättning.²⁶⁾ I denna skrivelse, som avlämnades i mars 1892, framhöll Holmström, att arbete var "både den bästa och enda gåva som bör givas alla arbetare" och anhöll om att staden skulle inrätta en arbetsinrättning med två avdelningar, en nödhjälps- och en tvångsarbetsanstalt. Kunde detta ordnas, skulle föreningen helt kunna åtaga sig den öppna fattigvården och fritaga samhället från dess uttaxering.²⁷⁾ Styrelsen var dock inte helt enig om att detta förslag var realiserbart. G. Warholm ville i stadsfullmäktige framföra en kompromisslösning, som gick ut på att föreningens kretsföreståndare skulle bli ledamöter i fattigvårdsstyrelsen. Holmström menade emellertid, att man då gav upp frivilligheten. I detta stöddes han av andra, som också ansåg att föreningen inte längre skulle ha någon funktion om frivilligheten försvann.²⁸⁾

Skrivelsen till stadsfullmäktige remitterades till fattigvårdsstyrelsen, som dock av praktiska och ekonomiska skäl såg sig föranlåten avstyrka förslaget. Flera av ledamöterna avgav särskilda yttranden. En av ledamöterna, löjtnant Curt Rosenblad, som tillhörde föreningens styrelse, reserverade sig mot fattigvårdsstyrelsens beslut och föreslog, att stadsfullmäktige skulle utse en kommitté för att inkomma med förslag till fattigvårdens omorganisation.²⁹⁾

Såväl föreningens skrivelse, som i sak innebar en skarp kritik över den legala fattigvårdens former, som fattigvårdsstyrelseledamöternas avstyrkande yttranden belyser på ett intressant sätt fattigvårdens problem.

I föreningens skrivelse vände man sig först mot att den befintliga arbetsinrättningen inte gav skäl för sitt namn. Genom sin ofullständighet och brist på rationell organisation hade den mist sin funktion. I den förebyggande vården hade dessutom fattigvårdsstyrelsen inte vidtagit de åtgärder som fattigvårdsförordningen föreskrev beträffande främjandet av spar- och nödhjälpskassor. Vidare, påpekade man i skrivelsen, var styrelsens metoder att möta arbetslösheten otillräckliga. Åtgärderna

26) LFFP 5.11.1891, LUB.

27) Holmströms manuskript till skrivelse daterad 4.3.1892 i HS, LUB.

28) LFFP 18.3.1892, LUB.

29) LFP 21.4.1892 § 1 med bilagor. Avstyrkande yttranden lämnades i skriftlig form av O. P. Segerberg, R. Eklund och G. Ripa. Även Rosenblads reservation var skriftlig. Denne efterlyste resultaten av den kommitté, som tillsatts 1879, och menade att en kommitté nu borde utses, vars arbete borde följa de av föreningen skisserade riktlinjerna.

att begära extra anslag hade endast en tillfällig och isolerad effekt. Lösningen av dessa problem fann föreningen i det ovan anförda förslaget om inrättandet av en permanent arbetsanstalt. Denna borde vara uppdelad i dels en avdelning för arbetslösa, dels en tvångsarbetsanstalt för försumliga försörjare och arbetsovilliga bettlare. I avdelningen för arbetslösa skulle olika arbetsförmågor kunna tillgodoses. Dessutom skulle det vara möjligt att därigenom dit överföra en del av dem, som nu var intagna på försörjningsinrättningen. På detta sätt skulle inrättningen kunna bli ett "verkligt hem" för de kategorier, som behövde kontinuerlig vård.

I de olika fattigvårdsledamöternas yttrande över denna kritik saknades inte en positiv förståelse för föreningens påpekanden. Detta gällde fr a behovet av nya lokaler för fattigvårdens bruk.³⁰⁾ Genomgående avvisade man emellertid föreningens krav som orealistiska. Särskilt gällde detta kostnaderna. Det ifrågasattes dessutom om det verkligen fanns ett sådant behov av arbetstillfällen av tvångsarbetskaraktär, som föreningen framfört. När det gällde den frivilliga arbetsanstalten påpekades, att denna dels kunde dra till sig en önskad inflyttning till staden, dels kunna bli en konkurrent till andra näringsidkare i staden.³¹⁾

Stadsfullmäktiges beslut i frågan blev, att en kommitté skulle tillsättas, som skulle utreda hela fattigvårdens organisation. I denna kommitté, bestående av fem personer, hade alla utom en direkt anknytning till Lunds frivilliga förening för de fattiges vård.³²⁾

Kritiken mot föreningens förslag hade inte riktat sig mot dess möjligheter att på egen hand sköta den öppna fattigvården. I praktiken var ju detta redan ett faktum. Genom sitt inflytande i fattigvårdsstyrelsen, genom sina kretsföreståndare, genom sina vårdare och genom sina frivilligt insamlade medel hade föreningen hand om nästan hela den öppna vården.³³⁾ Avslaget på föreningens förslag kan heller inte i och för sig

30) Ibm (Eklundhs yttrande). Denne ställde sig positiv till att en utredning kom till stånd rörande en eventuell flyttning av inrättningen.

31) Ibm (Ripas yttrande). Jfr dock Segerbergs förslag om arbete åt arbetslösa 1891. LFP 28.8.1891 och 16.9.1891, LSA.

32) Den ende, som inte var medlem av föreningen var G. Ripa. Övriga var Th. H. Möller, C. Rosenblad, G. Warholm och Fr. Kempff. LFFP 28.2.1893. Årsberättelse, LUB. Se även Persson 1967 s 193.

33) Ang vårdareantal och insamlade medel se LFFP 14.1.1891, 4.3.1892, 28.2.1893, 26.2.1893 och 29.9.1896, LUB.

ses som ett misstroende mot föreningens arbete.³⁴⁾ Samarbetet med fattigvårdsstyrelsen kom att bestå under hela 1890-talet, vilket väl illustreras av att föreningens styrelse under denna tid besatte flera platser i fattigvårdsstyrelsen.³⁵⁾ Fr o m 1895 erhöll föreningen även anslag från stadsfullmäktige till förvaltningskostnader, vilket motiverades utifrån den nytta för samhället, som dess verksamhet innebar.³⁶⁾

Utvecklingen kom emellertid att gå i den riktningen, vilket också utgjorde en av föreningens målsättningar, att samhället mer och mer övertog föreningens verksamhet. Den av stadsfullmäktige tillsatta kommitténs arbete resulterade i att fattigvårdsstyrelsen från år 1897 även antog vårdare och framlade förslag om införande av Elberfeld-systemet.³⁷⁾ Vid sekelskiftet kan föreningens samarbete med den legala fattigvården sägas vara slutfört i den meningen att samhällets organ övertagit den del av föreningens verksamhet och ursprungliga målsättning, som syftade till ett samhällsmedlemmarnas kraftigare engagemang i fattigvården och införandet av Elberfeld-systemet. Bakom föreningens överlämnande av denna sin verksamhet till de legala organen, vilket under föreningens första tid av principiella orsaker innebar ett problem, torde också ligga en ökad förståelse för nödvändigheten och värdet av den legala fattigvården.

För Holmströms del, som varit den ledande kraften inom föreningen, innebar dessutom uppgivandet av det direkta samarbetet med fattigvården, att han i större utsträckning kunde omforma föreningen mer i linje med sina egna önsknings och syften.³⁸⁾

34) Jfr Persson 1967 s 151 ff. Se dock FT 13.3.1892, 11.4.1892, 13.4.1892, där tidningens delvis skeptiska inställning till föreningen förstärkts.

35) Föreningens ledamöter i fvst under 1890-talet utgjordes av O. Holmström, Fr. Kempff, P. Lundborg, C. Rosenblad, A. Trolander, Fr. Wulff. Persson 1967 s 215 f.

36) LFFP 16.4.1895 och 4.9.1895, LUB.

37) LFFP 25.1.1897 och 1.3.1898 Årsberättelse, LUB. Se även Persson 1967 s 155 och 193. I förslaget ingick även upprättandet av en ny fattigvårdsinrättning utanför staden. Efter långvariga diskussioner kunde denna inrättning tas i bruk 1907. Ibm s 163 ff. För övergången till vårdarsystemet se ibm s 206. En del av kommittématerialet i LFFA, LLA.

38) Se nedan 3.4.5.

3.4.4.3 Föreningen som frivillig organisation

Frivilligheten som den rätta principen för fattigvårdens utformning hade från föreningens grundande stått i centrum för föreningens hela agerande. Denna princip hade lett till att man velat överta hela den öppna fattigvården, slopa uttaxeringen och helt bygga arbetet på frivilliga insatser. Bakom detta låg tanken, att den frivilliga och personliga vården om de fattiga på många sätt var överlägsen den legala "tvångsfattigvården". Först sedan under slutet av 1890-talet den legala fattigvården i sig upptagit föreningens arbetsformer och integrerat den frivilliga vårdarverksamheten, synes denna motsättning i viss mån vara hävd.

Grundförutsättningen för föreningens tillkomst hade dock varit behovet att ordna den frivilliga välgörenheten. I stället för det urskillningslösa allmosegivandet ville föreningen sätta kontroll och undersökning och på detta sätt utrota yrkestiggeriet och genom sin verksamhet "komma den verkliga nöden tillgodo".³⁹⁾ Genom sin frivilliga karaktär hade också föreningen möjligheter att ta sådana initiativ, som fattigvårdsstyrelsen, låst av sina förordningar och reglementen, inte hade möjlighet till, eller av ekonomiska eller personella skäl drog sig för. Detta gällde framför allt åtgärder av förebyggande karaktär. Det gällde för föreningen att förhindra den demoraliserande inverkan, som man ansåg att omhändertagandet av den legala fattigvårdsmyndigheten innebar för understödstagaren. Det bästa sättet att förebygga detta menade man vara att ordna arbeten åt friställda.⁴⁰⁾ Det kvinnliga arbetslöshetsproblemet löste också föreningen genom sin Arbetsinrättning för Fruntimmer.⁴¹⁾ För den manliga arbetskraftens vidkommande ansåg sig tydligen föreningen ej kunna klara detta problem på egen hand. Den ovan anförda motionen till stadsfullmäktige hade som sitt centrala syfte att lösa denna fråga.

Vid sidan av försöken att intressera fattigvårdsstyrelsen för dess skyldigheter och möjligheter bildade föreningen på egen hand en del inrättningar. Bland dessa kan nämnas barnkrubban, som även den tillkom

39) LFFP 14.2.1891 Årsberättelse, LUB. Se även Stadgar Lund 1890 s 1 f.

40) LFFP 23.2.1891, LUB.

41) LFFP 13.3.1891, LUB. Detta projekt utvecklades i samarbete med Fruntimmersföreningen.

för att ge kvinnor möjlighet till förvärvsarbete. Denna kom att förläggas i området "Nya staden", där arbetarebefolkningen koncentrerats.⁴²⁾ Ett försök gjordes även att inrätta en arbetsförmedling, vilken dock snart fick läggas ned.⁴³⁾ Resultatet av en undersökning av de fattigas bostadsförhållanden överlämnades för vidare åtgärder till hälsovårdsnämnden.⁴⁴⁾ Kort därefter donerade G. Warholm till föreningen ett hus avsett som hem "för mindre bemedlade gummor eller makar".⁴⁵⁾ En fastighet inköptes under 1895 av föreningen, där man till rimlig hyra skulle anordna "sunda arbetarebostäder".⁴⁶⁾ Från år 1896 var arbetet igång inom en "arbetsstuga för gossar".⁴⁷⁾ Dessa inrättningar ordnades som filialer med egna styrelser under föreningens centralstyrelse.⁴⁸⁾

Under 1890-talets första hälft torde dock vårdareverksamheten utgjort föreningens viktigaste och huvudsakligaste arbetsuppgift. Den principiella inställningen var, att man inte skulle kunna enbart köpa sig medlemskap - man måste ta personlig del i föreningens arbete. Den största delen av föreningens medlemmar (över 200) var således engagerade som vårdare och kretsföreståndare.⁴⁹⁾

Antalet kvinnor var stort i centralstyrelsen och i filialstyrelser, men framför allt bland vårdarna.⁵⁰⁾ Detta förhållande torde till en viss del gå tillbaka på idéerna från Elberfeld, där en särskild fri-

42) LFFP 29.3.1892, LUB.

43) Se ovan not 25. Större framgång hade emellertid föreningens låneverksamhet, som inleddes 1891 och under 1898-1903 bedrevs i större skala, genom anslag från fvst. LFFP 27.4.1891, 5.5.1898, 22.9.1903, LUB. Se även Persson 1967 s 204 f, som dock förbisett föreningens roll. Förslaget ursprungligen väckt av Segerberg i fvst. LFP 23.6.1890, LSA.

44) LFFP 29.9.1893, LUB.

45) LFFP 6.12.1893, LUB.

46) LFFP 13.9.1895 och 10.10.1895, LUB.

47) LFFP 1.2.1896, LUB.

48) LFFP 26.2.1895, LUB.

49) Antalet vårdare var 1890: 125, 1891: 155, 1892: 186, 1893: 184, 1896: 189 st. LFFP passim Årsberättelser, LUB.

50) LFFP 5.5.1890 och 10.12.1891, LUB. Se även Borelius 1892:1 och 1892:2.

villig kvinno förening kombinerats med det legala systemet,⁵¹⁾ men dessutom på att Lunds Fruntimmersförening sedan länge haft en fattigvårdande verksamhet på sitt program, och från fattigvårdsföreningens tillkomst ställde sina tjänster till dess förfogande.⁵²⁾

Genom vårdarna, som hade hand om den direkta kontakten med de fattiga, utdelades både de legala understöden och frivilliga gåvorna. Genom den personliga kontakten menade man också att andra behov skulle stillas. Det kunde inte accepteras att de fattiga behandlades "mera som osjäliga djur än såsom människor" - att man bara "kastade åt dem en bit bröd".⁵³⁾ I denna Holmströms formulering kommer hans negativa syn på den äldre legala fattigvården tydligt till synes. Det legala understödssystemet hade inte blick för de fattigas människovärde. I stället för de förödmjukande understöden borde man ge kärleksfulla gåvor, inte av plikt utan av fri vilja. Man måste ta hänsyn till att miljöfaktorer till en viss del hade skapat nöden. Men bakom den lekamliga nöden låg det allra värsta - den andliga nöden. För att upphäva den krävdes ett andligt givande "människor emellan". Detta krävde en individualiserad fattigvård.⁵⁴⁾

Dessa principer, med det starka understrykandet av vikten av det personligt moraliska inflytandet från vårdarnas sida, skapade vissa problem för den frivilliga föreningen. Den optimistiska föreställningen, att fattigvårdsproblemet var en fråga, som djupast sett skulle lösas genom sedlig påverkan och uppfostran, tvingade också fram om inte en positiv inställning till den legala formen av fattigvård så dock ett erkännande av att dess "tvångsmetoder" måste komplettera den fria barmhärtigheten. Detta visar motionen om inrättandet av en tvångsarbetsanstalt.

Denna "moraliska" inställning slog igenom vid behandlingen av vissa understödsfrågor. En aktörsfamilj, där fadern gav handledning i "teatra-

51) Meijer hade i sina elberfeldrapporter bl a presenterat den i Elberfeld verksamma kvinno föreningen, som stått som frivillig förening i samarbete med det legala systemet, som endast anlätade manliga vårdare. Meijer 1889:2 s 1 ff. Se även Meijer 1889:1 s 110.

52) LFFP 13.3.1891 och även 8.11.1895, LUB. Se även Bring 1947 s 127 f.

53) Holmström, Olof, Föredrag om fattigvård 13.9.1892, HS, LUB.

54) Ib. Se även densamme, föredrag 1895, HS, LUB. Cf Rodhe E. H. 1889 s 10 f.

liska föreställningar av tvivelaktigt värde inom en härvarande arbetarförening", ansågs ej kunna understödats av föreningen men däremot av den legala fattigvården.⁵⁵⁾ En bedömning av mer politisk natur, där även fattigvårdsstyrelsen tog ställning, inträffade under 1892, då G. Warholm i föreningens styrelse i samband med en strejk bland stadens murare varnade för att ge hjälp. Varken från föreningen eller från den legala fattigvården borde hjälp utgå, "då nöden i dylika fall borde vara att betrakta som självförvållad".⁵⁶⁾

Kraven ställdes emellertid i viss utsträckning även på föreningsmedlemmarna. En instruktion för föreningsmedlemmar innehöll ursprungligen följande passus: "Det åligger föreningsmedlem att behandla sina egna tjänare och arbetare väl, att icke överanstränga dem med för tungt eller ihållande arbete, att utan uppskov betala deras arbete efter dess verkliga värde och så medelst bidra till förekommande av sjuklighet och fattigdom". Detta moment kom dock helt att utgå.⁵⁷⁾ Ett ingripande i denna riktning kom dock att ske. I februari 1892 fäste diakonissan styrelsens uppmärksamhet på att arbetare på en firma i staden var "synnerligen illa lottade i ekonomiskt hänseende" och styrelsen gav kretsföreståndaren för det aktuella distriktet i uppgift att ta reda på detaljer och eventuellt ta kontakt med firman.⁵⁸⁾

Ett bevis på att föreningens verksamhet och insatser inom den öppna fattigvården av samhällets myndigheter ansågs fylla ett viktigt behov torde vara att fattigvårdsstyrelsen successivt övertog ledningen av föreningens krets-föreståndare- och vårdareorganisation. Den av stadsfullmäktige 1892 tillsatta kommittén framlade 1897 förslag om ordnande av fattigvården efter Elberfeld-systemet. I praktiken var detta redan infört sedan även vårdarna inordnats under fattigvårdsstyrelsen under 1896. Den 1.1.1900 började ett legalt Elberfeld-system praktiseras i Lund.⁵⁹⁾

55) LFFP 21.12.1892, LUB.

56) LFFP 9.4.1892, LUB.

57) LFFP 14.6.1890, LUB.

58) LFFP 24.2.1892, LUB.

59) Persson 1967 s 155 och 206. LFFP 25.2.1897 och 1.3.1898 Årsberättelse LUB. För den fortsatta utvecklingen inom den legala fattigvården och motsättningarna rörande vårdarsystemet från omkring 1904 se LD 5.1.1903 och 31.1.1903. Persson 1967 s 206 ff och fr a Tjänstemannasystem och vårdarsystem 1906 s 21 ff.

I årsberättelsen för 1899 konstaterade Holmström, att föreningens fattigvårdsarbete med årets utgång var avslutat. Målsättningen var uppfylld. Det, som man nu borde inrikta sig på, var den frivilliga välgörenheten. En anknytning till församlingens övriga legala organ borde förberedas. Nu förelåg nya uppgifter. "Församlingsvård omfattar dem alla, icke blott fattigvård, sjukvård och familjevård ... utan även andra arter av personlig omvårdnad, som kan hänföras till frivillig välgörenhet, församlingsmässigt ordnat." ⁶⁰⁾

Dessa tongångar och begrepp för oss in på en utveckling av föreningens arbete och organisation, som sedan länge Holmström arbetat för.

3.4.5 Utvecklingen av en kyrklig fattigvård

Den ledande kraften i Lunds frivilliga förening för de fattigas vård var docenten vid teologiska fakulteten i Lund, Olof Holmström. Vid föreningens grundande hade han blivit dess vice ordförande och han skulle 1897 efterträda borgmästaren Th. Möller som dess ordförande. ⁶¹⁾

3.4.5.1 Olof Holmström och den kyrkliga fattigvården

Vid bildandet av Lunds frivilliga förening för de fattigas vård hade Holmström, som ovan omtalats, i det ursprungliga förslaget till stadgar för föreningen, gjort ett försök att delvis bygga föreningen på den kyrkliga församlingens grund och med anknytning till dess organ. Detta hade dock vid denna tidpunkt inte lyckats. I stället kom samarbetet med den legala fattigvården att bli det dominerande i föreningens inriktning och målsättning, samtidigt som dock betydelsen av dess frivilliga karaktär underströks. I detta sistnämnda avseende kom Holmström att spela en viktig roll. Bevarandet av frivillighetsprincipen blev för honom en av förutsättningarna för möjligheten att kunna leda föreningen in under den kyrkliga organisationen.

Ett kontraktsmöte i Torna och Bara kontrakt sommaren 1890 gav Holmström möjlighet att för sina ämbetsbröder utveckla sina idéer. ⁶²⁾ Varken han

60) LFFP 27.2.1900, LUB.

61) LFFP 5.5.1890 och 5.3.1897, LUB. Ang Holmström som universitetslärare se Rodhe E. M. 1922 s 15 ff. Se även Rodhe E. M. 1930 s 45 f och 80 f.

62) Holmström, Olof, Föredrag 17.6.1890, HS, LUB.

själv eller föreningen torde ha varit okända för kontraktets präster vid denna tid. Holmström hade sedan 1885 tjänstgjort som domkyrkoadjunkt,⁶³⁾ och flera av stadens präster hade medverkat vid föreningens bildande.⁶⁴⁾ I ett föredrag med titeln "Vad har församlingsläraren att göra för att uppfostra församlingen till kyrklig självständighet", förde Holmström fram som en huvudpunkt prästens ansvar att gripa in på fattigvårdens område.

Enligt Holmström måste den enskildes självständighet utvecklas inom församlingen - då var den kyrklig. Prästen var den, som skulle aktivisera denna självständighet, inte som förmyndare utan som föredöme. I församlingens arbete skulle "alla kyrkans medlemmar taga del, antingen omedelbart eller medelbart, efter den ställning hon kommit att intaga, var och en efter sin gåvas mått, men dock fullt självständigt". Denna aktivitet behövdes, eftersom reformationens nyansatser avstannat och kyrkan blivit sittande vid "Mästarens fötter". Detta, som i och för sig var en gåva, var också kyrkans svaghet. I den traditionella kyrkliga verksamheten borde prästen ägna särskild uppmärksamhet åt skola och undervisning och försöka att av sina konfirmander skapa en bestående kärntrupp inom församlingen. Predikan fick ej vara alltför teoretisk och den viktiga själavården borde kompletteras med privatbikt. Men det, som det nuvarande tidsläget framför allt krävde av prästen och församlingen, var "den för alla gemensamma kärleksplikten mot församlingens egna behövande. Den kunde varken fyllas genom den kommunala fattigvården eller genom enskildas tillfälliga gåvor". Det var "ett bevis på fullkomlig impotens att kyrkan lämnat ifrån sig eller staten måste övertaga fattigvården". Prästen kunde inte låta sig nöja förrän han fick till stånd "någon slags kyrklig fattigvård". Han borde åtminstone gripa in mot det ofoget "som inte kan kallas annat än en skandal, när i våra s k kristliga församlingar fattiga bortauktioneras eller mellan församlingarna föras ständiga processer om var de fattiga till sist skall hamna".⁶⁵⁾

Holmströms föredrag synes vara både en sorts försvar för hans fattigvårdsförening och en programförklaring för en kyrklig fattigvård. Även

63) Carlquist 1952 s 175.

64) Se t ex LW 22.2.1890, som uppger H. E. Hallberg, O. P. Segerberg, J. Colliander och S. L. Bring.

65) Holmström, Olof, Föredrag 17.6.1890, HS, LUB.

om linjerna fortfarande är något oklara framstår här vissa ledande principer. Då Holmström tänkte sig en aktivering av det kyrkliga livet, var den viktigaste punkten lekmanarbetet - detta måste utvidgas och utvecklas under fria former men med prästen inte som förmyndare utan som inspiratör och ordnande hand. Det hängde på prästen, om han kunde knyta detta arbete till församlingen. Det arbete, som nu var aktuellt, var fattigvården och betydelsen av att kyrkan i sig upptog detta. Tills detta kunde ske, skulle prästerna åtminstone arbeta på att i den nuvarande fattigvården avskaffa de allvarligaste missförhållandena.⁶⁶⁾

I dessa principer stod Holmström som arvtagare till de idéer och förslag, som framförts av fr a lundensiska teologer vid 1880-talets början.⁶⁷⁾ Genom Holmström skulle emellertid tankarna på en av församlingen organiserad fattigvård förstärkas och så småningom få sin praktiska tillämpning.

Holmström tänkte sig tydligen inte att den kyrkliga församlingens övertagande av fattigvården kunde ske med ens. Ett sådant arbete måste förberedas. Att, på det praktiska planet, Holmström ansåg Lundaföreningen vara en sådan förberedelse, skall vi återkomma till. Men även på det teoretiska planet behövdes en insats. Tankarna om den kyrkliga fattigvårdens nödvändighet hade i den svenska debatten inte fått någon utförligare och mera principiell utredning. För att täcka denna brist beslöt sig Holmström för att i ett större arbete av vetenskaplig art principiellt försöka motivera sitt intresse för saken och sprida kunskaper om sin syn på fattigvården. Som docent vid teologiska fakulteten hade Holmström föreläst i kyrkohistoria.⁶⁸⁾ Det låg då nära till hands att även i detta sammanhang skildra fattigvårdens historia. Under hösten 1891 arbetade Holmström med en bok, vilken kom ut i början av 1892 med titeln "Om kyrklig fattigvård" med undertiteln: "Ett praktiskt teologiskt inlägg i fattigvårdsfrågan för bestämmande av diakonikens begrepp".⁶⁹⁾

66) Se även Holmströms föredrag vid prästmötet i Lund 1891 Om den kristliga karakteren med särskild hänsyn till prestens ämbetsgärning. Prm Lund 1891 s 54.

67) Se ovan 3.4.3.

68) Se föreläsningssanteckningar i HS, LUB.

69) Ursprungligen hade Holmström eventuellt tänkt att till ämne för sitt föredrag vid prästmötet i Lund 1891 behandla den kyrkliga fattigvården, sedan han "fått påstötning" om detta. Han undersök-

Detta arbete var tänkt, vilket titeln också anger, som ett inlägg i fattigvårdsdebatten. I inledningen sammankopplade Holmström fattigvårdsfrågan med frågan om lösningen av den sociala frågan. Läget var kritiskt. Om något inte snart gjordes, kunde man "befara det mångestädes en så fullständig social omstörtning inträffar, att de närvarande samfundsbildningarna icke mindre i kyrkan än i stat kastas över ända". Kyrkan hade här inte gripit in med den kraft som hon skulle. Den sociala frågan var inte endast en politisk och ekonomisk fråga utan djupast en etisk och religiös, vilken inte kunde lösas utan kyrkans hjälp. Att detta förhållande börjat inses även i Sverige illustrerade Holmström genom att hänvisa till ärkebiskop Sundbergs angrepp mot socialdemokratien vid prästmötet i Uppsala 1891 och hans krav på prästerskapet, att i striden mot denna stå i första linjen. Vad som Holmström dock inte kunde acceptera var ärkebiskopens förslag om hur detta skulle ske - med "de gamla vapnen, ordets predikan och nådemedlens förvaltning" - utan han krävde kraftigare ingripanden i ledningen av de sociala rörelserna. Man måste slå in på en helt ny riktning.⁷⁰⁾ Holmström utlägger inte vad han i detta sammanhang syftar på, men det torde stå klart, att det han bl a hade i tankarna var de tyska försöken att skapa kristna arbetarföreningar.⁷¹⁾ Han menade emellertid, att den svårlösta sociala frågan, när det gällde fattigvårdsaspekten, inte borde erbjuda några problem, åtminstone inte när det gällde den kyrkliga fattigvården. Här förelåg för kyrkan en uppgift, som hörde ihop med hen-

Forts å not 69) te emellertid våren 1891 möjligheterna att i Lutherskt Månadsblad, Kyrkans Vänners organ, presentera detta material. O. Holmström till P. A. Berggren 30.3.1891, KVA, LLA. I förberedelserna för sin bok korresponderade dessutom Holmström med diakonissanstaltens föreståndare, J. Th. Bring, som bl a gav upplysningar om litteratur i ämnet. Fr a hänvisades till en norsk framställning från 1879, som mycket starkt hävdade kravet på en kyrkans egen fattigvård (se Krogh-Tonning 1879). J. Ch. Bring till O. Holmström 31.10.1891, HS; LUB.

70) Holmström 1892 s 1 ff. Ang Sundbergs föredrag se Prm Uppsala 1891 s 23 ff. Se även ovan 3.2.3.4.

71) Dessa försök hade refererats bl a vid Kyrkans Vänners årsmöte sommaren 1890, som hållits i Malmö. Se Berggren 1890. I Lutherskt Månadsblad presenterade P. A. Berggren dessutom en artikelserie över ämnet Socialdemokrati och kristlig socialism, där fr a de kristna arbetarföreningarna i Tyskland ägnades stor uppmärksamhet. LM 1891 passim. Se även referatet från mötet 1890 i LM Provnummer 1890 s 24 ff. Den sociala frågan i Tyskland följdes kontinuerligt i LM. På Kyrkans Vänners förlag utgavs 1891 föredragen vid den första evangelisk-sociala kongressen i Berlin 1890. Se LM 1891 nr 7 s 2 ff och nr 12 s 10 ff. Av dessa föredrag se speciellt Soden 1891 s 19 ff.

nes eget väsen. För att "fattigdomseländet skall kunna lindras eller hämmas och den sociala revolutionen förebyggas" krävdes en sammanslutning av dem "som i den kristliga kärlekens allsmäktiga, alla hinder övervinnande kraft funnit den starkaste makten och enda säkra lösningen av även vår tids svårlösta sociala problem". Att rikta uppmärksamheten på denna kyrkliga fattigvård i Sverige och ge den en vetenskaplig undersökning framstod därför för Holmström som en viktig uppgift och hade därför föranlett denna skrift.⁷²⁾

Det är av intresse att konstatera hur stor vikt Holmström här lägger vid fattigvårdsfrågans samband med den större sociala frågan. I fattigvården såg han en möjlighet för kyrkan att göra en insats i enlighet med sina djupaste principer, och dessa insatser sågs dessutom som de enda, som kunde överbrygga de hotande sociala motsättningarna. Den fråga som vi i samband med detta skall ställa och i detta avsnitt skall undersöka, är vad Holmström menade utgjorde det konstitutiva i den kyrkliga fattigvården och skilde den både från den legala och den frivilliga.

Utgångspunkten för den kyrkliga fattigvården var enligt Holmström "den kristliga kärleken". Endast den förmådde öva verklig fattigvård. Denna kristliga kärlek bar i sig en samfundsbildande makt. I och för sig kunde denna kärlek finnas både i föreningen och staten, för så vitt kyrkan verkligen förmådde genomtränga denna sistnämndas alla borgerliga och politiska samfundsordningar. Detta hade dock kyrkan inte lyckats med. Denna brist på kärlek fick nu sina frukter i ottron och förnekelsen och missnöjet bland de lägre klasserna. "Ett av kristlig kärlek genomträngt församlings- och samfundsliv" kunde varken återställas endast genom att betala fattigskatt eller ersättas av privat eller föreningsordnad fattigvård. Fattigvården måste i stället betraktas som en hela församlingens angelägenhet och alla medlemmars plikt.⁷³⁾

Det finns emellertid för Holmström några hinder, som först måste bort. Ett yttre sådant var församlingarnas storlek, särskilt i storstadsförsamlingarna. Där behövdes delningar.⁷⁴⁾ Det största hindret av inre natur var emellertid den lutherska församlingens karaktär av åhörarförsamling. Denna brist på ett troslivets motsvarighet i yttre kärleks-

72) Holmström 1892 s 5 f.

73) Ibm s 143 ff.

74) Ibm s 151 f.

verksamhet måste upphävas. Den kyrkliga fattigvårdens krav på kristlig kärlek måste dessutom ha sin motsvarighet hos mottagaren eller skapas hos denne.⁷⁵⁾

Detta var för Holmström naturligtvis en viktig punkt, eftersom genom fattigvården motsättningarna mellan klasserna skulle mildras. Fanns inte hos mottagaren tacksamheten över gåvan utan i stället trots, hat eller lättsinne, menade Holmström, kunde ingen humanitet räcka utan endast den "kristliga barmhärtigheten i sin outtröttligaste långmodighet".⁷⁶⁾

Holmström övergick sedan till att beskriva de organ genom vilka dessa principer skulle konkretiseras. Utgångspunkten för den kyrkliga fattigvården och sammanfattningen av dess principer sammanfattade han i satsen "Själén i fattigvården såsom en kyrkans och församlingens angelägenhet är själavården".⁷⁷⁾ Ur denna bestämning drog Holmström den konklusionen, att det snarare var församlingen än prästen, som borde utföra det praktiska fattigvårdsarbetet. Prästen skulle endast vara den inre själen och den drivande kraften bakom, och bara ingripa i tvingande fall. Församlingen och det ur den möjligen utgående diakonatet skulle vara det omedelbart utövande personliga organet för den kyrkliga fattigvården. Visserligen var prästen både genom prästeden och kyrkolagen förpliktad till ämbetsansvar för de fattiga, vilket i och för sig borde driva prästerna till att mera aktivt deltaga i fattigvårdsstyrelsernas arbete, men deras förnämsta ämbetsplikt var "att i församlingen framkalla levande kristlig kärlek och söka leda denna så att därav varder även en första begynnelse till och allmän längtan efter kyrklig fattigvård".⁷⁸⁾ Därigenom skulle prästen få medarbetare, vilka var och en kunde åta sig personlig vård om några få fattiga. Skulle det finnas en förening, så borde prästen leda denna. Detta skulle komma både fattigvården och församlingslivet till godo. "Men icke bör han därför avstå ifrån uppsåtet att göra denna sak till en hela församlingens angelägenhet, utan i stället söka använda även den begynta föreningsverksamheten för det ändamålets uppnående".⁷⁹⁾

75) Ibm s 154 ff.

76) Ibm s 158.

77) Ibm s 160.

78) Ibm s 161 ff. Cf KL 28.

79) Ibm s 170.

Det framgår av ovanstående referat, att Holmströms idéer om den kyrkliga fattigvården i stor utsträckning anknöt till verksamheten i Lunds fattigvårdsförening. I sin inriktning och verksamhet fyllde ju också föreningen de inre kvalifikationer, som krävdes för kyrklig fattigvård - det som saknades var främst församlingstänkandet och ett större stöd av församlingens pastor. Föreningsformen, menade Holmström, var dock en "nödfallsutväg, ett surrogat och övergångsstadium till ett ordnat församlingsliv". Om föreningens verksamhet låg under prästens ämbetsplikter, så måste han leda föreningen i den riktningen att den uppgick i församlingen.⁸⁰⁾

De enskilda medlemmarnas kristliga färg i Lunds fattigvårdsförening är det naturligtvis vanskligt att generellt yttra sig om. Att däremot Holmström ansåg denna vara en förutsättning för verksamheten är tydligt. I ett föredrag i föreningen 1892 kom Holmström in på vad han ansåg vara det viktigaste i det personliga fattigvårdsarbetet - att "höja de fattiga i sedligt och religiöst avseende". Kunde den personliga påverkan, den mänskliga kraften, inte hjälpa, så måste ordet och bönen och kanske t o m samråd med själasörjaren anlitas.⁸¹⁾ Att en sådan religiös verksamhet från föreningsmedlemmarnas sida inte var något ovanligt, visar brevväxlingen i samband med tillsättandet av den lediga posten som verkställande direktör vid fattigvården i Gävle. Denna plats hade sökts av en person verksam inom lundaföreningen. De goda vitsord, som han erhölet från Lund, gjorde att det fanns utsikter för honom att komma ifråga. Fattigvårdsstyrelsens ordförande i Gävle, komminister A. A. Wennlund, önskade emellertid veta mer om den sökande och i brev till Holmström, vars åsikter han väl kände från dennes bok, underströk han hur viktiga de personliga förutsättningarna var. "Det är för varje sakkunnig uppenbart, att en man som skall vara rätt lämplig till ifrågasvarande plats, bör hava blick för kristendomens och särskilt den kyrkliga kristendomens betydelse för fattigvårdsfrågans lyckliga lösning. Den som icke i sin fattigvårdsverksamhet kan hämta sina motiv från en sådan djupt rotad åskådning, synes icke kunna lyckas i arbetet."⁸²⁾ Holmström vände sig till professor Fr. Wulff, som kände personen ifråga, med frågan om den sökande var en "sannskyldig kristen och nyttjar

80) Ibm s 164 ff.

81) Holmström, Olof, Föredrag om fattigvård 13.9.1892, HS, LUB.

82) A. A. Wennlund till O. Holmström 19.4.1892, HS, LUB. Ang. Wennlund se ovan 3.3.3.

nådemedlen". Wulff, som kände sig besvärad över att besvara detta, lämnade emellertid uppgifter som positivt besvarade Holmströms och Wennlunds fråga. Av Wulffs svar framgår, att en utdelning av "små goda kristliga skrifter" bland de fattiga inte var ovanligt och att den sökande "gärna skulle åtaga sig att läsa i sin bibel med och för dem (de fattiga), hålla dem till bön och ordentlig kyrkogång m m", men att han ansåg prästerskapet bäst utförde dylikt. Den sökande var, menade Wulff, även han av den meningen att ingen rätt kunde sköta de fattiga, "som ej drives av en levande kristendom och kärlek till Kristus".⁸³⁾

Att motivet för en rätt fattigvård måste bygga på en kristen tro, synes alltså även en del av föreningens medlemmar ha förutsatt. Det som för Holmström emellertid dessutom var speciellt angeläget var, såsom ovan visats, att knyta föreningen som organisation fastare till den kyrkliga församlingen. Stegvis kom också denna målsättning att realiseras under 1890-talet.

Från år 1892 fungerade barnkrubban under söndagarna som gudstjänstlokal. Endast svenska kyrkans präster tilläts officiera och de tjänstgörande hämtades i stor utsträckning bland teologiska fakultetens lärare.⁸⁴⁾ Då denna verksamhet efter ett år fick läggas ned p g a att barnkrubban behövde lokalerna, konstaterade Holmström, att det vore i hög grad önskvärt, att "annan, lämplig gudstjänstlokal kunde anskaffas för tillgodoseende av de särskilt här nere i 'Nya staden' så trängande behovet av korta andaktsstunders och enkla gudstjänsters hållande".⁸⁵⁾ Detta behov kom först att fyllas genom församlingshemmets tillkomst 1901, varvid föreningens byrå även kom att flyttas dit.⁸⁶⁾

Under hösten 1894 ansökte föreningen om att erhålla en kollekt i Domkyrkan. Detta bifölls och kom att beviljas för en 5-årsperiod.⁸⁷⁾ Några större summor flöt dock inte in till föreningen på detta sätt, vilket för Holmström torde inneburit en misräkning.⁸⁸⁾ I årsberättelsen

83) Fr. Wulff till O. Holmström 22.4.1892, HS, LUB. Cf Borelius småskrifter för fattigvårdarna. Borelius 1892:1 och 1892:2. Se även FT 30.3.1892 och 13.4.1892, där föreningens "kristlighet" kritiserades.

84) LFFP 28.2.1893, LUB.

85) LFFP 26.2.1894 Årsberättelse, LUB.

86) LFFP 9.4.1901, LUB.

87) LFFP 3.11.1894, LUB.

88) LFFP 28.2.1895 Årsberättelse, LUB. I sitt arbete om fattigvården

för 1895 konstaterade han, att föreningens "arbete i den kristliga eller äkta människokärlekens tjänst" i det långa loppet måste ha lön med sig. Kollekten under 1895 hade dock endast blivit 75 kronor "vadan förhoppningarna att på denna väg vinna ett församlingens rikare understöd av föreningens kärleksverksamhet måste anses ha slagit illa ut".⁸⁹⁾

Anknytningen till församlingen visar sig även i föreningens inställning till andra samfund än svenska kyrkan. I föreningens styrelse diskuterades hösten 1893 om man kunde anta en metodistisk vårdare. I föreningens stadga fanns ju inga föreskrifter, som på något sätt knöt föreningen till någon konfessionell ståndpunkt. Detta innebar, att man på formella grunder inte kunde motsätta sig ett antagande av föreningsmedlemmar av annan konfession. Att detta fall dock orsakade bekymmer för föreningens styrelse, visade dess beslut att anta vårdaren med det förbehållet, att hon skulle avstå från all propaganda och i detta avseende kontrolleras av sin kretsforeståndare.⁹⁰⁾ Då Frälsningsarmén våren 1895 upprättade en "slumstation" i staden, diskuterade man inom föreningen åtgärder, eftersom denna verksamhet ansågs "undergräva föreningens och församlingsdiakonissans verksamhet". Någon direkt åtgärd vidtogs inte, men man beslöt att genom artiklar i tidningspressen fästa allmänhetens uppmärksamhet på saken.⁹¹⁾

En punkt, som i detta sammanhang måste beröras, är församlingsprästernas medverkan i föreningens arbete. Detta var, såsom ovan angetts, ett viktigt led i Holmströms önskemål. Det visar sig, att så gott som samtliga präster inom Domkyrkoförsamlingen under 1890-talet medverkat i föreningen. De enda som ej kunnat återfinnas i föreningens protokoll och handlingar är domprosten Olbers, som dock avled 1892,⁹²⁾ samt domkyrkoadjunkten E. M. Stolz, vilken var medlem av fattigvårdsstyrelsen.⁹³⁾ Detta prästerliga deltagande var dock för det mesta begränsat till att

Forts å not 88) 1892 hade Holmström lagt stor vikt vid detta sätt att bringa "fattigvården i förbindelse med gudstjänstlivet" enligt urkyrklig modell. Holmström 1892 s 195 ff. Se även Flygares föredrag i Lunds stifts prästsällskap hösten 1893. LM 1894 s 12 ff.

89) LFFP 29.9.1896, LUB.

90) LFFP 16.12.1893, LUB.

91) LFFP 4.6.1895, LUB. Frälsningsarmén hade då varit i verksamhet i staden i över tio år. Se t ex LDKRP 17.7.1885, LDFA.

92) Ang Olbers se Carlquist 1952 s 90 ff.

93) Persson 1967 s 216.

vid föreningens allmänna sammankomster inleda med föredrag med anknytning till fattigvårdsproblem.⁹⁴⁾ Pastors rätt att deltaga i styrelsens enskilda överläggningar synes ej ha utnyttjats i någon större utsträckning.⁹⁵⁾ Förutom Holmström fungerade bland prästerna som vald ledamot endast Lars Tynell, vilken 1897 blev ordförande i filialstyrelsen för föreningens arbetsstuga för gossar.⁹⁶⁾

Dessa prästers medverkan kan dock inte utan vidare tas som intäkt på att Holmström lyckats engagera dem helt och hållet för att leda föreningen i den kyrkliga församlingens direkta verksamhet. Flera präster synes ha haft en mera positiv inställning och större förtroende för den legala fattigvårdens möjligheter att på egen hand lösa fattigvårdsfrågan. Detta innebar emellertid inte att de underlät att stödja föreningens verksamhet. Det kan också sägas att Holmström, som tjänstgjort i församlingen och som var den ledande kraften i föreningen, själv utgjorde den förbindelselänk mellan församling och förening, vilken han ansåg vara så viktig för att förbereda en egentlig kyrklig fattigvård.

Ytterligare en aspekt i detta sammanhang måste beröras. Det gäller Holmströms inställning till det speciella diakonala ämbetet. En av de huvudprinciper, som Holmström angett för den kyrkliga fattigvården, hade varit att hela församlingen skulle engagera sig. Fattigvårdsfrågans lösning och dess samband med den sociala frågan krävde en samling av alla resurser. Denna samling kunde endast ske på den kyrkliga församlingens grund - där fanns både de inre kvalifikationerna och den yttre samlande organisation som både privat och föreningsordnad välgörenhet saknade. Fattigvården skulle alltså vara en hela församlingens angelägenhet och engagera alla individer - en skyldighet i paritet med den allmänna värnplikten.⁹⁷⁾ Ur denna synpunkt kan det vara av intresse att se, hur Holmström ställde sig till det diakonala ämbetet. Som ett komplement till de frivilliga krafterna i församlingen betraktade Holmström detta ämbete. För svårare uppgifter och för att leda och öva upp-

94) Se t ex LFFP 31.8.1890 (Böös), 4.3.1892 (Eklund), 10.10.1893 (Sjöberg), 26.2.1894 (Segerberg), LUB. Samtliga dessa föredrag synes ha behandlat fattigvårdsproblem utifrån "kristlig" synpunkt, t ex "Nöden som drivfjäder till synd", "Om bröderlig hjälp", och "Om tukten i fattigvården".

95) Se t ex LFFP 5.5.1890 och 5.3.1897, LUB. Cf Stadgar Lund 1890 s 3 f.

96) LFFP 21.2.1897. Ang Tynell se Carlquist 1952 s. 437 ff.

97) LW 22.2.1890. Holmström 1892 s 151.

sikt krävdes speciellt utbildat folk. Detta borde kyrkan själv inse och för detta ändamål borde den befintliga diakonissanstalten inorganiseras i kyrkan. Kyrkostyrelsen i form av kyrkomötet borde ta initiativ till detta och eventuellt även upprätta en diakonanstalt. Men framför allt borde för diakonien finnas ett centralorgan i stil med missionsstyrelsen. Kyrkomötet borde anhålla hos Kungl Maj:t om att få inrätta en "central- eller överstyrelse för utövande av kyrklig fattigvård". Denna "diakonistyreelse" borde upprätta och förestå en diakonanstalt och över huvud främja den kyrkliga fattigvården. På stiftsplanet borde domkapitlet ha uppsikt över den kyrkliga fattigvården och kollekter och frivilliga gåvor skulle förmedlas genom detta organ.⁹⁸⁾

Vi finner här, att Holmström tänkt sig en organisation för diakoni i likhet med den för missionen. Det är också tydligt, att denna organisation hade vissa likheter med de krav man ställde på reformer inom den legala fattigvårdsorganisationens område.⁹⁹⁾

Problemet var emellertid att knyta diakonissan närmare församlingen. Detta menade Holmström kunde ske genom att hon installerades i sitt ämbete genom en högtidlig akt inför församlingen.¹⁾

Fattigvårdsföreningen i Lund hade redan i sina stadgar föreskrifter om diakonissans självskrivethet i föreningens styrelse. Från 1891 beslöt också föreningen att med medel stödja diakonissans arbete. Detta samarbete uppehölls sedan i fortsättningen, varvid diakonissan fick en hel del specialuppdrag inom föreningen.²⁾

Denna undersökning av förhållandet mellan Holmströms idéer om den kyrk-

98) Holmström 1892 s 172 ff. Holmström hade 1891 tillfrågat J. Ch. Bring om inte en diakonanstalt kunde anknytas till diakonissanstalten. Då detta inte ansågs genomförbart övervägde man att väcka motion om en diakonanstalt i kyrkomötet. J. Ch. Bring till O. Holmström 31.10.1891 och 23.11.1891, HS, LUB. Se även uppropet "Huru skola vi få diakoner?" i VL 9.3.1892. Vid kyrkomötet 1893 avgavs emellertid ingen motion i denna riktning. KM 1893 Bihang. Möjligen kan biskop Rundgrens reservation i kyrkolagsutskottet tolkas i denna riktning. Ibm KLU 14. Holmström synes även ha övervägt möjligheterna att i Lund starta en diakonutbildning. Diakonen 1898 s 29.

99) Se t ex Hellman 1891 s 67 ff.

1) Holmström 1892 s 177 f.

2) StadgarLund 1890 s 3 f. LFFP 5.11.1891, 22.2.1892, 29.3.1892, 3.10.1892 och 3.2.1894, LUB.

liga fattigvården och hans arbete och utvecklingen inom "Lunds frivilliga förening för de fattiges vård", har uppvisat betydande likheter mellan teori och praktik. Det kan konstateras att föreningen under 1890-talets lopp, framför allt genom Holmströms ledning, på många punkter fick en fastare anknytning till församlingsorganisationen. Det anmärkningsvärda är, att detta inte hade något stöd i föreningens stadga, som i likhet med Elberfeldsystemet syftade till en fattigvård fri från konfessionella hänsyn. Så länge samarbetet med den legala fattigvården mera intimt upprätthölls, kom heller ingen stadgeändring till stånd. Genom stadens övertagande av föreningens arbete inom den öppna fattigvårdens område, vilket successivt kom att ske och avslutades vid sekelskiftet, blev emellertid en sådan ändring aktuell.

3.4.5.2 Lunds frivilliga förening för församlingsvård

Våren 1897 övertog Olof Holmström ordförandeskapet i fattigvårdsföreningen. Detta år blev fattigvårdskommittén färdig med sitt förslag om införandet av Elberfeldsystemet. Föreningens vårdare hade redan från årets början inordnats under fattigvårdsstyrelsen. Möjligen behövde nu en ändring i arbetssättet vidtagas "för att uppnå det mål, som av varje verklig fattigvård bör eftersträvas: upphjälpande av både lekamlig och andlig nöd", skriver Holmström i årsberättelsen för 1896.³⁾

Våren 1898 hade dessa antydningar tagit fastare form. Holmström föreslog nu inrättandet av en "filial verksamhet". Det det nu gällde var att hjälpa dem, som utan att egentligen vara berättigade till legal fattigvård, ändå behövde hjälp. Den nöd det här gällde, kunde endast den personliga kärleksfulla omvårdnaden avhjälpa. Föreningen hade dessa krafter - "familjevårdare eller för att använda en teknisk term - församlingsvårdare". En ny filial behövdes och arbetet i denna borde "utövas i närmaste anslutning till det arbete, som redan i och för församlingsvård utfördes av församlingsdiakonissan".⁴⁾

Holmström fick i uppdrag av styrelsen att utarbeta ett förslag om familjevård.⁵⁾ Detta förslag kom emellertid inte att aktualiseras förrän under 1899, då det av staden antagna nya fattigvårdsreglementet även

3) LFFP 25.2.1897 Årsberättelse, LUB.

4) LFFP 1.3.1898, LUB.

5) LFFP 10.9.1898, LUB.

krävde en ändring av föreningens stadga.⁶⁾ Det var då inte längre fråga om någon "filial" verksamhet, utan Holmströms förslag kom att gälla hela föreningens organisation.

Holmströms originalförslag återfinns i föreningens protokollsbok och kom att antagas först efter diverse ändringar och strykningar.⁷⁾ Förslaget följde den ram, som den gamla stadgan haft, men i innehållet hade en kraftig förskjutning skett. Föreningens namn hade ändrats till "Lunds frivilliga förening för församlingsvård". Föreningens ändamål var att få erkänt "att församlings- och fattigvården är en samhällsangelägenhet av sådan art, att varje församlingsmedlem är skyldig ägna den något av sina personliga krafter". "Genom ett ordnat samarbete med församlingens legala institutioner, särskilt dess fattigvårdsstyrelse samt kyrkoråd och skolråd, vill föreningen efter bästa förmåga arbeta på de fattigas höjande i sedligt avseende, på ungdomens uppfostran och hemmens vård samt så vitt som möjligt på förebyggande av moralisk nöd". ("moralisk nöd" struket i H:s förslag och ersatt med "allt slags nöd".)

Föreningens styrelse skulle i samarbete med fattigvårdsstyrelsen, kyrkoråd och skolråd "understödja den allmänna församlingsvården". Den skulle dessutom bland föreningens medlemmar "utse och till antagande av kyrkorådet föreslå nödigt antal ledamöter i diakoni-rådet" ("kyrkorådet" struket och ersatt med "vederbörande myndighet"). "Rådgivare eller ledamot i diakonirådet kallas den, som av föreningens styrelse eller på styrelsens förslag av kyrkorådet antages till medhjälpare och tillsynings- eller ordningsman i ett av de distrikt, varuti staden i och för församlingsvård blivit indelad och som har att med råd och dåd bistå den ledamot av kyrkorådet och de vårdare vilka verkar inom hans distrikt" (orden om kyrkorådet överstrukna). Diakonirådet skulle följa de instruktioner som styrelsen eller kyrkorådet upprätta ("kyrkorådet" ersatt med "vederbörande myndighet").

Vårdarna indelades i tre grupper: fattigvårdare, sjukvårdare och familjevårdare. Sjukvårdaren skulle så ofta det var möjligt "läsa Guds ord för dem (de sjuka) samt genom hjärtligt deltagande och vänligt samtal söka vederkvicka dem i deras nöd". (Hela punkten överstruken.) Familjevårdarna skulle ta hand om de familjer som behövde "tillsyn och sedlig

6) LFFP 9.12.1898, LUB.

7) LFFP 14.12.1899 bilaga, LUB.

omvårdnad" och försöka åstadkomma "ett ordentligt hem- och familjeliv". De skulle dessutom "förmana till gudsfruktan och tillse att såväl föräldrar som barn och ungdom deltaga i församlingens gudstjänst, samt där föräldrarna av en och annan anledning äro förhindrade, själva ledsaga barnen i kyrkan" (denna sista sats utgick).⁸⁾

De ovan angivna strykningarna visar, att Holmströms förslag inte utan vidare kunde accepteras av föreningens styrelse. Förslaget skulle i praktiken inneburi att föreningen delvis underställts kyrkorådet och förlorat sin självständighet. Med borttagandet av avsnitten om kyrkorådet och om medlemmarnas direkta religiösa verksamhet kunde emellertid styrelsen ena sig om förslaget. En av ledamöterna, Maria Ribbing, reserverade sig emellertid mot styrelsens beslut och önskade behålla den gamla stadgan. Den nya skulle leda till antingen föreningens upplösning eller "till dess införande i ett för densamma hämmande och olämpligt arbete".⁹⁾ Vid årsmötet, som hade att slutgiltigt ta ställning till styrelsens förslag, var också meningarna mycket delade. En stor del av medlemmarna önskade förslaget återremitterat. Med kraftigt stöd av G. Warholm antogs emellertid stadgarna med mycket knapp majoritet.¹⁰⁾

Det kan konstateras, att den nya stadgan hade blivit en kompromisslösning. Samtidigt som Holmströms önskemål om att lägga verksamheten direkt under kyrkorådet hade avvisats, hade en ytterligare anknytning skett till de av Holmström uppställda kraven på kyrklig fattigvård. Föreningens verksamhet hade blivit en församlingsvård. Samarbete skulle upprätthållas med samtliga församlingens "legala institutioner", bland vilka även kyrkorådet angavs.¹¹⁾ Ett diakoniråd hade inrättats med upp-

8) Cf ibm och Stadga Lund 1900.

9) LFFP 22.1.1900, LUB.

10) LFFP 27.2.1900, LUB. 23 för antagande, 20 för återremiss. Cf LM 1894 s 73 f, där Holmström framställer diakonirådet som en "förskola" till kyrkorådet.

11) Stadga Lund 1900 § 1. Cf på denna punkt även Holmströms förslag om inrättande av "församlingsfullmäktige" till kyrkorådet i Lund. Bakom detta låg tanken att aktivera och engagera lekmännen i det kyrkliga arbetet. Holmström, Olof, Motion om församlingsfullmäktige 2.3. 1900, HS, LUB. Redan 1890 hade O. P. Segerberg väckt motion om kyrkofullmäktige och kyrkonämnd i Lund. Kyrkorådet biföll förslaget ifråga om fullmäktige. Kyrkostämman synes emellertid ha stått avvisande. LDKRP 11.12.1890 och 10.1.1891, LDFA. För Holmströms vidare insatser i denna fråga se Tegborg 1969 s 265 f.

gifter, som i stort överensstämde med föreningens tidigare kretsförståndargrupp. I diakonirådet intog diakonissan en viktig position.¹²⁾

Under år 1900 organiserades den nya verksamheten. Enligt stadgan utsågs diakonirådet bestående endast av män, familje- och sjukvårdare endast av kvinnor.¹³⁾ Under 1901 flyttade föreningens byrå in i det nya församlingshemmet. Man anhöll dessutom vid Ersta om en diakonissa i föreningens egen tjänst för att utbilda vårdare, anordna modermöten och ta sig an kvinnlig konfirmerad ungdom.¹⁴⁾

Den alltmer markerade kyrkliga inriktning, som föreningen fått, jämte inskränkningen i arbetsuppgifterna torde emellertid ha lett till en avtappning bland föreningens medlemmar. I förhållande till det stora vårdartal, som föreningen haft under 1890-talet, då vårdarsystemet successivt byggdes in i den legala vården, innebar den nya verksamheten en kraftig reducering.¹⁵⁾ En faktor, som dessutom började göra sig märkbar under 1900-talets första år, var ett begynnande motstånd från radikala krafter i Lund. Redan vid föreningens tillkomst 1890 hade Folkets Tidning kritiserat det religiösa motivet i föreningens arbete.¹⁶⁾ Denna kritik återkom sporadiskt under 1890-talet men synes inte haft någon större effekt förrän efter sekelskiftet.¹⁷⁾ Dessa synpunkter fick dock ett starkt genomslag 1903, sedan tidningens redaktör, Waldemar Bülow invalts i fattigvårdsstyrelsen.¹⁸⁾ Detta vållade Holmströms avgång ur fattigvårdsstyrelsen och ett successivt upphörande av föreningens tidigare åtaganden i samarbete med styrelsen. Så nedlades från 1903-04 föreningens låneverksamhet och julutdelningarna.¹⁹⁾

12) Stadga Lund 1900 § 4.

13) LFFP 10.3.1900, 22.10.1900 och 1.12.1900, LUB.

14) LFFP 9.4.1901 och 25.2.1902 Årsberättelse, LUB.

15) Vid årsmötet, som avgjorde den nya ordningen för föreningen, deltog endast ett fyrtiotal personer. Med utgångspunkt från protokolluppgifterna år 1900 utgjorde föreningens familje- och sjukvårdare ca 30 st. LFFP 27.2.1900, 10.3.1900, 22.10.1900 och 1.12.1900, LUB.

16) FT 7.3.1890.

17) Se t ex FT 13.3.1892, 11.4.1892 och 13.4.1892, där föreningen kritiserar i samband med förslaget om inrättandet av en arbetsanstalt. Se även FT 30.3.1892, där mot föreningen frivillighetsideologi ställdes kravet på rätt till fattigvård.

18) Persson 1967 s 191 och 206 ff.

19) Ibm s 215. För Bülow's angrepp på "läsarna" inom fvst och föreningen se LSP 3.1.1903, LSA. Se även de utförliga referaten i LD 5.1.1903 och för den vidare utvecklingen ibm 14.1.1903, 31.1.1903 och 20.3.1903. LFFP 22.9.1903, 21.12.1903 och 15.12.1904, LUB.

3.4.5.3 Från fattigvård till församlingsvård

De ovan angivna omständigheterna undanskymmer emellertid inte det faktum, att de idéer om en kyrklig fattigvård, som Holmström sedan 1890-talets början propagerat för, nu hade fått ett konkret genomslag. Även om föreningsformen kvarstod och den formella underordningen under de legala kyrkliga organen inte konsekvent genomförts, hade föreningen på ett klarare sätt än under 1890-talet ställts i den kyrkliga församlingens tjänst som ett organ för församlingsvård. Den frivilliga fattigvårdsförening, som 1890 skapats efter Elberfeldsystemets modell, hade därigenom bildat utgångspunkt för en organiserad lekmannaverksamhet inom den kyrkliga församlingen. Bakom denna utveckling låg en medveten politik från fr a Holmströms sida. Energiskt hade från hans håll under hela 1890-talet hävdats, att den sociala frågan och den därmed sammanhängande fattigvårdsfrågan inte kunde lösas utan kyrkans och den lokala kyrkliga församlingens egen direkta insats.

Det är emellertid tydligt, att i de uppgifter, som Lunds frivilliga förening för församlingsvård kom att ägna sig åt, den fattigvårdande aspekten hade försvagats. Fattigvårdsfrågan, som i början av 1890-talet varit incitamentet såväl för föreningens tillkomst som för Holmströms engagemang för skapande av en kyrklig fattigvård, hade nu omkring 1900 i viss mån skjutits i bakgrunden. Den grundläggande förutsättningen för detta torde vara att de mest akuta bristerna inom fattigvården, genom föreningens eget arbete, upphävts och att den legala fattigvården reformerats. Den kyrkliga församlingen fann sig nu plötsligt stående med en grupp av i praktiskt församlingsarbete tränade lekmän. Denna grupp skulle ur ett större perspektiv kunna kallas Lunds och Holmströms bidrag till den framväxande s k församlingsrörelsen, ett organ för inomkyrkligt arbete och reformer.

Denna förskjutning från fattigvård mot mera specifikt kyrkliga församlingsvårdande funktioner är märkbar även i Holmströms produktion. I sitt arbete 1892 "om kyrklig fattigvård" var Holmströms utgångspunkt helt bestämd av den aktuella krisen på fattigvårdens område. Det var kyrkans plikt att i detta nödläge erbjuda de reformer och insatser, som endast genom hennes hjälp kunde leda till en reell lösning på problemet.²⁰⁾ Samtidigt var emellertid Holmström på det klara med att ett sådant agerande från kyrkans sida skulle få positiva konsekvenser för he-

20) Holmström 1892 s 3 ff.

la församlingslivet. Den kyrkliga fattigvårdens effekt skulle bli en aktivering av lekmännen och församlingslivet i sin helhet och leda till "det kyrkliga livets uppblomstring i allmänhet".²¹⁾ En faktor i detta sammanhang var naturligtvis inriktningen på att i samband med materiell hjälp även ge den själavård, som var "själen i fattigvården". Utan denna kunde ingen "verklig fattigvård" utövas.²²⁾

Denna dubbla aspekt på den kyrkliga fattigvården framträder alltså redan hos Holmström 1892. Det torde dock utan tvekan förhålla sig så, att den förstnämnda aspekten, själva behovet av fattigvårdsinsatser, övervägt.²³⁾

En allt starkare markering av den andra aspekten skulle emellertid snart göra sig märkbar. Betydelsefull för denna utveckling var den omständigheten, att debatten om församlingens aktivering mer allmänt kommit igång på riksplanet under 1893. Vid sidan av Holmströms eget arbete torde fr a den tyske prästen E. Sulzes 1893 till svenska översatta arbete om "Församlingsliv i den svenska kyrkan" ha inneburit en nyansats.²⁴⁾ Holmströms 1892 utkomna skrift om fattigvården hade inte synbarligen tagit intryck av detta arbete, som på tyska förelegat först under 1891.²⁵⁾

I en artikelserie av Holmström i Lutherskt Månadsblad 1893-94 märker man, att en utveckling skett i hans syn.²⁶⁾ Redan titeln "Huru tillgo-

21) Ibm s 227 ff.

22) Ibm s 218 ff.

23) Cf Billings försiktiga kritik mot Holmströms arbete i G. Billing till O. Holmström 29.11.1892, HS, LUB, där Billing efterlyste en klarare belysning av "fattigvårdens sammanhang med centrum i praktiska teologien - nådemedelsförvaltningen".

24) Se fr a Hellsten 1944 s 53 ff. Se även ovan 3.2.3.4.

25) Sulze 1891. Holmströms arbete byggde dock i mycket stor utsträckning på äldre och samtida tysk litteratur fram till 1890, fr a i de historiska partierna på Uhlhorn och Ratzinger, i de systematiska på teologerna Th. Harnack, Otto, Zezschwitz och i viss mån Schäfer och Rothe. Bland nordiska teologer kan nämnas Martensen, Krogh-Tønning och Billing.

26) LM 1893 s 148 ff och 180 ff. LM 1894 s 70 ff och 116 ff. Intresset för den sociala problematiken i Lutherskt Månadsblad och Kyrkans Vänner var vid denna tid stort. Vid Kyrkans Vänner årsfest 1892 hade församlingsvården, den kyrkliga fattigvården och diakonatet varit uppe till diskussion. Holmström hade dock inte varit med, LM 1892 s 152 ff. Diakonatet behandlades dessutom i en uppsats i LM 1893 s 85 ff och 101 ff av signaturen "-d". 1894 höll Holmström föredrag i denna fråga vid årsfesten för Kyrkans Vänner. LM 1894 s 137.

dose det trängande behovet av kyrklig fattigvård och bättre församlingsliv inom vår svenska kyrka" vittnar om förskjutningen. Den kyrkliga fattigvården beskrevs här av Holmström som "det huvudsakliga medlet att framkalla ett livskraftigt församlingsliv".²⁷⁾

Denna förskjutning från fattigvårdsfrågan till de inomkyrkliga frågorna om lekmännens aktivering på olika sätt inom församlingen kan anses fullbordad i Holmströms nästa större arbete, som kom ut 1898, med titeln "Evangelisk-luthersk församlingsvård". Här konstaterade Holmström: "huru viktig och outhärlig än den kyrkliga fattigvården är, så är den blott en del av det samfundsarbete och den kristliga kärlekstjänst, som församlingen har att öva mot sina medlemmar och organisera i församlingsvården".²⁸⁾

Därmed torde en utveckling, som startat med fattigvårdens kris under 1880-talet och engagerat kyrkan i både legal, frivillig och slutligen kyrklig fattigvård, ha lett över i ett intresse för att aktivera församlingen och dess medlemmar i ett direkt inomkyrkligt arbete för den lokala församlingens vård och uppbyggnad.

27) LM 1893 s 153.

28) Holmström 1898 s 57.

3.5 GÖTEBORG

Utvecklingen i Göteborg kan väntas erbjuda vissa särdrag. Undersökningen har hittills omfattat städer, relativt jämförbara både till storlek och till struktur. Då undersökningens modell nu läggs på en stad av helt annan storlek, med en befolkningsmässigt och ekonomiskt annan struktur, kan detta eventuellt ge utslag.¹⁾ Till detta kommer de politiska och religiösa faktorerna. I forskningen har den liberala traditionen i Göteborg starkt betonats.²⁾ Mötet mellan å ena sidan den äldre ekonomiska liberalismen med dess motvilja mot samhällsåtaganden och principiella tilltro till frivilliga medel, och å andra sidan den yngre socialliberala inställningen, bildar förutsättning för en principiell kommunalpolitisk debatt om samhällets vårdansvar. Denna debatt, där givetvis även allmänt konservativa, socialpedagogiska och religiösa synpunkter förs fram, kan bl a väntas beröra gränserna mellan den offentliga och den privata fattigvården. Även på det kyrkliga området föreligger en konfrontationsrisk. Mellan företrädare för en konservativt färgad schartauanism och en väckelseinspirerad lågkyrklig nyevangelism rådde vid tiden för undersökningen en delvis mycket skarp motsättning.³⁾ I vad mån detta påverkat fattigvårdsdebatten, måste givetvis också beröras.

3.5.1 Den kommunala fattigvårdens gränser

Det har påvisats, att 1871 års fattigvårdsförordning i stor utsträckning var en produkt av landsbygdsrepresentanternas önskemål. Bland dessa

1) Se fr a Attman 1963 s 11 ff, 255 ff och 282 ff. Den snabba befolkningsökningen framgår av följande tabell. Uppgifterna hämtade ur KMBef.

1868	53.448
1870	56.288
1875	65.858
1880	76.401
1885	91.033
1890	104.657
1895	114.527
1900	130.619

2) Attman 1963 s 293 ff.

3) Freeman 1967 s 11 ff. Cf Attman 1963 s 311 ff.

3.5 GÖTEBORG

Utvecklingen i Göteborg kan väntas erbjuda vissa särdrag. Undersökningen har hittills omfattat städer, relativt jämförbara både till storlek och till struktur. Då undersökningens modell nu läggs på en stad av helt annan storlek, med en befolkningsmässigt och ekonomiskt annan struktur, kan detta eventuellt ge utslag.¹⁾ Till detta kommer de politiska och religiösa faktorerna. I forskningen har den liberala traditionen i Göteborg starkt betonats.²⁾ Mötet mellan å ena sidan den äldre ekonomiska liberalismen med dess motvilja mot samhällsåtaganden och principiella tilltro till frivilliga medel, och å andra sidan den yngre socialliberala inställningen, bildar förutsättning för en principiell kommunalpolitisk debatt om samhällets vårdansvar. Denna debatt, där givetvis även allmänt konservativa, socialpedagogiska och religiösa synpunkter förs fram, kan bl a väntas beröra gränserna mellan den offentliga och den privata fattigvården. Även på det kyrkliga området föreligger en konfrontationsrisk. Mellan företrädare för en konservativt färgad schartauanism och en väckelseinspirerad lågkyrklig nyevangelism rådde vid tiden för undersökningen en delvis mycket skarp motsättning.³⁾ I vad mån detta påverkat fattigvårdsdebatten, måste givetvis också beröras.

3.5.1 Den kommunala fattigvårdens gränser

Det har påvisats, att 1871 års fattigvårdsförordning i stor utsträckning var en produkt av landsbygdsrepresentanternas önskemål. Bland dessa

1) Se fr a Attman 1963 s 11 ff, 255 ff och 282 ff. Den snabba befolkningsökningen framgår av följande tabell. Uppgifterna hämtade ur KMBef.

1868	53.448
1870	56.288
1875	65.858
1880	76.401
1885	91.033
1890	104.657
1895	114.527
1900	130.619

2) Attman 1963 s 293 ff.

3) Freeman 1967 s 11 ff. Cf Attman 1963 s 311 ff.

kunde allmänt liberala non-interventionssynpunkter förenas med en patriarkalisk syn på fattigdomsproblemet. Synen på fattigvården som ett frivilligt åtagande och en barmhärtighetsgärning torde också gå tillbaka på en stark tradition på landsbygden.⁴⁾

För städerna, speciellt de större, skulle denna lagstiftning innebära problem. Under den tid förordningen kom att gälla, ställdes städerna inför delvis svårartade sociala omställningsproblem i samband med den industriella utvecklingen och migrationen. I denna process var de lokala fattigvårdsstyrelserna, inom den ram som fattigvårdsförordningen angav, samhällenas socialt reglerande myndighet. Med den skrivning, som förordningen fått, berodde fattigvårdsstyrelsernas socialpolitiska insatser i stor utsträckning på "kommunernas goda vilja".⁵⁾

Det torde med denna utgångspunkt vara av intresse att i korthet undersöka, hur den nya förordningen tolkades och tillämpades för Göteborgs vidkommande.

Redan innan riksdagens debatt åren 1869-71 hade principfrågan om gränserna för samhällets åtaganden diskuterats. Redaktören S. A. Hedlund hade under 1860-talet motionerat om en utredning om pauperismen i Göteborg och väckt frågan, i vad mån samhället kunde ta på sig kostnaderna för att lösa de sociala problemen. Motståndet mot såväl utredningen som syftet med denna var emellertid starkt och fick sin motivering framför allt av läkaren Charles Dickson: "alla dessa fall (som ej lagligen tillhör fattigvården) utgöra föremål för den enskilda välgörenheten, och det vore högeligen att beklaga, om Stadsfullmäktige, genom att gilla tendensen uti herr Hedlunds motion, skulle liksom legalisera denna förvandling av den enskilda välgörenheten till en allmän kommunalskyldighet". En kommitté tillsattes emellertid, som föreslog en del kommunala ingripanden, framför allt vad gällde bostadsbyggandet. Stadsfullmäktige förkastade emellertid detta förslag utifrån de dicksonska principerna. Bostadsbyggandet lämnades följdenligt över till det privata initiativet. Under de följande åren tillkom också flera privata byggnadsföretag, drivna efter filantropiska grundsatser.⁶⁾ Även nykterhetsfrågan hade av kommittén överlämnats till stadsfullmäktiges avgörande, och här tillkom genom samarbete mellan stadens myndigheter och privata företagare "Göteborgs

4) Nilsson 1965 s 160 ff och fr a Oredsson 1971 s 206 och 214 f.

5) Nilsson 1965 s 157 ff.

6) Attman 1963 s 267 ff. Se även KMBef 1878 Göteborg och Bohus län s 40 f och 60 ff.

Utskänkningsbolag" för att sanera utskänkningen av spritdrycker. Detta bolag drevs ej med tanke på egen vinst, utan denna kom att överlämnas till kommun och stat.⁷⁾

Dessa två fall visar, att majoriteten i Göteborgs stadsfullmäktige högst motvilligt kunde tänka sig en utvidgning av samhällets åtaganden. Principiellt skulle dessa saker tillhöra den enskilda välgörenhetens område. Den av Dickson företrädde manchesterliberalismen, kombinerad med en patriarkalisk syn på de fattiga, kom några år senare till uttryck, framför allt under 1869 års riksdagsdebatt. Den liberala synen var emellertid inte entydig ifråga om uppfattningen om fattigvårdens gränser och samhällets ansvar. S. A. Hedlund, redaktör för den liberala GHT, låg bakom den ovannämnda motionen och skulle såväl i riksdag som på det lokala planet kämpa för en utvidgad skyldighet för samhället. Även den moderat liberala Göteborgsposten kom under riksdagsdebatten att energiskt förespråka en obligatorisk fattigvård.⁸⁾

Detta visar, att för Göteborgs vidkommande, trots den starka liberala opinionen i staden, inställningen till fattigvårdens omfång inte enbart kom att följa partipolitiska eller ens entydigt ideologiska linjer.

Det återstår att pröva om den sociala skiktningen här kan ha spelat en roll, dvs om den s k frivillighetslinjen hade sina förespråkare inom någon viss socialgrupp. Attman, som skildrat Göteborgs utveckling 1863-1913, lämnar material, som stöder en sådan förmodan. Bland Göteborgs köpmän och företagare fanns ofta i samband med en liberalism av äldre snitt ett socialt intresse. Detta kom emellertid inte till uttryck i ett ökat krav på samhällsingripanden, utan i stället i en patriarkalisk omvårdnad av de anställda och i donationer till allmännyttiga ändamål som bostäder åt mindre bemedlade, skolor, sjukhus, kyrkbyggen i arbetarstadsdelar osv. Denna, vad Attman kallar "donationsanda" hade många gånger en religiös bakgrund. Under 1700-talet hade herrnhutismen vunnit insteg i dessa köpmannakretsar, och den fromhetstyp, som utvecklades under 1800-talets senare hälft, torde ha anknytning till såväl nyevangelism som inflytande från reformert kristendom.⁹⁾

1871 års fattigvårdsförordning kom, som ovan nämnts, att få formen av en kompromiss mellan frivillighets- och obligatorieanhängarna. Det har

7) Ibm s 279 f.

8) Oredsson 1971 s 171.

9) Attman 1963 s 293 ff. Se även Översikt Göteborg 1923 s 803 f och Freeman 1967 s 50 f.

här visats, att denna motsättning även hade sin motsvarighet i Göteborg. Den omsvängning i opinionen, som kom att ske efter frivillighets-
anhängarnas framgång under 1869, drev dock även med sig en sådan ut-
präglad frivillighetsman som Charles Dickson, som under 1870-71 kom
att acceptera det obligatorium, som i praktiken kom att ligga nära i
nivå med tidigare gällande lagstiftning.¹⁰⁾

För att anpassa stadens fattigvård till gällande författningar utarbe-
tades under 1872 ett nytt reglemente.¹¹⁾ Detta skulle komma att gälla
fram till år 1900.¹²⁾ Problemet med det nya reglementet drogs upp i en
ledare i GHT.¹³⁾ Den obligatoriska fattigvårdsskyldigheten var enligt
förordningen inskränkt i vissa fall. Frågan var, om dessa inskränkning-
ar skulle genomföras i reglementet, eller om man stödd av § 2 om fri-
villig fattigvård, skulle gå utöver det enbart obligatoriska. Följdes
enbart de obligatoriska skyldigheterna, skulle resultatet bli, att män-
niskor fick köras ut från fattighusen. Denna snävare linje kom emeller-
tid inte att följas av stadens myndigheter, utan GHT kunde rapportera,
att stadsfullmäktige enligt beslutat att bevara tidigare praxis "så att
ingen inskränkning i fattigvårdsstyrelsens hittillsvarande välvilja mot
våra lidande likar är att befara".¹⁴⁾ Denna utvidgning kom också att
skrivas in i reglementet.¹⁵⁾ Några invändningar mot detta kan heller
inte spåras i den debatt, som ledde fram till reglementets antagande.
Debatten kom i stället att gälla svårigheten att rent förvaltningsmäs-
sigt anpassa reglementet efter fattigvårdsförordningen.¹⁶⁾

Det synes alltså förhålla sig så, att för Göteborgs del 1871 års för-
ordning i praktiken inte inneburit någon minskning av samhällets fattig-

10) Nilsson 1965 s 148 ff och 157.

11) Reglemente Göteborg 1872.

12) Översikt Göteborg 1923 s 485 och 492 f.

13) GHT 1.3.1872.

14) Ibm. De inskränkningar, som var aktuella, gällde t ex understöden
till arbetsföra, men barnrika familjeförsörjare. Cf Nilsson 1965,
s 157.

15) Reglemente Göteborg 1872 § 4 och 6. "Biträdesförsörjning lämnas
till personer, som, ehuru mer eller mindre arbetsföra, finnes va-
ra i behov av fattigunderstöd" (§ 6).

16) För denna debatt se GHT 1.3.1872, 7.3.1872, 14.3.1872, 23.4.1872,
2.5.1872, 4.5.1872.

vårdande åtgärder.¹⁷⁾ Detta är anmärkningsvärt utifrån såväl 1860-talets lokala debatt som riksdagsdebatten under 1869.

Den egentliga debatten vid antagandet av reglementet kom att gälla den yttre fattigvårdens utformning, varvid förordningens anpassning efter landsbygdsförhållanden skapade problem, framför allt av formell art. Den ledande tanken var emellertid att skapa en decentraliserad fattigvård, där såväl en noggrann kontroll som snabb hjälp kunde förenas.¹⁸⁾ Detta försökte man åstadkomma genom en ökning av distrikten till 10,¹⁹⁾ varjämte en kommitté på 3 ledamöter skulle förestå och handha den yttre vården inom varje distrikt. Ordföranden i distriktskommittén skulle tillika vara ledamot av fattigvårdsstyrelsen.²⁰⁾ I distrikten skulle dessutom kommittéerna till hjälp använda de vid den centrala fattigvården knutna ombudsmännen, sedermera benämnda assistenter, samt inom distrikten verksamma ordningsmän.²¹⁾ För att anhålla och förhöra bettla- re skulle dessutom tillsyningsmän finnas.²²⁾ Den centrala fattigvårdsstyrelsen, bestående av 16 valda ledamöter, jämte stadens polismästare och kyrkoherdar, avlastades på detta sätt från det tidsödande beviljningsarbetet för den yttre fattigvården.²³⁾

S. A. Hedlund, som deltog i beredningsarbetet på reglementet, förde i GHT fram en del idéer, som senare skulle komma igen med större kraft. Den utvidgade decentraliseringen gjorde, att man i de olika distrikten kunde experimentera med olika metoder. I detta sammanhang föreslog han,

17) Ur rättssynpunkt innebar givetvis FFO 1871 en försämrad situation för de hjälpbehövande. Cf Nilsson 1965 s 158. Detta hindrar emellertid inte att de lokala fattigvårdsreglementena, som uttryck för lokal praxis, gav en vidare tolkning av kommunens fattigvårdsåtaganden än den FFO föreskrev. Förordningens paragraf 2, om kommunens frivilliga fattigvård, förefaller sålunda ha utnyttjats av de hittills undersökta städerna. Cf även Nilsson 1965 s 160, som påvisar samma förhållande för Malmö och Stockholm. Det bör påpekas, att denna frivilliga fattigvård blev "obligatorisk" för den lokala fattigvårdsstyrelsen i den mån den inskrevs i reglementet.

18) GHT 4.5.1872.

19) Reglemente Göteborg 1872 § 8.

20) Ibm § 31.

21) Ibm § 33 ff. Översikt Göteborg 1923 s 492.

22) Reglemente Göteborg 1872 § 26. Från 1884 fungerade 6 uppsyningsmän för hela staden. De kallades sedermera "fattigfogdar". GFP A II a:2 18.11.1884 § 113, 16.12.1884 § 122 och 15.12.1885 § 122, GLA.

23) GHT 1.3.1872. Reglemente Göteborg 1872 § 9 ff.

att man skulle prova den "s.k. Elberfeldgrundsatsen, som består däri att välvilliga personer övervaka de fattiga inom mycket små rotar". Även någon form av privat fattigvård (tanken hämtad från understödsföreningar i Köpenhamn), med frivilliga besökare, kunde vara värt att pröva. Den grundsats, som S. A. Hedlund ansåg vara allmänt giltig och som han önskade skulle forma fattigvården, var erkännandet av "nödvändigheten av en personlig tillsyn och omvårdnad om de verkligen behövan- de så att de erhålla hjälp i rättan tid".²⁴⁾ Att Hedlund närmast tänkte sig ett slags frivilligt Elberfeld-system - en kombination av legal och privat fattigvård - är tänkbart. I beredningens arbete och i stadsfullmäktigediskussionerna kom denna fråga emellertid synbarligen ej att behandlas, och den kom heller ej att avsätta några spår i reglementet.²⁵⁾ I GHT återkom emellertid Hedlund flera gånger till dessa nya- re metoder och lämnade en relativt fyllig bild av fattigvården i Elberfeld.²⁶⁾ Även sedan reglementet antagits, tog han åter upp detta ämne och önskade Elberfeld-systemet frivilligt prövat i en del distrikt (med både män och kvinnor som vårdare). I detta sammanhang pekade han även på den stora nyttan av diakonissor, framför allt för vårdnaden av fattiga sjuka. En hjälp, direkt förmedlad till hemmen och med eventuellt bi- stånd av den enskilda välgörenheten, vore önskvärd. "Hjälpen i kontan- ta penningar kan därmed inskränkas, och allmosan erhåller det särskil- da värde, som det personliga deltagandet däri inlägger."²⁷⁾

I Hedlunds yttrande rymms mycket av den problematik, som skulle bli be- stämmande för den framtida utvecklingen. Den dåtida uppfattningen om fattigdomen och inställningen till de fattiga gick ut på, att man skul-

24) GHT 1.3.1872.

25) Möjligen kan ett inflytande spåras i § 35, om ordningsmännens rote- indelning. Denna torde dock naturligare kunna anknytas till äldre svensk tradition. Cf dessutom en insändare i GHT 23.10.1889, om att C. H. Nyström (en lång tid ordf i fvst) propagerat för Elberfeld- systemet i samband med förarbetena till reglementet 1872 och där- vid velat indela staden i 35 distrikt. Denna uppgift har ej kunnat verifieras och Nyströms reservation till beredningens förslag inne- håller ej något dylikt program. GHT 23.4.1872.

26) Se bl a GHT 7.3.1872.

27) GHT 4.5.1872. Diakonissor fanns redan anställda i den slutna fat- tigvården. GFP A II a:2 4.6.1867 § 289 och 1.2.1870, GLA. Cf Hell- man 1948 s 14. Jfr Ekman E 1960 s 111, som endast uppger en diako- nissa, vilken dessutom skulle ha dragits in 1876. Enligt GFP A I a:58 19.11.1889 bilaga (förslag till stat) och 17.2.1891, GLA, fanns två diakonissor anställda vid försörjningsanstalten Gibralt- ar.

le dra en skarp gräns mellan de oförskyllt fattiga och dem, som man ansåg kunde dra personlig fördel av samhällets och enskildas välvilja och barmhärtighet.²⁸⁾ För att förhindra ett sådant utnyttjande fanns också bestämmelser om att arbetsför person, som på grund av iråkad nöd behövde hjälp av fattigvården, skulle hållas i arbete genom fattigvårdens försorg. För detta ändamål hade man skapat arbetsinrättningar i anslutning till fattighusen. Tanken bakom detta var, liksom i all äldre fattigvårdslagstiftning, att därigenom motarbeta och kontrollera tiggeriet. Ansvällningen av den yttre vården och den bristande kontrollen i denna gjorde dock denna princip svår att upprätthålla.²⁹⁾ Då man genom 1871 års lagstiftning sanktionerade och uppmuntrade den frivilliga välgörenheten, samtidigt som även den obligatoriskt kommunala fattigvården delvis fick karaktären av nådegåva, bestod denna svårighet.³⁰⁾ Även om tiggeriet var förbjudet enligt lag, så ansågs den privata "allmosan" ha ett större moraliskt värde, och på detta sätt kunde även mottagaren undgå att få på sig "fattighjonets" stämpel.³¹⁾ Speciellt för den grupp av människor, som flyttat in i staden men ej ännu kommit att vinna hemortsrätt, var det en nödvändighet att ej behöva anlita den legala fattigvården.³²⁾ På detta sätt torde stora grupper av fattiga drivits till att hellre anlita den privata barmhärtigheten och olika typer av välgörenhetsinrättningar. Dessa grupper kom därför att stå utanför den legala fattigvårdens kontroll.

En genomgång av fattigvårdsstyrelsens protokoll åren 1872-1888 visar, att problemet med tiggeriet fick allt mer ökade proportioner, trots motåtgärder och försök till ökad kontroll från fattigvårdsstyrelsens sida. Åtgärder mot bostadsbristen under 70-talet och punktuella åtgärder i form av allmän bespisning under nödtider, tycks, även om dessa åtgärder innebar en försiktig utökning av samhällets åtaganden, inte ha inneburit någon lösning av problemet.³³⁾ Under 80-talet diskuterades

28) Cf Reglemente Göteborg 1861. Se även Översikt Göteborg 1923 s 482 och Attman 1963 s 337.

29) GHT 1.3.1872. Översikt Göteborg 1923 s 482.

30) Cf remissvaren på 1869 års fattigvårdskommittébetänkande. Oredsson 1965 bilaga s 3.

31) Cf GHT 4.5.1872.

32) För vinnande av hemortsrätt fordrades, att fattigvård ej åtnjutits året före ansökan. Behov av kommunalt understöd under denna tid kunde medföra hemtransport till hemortsrättskommun. FFO 1871 § 23 ff. Hernmarck 1906 s 30 ff.

33) GFP A II a:2 14.1.1873, 18.1.1876, 21.1.1879 § 16, GLA. Se även Översikt Göteborg 1923 s 482 f.

åtgärder för "hämmande av bettlande",³⁴⁾ men trots förnyad lagstiftning 1885 kunde stadens myndigheter inte komma till rätta med problemen.³⁵⁾ En bidragande svårighet torde ha varit den under 80-talet ökande arbetslösheten.³⁶⁾ Trots en ökning med det dubbla av stadens fattigvårdsutgifter under perioden 1874-1890 visade tiggeriet enbart en benägenhet att öka.³⁷⁾ Skapandet av en ny, efter den tidens tycke, modern försörjningsanstalt med arbetsinrättning, sjuksalar, barnavdelning och med tillhörande jordbruk torde endast ha haft en begränsad avlastande effekt på den yttre vården.³⁸⁾

Det kan sammanfattningsvis sägas, att den legala fattigvården i Göteborg i tillämpningen av fattigvårdsförordningen gick utöver de lagstadgade skyldigheterna och i någon mån utvidgade området för sin verksamhetskrets. Trots en decentralisering av den yttre vården och ökad kontroll av understödstagarna, kom emellertid under slutet av perioden 1871-1888 tiggeriet att öka starkt. En orsak till detta torde vara den starka inflyttningen och den därmed ofta uppträdande arbetslösheten.³⁹⁾ Det återstår att avgöra, om även den privata välgörenheten har spelat någon roll i detta sammanhang.

3.5.2 Den enskilda välgörenheten

En undersökning av den enskilda välgörenheten stöter på såväl metod- som materialproblem. Den i strikt mening privata fattigvården eller filantropin är naturligtvis oåtkomlig. Ett användbart mått på den enskilda välgörenhetens omfång kan dock tagas i förekomsten av donationer, fonder, stiftelser och föreningar med fattigvårdande syfte.

Vi har tidigare berört den av Attman kallade "donationsandan", vilken han menar vara karakteristisk för Göteborg. Denna utgör en linje i 1800-

34) GFP A II a:2 2.1.1882 § 6, GLA.

35) GFP A II a:2 15.9.1885 § 86, GLA. SFS 1885 nr 27. Se även Koch 1907 s 8 ff.

36) GFP A II a:2 16.3.1886 § 40, GLA.

37) Attman 1963 s 338 tabell 39.

38) Inrättningen, kallad Gibraltar, hade plats för 1075 personer. En ny fattigvårdsinrättning föreslogs av S. A. Hedlund redan 1876. Beslut härom fattades 1882. GFP 15.8.1882 § 76, GLA. Inrättningen togs i bruk 1888. Översikt Göteborg 1923 s 483 och 486 f. Attman 1963 s 337 f.

39) Attman 1963 s 258 ff, tabell 28 och speciellt diagram 20.

talets göteborgska filantropi.⁴⁰⁾ Vid sidan av denna uppstod, främst under slutet av 1800-talet, föreningarna som bärare av den enskilda välgöreheten samt olika stiftelser, föranledda av den sociala omstruktureringen.⁴¹⁾

Den stora Renströmska donationen 1868 var inledningen till en filantropisk verksamhet av stora dimensioner. De villkor, som kom att knytas till donationen, ger en bild av hur denna privatvälgörehet var tänkt. Användningsområdet skulle vara: "Allmänna inrättningar för handelns befordran och rörelsens underlättande, då de icke äro av beskaffenhet, att de ovillkorligen böra bekostas av allmänna medel, vare sig kronans eller stadens; välgörehetsinrättningar av alla slag, så ordnade att de medellösa och behövdades bästa och behov avses, men icke befrielse för stadens innevånare från deras förbindelse i avseende på bidrag till fattigunderhållet."⁴²⁾ Den liberala samhällsåskådningen framträder här klart, jämte synen på välgöreheten som ett komplement och en utökning av stadens resurser, men utan sammanblandning med dess obligatoriska skyldigheter.

Donationerna kom att gå till en mängd olika områden: bostadsstiftelser, sjukinrättningar, välgörande sällskap, skolor, muséer, bibliotek, kyrkor osv.⁴³⁾ För den förmögna köpmannakrets som stod bakom dessa gåvor till det allmänna och som utgjorde en inflytelserik grupp i stadens beslutande organ, måste en utvidgning av samhällets reglerande verksamhet framstå som både onödig och stridande mot gruppens ekonomiskt-liberala samhällssyn.

För såväl denna donationsanda som de efter 1870 framväxande föreningarna torde 1871 års fattigvårdsförordning utgjort en viktig förutsättning. Genom föreningsvälgöreheten fick filantropin dessutom en större breddning och kom att utgå från och rikta sig mot flera olika grupper i samhället.⁴⁴⁾ Det synes framför allt vara brister och luckor i samhällets åtaganden och verksamhet, som skapat jordmånen för denna nya välgörehetstyp.

40) Ibm s 298 ff.

41) Översikt Göteborg 1923 s 511 ff.

42) KMBef 1873 Göteborgs och Bohus län s 55 ff. Cf Attman 1963 s 298 f. Donationsbeloppet var 1,7 milj kr. Kommunens totala utgifter 1868 uppgick till 1,5 milj kr.

43) Attman 1963 s 295 och 298 ff. Cf KMBef 1873 Göteborgs och Bohus län s 48 ff.

44) Cf Översikt Göteborg 1923 s 509, där denna typ av hjälpverksamhet, som ofta berörde begränsade grupper, betecknas som "kooperativ".

Av en äldre typ var de organisationer och institutioner, som växte fram i samband med folkskolans införande under 1840-talet. Bland dessa kan nämnas Sällskapet för bildande av småbarnsskolor i Göteborg (1839), Räddningsinstitutet för vanartiga barn (1844) och Sällskapet för uppmuntran av öm och sedlig modersvård (1849).⁴⁵⁾ En särskild grupp utgör de sällskap, som arbetade för att förhindra att s k pauvres honteux skulle behöva omhändertagas av fattigvården. Det viktigaste av dessa sällskap torde ha varit De fattiges vänner (1819). Även bostadsbyggnad i privat regi kom att gälla speciellt denna kategori av fattiga.⁴⁶⁾ Genom kvinnornas indragande i förvärvsarbetet under 1800-talets sista årtionden växte det fram en hel del institutioner för att täcka behovet av barntillsyn (Gårda barnhem 1867, Ekedalens barnhem 1890, Myrornas barnhem från 1892, Föreningen för barnbespisning och skollovskolonier 1890, Göteborgs arbetsstuga 1888). Till denna grupp kan också föras de s k beklädnadsföreningarna (t ex Jultomtarna 1877, Februariföreningen 1879).⁴⁷⁾ Under denna period tillkom också sammanslutningar av typen Föreningen för bistånd åt vanföra (1885), Betaniahemmet (1895), Föreningen de blindas vänner (1889).⁴⁸⁾ Som ett försök att samordna den enskilda välgöreheten och för att genom bättre kontroll motarbeta tigget tillkom 1891 Allmänna hjälpföreningen.⁴⁹⁾ Framväxten av denna frivilliga välgörehet borde rimligtvis korrespondera med en motsvarande brist eller avsaknad på anpassning till den sociala utvecklingen hos samhällets myndigheter. Är denna tes riktig, skulle man, genom att kvantitativt mäta förekomsten av välgörehet, få ett grovt mått på tillräckligheten eller omfånget av samhällets åtaganden och i vad mån samhällets vårdande organ följt med i den sociala utvecklingen. Ett material, som ger oss möjlighet att försiktigt pröva denna tes, lämnar oss en förteckning över enskild filantropisk verksamhet i Göteborg, gjord 1923.⁵⁰⁾ Den bygger på det aktuella läget, dvs de då befintliga välgörehetsinrättningarna, vilket gör att äldre verksamhet, som upphört, ej finns upptagen. Med reservation för denna felkälla och för brister i fullständigheten skulle man med utgångspunkt i de olika in-

45) Ibm s 510.

46) Ibm s 509 ff. Se även De fattigas vänner Göteborg 1920.

47) Översikt Göteborg 1923 s 511 ff.

48) Lilienberg 1923 s 120, 127 och 337.

49) Ibm s 3 ff. För Allmänna hjälpföreningen se dessutom nedan.

50) Ibm.

rättningarnas stiftelseår kunna få ett mått på välgörenhetens utveckling i Göteborg.⁵¹⁾ Denna undersökning visar en successiv ökning av antalet nystartade välgörenhetsföretag under hela 1800-talet, med undantag för en liten svacka under 1870-talet. Ökningen är som väntat störst under den s k industrialiseringsperioden. Nedgången under 70-talet torde delvis förklaras av högkonjunkturen under 70-talets början.⁵²⁾ Det i detta sammanhang viktiga är dock, att det styrker det resultat, som ovan ur andra synpunkter lämnats, nämligen att den utformning av fattigvårdsförordningen, som kom till uttryck i Göteborgs legala fattigvård under 70-talet, i stort sett täckt det aktuella fattigvårdsbehovet. Ökningen under 80- och 90-talen skulle då innebära, att fattigvårdsläget då i motsvarande grad försämrats och att samhällets åtaganden ej utvecklats i takt med de sociala behoven.⁵³⁾ Även detta stöder den från genomgången av fattigvårdsstyrelsens protokoll gjorda iakttagelsen, att under 80-talet fattigvårdens problem ökat, framför allt på den yttre vårdens område.

Att utvecklingen av en rik och förgrenad filantropisk verksamhet, utom räckhåll för de officiella myndigheternas insyn och kontroll, innebar en svårighet, kom snart att uppmärksammas.⁵⁴⁾ Detta ledde till kravet på en bättre organisation och samordning både inom och mellan den legala och den enskilda fattigvården. Debatten om dessa frågor skulle i slutet av 1880-talet driva fram reformer, avsedda att lösa dessa problem. I detta debattläge skulle en ny faktor föras in, nämligen tanken på en

51) I följande uppställning, byggd på uppgifter i Lilienberg 1923, har medtagits enskilda välgörenhetsinrättningar, fonder till fattiga och föreningar med välgörenhet som syfte. I sex fall har tillkomstår ej kunnat bestämmas.

Period	Antal nystartade företag
1700-1799	3
1800-1829	6
1830-1839	5
1840-1849	11
1850-1859	15
1860-1869	18
1870-1879	14
1880-1889	35
1890-1899	41
1900-1909	86
1910-1923	127

52) Attman 1963 s 8.

53) Bakom det försämrade fattigvårdsläget låg givetvis de dåliga konjunkturen. Se t ex Oredsson 1967 s 98 f.

54) Se t ex GFP A II a:2 21.2.1882 § 22, GLA.

kyrklig fattigvård.

3.5.3 Prästerskapet och fattigvården

Fattigvårdsreglementet för Göteborg 1872 gjorde stadens kyrkoherdar till självskrivna medlemmar i fattigvårdsstyrelsen.⁵⁵⁾ Det är osäkert, i vad mån denna självskrivnenhet utnyttjats under tiden före 1889.⁵⁶⁾ En intressant omständighet är emellertid, att reglementets generella regel kvarstod även sedan stadens kyrkoherdar genom ny församlingsindelning, som trädde i kraft 1883, ökat från 2 till 6.⁵⁷⁾

Vid sidan om denna officiella kontaktyta mot den legala fattigvården skulle även prästmötesförhandlingarnas behandling av fattigvårdsfrågor kunna tas som mått på eller belysa prästerskapets inställning. Av tradition ingick i pastorernas ämbetsberättelser till prästmötena även en redogörelse för församlingarnas fattigvård.⁵⁸⁾ En undersökning av prästmöteshandlingarna för Göteborgs stift 1859-72 visar, att denna tradition levt kvar, och man finner i bilagorna till biskopens ämbetsberättelser relativt fylliga beskrivningar av fattigvårdsläget i de olika socknarna i stiftet. För stadsförsamlingarna saknas i regel redogörelser.⁵⁹⁾ Det bör emellertid påpekas, att biskopens egentliga ämbetsberättelser och det övriga prästmötesmaterialet inte på någon punkt anknyter till de aktuella fattigvårdsproblemen.⁶⁰⁾

55) Reglemente Göteborg 1872 § 9.

56) I 1861 års reglemente var pastors självskrivnenhet i fvst bunden till de tillfällen, då han deltog av "ämbetsplikt". Översikt Göteborg 1923 s 485. Det kan förmodas, att denna inställning övertagits ifråga om tolkningen även av 1872 års reglemente. Det är givet, att deltagandet på detta sätt kom att avgöras av pastor själv, med utgångspunkt från vad han betraktade som hörande till sitt ämbete. Se nedan s 203, där en undersökning gjorts av närvarofrekvensen under åren 1889-1893.

57) Enligt Kungl. brev 2.3.1882. KMBef 1884 Göteborgs och Bohus län s 22 f. Se även Översikt Göteborg 1923 s 794 f.

58) Pastors tidigare skyldighet att lämna fattigvårdsstatistik upphävdes genom Kungl. kungörelse 4.11.1859. SFS 1859 nr 64. Se även KMBef 1873 Sammandrag s 89. Cf Arner 1923 s 195 ff, där detta material flitigt utnyttjats.

59) Prm Göteborg 1859, Senare avd s 64 ff. Prm Göteborg 1865 s 154 ff. Prm Göteborg 1872 s 179 ff. Enligt Arner 1923 förekommer dessa redogörelser endast i Göteborgs stift. Ibm s 195.

60) Genom Kungl. förordning 7.3.1855 genomfördes den ändringen i KL 25 om prästmötesordning, att det var möjligt att i prästmötesavhandlingen behandla även "praktiskt viktiga teologiska ämnen". SFS 1855 nr 32.

Då denna period i stort sammanfaller med den s k schartauanismens höjperiod,⁶¹⁾ ger detta förhållande anledning att närmare komma in på denna riktnings förhållande till de sociala frågorna. Problemet finns berört i A. Hellmans undersökning om Västsverige och diakonin, där en beskrivning ges av kallelsediakonins framväxt i Göteborgs stift.⁶²⁾ Hellman kommer, utifrån en genomgång av diakonianstalternas matriklar, till det överraskande resultatet, att antalet diakonissor och diakoner utgångna från eller arbetande i Göteborgs stift 1851-1923 inte tycks vara avsevärt lägre än i övriga stift.⁶³⁾ Detta förhållande får Hellman att driva den tesen, att schartauanismen trots en känd reserverad inställning till kallelsediakonin dock haft ett utpräglat "diakonisinne".⁶⁴⁾ Den linje, som Hellman tecknar, går ut på att ur detta "diakonisinne" utvecklats ett intresse för diakoni och kyrklig fattigvård under 1890-talet. Han är emellertid medveten om att hans material tämligen illa stöder en sådan utveckling och att den schartauanska majoriteten först långt senare motvilligt accepterat tanken på en speciell kallelsediakoni.⁶⁵⁾ I själva verket torde de belägg Hellman anför för "diakonisinnet" endast kunna tolkas som mycket allmänna textutläggningar om den kristna kärleken. Det torde vara betydligt lättare att finna belägg för ett klart avståndstagande från den för diakonitanken starka betoningen på nästan-kärleken, speciellt då denna tänkts som ett särskilt ämbete.⁶⁶⁾ Att kärleken skulle bevisas i det vanliga arbetet och icke borde sökas i speciella gärningar, kan sägas vara en schartauansk grundregel. Teo-

61) Nelson 1937 s 144 f.

62) Hellman 1948.

63) Ibm s 11 ff.

64) Ibm s 9 ff.

65) Ibm s 46 ff.

66) Ibm s 30 f, 33 f, 37 f och 42. Cf J. Holmqwists prästmötespredikan 1859, där tron så starkt betonas att kärleksgärningar framstår som något misstänkt: Kärleken utan tro är "den falskeliga andelighetens prunkande tilltag" och den, som "genom en sann omvändelse kommit till rätt tro" varnar Holmqvist: "Föreställ dig aldrig att den hos dig varande kristeliga tron skulle förökas genom någon slags kärleksgärning, utan erinra dig jämt att tron måste oavslåtligen hålla sig till frälsaren Kristus samt alltmera fästa sig vid hans rättfärdighet, såsom densammas rätta grund. Vinnlägg dig om att i överensstämmelse med Guds ord älska din Herre Gud över allt och din nästa såsom dig själv, utan att fråga efter, huru kärlekslös man anser dig vara i din kristendom." Prm Göteborg 1859 Förre avd s 53.

logiskt kunde denna motiveras utifrån risken för "gärningsrättfärdighet". Denna äldre kallelse-syn kombinerad med en starkt objektiviserad kyrklig omvändelseförkunnelse gav en speciell profil åt den västsvenska väckelsen. En stark konservatism, både kyrkligt och politiskt, var också ett genomgående drag.⁶⁷⁾ Såväl behandlingen av fattigvården vid prästmötena som ovanstående resonemang ger vissa antydningar om schartauanismens inställning till fattigvården. Denna stod enligt gammal sed under pastors kontroll. Att den ofta bedrevs på gammalt och författningsstridigt sätt är tydligt. Sockengång och bortauktionering tillämpades.⁶⁸⁾ Så sent som 1907 påpekas, att motståndet mot fattiggårdar från det schartauanska prästerskapets sida hade sin orsak i uppfattningen, att fattiga och rika skulle leva tillsammans, varför de fattiga inte skulle avskiljas.⁶⁹⁾ Bakom denna syn torde ha legat föreställningen, att kärlekens gärningar skulle komma till uttryck just i vardagsarbetet, i de givna relationer, som fanns i familj och hem. Denna konservativa-patriarkaliska inställning är tydlig i en del av de av Hellman anförda beläggen för "diakonisinne".⁷⁰⁾

Det, som framför allt var karakteristiskt för schartauanismen vid denna tid var dock den skarpa gräns, som gick mellan det yttre kallelselivet och den inre trons värld. Att förkunna den rätta tron var det centrala och i stort sett enda motivet i schartauansk förkunnelse.⁷¹⁾ Utifrån detta skulle bristen på fattigvårdsmaterial i prästmöteshandlingarna åren 1859-72 kunna förklaras med att fattigvården för den schartauanska väckelsen var en angelägenhet, som enbart hörde till det yttre livet. En rent religiös motivering för den kyrkliga organisationen att syssla med fattigvårdsfrågor skulle alltså saknas utifrån denna syn. Då frågan om den kyrkliga fattigvården aktualiserades under 1880-talet, bör man alltså i första hand söka incitamentet till denna nyorientering bland andra riktningar inom kyrkan.

En parentes i detta sammanhang utgör en liten broschyr av J. H. Lund-

67) Södergren 1945 s 115, 117 och 156 ff.

68) Arner 1923 s 182 f.

69) Svenska fattigvårdsförbundets tidskrift 1907 s 130, där det påpekas, att det argument, som använts mot fattiggårdarna, var bibelcitatet "de fattige haven I alltid ibland eder".

70) Hellman 1948 s 22 och 25.

71) Södergren 1945 s 156 ff.

berg, framlagd för Göteborgs domkapitel som pastoralprov 1881, med titeln "Den kyrkliga fattigvården".⁷²⁾ Idéerna i denna skrift var till stor del hämtade från utländska källor.⁷³⁾ Lundberg utgick från att såväl statlig som enskild och kyrklig fattigvård borde finnas. Det krävdes emellertid samverkan mellan dem. En möjlig väg till detta vore upprättandet av ett diakonat. Lundberg var starkt kritisk mot den gällande fattigvårdsförordningen, som han menade utestängde den frivilliga barmhärtigheten, och ställde till krig mellan kommunerna och förde med sig kärlekslöshet mot de fattiga. I det reformprogram som han framlade, tog han bl a upp tanken på en överstyrelse för varje stift, vilken skulle utjämna och fördela fattigvårdskostnaderna lika på de olika församlingarna. De rika församlingarna skulle således genom frivilliga bidrag hjälpa de fattigare. Bettlare borde överlämnas till fattigvårdsstyrelserna, som skulle sätta dem i arbete. Man borde också göra allt för att förebygga fattigvård. För att motarbeta "bidragsanda" borde understöd helst lämnas i naturaprodukter och framför allt skulle man erbjuda arbetstillfällen.⁷⁴⁾ Som exempel på hur man ifrån kyrkligt håll kunde betrakta den legala fattigvården är Lundbergs lilla skrift intressant. Den visar dessutom, att 1880-talets försämrade konjunkturer och den inomkyrkliga debatten om diakonatet kunde slå igenom på det kyrkliga planet även i Göteborgs stift. Det är svårt att bedöma i vad mån denna skrift fick någon vidare betydelse. Den starka anknytningen till utländska förebilder och de därigenom tämligen orealistiska reformkraven torde emellertid ha begränsat dess betydelse, även om dessa krav delvis skulle återkomma i svensk kyrklig debatt mot slutet av 1880-talet. Det tämligen okritiska övertagandet av utländska modeller syns ha fått Lundberg att förbise den svenska fattigvårdens rättsliga position. Detta framgår fr a i den vaga definitionen av kyrklig fattigvård. Det förefaller som om han med denna menat den fattigvård, som pastor enligt gällande förordningar utövade. Önskemålet om införandet av diakonatet pekar dock på att Lundberg tänkt sig en vidgning av begreppet kyrklig fat-

72) Lundberg 1881. Ang Lundberg se Prm Göteborg 1903 II:7 s 13 f. Lundberg fungerade under en tid som fvst:s ordf i Halmstad. Ibm.

73) Fr a Ratzinger 1868 och dessutom arbeten av Th. Harnack och C. U. Hahn. Betydande överensstämmelser finns dessutom med Wenström 1857, även om denne inte uttryckligen refereras.

74) Lundberg 1881 s 11 ff.

tigvård.

Då tankarna på en kyrkligt organiserad fattigvård med större kraft återkom vid 1880-talets slut, skulle emellertid detta inflytande komma utifrån. Bakom detta stod den nye stiftschefen, E. H. Rodhe.

3.5.4 Biskop Rodhe och den kyrkliga fattigvården

1888 hade biskop Björck avlidit, och till ny biskop utnämndes under sommaren kyrkoherden i Norrköping S:t Olai E. H. Rodhe.⁷⁵⁾ Den man, som framför allt stått bakom propagandan för Rodhe, hade varit fängelsepredikanten Th. Wallerius, en av stiftets ledande schartauaner.⁷⁶⁾ Även om Rodhe alltså på ledande håll accepterats av den västsvenska gammalkyrkligheten, skulle dock hans tillträde innebära viktiga nyansatser i västsvensk tradition. Till dessa hör kanske framför allt tanken på att kyrkan skulle ha en särskild uppgift i lösningen av den sociala frågan.

Rodhes uppfattning i denna fråga, före ankomsten till Göteborg, kommer väl till synes i en skrift 1887 med titeln Den sociala frågan, ursprungligen ett föredrag vid ett stiftskonvent i Linköping.⁷⁷⁾ Denna torde vara en av de första uppgörelserna med socialdemokratin från kyrkligt håll i Sverige.⁷⁸⁾ Den direkt utlösande orsaken till Rodhes intresse för frågan kan ha varit, att Norrköping, där Rodhe var kyrkoherde, tidigt utgjorde ett starkt fäste för den socialdemokratiska rörelsen.⁷⁹⁾ Att lösningen av det sociala problemet för Rodhe var av största vikt, visar de inledande orden: "Den sociala frågan, det är tidens stora, mest brännande fråga, på vars lösning andarna i olika riktningar, olika syften ivrigt arbeta."⁸⁰⁾ Rodhes inställning till socialdemokratin var emellertid inte entydig. Samtidigt som han fördömde rörelsens materialistiska och kristendomsfientliga program, tog han emellertid fasta på det berättigade i dess kritik. Socialismen ingick liksom en betydelsefull länk i Guds "providentiella rådslut"; den var dels ett "tuktans gissel"

75) Hellman 1948 s 68 f. Om E. H. Rodhe se även Rhedin 1932 s 62 ff och Prm Göteborg 1933 II:7.

76) N. E. G. Hellstenius till E. H. Rodhe 11.4.1888, ERS, LUB. Se även Nelson 1937 s 219 not 20. Om Th. Wallerius se Hägglund 1941 s 80 ff.

77) Rodhe E. H. 1887.

78) Cf Rodhe E. M. 1930 s 37 ff.

79) Gustafsson 1953 s 116 ff och 272.

80) Rodhe E. H. 1887 s 3.

över församlingen, men å andra sidan "med all sin förvändhet ingalunda blottad på sanningsmomenter. Kanske får vi säga att den träffat sanningen mindre i vad den positivt yrkar, än i vad den negerar". Gud vil- le använda den "som medel att tillföra sin kyrka någon ny nådegåva, meddela henne någon ny insikt eller påminna henne om sådant, som hon under sin utveckling höll på att glömma eller att förbise".⁸¹⁾ Rodhes konservativa inställning kommer till synes i de frågor, där han vill ge socialdemokratin rätt. Det gällde fr a dess samhällskritik. Det var "den järnhårda egoismen" och "den utsvältande individualismen" i den liberala samhällssynen, som gjort att utvecklingen kommit på sned och att ett faktiskt förtryck ägde rum "från kapitalets sida gentemot de lägre, arbetande klasserna".⁸²⁾ Även om olikheterna måste finnas, så hade nu situationen blivit onaturlig, menade Rodhe. Problemet kunde dock inte lösas genom socialismens våldsprinciper. "Männe det icke är mera kärlek, mera kristlig kärlek, som vår tid framför allt behöver? Är det icke kärleken, som skall vara botemedlet mot de lyten varav samhällskroppen i våra dagar särskilt lider. Är det icke kärleken, som skall, om icke utplåna, ty det är icke Guds vilja och därför omöjligt, men så mycket som möjligt utjämna klyftan mellan de rika och de fattiga, mellan arbetsgivare och arbetstagare?". Detta gällde inte bara den enskilde, utan kärleken borde sätta sin prägel på "det kristna samhälls- livet, på samhällsinrättningar, på lagstiftningen, så att samhället som sådant mera än som sker toge sig an de svaga, de vanlottade, de förkom- na, de sjuka, de arbetslösa".⁸³⁾ Frågan var dock hur detta skulle åstad- kommas. Rodhes principiella syn framstår här klart: "Endast den erinran må givas, att det åligger staten och dess organer att vidtaga de enskil- da anordningarna, att reglera dessa världsliga förhållanden; kyrkan och dess organer vakte sig att såsom sådana driva politik, social el. eko- nomisk; de inskränke sig till den av Herren lämnade uppgiften att i allt ymnigare mått dela ut nådens medel och därigenom skaffa de sedliga krafter, den kärlekens ande, som rätt möjliggör det förra."⁸⁴⁾

Vi finner här hos Rodhe en relativt skarp gräns mellan statens och kyr-

81) Ibm s 12 f.

82) Ibm s 15. Se även s 19 f, där Rodhe framhåller, att socialismen drivit fram ett nytt samfundstänkande, kritiskt mot individualis- men.

83) Ibm s 17 ff.

84) Ibm s 19.

kans uppgifter.⁸⁵⁾ Det är tydligt, att han vid denna tidpunkt ännu tänkte sig kyrkan endast som indirekt ingripande i den sociala frågan. Det framgår dock, att hans starka sociala engagemang skapat en spänning i detta förhållande. Det gällde att finna en uttrycksform för ett kyrkans direkta ingripande, utan att därigenom träda in i någon annans ämbete.

Ett steg i denna riktning kan avläsas i herdabrevet 1888.⁸⁶⁾ Rodhe har här kopplat ihop problemet med frågan om lekmännens engagemang i kyrkan. I fattig- och sjukvården fanns en uppgift, där lekmannen, utan att träda in i prästens ämbete, kunde utföra en viktig gärning. Pastors krafter räckte inte till för att han ensam skulle sköta den enskilda kärleksverksamheten, utan han behövde lekmännens hjälp. Verksamheten borde dock stå under pastors kontroll för att undvika splittring av krafterna och för att de rätta metoderna skulle användas. Den moderna filantropin hade det felet, att den såg "bort från hemmet såsom den rätta grundvalen" att bygga verksamheten på. Det var där, som man skulle göra insatsen - inte genom att "hålla föreläsningar om sedlighet, att anordna fattigbjudningar, syföreningar, modernmöten och vad allt den moderna filantropin uppfunnit."⁸⁷⁾ Rodhe varnade också för den inom filantropin uppträdande "sammanblandningen av andligt och världsligt", som tog sig uttryck i att man ville "ha Guds ords förkunnelse med överallt".⁸⁸⁾

Även om alltså Rodhe fortfarande var mån om gränserna mellan andligt och världsligt, så innebar dock Herdabrevet en utveckling av problemet om kyrkans kärleksverksamhet. Pastor skulle vara medelpunkt, med lekmän som medhjälpare i församlingens välgörenhetsverksamhet. Att det här inte är fråga om anknytning till legal fattigvård är tydligt, samtidigt som även distansen till den s k filantropin starkt betonas.

85) Cf ibm s 21: "Liksom vi bör sluta oss samman under statens skyddande värn och låta dess starka arm röja undan hindren för vår jordiska verkning, så må vi också som kristna ... låta oss vägledas, styrkas, stödjas genom kyrkans auktoritet, kyrkans makt, kyrkans erfarenhet." Det bör emellertid påpekas, att Rodhe med sin bakgrund i den lundensiska teologien inte hävdar en sekulariserad syn på staten eller samhället. Religionen var en förutsättning för den rättfärdiga staten. Se ovan not 84. Cf Wallgren 1959 194 ff, speciellt s 240 ff och 310 ff, Cf även Flensburgs yttrande: "En stark familjeordning, en stark stat och en stark kyrka: sådana äro våra samhällsidealer". Cit e ibm s 409.

86) Rodhe E. H. 1888.

87) Ibem 22 f.

88) Ibem s 24.

Att denna konstruktion hade en bakgrund i Rodhes eget arbete i Norrköping har tidigare mera allmänt påpekats.⁸⁹⁾ Den organisering av välgörenheten där, som Rodhe i herdabrevet antydde existerade, torde peka i en bestämd riktning.⁹⁰⁾ I Norrköpings frivilliga fattighjälpsförening fungerade stadens präster som ledare, och inom föreningen var flera diakonissor verksamma.⁹¹⁾ Mot denna bakgrund förstår man, att Herdabrevets ord var skrivna med stor försiktighet. Varken diakonissor eller "föreningsväsende" var accepterade företeelser bland de schartauanska prästerna. Speciellt diakonissfrågan var vid denna tid ett känsligt kapitel.⁹²⁾ Att Rodhe själv inte hade några principiella invändningar mot kallelse-diakonin är helt klart.⁹³⁾ Det kan alltså konstateras, att Rodhe vid sin ankomst till Göteborg på våren 1889 förde med sig vissa idéer om ett kyrkans eget sociala arbete, även om dessa ännu ej var klart utformade. Dessa idéer skulle så gott som omedelbart komma till användning.

3.5.5 Fattigvårdsdebatten

1880-talets försämrade konjunkturer och kraftiga inflyttning hade medfört ökade svårigheter för fattigvården i Göteborg. Detta gällde inte endast kostnadsutvecklingen utan även problemen med det ökade tiggeriet och kontrollen över den yttre vården.⁹⁴⁾

Genom tillkomsten av den nya fattigvårdsanstalten Gibraltar vid 1880-talets slut hade den inre vårdens behov tillgodosetts för en längre tid framåt.⁹⁵⁾ Uppmärksamheten kunde nu riktas på fattigvårdens övriga problem. I den debatt, som under perioden omkring 1890 fr a skulle gälla

89) Hellman 1948 s 69 och där anförd litteratur.

90) Cf Rodhe E. H. 1888 s 22.

91) Se t ex Norrköpings tidningar 16.11.1888 och 17.11.1888.

92) Se nedan 3.5.6.

93) Se t ex J. C. Bring till E. H. Rodhe 29.6.1888, ERS, LUB. Norrköping hade sedan länge ett stort antal diakonissor från Ersta. Ekman E. 1960 s 111 f och 161 ff.

94) För fattigvårdens kostnadsutveckling se Attman 1963 s 329 tabell 38 och s 338 tabell 39. Härav framgår, att de totala årliga fattigvårdsutgifterna för staden nästan tredubblats mellan 1874 och 1900:

1874	296.000	därav yttre fv 158.000
1880	405.000	222.000
1890	634.000	314.000
1900	851.000	411.000

95) Se ovan s 189.

den öppna vårdens organisation, återfinner vi de i de tidigare lokalundersökningarna påvisade spänningarna mellan legal, kyrklig och enskild fattigvård. I denna debatt skulle idéerna om en kyrklig fattigvård få ett stort utrymme.

I mars 1889 hade stadskommministern i Malmö, L. Meijer, besökt Göteborg och hållit ett föredrag om det Elberfeldska fattigvårdssystemet.⁹⁶⁾ I GHT:s referat lades speciell vikt vid Meijers utgångspunkt. Den sociala frågan var en sak, som angick alla, och det gällde nu att mot socialismens hat ställa kristendomens kärlek - den frivilliga kärleken. GHT noterade, icke utan tillfredsställelse, Meijers ord om att kyrkan varit allt för upptagen av lärostrider och därför försummat sitt sociala ansvar.⁹⁷⁾ Att tidningens huvudredaktör S. A. Hedlund intog en positiv inställning till en fattigvårdsreform i den av Meijer antydda riktningen, är ej ägnat att förvåna. Som ovan påvisats hade redan 1872 Hedlund talat för Elberfeldsystemets införande på prov i vissa distrikt. Sett ur den sociala frågans och det aktuella fattigvårdsproblemets synpunkt måste nu Hedlunds äldre krav fått förnyad aktualitet. I sept 1889 återkom GHT med en artikel om fattigvården i Kristiania, där Elberfeldsystemet hade införts på prov i delar av staden, och man påpekade, att genom L. Meijers försorg hade saken förts på tal även i Sverige.⁹⁸⁾

Meijers besök och artiklarna i GHT fick avsedd effekt. Vid fattigvårdsstyrelsens ordinarie månadssammanträde i okt 1889 inlämnade kåmrern vid Göteborgs fattigvård, V. Reuter, en skrivelse om tillsättande av en kommitté för utredning om ett bättre fattigvårdssystem.⁹⁹⁾ I motiveringen till sin motion framhöll Reuter, att även om reglementets förordningar upprätthållits, och ingen kritik kunde riktas mot vare sig fattigvårdsstyrelsens samvetsgrannhet och nit eller stadens frikostighet, så "måste man likväl å andra sidan medgiva, att själva systemet lägger hinder i vägen för att rätt kunna utföra fattigvård". För Reuter måste fattigvården vara "en på säker kännedom grundad vård och icke så att säga legaliserat allmoseutdelande". "Allmänna opinionen" önskade nu en förändring och det vore då bäst att fattigvårdsstyrelsen själv, med

96) GHT 19.3.1889. Ang Meijer se ovan 3.4.4.1.

97) GHT 19.3.1889.

98) GHT 26.9.1889.

99) GFP A I a:58 15.10.1889, GLA. Om V. Reuter se Fredberg 1922 s 283 f.

sin stora erfarenhet, tog hand om saken. Detta borde ske genom att en kommitté tillsattes av styrelsen. Genom studier av andra städers fattigvård skulle de nödvändiga erfarenheterna vinnas.¹⁾ Reuter angav ej uttryckligen i vilken riktning reformen skulle gå, men det torde vara helt klart vilka idéer, som avsågs. GHT, som dagen efter kommenterade motionen, påpekade endast, att det system, som man borde ta kännedom om, var Elberfeld-systemet.²⁾

Reuters skrivelse bordlades, och fattigvårdsstyrelsen kom ej att ta ställning till förslaget förrän den 19 nov.³⁾ Under tiden utvecklades emellertid en stark aktivitet i frågan från skilda håll.

Göteborgs Weckoblad, den nyevangeliskt-lågkyrkliga väckelsens tidning i Göteborg, leddes vid denna tid framför allt av kyrkoherdarna Nils Sandblad och Peter Lundén.⁴⁾ Bägge dessa, jämte kyrkoherden Osterman, hörde till vad Freeman kallar den "andra riktningen", dvs den från den schartauanska traditionen avvikande religiösa riktningen i Göteborg. Bland prästerskapet i Göteborg hade domprosten Peter Wieselgren tidigare varit representant för denna väckelseinspirerade kyrkliga fromhetstyp. Det, som i det praktiska arbetet mest skilde dessa riktningar åt, var synen på lekmännens engagemang i den religiösa förkunnelsen. Medan man från schartauanskt håll bestämt avvisade denna typ av lekman- naverksamhet och all "föreningskristendom", organiserades den nyevangeliska verksamheten utifrån missionsföreningar med lekmannapredikanter, ofta starkt kritiska mot Svenska kyrkans ordningar. I detta sammanhang utgjorde de präster, som vid 1890-talets början stod i ledningen för Göteborgs Weckoblad, ett modererande inslag, vilket dock inte hindrade, att man från schartauanskt håll bestämt tog avstånd från dem.⁵⁾

De medarbetande prästerna i Göteborgs Weckoblad förenade med sin låg-

1) GFP A I a:58 15.10.1889, GLA.

2) GHT 16.10.1889.

3) GFP A I a:58 19.11.1889, GLA. Se även GHT 20.11.1889.

4) Ang GW se Gustafsson 1962 s 197 f och Walan 1964 s 247 ff och där anförd litteratur. Walan understryker GW:s karaktär av rikstidning för den nyevangeliska vänstern. Se även Freeman 1967 s 39 ff, där även Sandblad och Lundén presenteras. Cf Gustafsson 1962 s 252 f.

5) Ibm s 16 f. Se även Freeman 1950 s 263 ff och 323 ff. Cf Attman 1963 s 311 f. För nyevangelismen på riksplanet se Gustafsson 1962, där även GW:s kritik mot väckelsens politisering och radikaliseringsnoteras för tiden efter 1880. Ibm s 250 ff.

kyrklighet ett starkt intresse för sociala frågor, vilket inte endast deras tidningsorgan visar, utan de synes även praktiskt i sina församlingar ha gått i spetsen för olika sociala företag.⁶⁾ Av särskilt intresse är dessutom att notera, att det var denna grupp av kyrkoherdar, som utnyttjade sin rätt att delta i fattigvårdsstyrelsens sammanträden. En undersökning av kyrkoherdarnas närvarofrekvens i fattigvårdsstyrelsen under åren 1889-1893 visar en klar överrepresentation för gruppen Sandblad, Lundén och Osterman. Kyrkoherdarna av den andra riktningen tycks ha deltagit i stort sett endast när frågor med direkt kyrklig anknytning varit på dagordningen.⁷⁾

En kort tid efter Reuters motion i fattigvårdsstyrelsen om omorganisation av fattigvården behandlades denna i Göteborgs Weckoblad av Nils Sandblad i en ledare om tiggeriet. Detta synes för Sandblad ha varit det stora problemet. Trots förbud florerade det, och Sandblad menade, att det gått så långt, att det bedrevs som en näring med goda förtjänster. Tiggeriet hade blivit en "samhällskräfta". Förutsättningen för detta var det skadliga allmoseutdelandet utan undersökning. Samhället längtade efter "ett bättre ordnande av den enskilda välgörenheten, och att den ene spörjer den andre, vad som skulle kunna göras för åstadkommandet av en gemensam välgörenhetsbyrå eller uppkallandet av en allmän värnplikt efter Elberfeld-systemets mönster, till att omhändertaga de vanlottade och framför allt skaffa de arbetsföra förtjänst samt vaka över understödstagarnas sedliga förhållanden". Elberfeld-systemet skulle senare presenteras i tidningen.⁸⁾

Det är tydligt att Sandblad betraktade tiggeriet mest som den enskilda välgörenhetens problem. Samtidigt menade han dock, att frågan måste lösas av alla parter genom samhällets gemensamma ansträngningar. Sandblad

6) GW 23.11.1888, 28.3.1889. 13.6.1889, 31.10.1889. Se även Freeman 1967 s 39 ff. För Sandblad se t ex GW 25.4.1888, för Lundén t ex AHFP 5.6.1892, AHFA för Osterman Prm Göteborg 1915 II:6 s 3 f.

7) Kyrkoherdarnas närvarofrekvens framgår av följande uppställning. Det totala antalet sammanträden under denna tid (1889-1893) bör ha varit minst 60 (12 ordinarie sammanträden/år).

Lundén	25 ggr
Osterman	11 "
Sandblad	9 "

Denna grupp visar en jämn fördelning över hela den undersökta perioden.
GFP A I a:58 och 59, GLA.

Davidsson	12 ggr
Rosell	6 "
Åkermarck	2 "
Carlsson	1 gg

Före den 20.1.1891 förekommer ingen ur denna grupp. Ang. Davidsson se nedan.

8) GW 31.10.1889.

fann det därför glädjande, att V. Reuter i fattigvårdsstyrelsen lagt fram krav på reformer av fattigvården. En ljuspunkt ansågs dessutom diakonissverksamheten vara. Han kunde också berätta, att krafter var verksamma på annat håll. Biskop Rodhe skulle ta upp fattigvårdsfrågan till diskussion vid Göteborgs prästkonferens i nov.⁹⁾ Reuters ord om den "allmänna opinionen" började nu få ett allt mer konkret innehåll.¹⁰⁾

Det är onekligen förvånande, att Rodhe vid sitt första större sammanträffande med Göteborgs prästerskap valde att ta upp fattigvårdsfrågan. Han kan inte ha varit omedveten om att han därvid tog ett steg, som skulle sätta de schartauanska prästernas lojalitet på prov. Detta skulle gälla både ämnet för förhandlingarna och det forum han valde. Rodhes herdabrev och de försiktiga formuleringarna i hans kyrkligt sociala program har ovan berörts. Att detta skulle kunna väcka ett visst motstånd bland dem, som stått bakom hans val, torde stått klart för honom. Det förhållandet att han här delvis skulle få stöd från den nyevangeliska gruppen och indirekt även från den radikalt-liberala GHT, gjorde inte hans situation bättre.¹¹⁾ En särskild historia var också förknippad med Göteborgs prästkonferens. Genom rapporter från domkyrkokommisistern E. D. Heüman kände Rodhe väl till denna. Konferensen hade till året innan fört en tynande tillvaro, genom att de schartauanska prästerna bojkottat den. De hade "dragit sig undan all t o m personlig beröring med vänsterprästerna". Denna isolering av, vad Heüman menade, de bästa kyrkliga krafterna hade splittrat de kyrkliga resurserna och lämnat "hela den stora församlingen" åt sekterna och den "våldsamt inträngande hedendomen". Det behövdes, menade Heüman, en samling av alla krafter "till ett gemensamt, enigt samarbete för vår kyrka, som i denna stad är i verklig nöd". Tillsammans med lektorn U. L. Ullman hade Heüman tagit kontakt med "vänsterprästerna" vid en konferens, och man hade där lyckats ena sig om att samarbeta. "Vi beslöto att samlas omkring

9) Ibm. Ang diakonissverksamheten kunde Sandblad meddela, att Göteborgs första församlingsdiakonissa följande dag skulle börja sitt arbete i Sandblads egen församling, Gamlestaden. Om detta se nedan 3.5.6.

10) Se även GHT 23.10.1889, där en insändare propagerar för Elberfeld-systemets införande.

11) Rodhes herdabrev hade dock fått en mycket negativ kritik i GHT, som speciellt reagerade mot talet om kyrkans auktoritet och menade, att valet av Rodhe innebar en förstärkning av den reaktionära kyrkligheten i Göteborgs stift.

vår kyrkas bekännelse och därifrån bjuda till att bliva ett salt för hela staden". Frågan var emellertid, hur man även skulle få med den "återstående högern". Heüman ville därför, att Rodhe skulle vara med vid nästa sammanträde, dit dessa hade inbjudits.¹²⁾ Om Rodhe verkligen infunnit sig är osäkert, men klart är att Heüman inte lyckats i sitt försök att ena de olika kyrkliga riktningarna till något samarbete.¹³⁾

I vad mån kritiken var riktad direkt mot Heüman personligen är svårt att avgöra. Det torde emellertid stått klart även för Rodhe, att det mot prästkonferensen fanns ett starkt motstånd bland de ortodoxa schar-tuanerna.¹⁴⁾ Att Rodhe trots detta valde detta forum för en överläggning om kyrkans sociala ansvar, tyder på att frågan för honom personligen måste ha varit av allra största vikt.

Vid konferensen i nov 1889 höll Rodhe ett längre föredrag, som sedan kom att tryckas med titeln "Några ord om de fattigas vård". I denna lilla skrift finns Rodhes principiella inställning till kyrkans diakonala uppgift klart redovisad. Syftet var att ge ett bidrag "för fattigvårdsfrågans lösning i kyrklig och luthersk riktning".¹⁵⁾ Då detta föredrag dels har en viktig plats i fattigvårdsdebatten, dels kom att bli inledningen till en fråga, som Rodhe under hela sin biskopstid ständigt skulle återkomma till,¹⁶⁾ är en relativt fyllig redogörelse nödvändig.

Föredraget var upplagt på det sättet, att Rodhe utgick från den aktuella sociala problematiken. Han övergick sedan till att ge en historik framför allt av diakonatets historia och skisserade avslutningsvis kyrkans aktuella möjlighet att organisera en kyrklig fattigvård.

De sociala motsättningarna och orättvisorna i samhället betraktade Rodhe som en synd. Kärlekens arbete skulle hela det, som synden söndrat. Här

12) Framställningen bygger här endast på brev från E. D. Heüman till E. H. Rodhe odat (förmodligen oktober 1888), ERS, LUB.

13) E. D. Heüman till E. H. Rodhe 1.5.1889, ERS, LUB. Heüman klagar över att han fått lida för konferensens skull och att de ortodoxa nu inte accepterade honom. Han hade anklagats för "världsandlighet (Norborg)", "andeligt högmod" (Åkermarck) och för "frisinthet, nylutheranism" (Rexius).

14) Jfr Hellman 1948 s 66, som förlägger "splittringen i två motsatta läger" ett stycke in på 1900-talet i samband med unglyrklyghetens genombrott, vilket delvis förklarar hans svårighet att komma till rätta med materialet.

15) Rodhe E. H. 1889 s 23.

16) Hellman 1948 s 68 ff.

hade kyrkan en bestämd uppgift.¹⁷⁾ För att ge tyngd åt denna tes använde sig Rodhe av historiska argument. I urkyrkan var diakonatet ett eget ämbete och "en nödvändig yttring av den kärlek till Gud, som är oskiljaktig från den levande tron". "Fattigvården är församlingens gemensamma stora offerakt". Reformationen hade haft en klar blick för denna kyrkans uppgift och reagerat mot den förvanskning, som skett genom att nådemedels- och diakonämbetet förblandats. Mot detta hade man satt lekmännen i arbete - i ett diakonat. Men varken för urkyrkan eller reformationen hade det lyckats att hålla "nomismen" tillbaka. Nöden hade tvingat fram ett statens engagemang. Fattigvården hade blivit lagbestämd, en plikt, ett tvång. Den nödsituation, som drivit fram den legala fattigvården, gjorde dock, att denna måste bedömas milt.¹⁸⁾ Den kritik, som Rodhe riktar mot den, är emellertid skarp och principiellt intressant. Det låg en motsägelse i "obligatorisk välgörenhet". Kärleken hörde varken till de borgerliga rättigheterna eller plikterna. Det praktiska utförandet fick därför svåra följder. Den legala fattigvården såg inte till personligheten utan till lagparagraferna. Den behandlade den oförvållat nödställde och den lättjefulle likadant. Detta var djupt omoraliskt - man pockade på sin rätt - konsekvenserna blev att fattigskatterna höjdes. Följden blev att alla förlorade både intresse och ansvar för fattigvården. Genom den kärlekslösa fattigvården uppstod klyftor mellan fattiga och rika, främlingskap och hat underblåstes och klasskampen fick näring för sina teser. Processandet mellan kommunerna var en karikatyr av kristlig kärlek. De fattiga skulle i stället vara "kyrkans skatter". Det ödesdigra med den legala fattigvården var, att den fick kyrkan att glömma sin höga kallelse. Genom detta hindrades kyrkan i sitt "frälsande" arbete.¹⁹⁾

Urkyrklig och luthersk tradition och påvisandet av den legala fattigvårdens misslyckande var alltså för Rodhe huvudargumenten för ett kyrkans eget ingripande i det aktuella läget. Något avskaffande av legal fattigvård menade han dock icke var realistiskt. Att staten tog vara på dem, som behövde omvårdnad, och utövade tvång mot de likgiltiga hörde till en kristen stats uppgift. Detta räckte emellertid inte. Framför allt behövdes en kristlig frivillig fattigvård, som förtog den legalas

17) Rodhe E. H. 1889 s 3.

18) Ibm s 4 ff.

19) Ibm s 11 ff.

skadliga verkningar.²⁰⁾

Även mot den enskilda filantropin riktade Rodhe kritik. Varken den rent privata eller den från reformert håll inspirerade föreningsvälgörenheten hade kunnat sätta spärr för den växande nöden. Felet var att denna välgörenhet vilat på en lös grund - enskilda individer och föreningar. Det som nu behövdes var en organisering, en samling av krafterna. Detta skulle åstadkommas genom att välgörenheten blev en kyrkans, en församlingens fattigvård.²¹⁾

Den organisation Rodhe tänkte sig var den Elberfeldska, församlingsmässigt ordnad, men i nära samarbete med den legala. Målet för denna kyrkliga fattigvård skulle inte vara att ge tillfällig hjälp eller tillfällig vederkvickelse eller som den frikyrkliga välgörenheten religiös stämning. Detta, menade Rodhe, hade i stort sett varit den enskilda välgörenhetens syfte, och den hade också fått som frukt "ett tiggeri, som i detta samhälle nått en rent av häpnadsväckande utveckling". Denna typ av välgörenhet var skadlig och hade bidragit till att driva över de fattiga i socialismens armar. Den kyrkliga fattigvården skulle i stället arbeta i hemmen och genom personlig påverkan och vård förändra attityder och sociala missförhållanden. Det var abnorma och olyckliga förhållanden i hem och familj, som var den egentliga källan till fattigdomen. En kyrklig fattigvård skulle skapa goda hem, staten skulle få "lydiga och trogna medborgare", och kyrkan skulle "vinna i dem mera hängivna söner och döttrar".²²⁾ Som en särskild punkt tog Rodhe upp frågan om vem, som skulle hjälpa pastor i den kyrkliga fattigvården. I mindre församlingar kunde pastor ensam leda verksamheten. Det gällde emellertid att inte låta detta gå ut över pastors egentliga uppgifter. Därför borde han, framför allt i städerna, endast ha en kontrollerande funktion, och den praktiska ledningen av arbetet, där både män och kvinnor borde engageras, kunde lämnas åt det utbildade diakonatet.²³⁾

Då Rodhe säkerligen var medveten om att detta var en känslig punkt i framställningen, gjorde han flera viktiga påpekanden i detta sammanhang. Han var mån om att anknyta till urkyrkans Febe, till att diakonissorna måste ha ett "verkligt kyrkligt sinne" och framför allt till att de måste hålla sig till sitt ämbete och avhålla sig från "all i egentlig

20) Ibm s 13 f.

21) Ibm s 14 f.

22) Ibm s 16 ff.

23) Ibm s 22 ff.

mening själavårdande verksamhet".²⁴⁾

Genom Rodhes inlägg i fattigvårdsdebatten tillfördes den västsvenska ortodoxa kyrkligheten ett nytt moment, även om detta endast successivt skulle vinna terräng. Inför den sociala frågans tryck fanns möjligheten att de olika kyrkliga riktningarna, genom Rodhes förmedlande position, åtminstone på en punkt skulle kunna komma till ett visst samarbete. Det är möjligt, att detta är en av anledningarna till att Rodhe, bortsett från det personliga engagemanget, i den frågan satte hela sin auktoritet och prästernas lojalitet på prov. Helt ensam torde han dock inte ha stått. För den grupp av yngre präster av moderat schartauanskt snitt, för vilken Heüman kan sägas vara representant, torde Rodhes idéer inte varit helt främmande.²⁵⁾

I den aktuella fattigvårdsdebatten måste Rodhes föredrag betraktas som ett viktigt inlägg. Göteborgs Weckoblad, som synes ha varit den enda tidning, som kommenterat prästkonferensen, kunde meddela, att "det närmaste resultatet av den långvariga diskussionen blev, att biskopen lovade att sätta sig i förbindelse med representanter för stadens myndigheter och inbjuda allmänheten till ett allmänt diskussionsmöte, då han ville upprepa det väsentliga av vad han nu sade för att om möjligt få till stånd ett praktiskt ordnande av den frivilliga fattigvården inom vår stad".²⁶⁾ Att ett sådant allmänt möte kommit till stånd har ej kunnat beläggas. Troligen hade Rodhe i stället bestämt sig för att låta trycka föredraget, vilket kom ut i broschyrform i december 1889.²⁷⁾

Prästkonferensen hade ägt rum den 18 november.²⁸⁾ Dagen efter sammanträdde fattigvårdsstyrelsen och beslöt i enlighet med Reuters skrivelse att tillsätta en kommitté bestående av 5 personer för utredning om möjliga reformer inom fattigvården. Förslaget kom från vice ordf B. Hedgren, som blev kommitténs ordf. Som ledamot ingick även V. Reuter.²⁹⁾

24) Ibm.

25) Cf ovan om bakgrunden till prästkonferensen och Nelson 1937 s 215. Se även brev i fattigvårdsfrågan från E. D. Heüman till E. H. Rodhe 18.12.1891 och odat. december 1891. ERS, LUB. Ang Heüman se Berg 1929 s 93 ff.

26) GW 21.11.1889.

27) C. G. Armfelt till E. H. Rodhe 18.1.1890, ERS, LUB.

28) GW 21.11.1889.

28) GFP A I a:58 19.11.1889 § 123, GLA. GHT 20.11.1889.

Den närmaste tiden skulle frågan ofta tas upp i pressen. För GHT gällde frågan först och främst den legala fattigvårdens utformning, och tidningen menade, att alla skäl talade för en försöksverksamhet med Elberfeld-systemet.³⁰⁾ I Göteborgs Weckoblad märker man en ny intensitet i behandlingen av sociala frågor. Nils Sandblad hade tagit tydliga intryck av Rodhes kritik mot välgörenheten, och det var på detta område som han nu menade reformer vara nödvändiga. Varken allmosor eller fattigbjudningar kunde hjälpa - kärlek och hjälp till självhjälp var den rätta vägen.³¹⁾ Tidningens intresse för den fria välgörenheten kommer också till synes i en artikel, som presenterade det arbete, som utfördes av Föreningen för välgörenhetens ordnande (FVÖ) i Stockholm.³²⁾ Över huvud skulle de sociala frågorna beredas ett stort utrymme i tidningen. Det är dock tydligt att det inte främst var de legala åtgärderna Göteborgs Weckoblad intresserade sig för. I intressets centrum stod i stället frågan om kyrkans sociala engagemang och välgörenhetens problem.³³⁾ Detta ger oss anledning till att i korthet försöka ge en bild av vad som skilde denna grupp från både Rodhe och schartauanismen. I en ledare om förhållandet stat-kyrka i februari 1890 avspeglas tidningens aktuella kyrkopolitiska profil. På ett markant sätt framgår, hur den pågående sociala debatten bidragit till en förskjutning i Weckobladets position. Den under 1880-talet starkt framträdande kritiken av svenska kyrkan har här tonats ned och ersatts med ett relativt moderat reformprogram, tänkt att utvecklas inom kyrkans ram. Det gällde att i en tid, som präglades av religiösa och sociala brytningar, inte avskärma stora grupper från statskyrkan. För att genomföra detta ställdes följande krav på reformer inom kyrkan: 1. större lärofrihet; 2. andligare präster; 3. den kristliga kärleken måste få "verka inom kyrkans ramar"; 4. den kyrkliga hierarkien måste bort; 5. ett kristligt-kyrkligt diakonat borde upprättas för att förändra kyrkan inifrån.³⁴⁾

Det är tydligt, att de grupper, som tidningen med detta program avsåg att nå, dels var den nyevangeliska väckelse, som var på väg ut ur svenska kyrkan, dels de grupper, som av sociala och politiska skäl stod främ-

30) GHT 23.11.1889.

31) GW 21.11.1889. Sandblad hade tidigare praktiserat fattigbjudningar. GW 25.4.1889.

32) GW 5.12.1889. Se även 12.12.1889, 19.12.1889 och 24.12.1889.

33) För större artiklar om välgörenhetens problem se GW 1890: 9.1., 16.1., 13.2., 27.3., 12.6., 9.10., 30.10., 13.11., 27.11., 24.12.

34) GW 6.2.1890.

mande för traditionell religiös påverkan. Det i detta sammanhang intressanta är emellertid, att man så starkt markerar kyrkans sociala ansvar och vikten av en kyrkans egen diakoni. Att detta samtidigt var ett inlägg i och en spegling av den lokala fattigvårdsdebatten, är otvetydigt. För denna grupp av moderat nyevangeliska prästmän, som vid denna tid gav Göteborgs Weckoblad dess profil och som hade frågan om lekmännens aktivering inom kyrkan som ett av sina huvudproblem, måste möjligheten av en kyrkans egen diakoni, där lekmännen kunde få en naturlig funktion, sett sig som en önskvärd lösning av den kyrkliga och sociala krisen. Det kan dessutom konstateras, att man i fråga om kravet på ett kyrkans eget praktiska sociala arbete kom att ligga nära Rodhes ståndpunkt, även om det fanns differenser i de bakomliggande motiven.³⁵⁾

Det kan vid denna punkt i framställningen fastslås, att fattigvårdsdebatten i Göteborg utlöste en stark aktivitet på det kyrkliga planet och i viss mån fått till stånd ett närmande mellan de olika kyrkliga gruppernas tidigare helt fastlåsta positioner. Rodhes insats måste här tillmätas stor betydelse. Det som fr a skapade de lämpliga förutsättningarna torde dock ha varit, att en konkret reformmodell för fattigvårdens problem förts in i debatten, nämligen Elberfeld-systemet. Detta system hade den fördelen, att det kunde bli ett relevant uttryck för önskemål och reformtankar från flera skilda håll. Att detta kunde gälla den kyrkliga fattigvården har påvisats. Även legal och enskild fattigvård skulle dras in i detta mönster.

I Reuters motion till fattigvårdsstyrelsen om omorganisation av fattigvården hade reformkraven inte närmare preciserats. Inte heller vid tillsättningen av den kommitté, som skulle utreda frågan, hade någon speciell modell framförts. Vid kommitténs första sammanträde kom emellertid Reuter in på olika organisationsfrågor och utvecklade, vad han menat med "allmänna opinionens" reformkrav. Att han använde detta tillfälle att även framföra en del reformkrav rörande den inre vården och fattigvårdsförvaltningen, undanskymmer inte, att de viktigaste kraven gällde den yttre fattigvården. Den borde individualiseras, och distrikten borde sammanfalla med de territoriella församlingarnas områden. Dessutom önskade han "i viss mån samarbete med den enskilda välgörenheten". Kommittén tycks ha antagit detta arbetsprogram, och Reuter fick i uppdrag att närmare studera och rapportera om fattigvårdsorganisationen i Stock-

35) För skillnaderna i diakoniens utformning se nedan 3.5.6.

holm, Kristiania och Malmö.³⁶⁾ Elberfeld-systemet närmades inte vid namn, men för dem, som följt pressens diskussion om fattigvårdsfrågan, torde det inte varit obekant att Elberfeld-systemet diskuterades i Stockholm och Malmö och var infört på prov i Kristianstad.³⁷⁾

Reuters studier kom att dra ut på tiden och skulle omfatta lokalstudier inte bara i Sverige utan även i Tyskland.³⁸⁾ I november 1890 kunde Reuter avlägga rapport. Denna bestod i huvudsak av en mycket positiv beskrivning av Elberfeld-systemets funktion i en del tyska städer och byggde på en framställning av en av systemets ivrigaste förespråkare i Tyskland, V. Böhmert. Kommittén gav Reuter i uppdrag att efter dessa linjer göra upp förslag till ordnande av fattigvården i Göteborg.³⁹⁾ Förslaget kom att läggas fram för kommittén under våren 1891, och efter smärre redaktionella ändringar beslöt man att låta trycka det.⁴⁰⁾ Redan tidigare under våren hade dock Reuter låtit publicera sitt förslag som bihang till en liten skrift om Elberfeldsystemets fördelar.⁴¹⁾

Under den tid kommittén arbetat, hade debatten om den legala fattigvården i stort sett stått stilla. Detta gällde även i viss mån diskussionen om den enskilda och den kyrkliga fattigvården. Med tanke på att fattigvårdskommittén även berörde den frivilliga välgörenhetens problem är detta naturligt. Man ville vänta på kommitténs förslag, innan några större praktiska åtgärder vidtogs.

Att man på kyrkligt håll gått utvecklingen i förväg, antyder emellertid Rodhes ämbetsberättelse vid prästmötet 1890. Rodhe återvände här till samma kritik av den legala fattigvården som vid prästkonferensen 1889. Hans adress till landsortsprästerna var dock här tydligare, då bristen på fattighus, auktioner och rotegångssystemet skarpt kritiserades. Han pekade åter igen på individen och hemmen som utgångspunkter för en rätt fattigvård. Av speciellt intresse är emellertid, vad han hade att säga om fattigvårdens organisation. Den nya synen krävde "en vida större fördelning av det fattigvårdande arbetet". En begynnelse till en sådan finns på landet, genom utvecklingen mot indelning i självständiga fat-

36) GFP A III a:2 31.1.1890 § 3 och 4, GLA.

37) GHT 2.8.1889, 26.9.1889, 23.11.1889.

38) GHT 6.2.1890. GFP A III a:2 22.9.1890, GLA.

39) GFP A III a:2 28.11.1890 § 6, GLA.

40) GFP A III a:2 29.4.1891, 5.5.1891, 13.5.1891, GLA.

41) Reuter 1891.

tigvårdsrotar. "Ett ännu större steg i samma riktning har tagits genom antagandet inom en av stadsförsamlingarna av ett större antal fattigvårdare, med uppgift att öva tillsyn över enskilda fattiga hem."⁴²⁾ Uppgiften visar att en kyrklig fattigvård, organiserad enligt Elberfeld-systemet, redan 1890 existerade i Göteborg.⁴³⁾

Utvecklingen i Göteborgs Weckoblad under 1890 visar också på intressanta drag. Det starka intresset för en kyrkligt social verksamhet kan ha bidragit till en glidning åt höger hos Sandblad och Lundén, vilket, även om andra orsaker här samverkat, ledde till att dessa avgick som redaktörer i början av 1891.⁴⁴⁾ Tidningen skulle därefter få en starkare frikyrklig prägel, även om t ex Sandblad ibland återkom med artiklar. Under 1890 framträdde emellertid i spänningen mellan kritiken mot å ena sidan väckelserörelsens andliga inåtvändhet och å andra sidan den officiella statskyrkans oandlighet, en position, som skulle peka framåt: staten måste ta befattning med religionen - för "folkets lyftning, uppfostran och - kristnande".⁴⁵⁾ Den sociala frågan måste lösas genom kristendomen. "Därför ligger den allra största makt uppå, att vår tids arbetarrörelse må genomträngas av den kristliga kärlekens anda". "Hela folket må lära sig vid korset vad Kristus offrat sig för - till försoning av klasshat, egennytta, själviskhet."⁴⁶⁾ I ett mycket positivt referat av ett föredrag i Göteborg av dansken H. Ussing gör Göteborgs Weckoblad Ussings ord till sina egna. Församlingen fick inte draga sig undan arbetet med världen. Den skulle vara saltet. Statskyrkan skulle byggas upp inifrån. Samfundet skulle inte arbeta åt sig självt, utan på "att uppväcka anden runt omkring".⁴⁷⁾ Att denna syn

42) Prm Göteborg 1890 III:6 s 37 f.

43) I kyrkoherdarnas ämbetsberättelser till prästmötet saknas dock uppgifter om ett infört Elberfeld-system i någon av göteborgsförsamlingarna. I Masthugget pekade pastor (Osterman) på ett "skriande behov av en väl ordnad frivillig fattigvård vid sidan av den allmänna". Prm 1890 (F X:6 och 7), GDA, GLA.

44) GW 5.2.1891. Det är troligt att bekännelsefrågan, som vid denna tid var högst aktuell, bidragit till en mer markerad kyrklig position för dessa präster. Cf Kjöllnerström 1955.

45) GW 6.2.1890.

46) GW 3.4.1890.

47) GW 1.5.1890. Ang Ussing se Gustafsson 1955 s 77 ff. GW:s starka intresse för sociala frågor skulle emellertid inte upphöra genom utbytet av redaktionella medarbetare. Se härom nedan.

Kritiken mot schartauanismens "kvietism" och kyrkans bristande intresse för de sociala problemen går igen även i en artikelserie i

omfattades av redaktörerna av tidningen torde hänga samman med deras starka sociala engagemang. I arbetet på att "uppväcka anden runt omkring" hade denna grupp inte endast propagerat för en kyrkans egen fattigvård, utan dessutom hade man utnyttjat sin rätt att deltaga i fattigvårdsstyrelsens sammanträden och visat intresse för reformer både inom den legala fattigvården och den enskilda välgörenheten.

På våren 1891 aktualiserades frågan om välgörenhetens ordnande. Det torde inte ha varit obekant för vare sig Rodhe eller gruppen kring Göteborgs Weckoblad, i vilken riktning fattigvårdskommitténs förslag skulle gå.⁴⁸⁾ I V. Reuters privata skrift om fattigvårdsreform i enlighet med Elberfeld-systemet hade Rodhe skrivit den inledande anmälan. Fördelen med systemet, vilket Rodhe varmt anbefallde, låg i att "nämnda fattigvårdssystem vill bygga på den enda rätta grundval, den kristliga kärlekens, och, rätt tillämpat, är ägnat att utöva även ett hälsosamt moraliskt inflytande såväl på de givande som de mottagande."⁴⁹⁾ I Reuters skrift var också denna synpunkt starkt understruken. Den frivilliga människokärleken var fattigvårdens rätta princip. Systemet byggde på "den kristliga kärleken till den nödlidande nästan". "Elberfeld-systemet är i själva verket endast en överflyttning av de rätta kyrkliga grundsatserna på den borgerliga fattigvården."⁵⁰⁾

Det är givet, att med denna Reuters utgångspunkt några principiella motsättningar mellan legal och frivillig fattigvård knappast skulle uppstå. Reuter menade också att systemet skulle möjliggöra ett fruktbart samarbete mellan olika typer av fattigvård. Det gällde här endast en arbetsfördelning. Välgörenheten skulle arbeta i förebyggande syfte och fylla ut vad den legala fattigvården inte kunde åta sig. Framför allt skulle den verka för att i stället för att ge allmosor skaffa arbete. En välgörenhetsförening och en välgörenhetsbyrå borde upprättas.⁵¹⁾

Det är tydligt att Reuter i detta avseende återigen knöt an till den "allmänna opinionen". Kravet på en organisering av den enskilda välgö-

Forts å not 47) GP hösten 1890. Under titeln Kyrkans och prestens sociala plikter gav författaren A. L. Björck, politiker och broder till den förre biskopen i Göteborg, ut dessa artiklar i broschyrform 1891. Björck 1891. Rec av GHT 25.5.1891.

48) Se t ex GW 15.1.1891, där fattigvårdskommitténs övervägande presenterades.

49) Reuter 1891 s 1. Rodhes inledning var daterad 18.2.1891.

50) Ibm s 6 ff.

51) Ibm s 62 ff.

renheten hade varit ett betydelsefullt motiv i hela fattigvårdsdebatten. Det exempel, som oftast nämnts, hade varit FVO i Stockholm, som var uppbyggt enligt den av Reuter skisserade modellen.⁵²⁾

Steg i denna riktning hade också redan tagits. En privat kommitté, med Rodhe i spetsen, var sedan februari 1891 redan i verksamhet. I denna var även landshövding Snoilsky engagerad liksom också V. Reuter. För att studera FVO:s arbete hade domkyrkokomministern P. Rydholm sänts till Stockholm.⁵³⁾

Det kan synas egendomligt, att Rodhe kom att stå i spetsen för detta initiativ. Det torde vara helt klart, att den form av fattigvård, som han helst önskat, skulle ha varit en kyrklig fattigvård. Utvecklingen kom emellertid på denna punkt att gå honom ur händerna. Att såväl Rodhes som arbetsgruppens verksamhet till en början varit inriktad på ordnandet av välgörenheten enligt den Elberfeldska vårdareprincipen, visar ett brev från Th. Wallerius till Rodhe. Uppgiften att både denne och domprosten Rosell kallats till arbetsgruppens sammanträden tyder också på att Rodhe vid denna tidpunkt (april 1891) tänkt sig en kyrkligt organiserad välgörenhet. Wallerius uttryckte nu sin stora förvåning över att man plötsligt slagit om och i stället utgick från en organisering i linje med FVO:s i Stockholm.⁵⁴⁾ För Rodhe liksom för de präster, som snarast tänkt sig en kyrkligt organiserad fattigvård, måste denna utveckling inneburit en missräkning.⁵⁵⁾ Det torde dock ha funnits flera faktorer bakom valet av FVO-modellen. Den kyrkliga fattigvården, enligt den modell Rodhe tidigare skisserat, var en relativt oprövad storhet och måste ha betraktats med en viss skepsis av de liberala filantroperna. FVO-systemet hade den fördelen, att det var prövat på svensk mark, var både politiskt och religiöst neutralt och an-

52) FVO hade presenterats bl a i GW 5.12.1889, 13.11.1890 och 15.1.1891. För FVO i Stockholm se nedan s

53) GW 5.2.1891. Ang Rydholm se Prm Göteborg 1927 II:6 s 103 ff.

54) Th. Wallerius till E. H. Rodhe 8.4.1891, ERS, LUB. Wallerius föreslog namnet "Frivilliga fattigvårdsbyrån".

55) Se t ex komministern C. Conricus till E. H. Rodhe 15.3.1891; ERS, LUB; "Den frivilliga fattigvården, ordnad efter Elberfeld-systemet och kyrkligt organiserad är det enda, som kan rädda vårt samhälle." Se även E. D. Heüman till E. H. Rodhe odat december 1891, ERS, LUB; "... då jag ej förstår orsaken till det omslag, som synes mig hava inträffat i Herr Biskopens åsikt i denna fråga ..." Heüman, som vid denna tid var kyrkoherde i Falkenberg, var sysselsatt med att försöka omorganisera fattigvården i Falkenberg i enlighet med Elberfeld-systemet. Se härom nedan 3.6.

sågs speciellt lämpligt för större städer. Det hade dessutom stora likheter med Elberfeld-systemet och skilde sig fr a från detta genom en starkare centralisering av understödsprövningen.⁵⁶⁾ Då Rodhe trots sin tidigare kritik av den enskilda välgörenheten ändå valde att ställa sig i spetsen för arbetet på ordnandet av välgörenheten enligt föreningsprincipen, vittnar detta om hur angeläget han bedömde behovet av insatser på detta område vara.⁵⁷⁾ Detta innebar emellertid inte, att han gav upp tankarna på en kyrklig fattigvård.

I nära samband med dessa försök att åstadkomma en organisation av den enskilda fattigvården stod givetvis reformplanerna inom den legala fattigvården. Det gällde att finna former inom bägge områdena, som kunde komplettera varandra. Även detta kan ha varit orsaken till att FVO-modellen valts. Den kunde utgöra en stödåtgärd i väntan på det av fattigvårdskommittén aviserade fullt utbyggda Elberfeld-systemet.

Mottagandet av det av Reuter utarbetade förslaget till reform av den legala vården blev också övervägande positivt.⁵⁸⁾ Fattigvårdskommitténs förslag, som presenterades i maj 1891, hade emellertid en reservation. Det visade sig, att en av dess ledamöter var mycket skeptisk mot ett system, som i så stor utsträckning byggde på frivilliga krafter. Möjligheten att komma till rätta med bettleriet på detta sätt menade denne "torde mera höra till de fromma önskingarna". Reservanten ville behålla det nuvarande systemet, men föreslog, att man skulle "genom upprop till den enskilda välgörenheten förmå denna att organisera sig på ett sätt som nu sker i Stockholm."⁵⁹⁾ För den legala fattigvården skulle vägen mot Elberfeld-systemet bli lång. I fattigvårdsstyrelsen bordlades kommitténs förslag till oktober 1891.⁶⁰⁾ Tanken på välgörenhetens ordnande tycks emellertid vara ett krav från alla håll.

I maj 1891 synes en inbjudan ha utgått till bildande av den ovan skisserade föreningen. Undertecknarna bestod av stadens främsta ämbetsmän.⁶¹⁾ Konstituerande sammanträde hölls i september 1891 i biskopshuset, dit

56) Se nedan.

57) För Rodhes kritik av välgörenheten se ovan s 199.

58) Se t ex GHT 22.5.1891. GW 21.5.1891 och 18.6.1891.

59) GFP A III a:2 13.5.1891, GLA. Reservationen av G. E. Falck. Cf GHT 22.5.1891.

60) GFP A I a:58 19.5.1891 § 56, 27.10.1891 § 100, GLA.

61) Årsberättelse Göteborg 1941 s 3. Undertecknarna var E. H. Rodhe, landshövdingen G. Snoilsky, stadsfullmäktiges ordf O. Wijk, kyrkonämndens ordf J. Ekman och domprosten A. Rosell.

de, som tecknat sig för bidrag till föreningen, kallats. Detta gällde framför allt representanter för Göteborgs köpmannaaristokrati. Dessa "stiftare" skulle ha rätt att utse styrelse och besluta om stadgar. Föreningens huvudsyfte skulle vara att "motarbeta yrkestiggeriet". Namnet bestämdes till "Allmän hjälpförening till förekommande av välgörenhetens missbruk". I stadgarna fastslogs, att föreningen skulle hjälpa fattiga med hemortsrätt i Göteborg och sådana, "vilka vid undersökning befunnits vara i behov av och förtjänta av hjälp". Föreningen skulle också söka "såvitt möjligt att samverka med den offentliga fattigvården". I den arbetande styrelsen, som utsågs vid detta tillfälle, ingick, förutom Rodhe, bl a även V. Reuter och B. Hedgren samt P. Rydholm. Nils Sandblad besatte en av revisorsposterna.⁶²⁾

Såväl stadgarna som styrelsens sammansättning visar, att Allmänna hjälpföreningen i sig samlat upp en stor del av de reformönskemål, som fattigvårdsdebatten sedan 1889 dragit upp. Under hösten skulle arbetet ta form. Finansieringen skulle komma att ske genom frivilliga bidrag, och vid sidan av medlemsavgifter insamlades större summor bland förmögna köpmän.⁶³⁾ Till välgörenhetsbyrån, som skulle öppnas i januari 1892, knöts dels avlönad personal, dels skulle styrelsens medlemmar stå för mottagning och också försöka skaffa fram de frivilliga krafter, som skulle fungera som hembesökare. Kontakt skulle tas med andra enskilda välgörande stiftelser eller föreningar i samhället.⁶⁴⁾ Genom upprop till allmänheten skulle verksamheten närmare presenteras.⁶⁵⁾

Bakom detta organisationsarbete stod Rodhe som den drivande kraften. Genom styrelsens sammansättning och föreningens frivilliga krafter kunde man ta kontakter åt flera håll. Samarbete, om ock i mindre omfattning, inleddes med fattigvårdsstyrelsen.⁶⁶⁾ Kontakt togs även med församlingarnas diakonissor och med andra välgörenhetsföretag.⁶⁷⁾ Protokollen från denna första tid vittnar om en stark aktivitet från Allmän-

62) AHFP 7.9.1891, AHFA.

63) AHFP 11.11.1891, AHFA. 1895 bestod föreningen av 52 stiftare och 480 medlemmar, vars bidrag uppgick till ca 40.000 kr. KMBef 1900 Göteborgs och Bohus län s 62.

64) AHFP 9.9.1891, 7.10.1891, 21.10.1891, 11.11.1891, 9.12.1891, AHFA.

65) AHFP 9.12.1891, AHFA. Uppropet infört i GHT 16.12.1891 och i GW 7.1.1892.

66) AHFP 2.3.1892, 1.6.1892, AHFA.

67) AHFP 11.11.1891, 1.6.1892, 15.6.1892, 2.11.1892, 22.3.1893, AHFA.

na hjälpföreningens sida. Att föreningen haft en viktig funktion att fylla och enligt den tidens uppfattning varit ett relevant uttryck för reformtankar inom fattigvården är otvetydigt. Likväl fanns i organisationen vissa svagheter, som successivt skulle framträda. Stiftare och medlemmar tillhörde till allra största del de högre skikten i samhället.⁶⁸⁾ Genom detta vanns en god ekonomi, men samtidigt skapades problem med att få personer villiga att fungera som besökare. Detta gjorde, att man i stället fick anställa en avlönad sådan.⁶⁹⁾ Ett förslag att indela staden i besökardistrikt kom ej heller att följas upp.⁷⁰⁾ Denna utveckling torde ha medfört en viss institutionalisering av verksamheten, vilket torde ha avlägsnat den långt från Rodhes idéer om vård i hemmen. Högreklasskaraktären och den patriarkaliska ideologin bakom verksamheten torde även ha utsatt den för kritik från socialistiskt håll.⁷¹⁾

Den för denna framställning viktigaste svagheten i föreningens organisation låg dock däri, att man vid föreningens tillkomst räknat med en reform av stadens legala fattigvård genom Elberfeld-systemets införande. Denna reform skulle dock låta vänta på sig. Vid fattigvårdsstyrelsens behandling av förslaget i oktober 1891 ställdes tre propositioner, vilka samtliga gick ut på återremiss. Det förslag, som segrade, gällde återremiss med gillande av Elberfeld-principerna. Bakom detta förslag stod bl a samtliga stadens kyrkoherdar, vilka här gjorde ett av sina sällsynta gemensamma inbrott.⁷²⁾ Först 1894 skulle frågan åter igen tas

68) Årsberättelse Göteborg 1893. Vid förberedelserna till föreningens tillkomst hade Th. Wallerius varnat för riskerna att göra föreningen till en överklassamling och ansett det nödvändigt att även försöka knyta arbetare till föreningen. Th. Wallerius till E. H. Rodhe 8.4.1891, ERS, LUB.

69) AHFP 5.10.1892, AHFA.

70) AHFP 8.6.1893, AHFA.

71) Cf GHT 19.11.1891, där denna risk antydde. Avsaknaden av socialdemokratisk press i Göteborg under dessa år gör det svårt att mäta socialdemokratiens reaktion. Det bör dock påpekas, att denna politiska rörelse tämligen sent, först efter 1893, fick sitt egentliga genombrott i Göteborg. Attman 1963 s 314 och 316 ff.

72) GFP A I a:58 27.10.1891 § 100, GLA. Vid sidan av detta tillfälle uppträdde kyrkoherdarna samfällt i frst endast en gång till under den undersökta tidsperioden, nämligen i samband med behandlingen av diakonissfrågan. Se härom nedan. Jfr dock GHT 28.10.1891, där prästernas röster inte medräknats.

upp för att sedan under hela 90-talet diskuteras.⁷³⁾ Först år 1900 infördes ett modifierat Elberfeld-system vid Göteborgs legala fattigvård.⁷⁴⁾

Vid arbetet på att organisera den enskilda välgörenheten i Göteborg hade Rodhe från början sökt anknytning till präster av skilda riktningar. Tanken hade också varit att om möjligt skapa en kyrklig fattigvård, i vilken den enskilda välgörenheten skulle inrangeras. Utvecklingen hade emellertid gått i annan riktning, och även om några präster kom att stödja Allmänna hjälpföreningens arbete, kan detta arbete knappast sägas vara ett uttryck för kyrklig fattigvård. De få präster, som aktivt medverkade i föreningen, hörde dessutom till den kyrkliga centern, och den personliga påverkan från Rodhe torde ha bidragit till deras engagemang.⁷⁵⁾ Förhållandet till gruppen omkring Göteborgs Weckoblad synes oklart. Samtidigt som denna grupp var klart positiv till föreningens arbete och även perifert kom att ha en viss kontakt med den,⁷⁶⁾ är det tydligt, att föreningen inte motsvarade gruppens önskemål om en kyrkans egen sociala verksamhet. Helst hade man önskat Elberfeld-systemet som grund för organisationen.⁷⁷⁾ Göteborgs Weckoblad, som vid denna tid uppmärksam följde den kyrkliga diskussionen ute i landet, visade dock en påtaglig öppenhet för alla olika typer av förslag rörande lösningen av kyrkans sociala arbete.⁷⁸⁾ Det genomgående draget i dessa artiklar är det ökade kravet på ett kyrkans eget ingripande. Man saknade i Sverige den typ av inre mission, som fanns i Köpenhamn och Tyskland och där ett kyrkligt socialt arbete var integrerat i den andliga verksam-

73) GFP A II a:2 20.11.1894 § 109, 21.5.1895 § 54, 19.3.1896 § 53, 29.1.1897 § 11, GLA.

74) För detta och den vidare utvecklingen se Översikt Göteborg 1923 s^o 493 ff.

75) Det var endast domkyrkoförsamlingens präster (Rosell och fr a Rydholm), som medverkade.

76) AHFP 7.9.1891 och 15.6.1892, AHFA. GW 25.2.1892 och 3.3. 1892.

77) GW 18.6.1891.

78) Förändringarna i tidningens redaktion medförde sålunda inte ett minskat intresse för de sociala frågorna. Bland större artiklar under 1891-92 kan nämnas 25.6.1891: frågan om "bättre församlingsvård" (i anslutning till Sundelins motion vid prästmötet i Uppsala), 1.10.1891: "Diakonisaken", 8.10.1891: Kyrkan och nykterhetsarbetet, 14.1.1892: Om ett kristet svenskt arbetarförbund (P. Waldenströms initiativ), 25.2.1892: Om inre mission i Köpenhamn, 7.7.1892: G. Billing och arbetarfrågan (kommentarer till prästmötet i Västerås).

heten.⁷⁹⁾ I väntan på en kyrklig fattigvård, där lekmannen kunde engageras, fanns emellertid på en punkt redan ett praktiskt uttryck för kyrkans eget sociala arbete - nämligen diakonissämbetet.⁸⁰⁾ I framväxten av en kallelse-diakoni skulle för Göteborgs Weckoblad, och även för andra riktningar, det sociala intresset i viss mån kanaliseras och komma till uttryck.⁸¹⁾

Att inte heller Rodhe sett Allmänna hjälpföreningen som ett relevant uttryck för kyrklig fattigvård är tydligt. Det praktiska arbetet i föreningen torde också ha visat, att reformer inom fattigvården fortfarande var aktuella. Vid Göteborgs prästsällskaps sammanträde 1894 skulle han återkomma till frågan om behovet av en kyrklig fattigvård. Även denna gång utgick Rodhe från en kritik mot den legala fattigvården, med dess negativa effekt på samhället.⁸²⁾ Rodhe visade dock här en större uppskattning av prästernas möjligheter att påverka den legala fattigvården. Det fanns en möjlighet att förändra denna genom införandet av "kristliga kärleksprinciper". Därför borde prästerna "med trohet begagna sin självskrivna rätt i fattigvårdsstyrelsen". "Och där detta sker kan ju kyrkan sägas vara i sina organ verksam."⁸³⁾ Erfarenheterna från arbetet med Elberfeldsystemets införande i den legala fattigvården i Göteborg måste anses ligga bakom denna glidning hos Rodhe. Liksom tidigare berörde även Rodhe den enskilda välgörenheten och det framgår klart, att han betraktade Allmänna hjälpföreningen som en nödlösning. Föreningsverksamheten var "trots enstaka gott arbete" inte tillräcklig och kunde endast betraktas som ett komplement. Kyrkan borde behållit ledningen över den enskilda välgörenheten och i samarbete med den legala fattigvården löst nödens problem.⁸⁴⁾ Den organisering, som Rodhe skisserade, var återigen den Elberfeldska, men med en klarare integrering av de kyrkliga legala organen. Pastor och kyrkoråd skulle utöva kontrollen. Det praktiska arbetet skulle ledas av diakonissan, som övervakade lekmannavårdarna. Föreningsformen borde inte användas.⁸⁵⁾

79) GW 25.5.1892.

80) GW 1.10.1891.

81) Se nedan avsnittet 3.5.6.

82) Rodhe EH 1894 s 1 ff.

83) Ibm s 5 ff.

84) Ibm s 7 ff.

85) Ibm s 10 ff.

Prästsällskapets uttalanden i frågan ger en bild av hur långt Rodhe nått sedan 1899. Kyrklig fattigvård, menade man, var i princip riktig och önskvärd. Men man borde nu emellertid "förbida och i stillhet förbereda sinnena för saken, som, så framt den är i princip riktig, måste arbeta sig fram".⁸⁶⁾

Det, som framför allt visar, att en utveckling skett hos Rodhe sedan 1889, är, att kyrkorådet dragits in i organisationen och att diakonissans roll starkare markerats. Bakgrunden till detta kan delvis sökas i faktorer utanför Göteborg. Debatten om den kyrkliga fattigvården hade vid denna tid förts upp på riksplanet. Bland dem, som stått bakom detta, fanns en av Rodhes egna präster, vilken tagit djupa intryck av sin biskop. Denne var E. D. Heüman, vid denna tid kyrkoherde i Falkenberg.⁸⁷⁾

Även på det lokala planet finns förklaringar till nyansatserna i Rodhes planer för den kyrkliga fattigvården. En fråga, som endast antydningssvis berörts i den tidigare framställningen, har varit diakonissornas roll i fattigvårdsdebatten. Sakligt sett torde diskussionen om diakonissornas anställande i Göteborg 1889-93 mycket nära höra samman med den ovan skildrade fattigvårdsdebatten. Att denna fråga nu rycks ut och görs till föremål för en särskild undersökning, kan emellertid motiveras utifrån det förhållandet, att frågan om kallelse diakonin innehåller en speciell problematik.

3.5.6 Diakonissfrågan

I Göteborg torde intresset för diakonissor för tiden före 1885 varit mycket litet.⁸⁸⁾ Endast Peter Wieselgren var bland prästerna registrerad som medlem i Svenska diakonissällskapet.⁸⁹⁾ Den präst, som först

86) Protokollets sammanfattning av debatten fick följande lydelse: "att man borde söka ingjuta i den legala fattigvården en kristlig ande; att pastorerna mera än hittills borde begagna sin rätt att delta i kommunalnämndens sammanträden; att den legala fattigvården under nuvarande omständigheter inte kan undvaras. Allmän var dock den tanken, att, i betraktande av såväl den tilltagande fattigdomsnöden som de ökade fattigskatterna, något nu borde göras jämte den legala fattigvården. Såsom sådana åtgärder framhölls dels kyrkorådsinstitutionens höjande, dels ock klockareinstitutionens utveckling till ett kyrkligt diakonat"... GPSP 11 och 12.9.1894, GDA.

87) För Heüman se nedan 3.6.

88) Två diakonissor fanns dock inom den slutna fattigvården. Se ovan s 187 not 27.

89) Hellman 1948 s 49.

skulle föra fram tanken på diakonissor i församlingarnas tjänst, hade också en viss anknytning till Wieselgren. E. M. Klingstedt, från 1883 kyrkoherde i Haga, hade genom Wieselgrens initiativ knutits till Göteborg efter flera års tjänstgöring i Stockholm.⁹⁰⁾ I februari 1886 inlämnade Klingstedt till kyrkofullmäktige i Göteborg en motion om anslag för anställande av en diakonissa i Haga.

Motionen remitterades till kyrkonämnden, som emellertid med motive- ringen att ett dylikt anslag inte var förenligt med gällande förord- ningar, måste avslå den. Ett annat tillvägagångssätt tillgreps då. I en motion ställd till fattigvårdsstyrelsen i november 1887 anhöll man om anställandet av en diakonissa i församlingstjänst. Det gällde nu inte längre Haga, eftersom Klingstedt p g a sjukdom inte kunde ta emot någon, utan i stället Gamlestaden. Den kommitté, som fattigvårdssty- relsen utsåg för att utreda frågan och där bl a Sandblad ingick, till- styrkte förslaget i maj 1888.⁹¹⁾ Kommittén uttalade som sin mening, att fattigvårdsstyrelsen ej hade rätt att anslå medel, men "då emel- lertid den verksamhet, som en församlingsdiakonissa komme att utöva, ovillkorligen bliver i fattigvårdshänseende av största nytta, i det därigenom icke blott den enskilda välgörenheten erhåller ett väl be- hövligt biträde och stöd, utan även den allmänna fattigvården därav kan påräkna gagn", ansåg den ett anslag på 1.000 kr/år befogat. Dia- konissan skulle gå fattigvårdsstyrelsen tillhanda och lämna begärda upplysningar.⁹²⁾ Stadsfullmäktige beviljade det begärda beloppet ef- ter ganska livlig diskussion. Om nyttan av diakonissor rådde emeller- tid ingen oenighet. Det man framför allt vände sig mot, var de formel- la hindren. Vem skulle diakonissan vara underställd - pastor eller fat- tigvårdsstyrelse? Det framfördes också förslag att först låta den fri- villiga välgörenheten pröva saken, innan kommunen anslog medel.⁹³⁾ Det skulle emellertid dröja till hösten 1889, innan någon diakonissa kunde utnyttja de anslagna medlen.⁹⁴⁾

Bakom detta dröjsmål torde ha legat svårigheten för föreståndaren på

90) Freeman 1967 s 34 ff. Freeman placerar Klingstedt bland de "mode- rata".

91) Göteborgs stadsfullmäktiges handlingar 1888 nr 73 med bilagor.

92) GFP A II a:2 15.5.1888 § 55, GLA. Cf GHT 23.8.1888.

93) GHT 30 och 31.10.1888. Det förslag, som stadsfullmäktige antog, kom från S. A. Hedlund, som ställde sig mycket positiv till diako- nissornas betydelse för fattigvården.

94) GFP A I a:58 17.9.1889 § 98, GLA. Cf GW 31.10.1889.

Ersta diakonissanstalt, J. C. Bring, att finna en passande diakonissa. Med tanke på att det gällde ett nytt arbetsfält för diakonien, som på detta sätt skulle föras in i den komplicerade kyrkliga situationen i Göteborg, torde det funnits vissa problem för Bring att finna en lämplig person. Valet föll på en av församlingsdiakonissorna i Norrköping. Möjligen har Rodhe haft ett finger med i spelet.⁹⁵⁾

Det kan emellertid konstateras, att initiativet till anskaffandet av diakonissan, efter kyrkonämndens avslag, till största delen måste tillskrivas gruppen kring Göteborgs Weckoblad, som genom sitt agerande i fattigvårdsstyrelsen drivit frågan framåt.⁹⁶⁾

Diakonissan var alltså anställd av fattigvårdsstyrelsen men stod under pastors kontroll. Detta innebar att pastor kunde öva stort inflytande på diakonissans arbete. På denna punkt skulle skillnader komma till synes i uppfattningen om hennes funktion i församlingen. I sitt föredrag vid prästkonferensen 1889 hade Rodhe betonat, att diakonissorna skulle vara kyrkligt sinnade, utföra kärleksverk men ej egentlig själavård.⁹⁷⁾ Frågan är emellertid, om Sandblad, i vars församling diakonissverksamheten inleddes, uppfattade diakonissans funktion på detta sätt. Att så inte var fallet, framgår av den redogörelse, som Sandblad inlämnade till fattigvårdsstyrelsen efter det första verksamhetsåret. Diakonissan hade "förmedlat sjukbesök av pastor samt genom föreläsning av Guds ord dessemellan varit den lidande till tröst och nytta". Detta visar, att Sandblad hade en vidare uppfattning än Rodhe om diakonatets uppgift. Vid sidan av detta hade diakonissan gjort besök hos gamla, förmedlat arbete, rustat upp förfallna hem och skaffat lämpliga hem åt värlösa barn. Det anslag, som staden beviljat, hade använts till diakonissans uppehälle. I övrigt hade verksamheten bekostats av enskilda gåvor och insamlingar och kollekter. Sandblad sade sig vara mycket positiv och belåten "med denna kärleksverksamhet" och anhöll om förnyat anslag.⁹⁸⁾

Även fattigvårdsstyrelsen ansåg, efter vissa undersökningar, att resul-

95) J. P. Fogelqvist till E. H. Rodhe 3.11.1889, ERS, LUB. Fogelqvist, som var en av kyrkoherdarna i Norrköping och bekant med Rodhe sedan dennes tid där, skriver: "Bring visste sig ingen annan lämpligare att börja en ny verksamhet i en 'kinkig' stad."

96) Jfr Hellman 1948 s 78 f, som helt förbisett denna förhistoria.

97) Rodhe E. H. 1889 s 21 f.

98) GFP A I a:58 16.9.1890 § 94 litt B, GLA.

tatet hade varit gott, och beviljade nytt anslag. Vid samma sammanträde inkom även skrivelser från Domkyrkoförsamlingen, Masthugget och Carl Johan om anslag för anställande av diakonissor. En kommitté tillsattes för att utreda, om ej samtliga församlingar i staden skulle kunna anställa sådana.⁹⁹⁾

Då denna kommitté framlade sitt betänkande, hade stadens samtliga kyrkoherdar infunnit sig. Något tidigare hade även Haga diskuterat frågan i kyrkorådet, men avvaktade nu fattigvårdsstyrelsens beslut. Endast pastor i Kristine (Åkermarck) ställde sig avvaktande. Kommitténs utlåtande var positivt. Erfarenheterna hade visat, att diakonissverksamheten utan tvivel var "för samhället av största nytta". Utifrån ren fattigvårdssynpunkt skulle "ett önskligt slutmål vara, att en diakonissa blev anställd inom varje församling". Carl Johan och Masthugget kunde emellertid inte komma ifråga, eftersom där donationer fanns för anställande av diakonissor. Mot detta senare resonemang hade Lundén reserverat sig, eftersom dessa donationer enligt hans mening gällde ren sjukvård och inte var avsedda för någon "församlingsdiakonissa i vanlig mening". Denna reservation, som även kom att stödjas av Osterman, avslogs emellertid av fattigvårdsstyrelsen. Beslutet blev, att till domkyrkoförsamlingen skulle utbetalas 1.000 kr, så snart diakonissa anställdts.¹⁾

Det är tydligt, att fattigvårdsstyrelsens inställning utlöste en stark aktivitet, främst från gruppen Sandblad, Lundén och Osterman. Att även domkyrkoförsamlingen och i viss mån Haga visat sitt intresse, tyder på att Rodhes påverkan nu börjat göra sig gällande. Åkermarck, som var den ende klart schartauanska kyrkoherden, ställde sig emellertid reserverad.

Under våren beviljade stadsfullmäktige anslag åt domkyrkoförsamlingen och även åt Haga, som i februari inkommit med begäran om anslag. Därmed fanns diakonissor i fem av stadens församlingar.²⁾ Att diakonissor även i Lundéns och Ostermans församlingar i sin verksamhet torde ha utövat den vidare själavårdande funktion, som praktiserades i Gamlestaden,

99) GFP A I a:58 21.10.1890 § 107 och 108, GLA. I denna kommitté insattes bl a Lundén.

1) GFP A I a:58 20.1.1891 § 17, GLA. Ang donationerna av D. Carnegie för anställande av diakonissor i Carl Johan och Masthugget se GW 22.1.1891.

2) GP 1.5.1891. GFP A I a:58 17.2.1890 § 28, GLA. Ang diakonissan i Carl Johans församling se GHT 24.1.1890, varav framgår, att hon fått sin utbildning i Köpenhamn och fr a var knuten till Klippans bruk.

antyder en ledare i Göteborgs Weckoblad hösten 1891. Denna utgick från ett föredrag av J. C. Bring om "diakonisaken". Det, som särskilt starkt betonades, var att diakonin uppstått ur bristen på själavård. Kvinnorna skulle visserligen inte vara predikanter - men "praktiska evangelister".³⁾

En tillfällighet ger oss möjlighet att jämföra denna syn med L. Norborgs uppfattning om diakonissans funktion.⁴⁾ Haga hade beviljats anslag för diakonissa våren 1892. I förutsättningarna för detta ingick, att redogörelse årligen lämnades för diakonissans verksamhet. Då detta skedde våren 1893, uppdagade fattigvårdsstyrelsen, att den person, som under ett år tjänstgjort i Haga, ej var utbildad diakonissa utan en änkefru från Uppsala. Resultatet blev, att fattigvårdsstyrelsen drog in anslaget för Haga.⁵⁾ Detta fick pastorsämbetet att inkomma med en besvärsskrivelse till fattigvårdsstyrelsen, som tillsatte en kommitté, där även v pastor i Haga blev ledamot.⁶⁾ I handlingarna, fogade till kommitténs utlåtande, har påträffats såväl "diakonissans" redogörelse för sin verksamhet som pastorsämbetets och kyrkorådets skrivelse samt en instruktion för församlingsdiakonissan, undertecknad av L. Norborg och Sam. Nygren.⁷⁾

I diakonissans redogörelse för sitt arbete finns inget moment, som antyder någon själavårdande verksamhet. Diakonissan synes heller inte varit uppsökande, utan hon hade själv haft mottagning och först på kallelse gjort hembesök. Hon hade dessutom arbetat i nära kontakt med Allmänna hjälpföreningen.⁸⁾

Även instruktionen visar samma tendens - enbart fattig- och sjukvård. Församlingsdiakonissans uppgift var "att i överensstämmelse med urkyrklig tradition ägna sin omtanke, tid och krafter åt vården av församlingens fattiga och sjuka". Hon skulle vara utbildad vid Ersta "samt med nitet och sitt kall förena en luthersk-kyrklig åskådning, för egen del bruka nådemedlen inom vår kyrka och föra en stilla och värdig vandel". För sitt arbete var hon ställd under pastors och kyrko-

3) GW 1.10.1891.

4) Om L. Norborg se Freeman 1967 s 32 ff.

5) GFP A I a:59 21.3.1893, GLA.

6) GFP A I a:59 18.4.1893, GLA.

7) GFP A I a:59 16.5.1893 § 59 med bilagor, GLA.

8) Ibm.

rådets inseende. Hon skulle bekostas av fattigvården, "men antages och tillsättes av kyrkorådet".⁹⁾

Besvärsskrivelsen fick avsedd verkan, framför allt sedan man kunnat visa, att J. C. Bring förordat henne. Anslag skulle emellertid utgå endast för ett halvt år framåt, för att man under tiden skulle försöka få en "riktig" diakonissa. På en punkt var emellertid fattigvårdsstyrelsen helt bestämd - diakonissan skulle inte stå under kyrkorådet utan endast under pastor.¹⁰⁾

Man behöver knappast antaga, att några andra skäl än rent formella legat bakom detta krav. För dem, som ville integrera diakonissans arbete med de övriga kyrkliga församlingsorganen, i riktning mot en bredare kyrklig fattigvård, måste dock denna bestämmelse ha fått en hämmande effekt. Först 1898 fastslogs rättigheten för den kyrkliga förvaltningen att själv anställa diakonissa.¹¹⁾

3.5.7 Sammanfattning: Göteborg

Undersökningen av fattigvårdens utveckling i Göteborg efter fattigvårdsförordningens tillkomst visar på samma mönster som i tidigare lokalundersökningar. Vid sidan av en legal fattigvård, som kom att omfatta tidigare åtaganden och i viss mån utökade sitt verkningsområde, fanns en rik flora av välgörenhetsföretag och enskild filantropi. Den ofta religiöst präglade göteborgsliberalismen kom genom sin frivilliga sociala insats att utgöra ett komplement till de kommunala åtagandena. Den kyrkliga huvudriktningen, schartauanismen, synes emellertid ha haft ett tämligen ringa intresse för en direkt kyrklig insats i fattigvården.

Under 1880-talets vikande konjunkturer och snabba befolkningsväxt aktualiserades återigen fattigvårdsfrågan. Genom framväxten av den privata välgörenheten försvårades dessutom de legala organens kontrollmöjligheter, vilket skapade ett utbrett tiggeri. I den fattigvårdsdebatt, som kom att föras under åren omkring 1890, restes krav på reformer såväl inom den legala fattigvården som inom den fria välgörenheten. Utgångspunkten för dessa reformer kunde man från samtliga håll finna i

9) Ibm.

10) Ibm.

11) Ibm. Björkman 1954 s 315 ff.

Elberfeld-systemet, som med sitt frivilliga vårdarsystem kunde göras till modell för både legal och frivillig fattigvård.

Kritiken mot den legala fattigvårdens vårdformer kom fr a från kyrkligt håll. Biskop Rodhe, som tillträdde 1888, engagerade sig omedelbart i fattigvårdsdebatten och riktade mycket skarp kritik mot den legala "tvångsfattigvården", som han menade vara principiellt felaktig och i möjligaste mån borde ersättas med en kyrklig fattigvård med Elberfeld-systemet applicerat på den kyrkliga organisationen. Samtidigt väcktes i fattigvårdsstyrelsen förslag om omorganisation inom fattigvården, vilket resulterade i tillsättandet av en kommitté, som lade Elberfeld-systemet till grund för sitt arbete. Förslaget kom att få stöd av ett flertal grupper (Rodhe, GHT och GW), men omorganisationen skulle låta vänta på sig.

Rodhes önskemål om en kyrklig fattigvård skulle endast långsamt vinna terräng hos det schartauanska prästerskapet. Intresset för en direkt kyrklig insats i de sociala problemen fanns i stället klart markerad bland kretsen kring Göteborgs Weckoblad, som dock teologiskt och kyrkopolitiskt stod i motsatsställning såväl till de ortodoxa schartauanerna som till Rodhe. Det är dock tydligt, att intresset för de sociala problemen fört dessa grupper något närmare varandra.

Då organisationen av en kyrklig fattigvård endast så småningom kunde väntas slå igenom, ställde sig Rodhe i spetsen för en reform av den enskilda välgörenheten. Under 1891 bildades Allmänna hjälpföreningen efter modell av FVO i Stockholm. Genom en samordning av välgörenheten och genom samarbete med den legala fattigvården avsåg man att råda bot på tiggeriet.

Ur Rodhes synpunkt var Allmänna hjälpföreningen en nödlösning, som inte kunde ersätta kyrklig fattigvård. Detta synes också ha varit åsikten hos gruppen kring Göteborgs Weckoblad. Man märker dessutom hos Rodhe en ökad uppskattnings av den legala fattigvården och av möjligheterna att i denna göra "kristliga kärleksprinciper" gällande. Bakom detta låg naturligtvis arbetet på införandet av Elberfeld-systemet i Göteborgs legala fattigvård.

Försöken att skapa en kyrklig fattigvård, nu mera tänkt som ett komplement till den legala, hade emellertid ringa framgång under den här undersökta perioden. Intresset bland de schartauanskt präglade prästerna synes inte ha varit tillräckligt stort. I begränsad omfattning skulle emellertid Rodhes idéer om en kyrkligt social insats få genomslag.

Kravet på en kyrklig aktivering av lekmännen i fattigvårdande uppgifter skulle i stället överföras på diakonissorna, vilka under åren kring 1890 påbörjade sin verksamhet i så gott som samtliga församlingar i Göteborg. Även om det fanns vissa skiljaktigheter i uppfattningen om diakonissornas funktion, visar accepterandet av denna diakonala verksamhet, att de sociala problemen och fattigvårdsdebatten omkring 1890 medfört en förskjutning i den västsvenska kyrklighetens inställning till en direkt kyrklig medverkan i fattigvårdsproblemet.

3.6 FALKENBERG

I de hittills genomförda lokalundersökningarna har intresset främst riktats mot debatt och organisatoriska reformer inom fattigvårdsfältet på det interna lokala planet. Följande undersökning om Falkenberg har ett delvis annat syfte. Som den följande framställningen kommer att visa, torde fattigvårdsdebatten i Falkenberg haft sin största betydelse inte så mycket på det lokala planet som i den inomkyrkliga debatten om fattigvård och församlingsvård. Detta förhållande föranleder att i främsta hand centrera framställningen kring framväxten av E. D. Heimans originella församlingsvårdsorganisation fram till omkring 1895. Först måste dock den lokala bakgrunden beröras.

3.6.1 Den legala fattigvården och den fria välgörenheten

Lågkonjunkturen under 1880-talet synes endast ha haft en begränsad effekt på fattigvårdssituationen i Falkenberg. Såväl antal understödstagare som fattigvårdskostnader var under perioden 1881-1895 relativt konstant. Endast vid 1880-talets början och under åren kring 1890 kan svaga ökningar noteras. Till detta torde ha bidragit, att den, under hela perioden för övrigt mycket svaga befolkningsökningen, vid 1880-talets mitt helt avstannat och förbytts i en folkminskning.¹⁾

1) Följande material är hämtat från SOS KFoF.

År	Folkmängd	Understöds- tagare	Kostn. för under- håll och vård	Total- kostn.
1881	1.668	81	4.207	4.207
1882	1.680	103	4.447	4.647
1883	1.729	98	4.933	5.133
1884	1.792	93	4.735	4.935
1885	1.824	88	4.443	4.683
1886	1.817	82	3.643	4.191
1887	1.821	83	3.869	4.372
1888	1.810	86	3.750	4.583
1889	1.767	95	3.975	4.508
1890	1.760	94	4.333	4.583
1891	1.842	89	4.183	4.383
1892	1.873	89	3.650	4.090
1893	1.891	84	4.633	4.803
1894	2.019	82	4.793	5.033
1895	2.096	65	4.583	4.833

Cf Falkenbergs fattigvård från år 1881, Räakenskaper, FSA, vars uppgifter i någon mån avviker från den officiella statistiken. Tendenserna är emellertid desamma. Se även KMBef 1895 Hallands län s 5, som för hela länet noterar en befolkningsminskning 1886-1890 och pekar på den starka emigrationen under denna period (ca 10.000 personer avflyttade till utlandet).

Denna iakttagelse, byggd på det officiella statistiska materialet, synes peka på, att något egentligt fattigvårdsproblem inte förelegat för Falkenberg under denna tid. Då fattigvårdsstyrelsens protokoll under åren 1873-95 inte påträffats, föreligger svårigheter att med relevant material underbygga detta påstående.²⁾ En viss information ger emellertid stadsfullmäktiges protokoll och handlingar.

Av dessa framgår, att svårigheterna för fattigvården främst legat på den slutna vårdens område. Trots upprepade påstötningar från fattigvårdsstyrelsen under 1870- och 1880-talet hade bristen på ett för fattigvårdens behov tillfredsställande fattighus inte kunnat fyllas. Vid 1880-talets början hade en utredning tillsatts för att upprätta förslag om nytt fattighus, varvid dock frågan inte fördes närmare sin lösning.³⁾ Först vid 1890-talets början togs problemet upp för att slutligen avgöras.

I november 1890 ingick fattigvårdsstyrelsen med en skrivelse till stadsfullmäktige om det omedelbara behovet av större utrymme vid fattighuset, varvid man förordade att ett helt nytt fattighus skulle byggas.⁴⁾ Fattigvårdsstyrelsen kunde vid ett senare sammanträde presentera de färdiga ritningarna.⁵⁾ Det var emellertid den ekonomiska frågan, som orsakade debatt och under våren 1891 ledde till att förslag väcktes i stadsfullmäktige om att tillsätta en kommitté. Det anmärkningsvärda med detta förslag var, att fattighusfrågan endast var en del av det för kommittén skisserade arbetet. Till detta fogades önskemålet om en "utredning rörande det fattigvårdssystem, som ansågs böra tillämpas inom samhället". Stadsfullmäktige ställde sig positivt och utsåg en kommitté, bestående av fem personer. I denna ingick bl a fattigvårdsstyrelsens ordförande och stadens pastor.⁶⁾

Kommittén, under ordförandeskap av kyrkoherde E. D. Heüman, arbetade under sommaren 1891 fram ett förslag. Detta är på flera punkter av intresse. Enligt kommittén krävde fattigvårdsförhållandena i staden en

2) Det enda materialet i FSA ang fattigvården under denna period synes vara fattigvårdens räkenskaper. Cf Börjeson 1956, som i sin historik över Falkenbergs fattigvård 1847-1956 även mött denna svårighet.

3) Ibm s 28 f. Fattighuset synes ha rymt endast 10 personer enligt de statistiska uppgifterna. SOS KFoF.

4) FSP 20.11.1890 § 116 bilaga B, FSA.

5) FSP 22.12.1890 § 146, FSA.

6) FSP 28.4.1891 § 67, FSA.

"grundlig och snar förbättring". Förutsättningen för detta var fr a ett nytt fattighus. Vid sidan av detta fordrades emellertid reformer även på den öppna fattigvårdens område. Ett läsrum borde inrättas i anslutning till fattighuset för "nyktra arbetare" eller arbetarföreningar. För denna nya anläggning skulle dessutom en föreståndare behövas, "vilken möjligen även framdeles kunde förestå en s k centralbyrå för den preventiva mera frivilliga fattigvården i vårt samhälle efter Elberfeld-systemets grundsatser".⁷⁾

Bakom införandet av dessa idéer i Falkenberg torde E. D. Heüman stått. Denne, som i maj 1890 tillträtt sin tjänst, var sedan sin göteborgstid väl bekant med Elberfeldsystemet, speciellt i den utformning det fått i de av biskop E. H. Rodhe framförda idéerna om kyrklig fattigvård.⁸⁾ Det är tydligt, att han nu utnyttjat möjligheten att även i Falkenbergs fattigvård införa dessa principer, fr a för en planerad organisation av den frivilliga välgöreheten.

Kommitténs förslag på denna punkt hade emellertid mera karaktären av en framtida eventualitet. I stadsfullmäktiges förhandlingar och diskussioner kom denna del av kommitténs förslag inte att närmare kommenteras. Den centrala punkten i utredningen hade för denna myndighet i stället varit frågan om det nya fattighuset, som först efter förnyad utredning kunde komma till en lösning.⁹⁾ Ett nybyggt fattighus kunde tas i bruk under 1894.¹⁰⁾ Därmed torde fattigvårdens mer akuta problem ha lösts.¹¹⁾

7) FSP 20.8.1891 § 117 bilaga, FSA. Kommitténs yttrande var skrivet av Heüman. Ang denne se Prm Göteborg 1909 Andra avdelningen s 66 ff och fr a Rodhe E. M. 1930 s 48 ff och passim. Se även ovan 3.5.5.

8) Heüman hade 1888-89 varit vice komminister i Göteborgs domkyrkoförsamling och före Rodhes ankomst till Göteborg stått i flitig brevkontakt med denne. Se ERS, LUB. För Heümans tjänstgöring i Göteborg och i fortsättningen se Hellström 1951 s 52. Se även Heümans senare uppgift i E. D. Heüman till E. H. Rodhe 22.9.1894, ERS, LUB, om att han och Rodhe "samarbetade på ett förslag till frivillig fattigvård i Göteborg, vilken vi sökte få fotad på församlingsprinciper i stället för på föreningsprinciper".

9) Kommitténs förslag remitterades till fvst och drätselkammare, vilka avstyrkte förslaget om att inköpa ett äldre hus. Sf fattade i stället beslut om att uppföra ett nytt fattighus och tillsatte en ny kommitté för detta. FSP 17.9.1891 § 123 och 124, 23.10.1891 § 130, 17.12.1891 § 151, FSA.

10) Börjesson 1956 s 29.

11) Enligt statistiken minskades från 1890-talets början antalet understödstagare. Se ovan not 1.

I fattigvårdskommitténs förslag hade antytts, att även den öppna vården i staden kunde vara i behov av en utbyggnad och en eventuell komplettering genom frivilliga insatser. Det är svårt att avgöra, på grund av brister i materialet, vilken omfattning den legala vården haft och i vad mån den stötts av fri välgörenhet. Det är emellertid tydligt, att man i vissa fall mer utgått från de aktuella fattigvårdsbehoven än från författningarnas gränsdragningar för vad som var en obligatorisk vård. 1890 anslog t ex stadsfullmäktige medel för "bespisande av kringvandrande nödställda".¹²⁾ Denna form av understöd återupptogs under senare delen av 1890-talet, då med stöd av frivilliga medel.¹³⁾

För den frivilliga välgörenhetens vidkommande fanns ett antal smärre organisationer. En under 1860-talet existerande "Skyddsförening" synes ha upplösts eller ha ombildats till den 1876 bildade "Familjeföreningen", som främst torde ha haft barnavårdande uppgifter. Sparbanken hade dessutom en viss välgörenhetsverksamhet.¹⁴⁾ Vid sidan av dessa fanns ett fåtal organisationer av självhjälpskaraktär med sjuk- och begravningshjälp på sitt program.¹⁵⁾

Det torde med utgångspunkt från det här presenterade materialet, med reservation för dess knapphändighet, knappast kunna hävdas att fattig-

-
- 12) FSP 22.12.1890 § 154, FSA. Cf ibm § 153 med förslag om inrättandet av ett "tillfälligt natthärbärge åt kringvandrande medellösa personer". Detta förslag synes ej ha anlett någon åtgärd. Extra utdelningar vid jularna förekom sedan äldre tid. Börjesson 1956 s 17 f.
- 13) Börjeson 1956 s 19. Vad gäller fattigvårdens organisation inom den öppna vården är uppgifterna mycket knapphändiga. Någon distriktsindelning synes inte ha existerat. Understöd synes ha utdelats av fvst:s ordf eller utgått i natura t ex genom kostdagrar hos enskilda personer. Något reglemente efter 1847 har inte påträffats. Ibm s 6 ff. Däremot synes tillsyningsmän för bettlare ha funnits. FSP 19. 12.1889 § 130, FSA.
- 14) Ang Skyddsföreningen se Börjeson 1956 s 16 f. Ang Familjeföreningen se KMBef 1890 Hallands län s 20, där föreningen anges ge sjuk- och begravningshjälp. Det torde dock vara rimligare att anta, att föreningen är den av Heüman 1895 angivna föreningen "F.F.", med barnavårdande syfte. FKRP 24.5.1895 § 5, FKA. Ang Sparbankens verksamhet se ibm.
- 15) Se KMBef 1890, 1895 och 1900 Hallands län ifråga om Fromma stiftelser m m i Falkenberg. De sammanlagda understöden utbetalade av de där uppgivna föreningarna, där även Familjeföreningen ingår, var 1885: 503:-, 1890: 592:-, 1895: 1.610:-. Cf ovan not 1 ang fattigvårdens utgifter.

vårdsproblemen i den öppna fattigvården under 1890-talets början varit speciellt påtagliga i Falkenberg. Det av Heüman anförda behovet av en utbyggnad av fattigvården enligt Elberfeld-systemets modell torde därigenom haft en begränsad betydelse.

3.6.2 E. D. Heüman och den kyrkliga fattigvården

I Heümans kommittéutlåtande hade Elberfeld-systemet i första hand avsetts ligga till grund för den frivilliga välgöreheten i Falkenberg. Under hösten 1891 vidtog Heüman åtgärder för ett vidgat samarbete mellan de befintliga välgörehetsorganisationerna. I december 1891 inställdes emellertid dessa försök. Bakom detta låg biskopen E. H. Rodhe, vilken Heüman vid denna tid stod i brevkontakt med.

För Heüman synes det program, som biskop Rodhe 1889 skisserat i sitt föredrag om kyrklig fattigvård, ha legat till grund för hans försök att ordna den frivilliga välgöreheten i Falkenberg. Rodhes framställning hade fr a understrukt behovet av en kyrkligt organiserad fattigvård, där den frivilliga välgöreheten skulle underordnas den kyrkliga församlingen och knytas till församlingens legala organ, pastor och kyrkoråd.¹⁶⁾ Dessa principer försökte nu Heüman omsätta på lokalplanet i Falkenberg.

Den kyrkliga anknytningen skulle emellertid skapa problem, eftersom en av de föreningar, som Heüman avsett skulle ingå i verksamheten, var en goodtemplarorganisation. I brev till Rodhe hade Heüman presenterat sina planer på en frivillig kyrklig fattigvård. Det visade sig emellertid att Rodhe bestämt ställde sig avvisande till tanken att integrera en goodtemplarförening i verksamheten. Heüman å sin sida menade, att ett sådant samarbete var absolut nödvändigt, om den tilltänkta organisationen skulle kunna fungera. De flesta av församlingsborna tillhörde arbetarklassen och de, som var "nyktra av arbetarna" tillhörde goodtemplarföreningen. Heüman menade dessutom, att de i första hand borde betraktas som "församlingsmedlemmar" och i den egenskapen skulle kunna engageras i ett församlingens gemensamma arbete. Med en klart uttryckt förvåning över att Rodhe inte längre tycktes följa de principer han själv uppställt för den frivilliga fattigvårdens ordnande, beslöt Heüman emellertid att in-

16) Rodhe E. H. 1889. Se även ovan 3.5.5.

ställa alla vidare åtgärder i denna riktning i Falkenberg.¹⁷⁾ Ett visst samarbete med föreningen F.F., Familjeföreningen, skulle emellertid upprätthållas.^{17a)}

Detta innebar dock inte, att Heüman uppgivit sitt intresse för dessa frågor. Vid Kyrkans Vänners årsmöte sommaren 1892, där Heüman bl a höll högtidstalet över ämnet "Vår bekännelse", var ett av diskussionsämnena frågan om hur "kristlig diakoni" skulle åstadkommas och hur "kyrklig fattigvård och därtill hörande kyrkligt diakonat" skulle kunna "återinföras" inom kyrkan. Det framgår av referatet av denna diskussion, att Heüman vid denna tid fortfarande tänkte sig en modell för den kyrkliga fattigvården i enlighet med det av Rodhe skisserade systemet. Det som saknades i den legala fattigvården var det personliga. På landet borde fattigvårdsstyrelserna ta kvinnor i anspråk för den yttre vården, vilka även kunde stå för en frivilligt ordnad välgörenhet. Denna borde ledas av en diakonissa. Diakonien borde mera bli en kyrkans egen sak.¹⁸⁾ Den intensiverade debatten på riksplanet under 1893 skulle emellertid leda till en vidareutveckling hos Heüman.

I den inomkyrkliga debatten intog, speciellt för den sydsvenska kyrkligheten, under 1890-talets första år bekännelsefrågan en central position. Genom en motion i riksdagen 1889 hade redaktör S. A. Hedlund väckt förslag om ändring av lydelsen i KL 1 kap § 1 angående svenska kyrkans bekännelseskrifter. Detta förslag, som från de flesta primärt uppfattats som en endast redaktionell fråga, skulle emellertid från syd- och västsvenskt ortodoxt håll framkalla en kraftig aktivitet för att bevara vad man uppfattade som den "ostympade bekännelsen". I dessa aktioner kom Heüman att ta mycket aktiv del.¹⁹⁾ Som ett led i hans engagemang ingick startandet av en egen tidskrift, Bibliskt-Lutherskt Veckoblad, som våren 1893 utkom med sitt första nummer. Syftet med tid-

17) E. D. Heüman till E. H. Rodhe odaterat december 1891 och 18.12.1891, ERS, LUB. Se även ett inlägg av Heüman i GW 8.10.1891 om goodtemplarnas och nykterhetsarbetets behov att komma in under "kyrkans hägn".

17a) FKR 14.12.1893 och 24.1.1895, FKA.

18) LM 1892 s 138 och 153 ff. Heüman följde i stort det uttalande, som den sektion, som förberett frågan, framlagt. Första punkten i denna var att pastor skulle utnyttja sin rätt att delta i fattigvårdsstyrelsen till att i fattigvården "söka ingjuta kärlek och barmhärtighet". Ibm s 153.

19) För denna fråga och dess sammanhang se Kjöllnerström 1946 s 228 ff, ibm 1955 s 251 ff, ibm 1962 s 26 ff och Åhrén 1964 s 85 ff. Se även Åberg 1968 s 285 ff och Pleijel 1968 s 136 ff och 148 f.

skriften var att i församling och hos "menige man" väcka ett större intresse för "bibelordets alltigenom gudomliga ursprung och auktoritet" och för "ähta luthersk tro och åskådning". Veckobladet skulle arbeta för att väcka och stärka "församlingssinne, församlingsintresse och en levande känsla av församlingsgemenskap". Till de frågor, som fr a skulle behandlas, hörde bl a fattig- och sjukvård, själavård och diakoni.²⁰⁾

Vid kyrkomötet 1893 avgjordes bekännelsefrågan i den riktningen att det ursprungligen hedlundska förslaget avvisades, vilket från "bekännelsekyrkan" uppfattades som en stor seger.²¹⁾ Vid sidan av och delvis i samband med denna fråga behandlades även en skrivelse om "lag för kyrkotukt och själavård", som i utskottsbehandlingen framkallade en märklig reservation av biskop C. H. Rundgren.²²⁾ Denne menade att det framlagda förslaget inte på någon punkt gav svenska kyrkan en "verklig kyrkotukt". I stället för en lag, som enligt Rundgren ändå inte gav prästen några möjligheter till kyrkotukt och själavård borde en nyorientering ske på församlingsplanet. Vid pastors sida borde ställas ett "församlingsråd" - "ett på laglig grund stående diakonat". Detta råd skulle ha själavårdande och kyrkotuktande befogenheter utan annan "myndighet och makt än den uppoffrande kärlekens". Genom en "kärleksverksamhet", organiserad på detta sätt, skulle kyrkorådets funktion inskränkas till "vården om kyrkans yttre angelägenheter". Det tilltänkta diakonirådet skulle rekryteras bland frivilliga krafter inom församlingen och bestå av såväl män som kvinnor.²³⁾

20) BLV 1893 s 2. Heüman hade 1889 varit tilltänkt som redaktör för Lutherskt Månadsblad och som medredaktör i den för Lund och Uppsala gemensamt tänkta Kyrklig Tidskrift. Se P. A. Berggren till E. H. Rodhe 29.12.1889, 22.3.1890, 8.11.1890, ERS, LUB, samt C. J. Norrby till M. Johansson 17.8.1890, T2e:2, UUB. Norrby kallar Heüman en "mycket begåvad emanciperad schartauan". Samarbetet mellan Lund och Uppsala synes ha fallit på att Heüman uppfattats som "ombud för biskop Rodhe, Olbers och Kyrkans Vänner". Ibm.

21) Se senast Åberg 1968 s 290. Se även Heümans reaktion i BLV 1893 s 233 ff. Cf P. A. Berggren till E. H. Rodhe 3.10.1893, ERS, LUB: "Nu skall jag aldrig förtvivla om kyrkans sak mera". Cf även LM 1893 s 170 ff.

22) För denna fråga se Eckerdal 1970 s 124 ff.

23) KM 1893 KLU 14 s 9 ff. Cf Rodhe E. M. 1930 s 34, som antar att Rundgren fått uppslaget från Sulzes "die evangelische Gemeinde". Detta inflytande torde dock kombinerats med svenska varianter på Sulzes tema. Diakonien och den sociala frågan hade dessutom behandlats i Karlstads stifts prästsällskap både 1890 och 1891. 1891 hade Rundgren refererat H. P. Hughes skildringar av församlingsarbete i London, den s k "aggressiva kristendomen", organiserad med uppsökande verksamhet av frivilliga krafter. Karlstad Ämbetsmemorial 1890:7 och 1891:9.

Denna reservation väckte stor uppmärksamhet i kyrkomötet men föranledde inte någon påverkan på kyrkomötets skrivelse i kyrkotukts- och själavårdsfrågorna.²⁴⁾ Rundgrens förslag innebar, att den hittills lokala debatten om församlingarnas och lekmännens aktivering i fattigvård och församlingsvård förts upp på riksplanet. Rundgrens avståndstagande från en repressiv lagstiftning till skydd för kyrkan och den i stället framförda tanken att bygga församlingsvården på en allmänare aktivering av församlingarnas lekmän för frivilliga insatser, torde ha inneburit ett genomslag på riksplanet för de idéer, som vid 1890-talets början haft sin utgångspunkt i problemen på fattigvårdens och diakoniens område. Dessa hade nu successivt lett över till en nyorientering ifråga om svenska kyrkans arbetsmetoder.²⁵⁾ I Bibliskt-Lutherskt Veckoblad följde Heüman 1893 års kyrkomöte med spännt intresse. Rundgrens reservation fick ett mycket positivt bemötande. Den var i takt med "tidens hjärtslag". Heüman ville emellertid inte på det sätt Rundgren gjort döma ut kyrkorådet. Diakonirådets funktion kunde enligt Heüman upprätthållas genom kyrkorådet, som dock måste fostras och utvidgas för att "i sig upptaga alla församlingens bättre krafter för kärlekens värv i församlingen".²⁶⁾

För Heüman blev Rundgrens idéer om församlingsråd och diakonat utgångspunkt för ett nytt försök att engagera lekmännen i församlingen. I enlighet med sina principer startade han med kyrkorådet. I december 1893 föreslog Heüman i kyrkorådet att dess ledamotantal skulle fördubblas och dessutom kompletteras med suppleanter. Vid sammansättningen av det nya rådet skulle man låta det uppbäras av hela församlingen och därför rekryteras från skilda samhällsklasser. Genom denna nya representation skulle församlingen bli "alltmera självverksam både genom ett mera aktivt deltagande i gudstjänsthandlingarna och genom att inom sig arbeta för ett sunt och sedligt församlingsliv samt ej minst genom upplivandet av den gamla församlingsdiakonien". Det "förhandenvarande i stillhet arbetande församlingsdiakoniet" skulle indelas i distrikt, vilka kyrkorådsledamöterna skulle förestå.²⁷⁾

24) KM 1893 Skriv 33. Lagförslaget föll i riksdagen 1894. Eckerdal 1970 s 130. För debatten i KM se även Rodhe E. M. 1930 s 35 och Kalm 1967 s 46.

25) Cf Eckerdal 1970 s 130.

26) BLV 1893 s 270 f. Denna synpunkt hade även i KM hävdats av bl a Billing. KM 1893 prot s 294.

27) FKRP 14.12.1893, FKA.

Det framgår av denna konstruktion, att Heümans principer för själva organisationen av denna församlingsverksamhet var desamma som vid 1890-talets början. Församlingsdiakonaten, för utövande av kyrklig fattigvård, hade knutits till det legala församlingsorganet, kyrkorådet. Detta hade emellertid måst omformas för denna nya uppgift. Av speciellt intresse är, att bland rådets nya arbetsuppgifter de fattigvårdande funktionerna endast blivit en delaspekt. I likhet med Rundgrens förslag hade de allmänt församlingsvårdande funktionerna ställts i centrum.

Kyrkorådets reaktion på Heümans förslag kan karakteriseras som avvaktande. Man påpekade att det hela var alltför nytt för att riktigt kunna bedömas. Man ställde sig emellertid positiv till ett utökat råd.²⁸⁾ Förslaget synes dock inte ha lett till några konkreta åtgärder. Heüman valde då att gå en annan väg, som delvis återigen anknöt till Rundgrens förslag. Dessutom torde en till svenska våren 1894 översatt liten skrift om församlingsliv i Köpenhamn ha gett Heüman vissa impulser. Denna skrift, av den danske prästen P. Krag, beskrev en fullt utbyggd församlingsvårdsorganisation i en av Köpenhamns storförsamlingar. I denna församling fanns en genomförd frivillig sjuk- och fattigvård, organiserad enligt Elberfeld-systemet, med kretsindelning och fattigvårdare, underställt ett "församlingsråd", valt av de aktiva lekmännen. Dessa bildade "ett de troendes samfund", till vilket inträde beviljades efter anmälan till församlingens pastor.²⁹⁾

Våren 1894 anmälde Heüman denna broschyr i sin tidskrift. Även om han inte i alla delar kunde gilla Krag's principer, menade han, att här fanns ett i praktiken genomfört system, som visade att det var möjligt att engagera lekmännen.³⁰⁾ Kort efter denna anmälan meddelade Heüman, att ett "församlingsdiakonot äntligen kommit till stånd inom Falkenberg's och Skrea församlingar".³¹⁾

Stadgarna för denna organisation visar en intressant kombination mel-

28) Ibm.

29) Krag 1894 s 3 ff. Inom organisationen, som 1892 hade 1.050 medlemmar fanns även institutioner av social och kyrklig art. Det stora antalet medlemmar synes emellertid inte ha utövat någon direkt funktion. Inom "samfundet" upprätthölls enligt stadgarna en kyrkotukt, varigenom medlemmar, som avvek från kyrkans tro, föraktade nådemedlen eller förde ett lastbart liv, kunde uteslutas. Ibm.

30) BLV 1894 s 512 f.

31) Ibm s 529.

lan de olika idéer, som sedan 1890 framförts för att skapa en kyrklig fattigvård och en allmän aktivering av lekmännen.

Församlingsdiakonaten skulle utgöra den församlingens kärntrupp, som vid pastors sida skulle arbeta på församlingens självverksamhet. Denna verksamhet skulle inriktas på "det ondas förhindrande, till Kristi rikes uppbyggande både utåt och inåt samt till förökande av den församlingshopen, som uti luthersk-kyrklig anda" bekände och ville följa Kristus.³²⁾ Frågan om vem som skulle bära upp denna verksamhet hade Heüman löst på följande sätt: Alla, som ville vara med, hade att anmäla detta till pastor. Kyrkorådsledamöter och skollärare var självskrivna medlemmar. Inskrivningen i församlingsdiakonaten betydde inte nödvändigtvis att medlemmen gavs en speciell uppgift utan även arbete i hemmet räknades som "ett stycke dyrbart församlingsarbete".³³⁾ Denna öppna attityd, när det gällde ledamotskapet, gick även igen ifråga om medlemmarnas verksamhet. Omfattningen av denna gavs en mycket generell karaktär. Endast som en delpunkt angavs den fattigvårdande funktionen. För a gällde det för medlemmarna att i sedliga frågor föregå med sitt föredöme och på olika sätt dra människor in i församlingens verksamhet och gudstjänstliv. För gemensamma överläggningar skulle diakonaten sammanträda en gång i månaden.³⁴⁾

Bakom den generella och vaga konstruktion, som detta församlingsdiakonaten måste sägas utgöra, låg dels principiella skäl, dels den aktuella situationen i Falkenberg. En grundförutsättning för Heüman var principen att föreningsformen skulle undvikas. Diakonaten skulle vara en "församlingssak" och stå öppet för alla döpta församlingsmedlemmar. För Heüman framstod den Kragiska "troendeförsamlingen" som ett hinder för att skapa det rätta församlingsmedvetandet. Ecclesiolatypen ville Heüman till varje pris undvika.³⁵⁾ Att detta innebar en svårighet rent praktiskt var Heüman klar över. Genom diakonaten skapades en grupp av "kyrkliga", som visserligen hade sin huvudsakliga uppgift i en utåtriktad verksamhet, men som i praktiken framstod som en församling inom församlingen. Heüman menade emellertid att verksamheten skulle så småning-

32) Ibm s 541 (stadgarna § 1). Se även FKSP 1.5.1894, FKA, i vilket Heüman anmälde att församlingsdiakonaten skulle grundas och redogjorde för dess principiella bakgrund och funktion.

33) BLV 1894 s 541 f (stadgarna § 2, 3 och 6).

34) Ibm s 542 (stadgarna § 4 och 5).

35) Ibm s 536.

om leda till att församlingen rycktes med i sin helhet.³⁶⁾

En egendomlighet i församlingsdiakonaten var dess avsaknad av någon form av styrande organ. Att pastor skulle leda verksamheten var förutsett, men vid hans sida saknades en egentlig ledning. Formellt kunde inte kyrkorådsledamöterna eller lärarna sägas utgöra en sådan. Heüman hade tydligen undvikit att ta ställning till det av Rundgren skisserade diakonirådet.³⁷⁾ Bakom detta låg hans förhoppning att ännu kunna använda kyrkorådet för denna funktion. I brev till biskop Rodhe förklarade Heüman, att han trots flera försök i denna riktning inte lyckats få kyrkorådet att sluta upp i ledningen för församlingsvården. Till detta kom att de, som ändock stod positiva till diakonaten bland kyrkorådsledamöterna, enligt Heüman ansåg sig för "förnäma" att ägna sig åt fr a fattigvårdande uppgifter.³⁸⁾ Rodhes kritik på denna punkt föranledde emellertid Heüman att återigen göra en framstöt i denna riktning i kyrkorådet.³⁹⁾ I januari 1895 tog han upp frågan om församlingsdiakonats organisation i rådet. Kyrkorådet borde "såsom församlingens äldste och främste gå församlingen före" ifråga om församlingsvården. Med stöd av kyrkolagen och Rodhes förnyade förslag om kyrklig fattigvård pekade Heüman på att kyrkorådet skulle kunna engageras fr a i en kyrklig fattigvård, varvid ledamöterna skulle kunna fungera som kretsförståndare med diakonats medlemmar som underställda vårdare. Heüman hade meddelat föreningen F.F., som av honom "tagits i anspråk för en vidsträcktare frivillig fattigvård, innan denna hunnit att ordnas till en församlingsangelägenhet", att om kyrkorådet ville följa Heümans förslag, skulle den kyrkliga fattigvården kunna överta den direkta fattigvårdsverksamheten. Även Sparbanken hade fäst på möjligheten att låta sina anslag gå genom kyrkorådet.⁴⁰⁾

36) Se E. D. Heüman till E. H. Rodhe 3.10.1894, ERS, LUB, där Heüman menar att "svårigheten i det praktiska ligger just däri att få kyrkligt livaktiga församlingsbor med och med detsamma undvika ecclesiolan, eller den svårighet som i allmänhet följer med pastoralvården i en statskyrka".

37) Cf BLV 1894 s 534 f.

38) E. D. Heüman till E. H. Rodhe 22.9.1894 och 3.10.1894, ERS, LUB.

39) Rodhe återkom hösten 1894 till kravet på en kyrklig fattigvård, vilken till sin modell överensstämde med den han framfört 1889. Rodhe hävdade här återigen att verksamheten borde ledas av kyrkorådet och organiseras i enlighet med Elberfeldsystemet. Rodhe E. H. 1894. Heüman refererade innehållet i BLV 1894 s 745 ff.

40) FKR 24.1.1895, FKA.

Heümans förslag innebar inget mindre än ett konsekvent genomförande av en kyrklig fattigvård byggd direkt på kyrkorådet och med den kyrkliga församlingen som formell huvudman för en fattigvårdande verksamhet. Det är tydligt, att han här använt biskop Rodhes stöd för en förstärkning och utbyggnad av församlingsdiakonaten. Samtidigt innebar detta förslag en kraftig förskjutning tillbaka mot den fattigvårdande funktionen inom församlingsvården, vilken i församlingsdiakonaten inte varit särskilt framträdande. Det skulle emellertid visa sig, att just denna aspekt skulle fälla förslaget.

Kyrkorådets invändningar kom att röra behovet av extra åtgärder inom fattigvården. Genomgående förklarade man, att de existerande organen, fattigvårdsstyrelsen och Familjeföreningen, fungerade på ett sätt, som gjorde att övriga åtgärder var onödiga. Dessutom menade man, att bristande tid för rådets ledamöter omöjliggjorde den av Heüman framkastade planen. Kyrkorådets beslut blev att dess lekmannaledamöter enhälligt förkastade förslaget.⁴¹⁾

För Heüman innebar detta beslut en svår misräkning. Kyrkorådsprotokollet ger en märklig bild av hans reaktion. Han beklagade avslaget och meddelade, att han "från och med idag måste nedlägga sitt arbete med församlingsdiakonaten och det samfundsintresse, som detta avsåg att framkalla". Samtidigt tillfogade han, att han gjort vad han kunnat och att "historien skulle ge honom rätt".⁴²⁾

Utgången av detta förnyade försök, att åt kyrkorådet ge fattigvårdande och församlingsvårdande uppgifter, visar, att detta inte varit möjligt ens i en församling av västsvenskt kyrkligt snitt. Från syns orsaken till detta ha varit, att de fattigvårdande insatser, som Heüman vid upprepade tillfällen propagerade för, inte haft något reellt underlag i fattigvårdssituationen i Falkenberg.

Det skulle också visa sig, att Heümans församlingsdiakonaten, som på riksplanet tilldrog sig stor uppmärksamhet, på lokalplanet knappast fick någon större framgång. Församlingsdiakonaten i Falkenbergs stad lades troligen ned i enlighet med Heümans utsago. I annexförsamlingen Skrea existerade det fram till Heümans flyttning till Stockholm 1897, då han tillträdde en tjänst som kyrkoherde där. Den pastor, som tillträdde efter Heüman i Falkenberg, avråddes såväl av Heüman som perso-

41) Ibm.

42) Ibm.

ner inom församlingen att vidareföra verksamheten.⁴³⁾

Som ett inlägg på riksplanet om församlingsvårdens organisation torde emellertid Heümans församlingsdiakonatomodell haft stor psykologisk betydelse. Den gav intrycket att det var möjligt att i de svenska kyrkoförsamlingarna engagera lekmännen i en verksamhet, som kompletterade pastors församlingsvård, utan att en sammanblandning skedde i pastors och lekmännens uppgifter. Att försöket i Falkenberg lokalt sett inte fick någon större framgång, torde ur denna synpunkt vara av mindre betydelse.⁴⁴⁾

43) Heüman utsågs i april 1895 till kyrkoherde i Adolf Fredrik och tillträdde i maj 1897. Hellström 1951 s 52. Efterträdare blev D. Davidsson, som på förfrågan av O. Holmström troligen 1897-98 redogjorde för situationen i Falkenberg. Enligt Davidsson skulle svagheten i församlingsdiakonattet legat i att medlemsrekryteringen fr a skett bland "ensamma personer såsom ogifta fruntimmer, ungkarlar, pigor m m, korteligen hela saken hade icke någon rot i församlingen och uppbars väsentligen av H-s person". D. Davidsson till O. Holmström odat förmodligen 1897-98, HS, LUB. Se även Ämbetsberättelse Falkenberg 1896 s 13.

44) Cf Rodhe E. M. 1930 s 49. Ang Rundgrens övertagande av Heümans modell i Karlstads stift se ibm s 47 f. Se även Karlstad Ämbetsmemorial 1894:9 och 10. Endast i Karlstad synes församlingsdiakonattet ha bestått en längre tid och fick mot 1890-talets slut en fullständigare organisation. Se G. Jakobsson till O. Holmström 7.12.1897, HS, LUB.

3.7 STOCKHOLM

Det har ovan påpekats, att fattigvårdsdebatten i Sverige genom tiderna i stor utsträckning initierats från huvudstaden och dess speciella förhållanden.¹⁾ Skälen till detta är naturligtvis inte endast att söka i Stockholms roll som centralort för inomsvensk samhällsdebatt och för utländska influenser utan även i det faktum, att man här tidigt ställdes inför de problem, som storstaden skapade. Det är sålunda symptomatiskt, att den svenska fattigvårdslagstiftningen i sitt tidigare skede på många sätt var en skyddslagstiftning för huvudstaden. Även under 1800-talet skulle särbestämmelser på fattigvårdens område gälla för Stockholms stad.²⁾

Följande undersökning har av flera skäl starkt koncentrerats och kan endast betraktas som en preliminär skiss. Då ändå Stockholm kommer att behandlas, har denna undersökning ett mycket begränsat syfte, nämligen att i översiktens form ge en till de övriga lokalundersökningarna kompletterande bild av reformplanerna inom den legala fattigvården, den frivilliga välgöreheten och församlingsvården omkring 1890 i Stockholm. Denna målsättning medför, att framställningen i stor utsträckning kommer att hänvisa till tidigare framställningar, som behandlat avgränsade områden inom problemfältet.

I det följande kommer uppmärksamheten främst att riktas på framväxten av den frivilliga välgörehetsorganisationen "Föreningen för välgörehetens ordnande" (FVO). I samband därmed undersöks den socialdemokratiska kritiken av välgörehetsideologien. Vidare kommer den kyrkliga inställningen till FVO samt slutligen den inomkyrkliga debatten om fattigvård och församlingsvård att undersökas. Som bakgrund ges en kort beskrivning av fattigvårdens situation i 1880-talets Stockholm.

3.7.1 Den legala fattigvården

Under perioden 1850-1900 tredubblades Stockholms befolkning. Den starkaste tillväxten inträffade under åren 1880-1890.³⁾ Denna kraftiga expansion skapade omfattande sociala problem, fr a då den under den sist-

1) Se ovan 2.1.

2) Se Müller 1906 s 217 ff.

3) Ahlberg 1958 s 15 f.

nämnda perioden sammanföll med vikande konjunkturer inom ett flertal branscher. Detta skapade under åren kring 1880 en viss arbetsbrist, i viss mån upphävd genom den kraftiga byggnadsproduktionen under de närmaste åren. Speciellt framträdande skulle emellertid arbetslösheten bli från 1885, för att sedan bestå under de följande tio åren.⁴⁾

För fattigvårdens vidkommande kännetecknas denna period av stigande antal understödstagare och ökade fattigvårdskostnader.⁵⁾ Till största delen låg denna ökning inom den öppna fattigvårdens område.⁶⁾

Stockholms fattigvård reglerades vid denna tid av en instruktion, fastställd av Kungl Maj:t 1864. Enligt denna leddes den för Stockholms stad gemensamma fattigvården av en fattigvårdsnämnd, utsedd av stadsfullmäktige. Denna nämnd skulle svara för fattigvårdens direkta ledning och förvaltning av anstalter och inrättningar. För mer speciella ändamål, t ex uppsikten över barnavården, tillämpade nämnden delegering. Under nämnden stod de olika församlingarnas fattigvårdsstyrelser, som närmast hade hand om den öppna fattigvården inom församlingarna. Dessa styrelser hade en viss självständighet gentemot den centrala nämnden och förvaltade själv sina donationer och övriga tillgångar. I spetsen för styrelserna stod verkställande direktörer. Kyrkoherden var självskriven ledamot. Till biträden under styrelsen fanns fram till 1873 frivilliga ordningsmän och från 1871 även avlönade tillsyningsmän för bettlare. Under 1870-talets slut ersattes ordningsmännen och tillsyningsmännen av

4) Nilsson 1970 s 164 ff.

5) Följande material är hämtat ur Statistik Stockholm för åren 1884-1895.

År	Folkmängd	Antal understödstagare (direkta)	Kostn. f. understödhåll o. vård	Total kostn.
1884	200.781	9.580	610.000	837.000
1885	211.138	10.197	618.000	846.000
1886	216.807	10.865	657.000	898.000
1887	221.551	11.619	691.000	921.000
1888	228.118	12.517	692.000	1.002.000
1889	236.350	12.732	785.000	1.112.000
1890	245.331	12.816	816.000	1.234.000
1891	248.051	13.766	898.000	1.291.000
1892	249.252	14.686	981.000	1.383.000
1893	252.937	14.387	931.000	1.302.000
1894	259.304	16.190	878.000	1.222.000
1895	267.100	16.973	860.000	1.228.000

Understödstagarna gäller direkt understödda. Cf Müller 1906 s 291, som ger bruttoutgifterna. Detta förändrar emellertid inte tendensen i materialet. Ökningen av understödstagare 1894-95 tillskrivs av KMBef 1900 Stockholms stad s 79 en ny beräkningsgrund.

avlönade rotemän, som vid sidan av sina fattigvårdsuppgifter även engagerades för mantalsskrivnings- och hälsovårdsfrågor.⁷⁾

Angående omfånget av den legala fattigvården kan här endast några antydningar göras. En avsevärd del, upp mot hälften av de beviljade understöden, utgick efter fattigvårdsförordningens § 2 och var således en av fattigvårdssamhället frivilligt åtagen hjälp.⁸⁾ Någon mera omfattande expansion av fattigvårdens åtaganden torde dock inte ha skett under 1880-talet. I institutionell vård tillkom emellertid på fattigvårdens initiativ ett antal smärre anstalter för speciella ändamål, t ex barnhem och natthärbärgen för husvilla.⁹⁾

Ett speciellt problem utgör fattigvårdsnämndens inställning till arbetslösheten. I viss mån kunde fattigvårdens arbetsinrättning användas som en reglerande faktor vid uppträdande arbetsbrist. Nackdelen med denna inrättning var emellertid, att den för de intagna hade fattigvårdskaraktär och innebar ett underställande under fattigvårdens husbonderätt.¹⁰⁾ Att denna form av arbete i möjligaste mån undveks av de arbetslösa framgår av att under den period, 1886-1895, då en verklig massarbetslöshet existerade, antalet på arbetsinrättningen intagna i själva verket sjönk.¹¹⁾ Orsaken till detta torde ha varit att man i

- 6) Följande procentsatser är räknade på det totala antalet understödstagare (alltså även indirekta understödstagare) under åren 1887-1895. Utackorderade och i hemmet understödda har förts samman i en grupp. Källa: Statistik Stockholm för åren 1887-1895.

År	Sluten vård	Öppen vård	Understöd enl § 2 (FFO)
1887	40.7	59.3	47.5
1888	37.9	62.1	31.7
1889	37.0	63.0	31.4
1890	36.6	63.4	31.6
1891	34.0	66.0	38.1
1892	32.4	67.6	41.6
1893	33.4	66.6	41.6
1894	16.9	83.1	45.7
1895	18.2	81.8	43.9

Anm. Den anmärkningsvärt höga siffran för understöd enligt § 2 (FFO) för 1887 kan bero på förändringar i klassificeringen. Cf Statistik Stockholm 1891 s 9.

- 7) Müller 1906 s 217 ff och 228 ff. För äldre förhållanden se ibm och Wester 1946 s 42 ff och 203 ff.

8) Se ovan not 6.

9) Müller 1906 s 269 f och 278 ff.

10) Ibm s 350 ff.

11) Ibm s 386.

första hand i stället sökt sysselsättning i de nödhjälpsarbeten, som staden under denna period anordnade. Under åren 1886-1894 beviljade stadsfullmäktige varierande belopp för olika typer av nödhjälpsarbeten, fr a makadamslagning och gatuarbeten. Dessa arbeten synes dock endast i begränsad utsträckning ha fyllt det verkliga behovet, och arbetslösheten framkallade upprepade påstötningar till stadens myndigheter från fackföreningar och arbetarkorporationer. I kritiken mot de rådande förhållandena intog tidningen Social-Demokraten en ledande roll. Hösten 1891 bildades De arbetslöses förening, som i mycket radikal anda krävde omedelbara åtgärder från myndigheterna. Då denna aktivitet genom en allt längre radikalisering under 1892 framkallade revolutionära strömningar, ingrep stadens myndigheter med polismakt mot föreningens demonstrationer, vilket ledde till de uppmärksammade Stortorgskravallerna.¹²⁾

Den radikala fackliga och politiska verksamheten under dessa år samt den i samband med denna starkt aktualiserade sociala krisen i Stockholm torde i hög grad ha bidragit till att uppmärksamheten riktades mot även fattigvårdens problem.

1892 års fattigvårdsrevisorer framlade 1893 ett reformförslag för fattigvården, i vilket de med bakgrund i de ökade kostnaderna för stadens fattigvård krävde ändringar i fattigvårdens organisation. Fr a pekade man på den bristande samstämmigheten i de olika distriktens praxis ifråga om understödens beviljande och belopp. Dessutom framställde man behovet av avlönad chef i fattigvårdens ledning. Detta förslag ledde till att en fattigvårdskommitté tillsattes 1894, som 1897 framlade ett förslag i ovan nämnd riktning. Kommitténs betänkande antogs av stadsfullmäktige 1898-99. Den nya instruktionen innebar fr a en mer långtgående centralisering av fattigvårdens förvaltning och en starkare styrning av fattigvårdsstyrelsernas understödsverksamhet. I spetsen för den centrala förvaltningen ställdes en fattigvårdsinspektör jämte ytterligare tjänstemän.¹³⁾

Ett av de reformönskemål, som 1892 års revisorer framställt, skulle emellertid inte komma till uttryck i det nya reglementet. De hade påpekat, att "en noggrannare och tillförlitligare tillsyn över understödstagarna skulle kunna ernås genom användande i fattigvårdens tjänst av frivilliga krafter, under sakkunnig ledning och på lämpligt sätt or-

12) Nilsson 1970 s 164 ff.

13) Müller 1906 s 238 ff.

ganiserade". I debatten om reglementets antagande 1898-99 kom dessa synpunkter att kraftigt framföras av förespråkare för ett utbyggt vårdaresystem enligt Elberfeld-systemets modell. Detta förslag gav dock inget utslag i det av stadsfullmäktige antagna reglementet för församlingarnas fattigvårdsstyrelser 1899.¹⁴⁾ Tanken på ett frivilligt vårdaresystem hade emellertid redan vid 1890-talets början funnits med i fattigvårdsdebatten, fr a ifråga om ordnandet av den frivilliga välgöreheten.

3.7.2 Välgörehetens ordnande

Hösten 1889 bildades i Stockholm "föreningen för välgörehetens ordnande". Målsättningen för denna förening var att "oberoende av religiösa och politiska meningsskiljaktigheter, inom huvudstaden verka för ett ordnat samarbete mellan enskilda välgörande personer, enskilda välgörande stiftelser eller föreningar och den offentliga fattigvården". Genom en noggrannare undersökning av de enskilda understödsfallen, genom att motarbeta yrkestiggeri och bettlande och genom information på välgörehetens område var avsikten att "åstadkomma enhet ifråga om välgörehetens grundsatser och dess utövande". Som centralpunkt för dessa åtgärder avsåg man att upprätta en centralbyrå med nödigt antal tjänstemän. Till denna skulle även knytas ett antal "besökare".¹⁵⁾

Bakom framväxten av denna organisation synes ha funnits ett reellt behov. Vid sidan av den legala fattigvården existerade en mycket omfattande och oöverskådlig flora av välgörehetsföretag, stiftelser och fonder. En inventering av dessa torde i detta sammanhang inte vara nödvändig.¹⁶⁾ Det kan räcka med att konstatera, att de belopp, som årligen utdelats genom olika välgörehetsföretag haft en betydande omfatt-

14) Ibm s 243 ff.

15) Stadgar FVO 1889 § 1, 2 och 12.

16) Ett relativt omfattande material ger KMBef 1890 Stockholms stad s 36 f och 128 ff. Se även ibm 1895 s 21 ff och 109 ff. Denna inventering ger dock i huvudsak fonder m m, förvaltade av olika myndigheter. En förteckning i SFA, SSA (Handlingar rörande välgörehetsföreningar och enskilda anstalter, F 1:m) upptar närmare 900 titlar. Denna förteckning är upprättad 1899-1910. Se även Müller 1906 s 90 f, 161 f och 294 f samt nedan not 18. En omfattande inventering är gjord i FVO Handbok 1911, vilken dock saknar historik för de skilda organisationerna och stiftelserna. Se även Lundin 1890 s 583 ff samt Oxenstierna 1897 s 612 ff.

ning och väl synes ha motsvarat den legala fattigvårdens kostnader för den öppna vården.¹⁷⁾ En viss kontakt mellan den organiserade välgöreheten och den legala fattigvården synes ha upprätthållits, fr a genom att välgörehetsföretagen uppmanats att lämna redogörelser för sin verksamhet till fattigvårdsnämnden.¹⁸⁾ Någon direkt kontroll över välgöreheten torde detta dock inte inneburit. Ett visst samarbete upprätthölls dock med det fåtal enskilda institutioner, vilka fattigvården gav tilläggsanslag. Även om dessa åtaganden skulle öka fram mot sekelskiftet, torde de vid tiden omkring 1890 endast haft en marginell betydelse.¹⁹⁾

Det är tydligt, att denna fritt framvuxna och privata filantropi utgjorde ett betydelsefullt komplement till den legala fattigvården. Dess brist på samordning och dess ofta egenartade arbetsmetoder framkallade emellertid kritik och krav på reformer. Dessa torde ha förstärkts ytterligare under 1880-talets senare hälft, då de sociala problemen skärptes genom den omfattande arbetslösheten. Genom stadens begränsade åtgärder under dessa krisår torde den enskilda välgöreheten ställts inför ett avsevärt nödhjälpsbehov.²⁰⁾ För bakgrunden till FVO:s tillkomst

-
- 17) Nedanstående uppgifter är hämtade ur Statistik Stockholm för åren 1887-91 och avser utdelat belopp av ca 60 enskilda stiftelser och välgörehetsinrättningar, varvid sådana för sjukvård och barnavård m fl ej inräknats. Dessa uppgifter torde kunna betraktas som minimibelopp.

År	antal understödstagare	utdelade understöd
1887	2.722	316.000
1888	2.709	312.000
1889	2.625	299.000
1890	2.919	374.000
1891	2.613	293.000

Cf Oxenstierna 1897 s 644, som även uppger understöden till barnavård och undervisning, vilket för 1895 ger ett belopp på ca 950.000 fördelat på ca 13.500 understödstagare.

- 18) Detta synes ha gällt från äldre tid. Müller 1906 s 140 och 293. Se Underrättelse Stockholm 1842 och Sammandrag Stockholm 1868. Av stort intresse är det förslag, som fattigvårdsnämnden 1865 framlade om en för de olika välgörehetsföretagen "större för hela huvudstaden gemensam förening, med ändamål att, efter viss bestämd plan, i samband med varandra utöva sin verksamhet och tillika utgöra ett biträde åt och medlare emellan den enskilda och den offentliga barmhärtigheten samt de behövande". Skrivelse Stockholm 1865 s 6. Förslaget ledde till bildandet av Stockholms Allmänna Skyddsförening, som organiserades i distriktskommittéer i anknytning till fattigvårdens indelning och hade allmänt fattigvårdande uppgifter (dock främst barnavård). Föreningens "skyddsfruar" bedrev uppsökande verksamhet. Se fr a KMBef 1868 Stockholms stad s 50 och ibm 1873 s 40 f.
- 19) Ibm s 293 f. Enl Oxenstierna 1897 s 610 utgick omkr 1895 ca 46.000:- i understöd till olika fria institutioner, övervägande för barnavård.
- 20) Cf Nilsson 1970 s 167 f. Ang kritiken mot välgörehetens former se nedan 3.7.5.

bör dessa förhållanden tillmätas stor vikt. Den direkta förebilden för organisationen måste emellertid sökas utifrån.

I en ledare i Aftonbladet i september 1888 refererades under rubriken "Fattigdomens förebyggande" en ännu otryckt broschyr, som starkt underströk kravet på förebyggande fattigvård. I denna konstaterades, att fattigvårdsbehovet hade ökat i Stockholm. Bland de botemedel, som framkastats, fanns tanken på ett ökat samarbete mellan fattigvården och den frivilliga välgörenheten. Ett grundfel, som rörde båda dessa områden, var emellertid vårdens inskränkning till allmosegivande. Den "preventiva fattigvården" hade inte tillräckligt beaktats. Fattigvården borde främst inriktas på att hjälpa dem, "som sträva för att hjälpa sig själva". Detta krävde en större urskillning vid bedömandet av understödsbehoven. Samtidigt borde också den frivilliga välgörenheten stödja välgörenhetsinstitutioner av den typ, vars inriktning var fattigvårdsförebyggande.

Denna ledare, som följdes upp av flera, presenterade samtidigt ett antal välgörenhetsföretag av förebyggande karaktär, t ex härbärgen för olika kategorier, barnstugor och platsanskaffningsbyråer.²¹⁾

Redaktör för Aftonbladet var vid denna tid E. Beckman, politiker av socialliberalt snitt och ledamot i Arbetarförsäkringskommittén. Denne hade under tidigare delen av 1880-talet i utlandet bedrivit socialpolitiska forskningar.²²⁾ I november 1888 följde Beckman upp de tidigare presenterade idéerna om välgörenhetens arbetsmetoder och framlade en plan för "samarbete på välgörenhetens fält". Beckman konstaterade inledningsvis, att under det sista året den övertygelsen mognat inom vida kretsar, att välgörenheten arbetade "blindvis". Behovet av en närmare samverkan mellan enskilda välgörenhetsföretag och mellan dessa och den offentliga fattigvården krävde en "gemensam anknytningspunkt" ... "en centralbyrå", som skulle fungera som en allas tjänare och ett "öga" för att överblicka fältet. På denna punkt kunde erfarenheter hämtas från utlandet.²³⁾ Den plan, som Beckman skisserade i sin ledare,

21) AB 22.9.1888, 6.11.1888 och 7.11.1888. Ledarna byggde på en framställning av F. A. Ek med titeln "Välgörenhet, som ej alstrar utan motverkar fattigdomen".

22) Ang Beckman se SBL 1922 s 35 ff. Se även Vallinder 1962 s 34 f och senast Berggren 1965 s 216 ff. Beckman stod åsiktsmässigt nära S. A. Hedin. Ibm s 222.

23) AB 16.11.1888.

skulle han senare återkomma till och närmare utveckla i ett föredrag senare i november. Det skulle då också klart framgå varifrån han hämtat sin förebild. Denna var de s k "charity organization societies i England och Amerika".²⁴⁾

I sitt föredrag visade Beckman på de olika fattigvårdssystem, som växt fram under 1800-talet. Vid sidan av Chalmers system med församlingsdistrikt och medhjälpare och Elberfeldsystemet distriktsindelning och vårdarsystem hade i London under 1860-talets slut skapats en modell för välgörenhetens organisation, byggd på samarbete mellan olika välgörenhetsföretag. I den omfattande London-organisationen fanns ett rikt differentierat system uppbyggt med centralbyrå, centralt råd, underkommittéer för specialfrågor, distriktsindelning med lokala styrelser, där representanter för fattigvård, prästerskap och välgörenhetsinrättningar ingick. Avslutningsvis påpekade Beckman, att systemet skulle kunna vara tillämpligt även för Stockholm.²⁵⁾

Beckmans förslag ledde till att vid årsskiftet 1888-89 en kommitté tillsattes med uppgift att söka "förbereda ett samarbete mellan de olika faktorer, som arbeta på välgörenhetens fält". Bland ledamöterna ingick bl a överståthållaren, kyrkoherden A. E. Bergman, professorskan Agda Montelius samt Beckman själv. Som grundplan för kommitténs arbete låg de av Beckman skisserade tankarna på skapandet av en "enhetspunkt, en slags centralbyrå för välgörenheten".²⁶⁾

Under våren 1889 bildades interimistiskt "Föreningen för välgörenhetens ordnande", varvid den utsedda kommittén utsågs till interimsstyrelse. Sedan den nybildade föreningen erhållit en donation kunde rotoman J. Nyström utsändas till Tyskland för att där studera liknande föreningar. Samtidigt gjordes förberedelser för att upprätta en centralbyrå. I november utfärdades i pressen ett upprop till allmänheten om bidrag och ledamotskap.²⁷⁾ Från årsskiftet 1889-90 var arbetet inom föreningen i

24) AB 21.11.1888. Cf även notiserna om bildandet av Malmö understödsförening och Hälsingborgs frivilliga fattigvårdsförening i AB 17.11.1888 och 19.11.1888.

25) AB 27.11.1888. Ang Charity Organization Society se Aschrott 1886 128 ff.

26) Det möte, som utsåg kommittén, var anordnat av styrelsen för "Hemmet för elända", vars ordf major C. A. Lagercrantz även ingick i kommittén. Övriga var rotoman J. Nyström, grevinnan Cronstedt och fru C. Zethraeus. Ang Hemmet för elända se KMBef 1890 Stockholms stad s 36 f.

27) AB 17.9.1889 och 26.11.1889. Berättelse FVO 1890. Se även VL 11.11.1889, 26.11.1889.

full gång.

Den första årsberättelsen ger en viss bild av arbetets organisation och omfattning under den första perioden. Målsättningen för föreningen var, att understödstagare skulle hänvisas till föreningens centralbyrå. Fram till juni 1890 hade närmare 10.000 personer vänt sig till byrån. Dessa registrerades vid byrån av avlönade och frivilliga krafter, varefter man i regel vidtog undersökningar av deras hjälpbehov genom hembesök. Dessa utfördes av ca 120 frivilliga hembesökare.²⁸⁾ Vid sidan av direkt utbetalade kontanta understöd och hjälp in natura i direkta nödsituationer förmedlade man arbeten, inköpte arbetsmaterial för hemarbeten, beviljade räntefria lån och förmedlade kontakter med olika välgörenhetsföretag.²⁹⁾

En viktig punkt i föreningens målsättning var att upprätta kontakter med såväl stadens olika välgörenhetsföretag som den legala fattigvården. I december 1889 tog man kontakt med fattigvårdsnämnden och erhöll från den upplysningar om fattigvårdens understödstagare i öppen vård. Dessa uppgifter registrerades vid föreningens byrå.³⁰⁾ Redan under föreningens planering hade nära kontakter hållits med Stockholms allmänna skyddsförening, varvid man delvis tänkt sig att skyddsföreningen, som var organiserad i distrikt i staden, skulle ombesörja hemundersökningarna.³¹⁾ Även om detta inte torde ha genomförts konsekvent upprättades ett nära samarbete med Skyddsföreningen, som även den inlevererade material till föreningens register och hade möjlighet att utnyttja det.³²⁾

Under de närmaste åren utvecklades föreningens arbete ytterligare. Detta ledde till en omorganisation av centralbyrån, vid vilken understödsarbetet i fortsättningen hänsköts till ett arbetsutskott, från 1891 uppdelat genom en distriktsindelning av staden. Samtidigt anställdes ordinarie fattigbesökare vid centralbyrån. Denna organisation skulle sedan under hela 1890-talet ligga till grund för föreningens arbete. Distrikts- eller kretsavdelningarna sammanträdde på centralbyrån och besöksverksam-

28) Berättelse FVO 1890 s 6 f. Av hembesökarna utfördes fram till juni 1890 ca 1.600 undersökningar.

29) Ibm s 7 f.

30) SFP 17.12.1889, SFA, SSA. Berättelse FVO 1890 s 4 och 6.

31) AB 17.9.1889. Ang Skyddsföreningen se ovan not 18.

32) Berättelse FVO 1890 s 8.

heten ombesörjdes av fasta avlönade besökare. Utskotten, som sammansattes av representanter för fattigvården, skyddsföreningen, präster, diakonissor och andra intresserade personer, skulle inom sina verksamhetsområden samordna fattigvård och välgörenhet.³³⁾ Dessutom upprättade föreningen från 1892 ett arbetshem och en slöjdvärdelning samt från 1893 ett barnhärberge.³⁴⁾

Det är tydligt, att, trots det omfattande arbete föreningen under 1890-talet utförde, föreningens ursprungliga målsättningar endast delvis kunde omsättas.

Tanken hade från början varit, att föreningen skulle tjänstgöra som ett "clearing-house" för övrig välgörenhet i staden. Detta innebar, att föreningen själv inte skulle bedriva direkt understödsverksamhet utan främst fungera som förmedlande organ. Genom sin centralbyrå och genom ett utbyggt besökarsystem skulle en kontroll vinnas över hela välgörenhetsfältet. I stället för understöd skulle i största möjliga mån arbete ordnas eller förmedlas.³⁵⁾ Denna idé kunde endast i viss mån förverkligas.

Föreningen kom under 1890-talet att i stor utsträckning fungera som en understödsförening vid sidan av övrig välgörenhet. Denna verksamhet bekostades av föreningens medlemsavgifter, gåvor och räntemedel av fonder.³⁶⁾ Inriktningen på den arbetsförmedlande funktionen synes efter de

33) Berättelse FVO 1891 s 1 f. Ibm 1892 s 1 f. Ibm 1893 s 3 f. Ibm 1899 s 6 ff. Från 1892 ombesörjdes hemundersökningar av 4 avlönade besökare, knutna till de fyra arbetsutskotten samt en vid centralbyrån anställd "bibelkvinna". Ibm 1893 s 4 f.

34) Ibm 1892 s 4 f. Ibm 1893 s 7.

35) Cf AB 17.9.1889 och 26.11.1889. Se även Berättelse FVO 1890 s 7.

36) Se t ex Berättelse FVO 1899 s 5, där föreningens fonderade medel anges överstiga 350.000:-. Ränteinkomsterna uppgick detta år till ca 13.000:-. Ibm s 4.

Följande statistiska översikt över föreningens utveckling under 1890-talet är byggd på föreningens årsberättelser.

År (1.7-30.6)	Medlemmar	Behandl. ärenden vid centr. b.	Utbetalade understöd	Förmedlade arbeten (ca)
1889-90	789	-	9.732	700
1890-91	-	-	21.554	1.500
1891-92	1.446	2.645	29.529	1.080 ¹⁾
1892-93	1.977	3.244	31.397	275
1893-94	2.027	3.062	34.293	175
1894-95	2.023	2.978	33.306	220

Forts

första åren även ha trätt i bakgrunden.³⁷⁾ Bakom detta torde dock ligga en viss nedgång i arbetslösheten efter 1892.³⁸⁾

Genom distriktsindelningen och tillsättandet av arbetsutskotten hade en viss decentralisering genomförts. Samtidigt övergavs dock systemet med de frivilliga hembesökarna. I stället knöts avlönade besökare till de olika arbetsutskotten. Bakom denna utveckling kan ha legat föreningens ständigt upprepade krav på behovet av noggrann undersökning av varje understödsfall. Troligen har även den omständigheten medverkat, att Skyddsföreningens medlemmar redan före FVO:s tillkomst fungerat som "besökare" inom sina distrikt. Genom Skyddsföreningens samarbete med FVO torde ett mera utbyggt vårdarsystem i FVO:s egen regi saknat förutsättningar.³⁹⁾

Därmed har ännu ett problem berörts. Svårigheterna att få föreningen att fungera som en centralpunkt för hela välgörenhetsfältet i Stockholm hade endast en begränsad framgång. Vid sidan av Skyddsföreningen synes endast ett begränsat samarbete ha upprättats mellan föreningen och övrig välgörenhet.⁴⁰⁾ Till detta problem återkom årsberättelserna under hela 1890-talet.⁴¹⁾ Däremot synes samarbetet med den legala fat-

Forts. å not 36)

År (1.7-30.6)	Medlemmar	Behandl. ärenden vid centr. b.	Utbetalade understöd	Förmedlade arbeten (ca)
1895-96	2.101	2.572	32.290	254
1896-97	2.042	2.395	45.444	182
1897-98	1.972	2.784	41.996	183
1898-99	2.170	2.223	37.294	156

1) Från 1892 sysselsattes dessutom ca 1-300 personer genom föreningens slöjdvärdning och arbetshem. Det sistnämnda nedlades 1895.

37) Se tabell ovan not 36. De höga siffrorna 1890-92 beror på att föreningen under denna period förmedlat arbeten till stadens nödhjälpsarbeten.

38) Cf Nilsson 1970 s 183 f.

39) Cf KMBef 1900 Stockholms stad s 13 f. Möjligen kan den från socialdemokratiskt håll riktade kritiken mot besökarverksamheten ha spelat in. Se vidare nedan 3.7.3. Cf även uttalandet i Ge-P 27.8.1891 av en "fattigvårdsexpert med nära anknytning till FVO": "Fattigvårdarna (här kallas de besökare) avsäga sig den ene efter den andre sina uppdrag, emedan de ej hava det ringaste inflytande. Deras intresse måste då slappas". Cf även Berättelse FVO 1895 s 28, där vårdare efterlyses.

40) Distriktsindelningen, som genomfördes 1892, hade syftet att närmare knyta föreningen till den lokala välgörenheten. Vid sidan av Skyddsföreningens representanter ingick även diakonissorna i utskotten. Berättelse FVO 1893 s 3 f.

41) Se t ex Berättelse FVO 1895 s 6, ibm 1899 s 2 och fr a ibm 1900 s 11 ff.

tigvården inte ha erbjudit några större problem.⁴²⁾

Det kan med ledning av ovanstående konstateras, att FVO fått en delvis annan konstruktion än de liknande föreningar, som vuxit fram ungefär samtidigt i landsortsstäderna. Förebilden hade inte tagits i Elberfeld-systemet utan i stället i den engelska Charity Organization-modellen.

Orsakerna till detta kan här endast antydvas. Initiativet till föreningen hade tagits av Ernst Beckman hösten 1888. Av denne hade den engelska välgörenhetsorganisationens konstruktion från början valts. Syftet var att reformera den frivilliga välgörenheten. Denna linje skulle sedan fasthållas. Då idéerna om ett Elberfeld-system, applicerat på den frivilliga välgörenheten, under 1889 spreds inom Sverige fr a genom L. Meijer, hade stockholmsföreningen redan lagt ett annat system till grund för verksamheten. Det torde dock finnas anledning att snarare understryka likheterna mellan de båda systemen än skillnaderna. Båda syftade till en bättre kontroll över den fria välgörenheten och till att förebygga fattigvård genom preventiva åtgärder, fr a arbetsanskaffning. Ett gemensamt syfte var dessutom kravet på en mer omfattande kontakt med understödstagaren för att kunna avgöra behovens omfattning och typ. Dessa likheter torde ha medfört, att man i Stockholm kunnat uppfatta FVO som en variant av Elberfeld-systemet, speciellt under den första tiden, då ett flertal medlemmar tjänstgjort som hembesökare.⁴³⁾ Att impulser hämtats från Elberfeld eller från organisationer uppbyggda enligt denna modell, synes även stå klart. Den resa, som roteman Nyström 1889 företog för att skaffa upplysningar om utländska lösningsförsök, ställdes till Tyskland och resulterade i ett förslag till reglemente för föreningens besökare. Detta antogs först efter vissa omarbetning-

42) Detta förhållande är tydligt från föreningens start och kommenteras genomgående i årsberättelserna under 1890-talet. Vid sidan av den representation, som de olika fattigvårdsstyrelserna hade i arbetsutskotten, bl a genom kyrkoherdarna, satt flera av FVO:s medlemmar i fattigvårdsnämnden, bl a Ernst Beckman. Föreningens ordförande under hela 1890-talet var överståthållaren G. Tamm. En av föreningens mer aktiva ledamöter, A. Lindblom, utsågs 1899 till fattigvårdsinspektör i Stockholm. För Beckman och Tamm se t ex Berättelse FVO 1899 s 21.

43) Cf KMBef 1895 Stockholms stad s 23, som uppfattar FVO som en variant på Elberfeld-systemet.

ar.⁴⁴⁾ Utvecklingen under 1890-talet gick emellertid för FVO mot ett alltmer centraliserat system med anställda besökare i stället för frivilliga vårdare. När man i slutet på 1890-talet omorganiserade fattigvården i Stockholm, var det karakteristiskt nog kraven på centralisering, som även där gav utslag.⁴⁵⁾ Ordförande i fattigvårdskommittén var pastor primarius F. Fehr, dess sekreterare var revisor Albin Lindblom.⁴⁶⁾ Bägge dessa hörde till de drivande krafterna inom FVO.⁴⁷⁾

3.7.3 Prästerskapet, fattigvården och välgörenheten

Här skall i korthet undersökas i vad mån prästerskapet deltog i det legala fattigvårdsarbetet och i FVO:s organisation. I detta sammanhang kommer även diakonissornas roll att beröras.

I 1864 års instruktion för fattigvården i staden gjordes församlingarnas kyrkoherdar till självskrivna ledamöter i de lokala fattigvårdsstyrelserna. I fattigvårdsnämnden kunde de placeras endast efter ordinarie val.⁴⁸⁾

Ett tillfredsställande mått på kyrkoherdarnas deltagande torde endast kunna vinnas genom en genomgång av de olika fattigvårdsstyrelsernas protokollsuppgifter om ledamöternas närvaro. Detta har ej kunnat genomföras. En annan, grövre metod har i stället använts, utgående från de tryckta förteckningarna över ledamöterna i fattigvårdsstyrelserna under perioden 1871-1896. De där angivna uppgifterna om styrelsernas sammansättning torde kunna ge ett grovt mått på prästernas aktivitet. Det framgår av dessa, att i periodens början prästerna i stor utsträckning besatt ordförandeposterna inom styrelserna. Vid 1880-talets början mins-

44) Berättelse FVO 1890 s 3 f och ibm 1891 s 7. Möjligen kan detta sättas i samband med roteman Nyströms avgång som föreståndare för centralbyrån 1890. Han återfinns under de följande åren inte bland föreningens medlemmar. 1894 står han bland "inbjudna ledamöter". Berättelse FVO 1894 s 62. Från 1896 står han även upptagen som ledamot av arbetsutskottet I. Berättelse FVO 1897 s 5.

45) Müller 1906 s 240 ff.

46) Se Protokoll för kommittéerade för fattigvårdens omorganisation 1894-97, SFA, SSA. Fehr avled dock 1895. Ang Fehr se Fries 1896 fr a s 113 f. Se även Fries 1912 s 16.

47) Fehr var från 1891 ordförande i arbetsutskottet nr III. Berättelse FVO 1892 s 1. Albin Lindblom var 1890-92 centralbyråns föreståndare och suppleant i styrelsen fram till 1897. Ibm 1893 s 8 och ibm 1897 s 9.

48) Müller 1906 s 231.

kade denna funktion för att vid 1890-talets början inskränka sig till en ordförandepost bland de sju församlingsstyrelserna.⁴⁹⁾ Det kan dessutom noteras, att vid sidan av de självskrivna kyrkoherdarna ingen övrig prästman invalts i styrelserna under hela perioden.⁵⁰⁾ I fattigvårdsnämnden satt under 1890-talet endast en präst, invald först 1894.⁵¹⁾

Även om inte alltför vittgående slutsatser kan dras på grundval av detta material, framträder dock en tydlig tendens mot en allt mindre prästerlig representation i stadens fattigvård. I vad mån detta berodde på ett vikande intresse från prästernas sida eller på en ökad ovilja från lekmanaledamöterna att till ordförande välja församlingarnas kyrkoherdar får här lämnas öppet.

När det gäller de vid Ersta utbildade diakonissorna finns även vissa svårigheter att kartlägga deras verksamhetsområde inom den legala fattigvården. Det torde emellertid stå klart, att de alltmer kom att tas i anspråk för vissa funktioner inom fattigvården. Redan under 1860-talet hade fattigvårdsnämnden vänt sig till diakonissanstalten med begäran om samarbete ifråga om ledningen av ett uppfostringshem för flickor. Sedan diakonissanstalten fram till 1875 förestått denna anstalt, ställdes den helt under stadens fattigvård. Som föreståndarinna kvarstod emellertid en diakonissa.⁵²⁾ De från 1860-talet i stockholmsförsamlingarna verksamma församlingsdiakonissorna skulle dock först vid 1890-talets början direkt tas i fattigvårdens tjänst. I avsikt att förbättra fosterbarnsvården anställdes från 1890 tre diakonissor.⁵³⁾ Vid 1890-

49) Förteckning Stockholm 1871-1896. Antalet prästerliga ordföranden i styrelserna framgår av följande uppställning. Det totala antalet styrelser var under hela perioden sju.

1871: 5
1876: 5
1881: 2
1886: 2
1891: 3
1896: 1

50) Ibm.

51) Ibm 1893-1898. I styrelsen för Stockholms stads uppfostringsanstalter, som löd under fattigvårdsnämnden var kyrkoherde A. Landquist ledamot och ordf 1885-1895. Landquist 1965 s 59 och 70 ff. Det bör också i detta sammanhang påpekas, att pastor primarius F. Fehr blev ordf i den 1894 tillsatta fattigvårdskommittén. Se ovan not 46.

52) Rosenberg 1945 s 142. Müller 1906 s 263 f.

53) SFP 5.6.1890 § 1 och 18.8.1890 SFA, SSA. Cf Olivebladet 1891 s 64. Cf Ekman 1960 s 252 f.

talets slut fanns en av fattigvården anställd diakonissa i var och en av stadens församlingar.⁵⁴⁾ Dessa hade i uppgift att biträda fattigvårdsstyrelserna i den öppna vården.⁵⁵⁾

Denna utveckling visar alltså en motsatt tendens. Det torde kunna tolkas så, att diakonissorna i viss mån ersatt prästerna i det direkta fattigvårdsarbetet.

I lokala skildringar av Stockholm under 1880-90-talen har ofta den religiöst-filantropiska aktiviteten noterats. Oavsett om denna fått en positiv eller negativ bedömning har den tillmätts ett stort omfång.⁵⁶⁾ Frågan i detta sammanhang torde vara i vad mån denna verksamhet kanaliserats in i den nya organisationen FVO.

I föreningens stadga fastslogs dess "oberoende av religiösa och politiska meningsskiljaktigheter". Denna passus var givetvis inte riktad mot religiös-social verksamhet. Tvärtom torde den ha haft syftet att i det samordnande välgörenhetsarbetet kunna fånga in även det omfattande arbete, som utfördes av de olika religiösa organisationerna och samfunden.

Reaktionen från kyrklig press och från prästerskapet på bildandet av föreningen var positiv. I den kyrkligt konservativa dagstidningen Vårt Land hälsades föreningens upprop 1889 med stor tillfredsställelse. I en ledare påpekade man, att med tanke på de "oerhört stora uppoffringar" som gjordes på välgörenhetens område uppnåddes ändå ingen större effekt på fattigvårdsområdet.⁵⁷⁾

I viss utsträckning kom även präster att medarbeta i föreningen. Kyrkoherden i Jakob och Johannes, E. Bergman, som medverkat redan från föreningens start 1888, kom under början av 1890-talet att fungera som föreningens vice ordförande.⁵⁸⁾ I övrigt synes prästerna inte ha tillhört styrelsen utan kom framför allt att ta del i distriktsutskottens arbete. För att knyta prästerna fastare till föreningen inbjöds stadens kyrkoherdar 1890 till ett sammanträde med föreningens styrelse.

54) Müller 1906 s 269.

55) Förslag till instruktion Stockholm 1890.

56) Se t ex Strindberg 1879, Oxenstierna 1897 s 612 ff, Österlin 1947 s 118 ff, Jansson 1950, Ekman 1960 s 132 ff, Landquist 1965 s 70 ff och 104 ff.

57) VL 26.11.1889. Man hade kort förut utförligt refererat diskussionerna vid bildandet av De fattiges vänner i Uppsala. VL 2.11.1889.

58) Berättelse FVO 1891 s 6 f.

Resultatet av detta blev, att föreningen från en del kyrkoherdar i fortsättningen fick uppgifter angående den frivilliga välgörenhetens verksamhet inom församlingarna. Fr a skulle emellertid några präster ta direkt del i föreningens verksamhet. I vart och ett av föreningens distriktsutskott vid centralbyrån synes under mitten av 1890-talet minst en präst ha deltagit. Dessutom medverkade ett fåtal diakonissor.⁵⁹⁾ Under föreningens första tid biträdde en diakonissa vid centralbyrån.⁶⁰⁾

Mot denna rent statistiska metod att mäta prästerskapets sociala intresse och sociala verksamhetsområden kan givetvis invändningar göras. Bortsett från de bakomliggande faktorerna torde emellertid kunna konstateras, att tendenserna är helt klara. Prästerskapets inflytande i den legala fattigvården visar en vikande tendens under 1880-90-talen. I viss mån kan denna tendens uppvägas av deras insatser i FVO. Detta torde kunna tolkas så, att de hellre valt den frivilliga välgörenheten som instrument för sitt sociala engagemang.

Antalet diakonissor i FVO:s arbete måste dock bedömas som relativt lågt. 1895 fanns i Stockholm 17 diakonissor, anställda för fattigvårdande uppgifter. Av dessa var fem anställda av fattigvårdsnämnden. De övriga avlönades av församlingarna eller av fria organisationer.⁶¹⁾

3.7.4 Fattigvård och församlingsvård

Den för avhandlingen grundläggande hypotesen, att den livliga debatten om fattigvården omkring 1890 haft direkt påverkan, idémässigt och organisatoriskt, på den under 1890-talet framväxande församlingsrörelsen inom svenska kyrkan, torde möta vissa problem för Stockholms vidkommande.

59) Se fr a Berättelse FVO 1892, 1894, 1897 och 1899, som ger uppgifter om arbetsutskottens sammansättning enligt följande fördelning:

1891-92	2 präster	2 diakonissor
1893-94	4 "	2 "
1896-97	11 "	3 "
1898-99	8 "	3 "

60) Berättelse FVO 1890 s 3, ibm 1891 s 1, ibm 1892 s 2. Cf Oliveblad 1891 s 64.

61) I viss mån i församlingstjänst var dessutom sex diakonissor, knutna till församlingarnas barnkrubbor. Dessa avlönades på frivillig väg, medan däremot verksamheten bekostades med anslag från både fattigvården och församlingen. Oxenstierna 1897 s 614 och 625.

Det bidrag och den modell för församlingsvården, som Stockholm gav, har i litteraturen inte på någon punkt sammankopplats med reformplanerna inom fattigvården. Problemet har i första hand framställts som ett religiöst-kyrkligt - frågan om kyrkans evangelisatoriska funktion i de folkrika storstadsförsamlingarna.⁶²⁾

Redan vid 1850-talets början hade uppmärksamheten riktats på detta problem och lett till ett långvarigt diskuterande mellan Kungl Maj:t, konsistorierna, församlingarna och ett flertal övriga myndigheter om möjligheterna till delningar av församlingarna, ökat antal präster och förbättrade löneförmåner för det lägre prästerskapet. På grund av församlingarnas ovilja att påta sig ökade kostnader hade emellertid frågan ej kunnat lösas. 1882 avskrev Kungl Maj:t ärendet.⁶³⁾ Då konsistoriet återigen väckte frågan om delning av församlingarna 1891 stannade det återigen på församlingarnas motstånd. Detta avslag blev startpunkten för ett försök att på frivillig väg genomföra vissa reformer inom storstadsförsamlingarna.⁶⁴⁾

Våren 1893 bildades en förening "för väckande av kristligt församling-liv på kyrklig grund". Initiativtagaren var rotemannen Carl Alm. Den lilla grupp, som stod bakom detta initiativ, hörde närmast till den lågkyrkligt-pietistiska krets, som samlades kring J. Ch. Bring och C. H. Bergman. De hörde emellertid inte direkt till Evangeliska fosterlandsstiftelsens folk. Den linje de kom att driva var "rent evangelisatorisk utan tanke på församlingsdelning eller kyrkbygge i vanlig stil". Det man önskade uppnå var ett kyrkligt väckelsearbete bland den fattiga befolkningen i Stockholm. För detta ändamål önskade man anställa någon villig präst, som skulle ägna sig åt själavård i någon av storstadsförsamlingarnas utkanter. Genom påverkan av pastor primarius Fr. Fehr, som i församlingsdelningsfrågan förespråkade distriktsindelning av församlingarna för att därigenom förbereda framväxten av små själavårdsförsamlingar, inriktade föreningen sin verksamhet på olika distrikt inom stadens församlingar. Under 1893-1895 anställde föreningen ett par yngre präster för arbete inom Kungsholms och Adolf Fredriks

62) Se fr a Alm 1918 s 23 ff, Rodhe E. M. 1930 s 67 ff och Gustafsson 1955 s 169 ff.

63) Göransson-Lundberg 1969 s 154 ff.

64) Framställningen utgör här och vidare ett kort referat av Gustafsson 1955 s 159 ff, som i sin tur bygger på Alm 1918 s 23 ff. Gustafsson understryker emellertid fr a Fehrs roll som idéväckare för ett arbete i distrikt.

församlingar. Först 1895 tog emellertid föreningen fastare form och konstituerade sig som "Föreningen för befrämjande av ökad själavård i Stockholm". Ordförande blev en av stadens kyrkoherdar. För att ytterligare understryka sitt samarbete med de kyrkliga församlingarna ändrades namnet 1896 till "Sällskapet för främjande av kyrklig själavård i huvudstaden". Under 1897 intensifierades debatten om sällskapets arbetsmetoder. Flera av stadens kyrkoherdar skulle dras in i denna debatt. I denna kom de olika modellerna för församlingsvård, som under 1890-talet växt fram på olika ställen i Sverige, att mötas. Dessutom tillfördes debatten material från de danska försöken att i Köpenhamn på frivillig väg reformera församlingslivet genom den s k småkyrkorörelsen. Mot sällskapets vaga församlingsanknytning ställdes fr a kravet på en mera församlingsbunden verksamhet, med mål att skapa små församlingar kring små kyrkor. Företrädare för denna modell var E. D. Heüman, som 1897 blivit kyrkoherde i Adolf Fredrik. Dessutom framfördes den lövgrenska organisationstanken med frivilliga distriktindelningar inom storförsamlingens ram. Debatterna under 1897 ledde visserligen till att sällskapets arbete knöts närmare till de kyrkliga församlingarna. Det blev emellertid den linje, som sällskapet från början drivit, som även i fortsättningen kom att följas. Målsättningen blev mera att skapa "strategiska punkter för kyrklig evangelisation av storstaden än centra för ett verkligt församlingsliv". Ur opinionssynpunkt skulle emellertid sällskapet spela en viktig roll. Genom de konferenser, som ordnades från 1897, kom sällskapet att fungera som en plattform för debatterna om församlingsvård inte bara lokalt utan även på riksplatnet.⁶⁵⁾

Denna översikt av Sällskapet för kyrklig själavårds framväxt, byggd på Berndt Gustafssons framställning, ger knappast vid handen, att sällskapet vid sin start hämtat sina ledande principer från fattigvårdsdebatten vid 1890-talets början. Det torde dock finnas ett visst samband, som fr a ligger på motivationsplanet. Även personellt föreligger ett intressant samband.

Försöken att skapa en kyrklig social vård hade gamla rötter i Stockholm. Redan under 1850-talet hade försök gjorts att införa en inre-missionsaktivitet efter modell hämtad från Tyskland. I viss utsträckning hade dessa försök varit en reaktion mot den delvis sekulariserade filantropi,

65) Gustafsson 1955 s 163 ff.

som utvecklades i Stockholm under 1840-talet.⁶⁶⁾ Bland de organisationer, som vuxit fram med målsättningen att driva en direkt kristlig välgörenhet, kan nämnas Svenska Diakonissanstalten och Stockholms Stadsmission. Ingen av dessa hade emellertid någon formell knytning till den kyrkliga organisationen eller till de enskilda församlingarna.⁶⁷⁾ Detta gällde även de s k missionshyddorna, som Evangelisk-lutherska missionsföreningen från slutet av 1870-talet uppförde inom ett flertal av Stockholms församlingar. Till dessa knöts diakonissor med social verksamhet.⁶⁸⁾

Stockholms stadsmission och missionshyddeverksamheten fungerade närmast som organ för Evangeliska fosterlandsstiftelsen. Denna organisation företrädde en associativ församlingssyn, där församlingen konstituerades av "de troende". Delvis stod EFS i motsatsställning till den officiella kyrkan och dess organisation. Fr a skulle det kyrkoideal man propagerade för direkt eller indirekt utgöra en kritik mot svenska kyrkans traditionella församlingstyp. I denna, menade man från EFS, förblandades stat och kyrka, andligt och världsligt, troende och icke troende.⁶⁹⁾ Även diakonissanstalten torde under sin första period ha närmast anknytning till denna linje. Från 1860-talet skulle emellertid anstalten alltmer söka sig mot en fastare förbindelse med svenska kyrkan. Bakom detta stod fr a anstaltens föreståndare, J. Ch. Bring. Denne skulle tidigt komma att hävda, att den av diakonissanstalten bedrivna diakoniverksamheten var en kyrkans och församlingarnas egen socialt-religiösa funktion.⁷⁰⁾ En utveckling i linje med denna uppfattning utgjorde det ökade antalet diakonissor i församlingstjänst, de s k församlingsdiakonissor. Under fr a 1880-talet expanderade detta användningsområde. Det innebar en förskjutning från den tidigare mer institutionellt inriktade vården mot en större användning av diakonissor i öppen vård och fattigvård.⁷¹⁾ Anställningsförhållandena kom emellertid att under denna period vara mycket skiftande. Endast i begränsad utsträckning an-

66) Hansson 1960 s 98 ff.

67) Ang Diakonissanstalten se fr a Rosenberg 1945 s 107 ff och Ekman 1960 s 30 ff. Ang Stadsmissionen se Svärd 1904 och Wikmark 1943 s 64 ff. För övrig religiös-social verksamhet i Stockholm, fr a Elsa Borgs Vita bergen-mission och Frälsningsarmén, se Oxenstierna 1897 s 616 ff.

68) Oxenstierna 1897 s 615.

69) Gustafsson, S. 1962 s 82 ff.

70) Rosenberg 1947 s 138 f och Ekman 1960 s 108 not 87.

71) Se fr a Ekman 1960 s 174 f.

ställdes diakonissorna av den kyrkliga församlingen. Flertalet torde i stället ha haft föreningar eller kommunala myndigheter som huvudmän.⁷²⁾ För Stockholms vidkommande fanns dock ett flertal diakonissor anställda helt eller delvis av församlingarna.⁷³⁾

Det kan sålunda konstateras, att det vid sidan av prästernas och diakonissornas engagemang i den legala fattigvården och inom FVO dessutom fanns en mera direkt kyrkligt anknuten social vård, utövad av diakonissor med den kyrkliga församlingen som huvudman. Detta torde peka på att tanken på den kyrkliga församlingens direkt socialvårdande funktion i viss mån slagit igenom i Stockholm under 1880-talet. Denna tendens skulle ytterligare förstärkas genom den intensiva kyrkliga debatten om kyrkans sociala funktion omkring 1890 i Stockholm. I denna debatt skulle diakonissanstaltens tidskrift, Olivebladet, starkt driva sin linje för en kraftigare fattigvårdsinsats, buren av frivilliga insatser vid sidan av eller helst i kontakt med den kyrkliga församlingen.

I januari 1888 publicerades i Olivebladet en längre artikel, översatt från tyskan, om "samverkan mellan kommunal, kyrklig och frivillig fattigvård". Här hävdades behovet av sociala reformer för att undvika "social revolution". Dessa måste emellertid följas upp av reformer inom fattigvårdens område. Att staten upprätthöll en understödjande verksamhet var i och för sig ett tecken på att den var kristlig. En betänklighetsfullt brist hos den legala fattigvården var dock, att den kunde få understödstagarna att tro att de kunde ställa rättsliga anspråk på understöd. I detta låg "den rena kommunismen dold". Detta uppammade dessutom understödstagaranda och hindrade ett personligt förhållande till understödstagarna. Genom sin knapphet hade fattigvården även en konserverande effekt på fattigdomen. Den frivilliga fattigvården skulle delvis ersätta den legala fattigvårdens brister. Den måste emellertid vara organiserad. Genom frivilliga fattigvårdare organiserade i fattigvårdsföreningar skulle den personliga och den förebyggande vården komma till uttryck. Fanns den kristliga inspirationen bakom en sådan verksamhet, skulle den lyckas bäst. Kyrkans fattigvård "var det frukt samma modersskötet för all slags humanism". En kyrklig fattigvård var oskiljaktigt förbunden med kyrkans väsen. Den hade dessutom ett annat djup än övrig fattigvård, eftersom den angrep både andligt och kropps-

72) Lönegren 1901 s 221 ff.

73) Ibm s 222 ff och Oxenstierna 1897 s 614. Se även ovan not 61.

ligt elände. Själén i fattigvården var själavården. Då en organiserad kyrklig fattigvård ännu var outvecklad kunde en frivillig verksamhet utgöra en grogrund för en kommande kyrklig fattigvård, ställd under de ordinarie kyrkliga organen. Dessa tre former av fattigvård skulle komplettera varandra. Förutsättningen var emellertid att de upprätthöll samarbete samtidigt som de bevarade full självständighet.⁷⁴⁾

Det kan sägas vara denna modell, som kom till uttryck från kyrkligt håll i fattigvårdsdiskussionerna omkring 1890 i Stockholm. Samtidigt som man aktivt stödde FVO upprätthöll man kravet på en direkt kyrklig insats, uttryckt fr a genom församlingsdiakonissornas arbete. I den kyrkliga tidningen Vårt Land kan denna sociala aktivitet tydligt avläsas fr a under åren 1889-90. Här framträder också mycket starkt sammankopplingen mellan "socialistfaran", fattigvårdsfrågan och församlingsvårdens funktion i de stockholmska storförsamlingarna.

Reformförsöken inom den frivilliga välgörenheten i Uppsala och Stockholm följdes med stort intresse under 1889.⁷⁵⁾ Samtidigt infördes enstaka insändarartiklar, där den legala fattigvården kritiserades.⁷⁶⁾ Under 1890 skulle emellertid den kyrkliga debatten i hög grad centreras kring den sociala frågan. Den samtida tyska debatten torde i detta sammanhang haft stor betydelse. Under sommaren 1890 följde Vårt Land uppmärksamt den evangelisk-sociala kongressen i Berlin och gav referat från föredrag och diskussioner. Vid sidan av kongressens kritik av socialdemokratien och kravet på sociala reformer noterade tidningen uppmärksamt de tyska nyansatserna på församlingslivets område. I ett föredrag om "församlingarnas sociala betydelse" presenterades nya modeller för kyrkans arbete fr a i städerna. Genom större lekmannaaktivitet skulle nya arbetsmetoder prövas. Storförsamlingarna borde delas i mindre på högst 5.000 personer och arbetet borde inriktas på uppförandet av

74) Olivebladet 1888 s 5 ff. Artikeln hämtad ur "Monat-schrift für innere Mission". Författare var pastor R. Schuster i Duisburg.

75) För Uppsala se VL 11.10.1889 och 2.11.1889. För Stockholm se VL 11.11.1889 och 26.11.1889.

76) Se fr a VL 24.10.1889 av signaturen "-s". I artikeln ställs kravet på snara lagstiftningsreformer för att hejda revolutionen. De kristna måste ägna mer intresse åt problemet eftersom kristendomen "även i detta stycke skall rädda samhället" ... "genom att kristna det även in på näringsrättens område". Barmhärtigheten fanns inte ens i den legala fattigvården. "Denna art av barmhärtighet tillhör den enskilde, eller på sin höjd kyrkan, icke rättsstaten." Cf VL 9.6.1890 av signaturen A.E.L., där fattigvården kritiseras för att inte fullgöra sina skyldigheter utan i stället låta den enskilda välgörenheten betala för sig.

nya kyrkor. I Vårt Land avslutades hela artikelserien om kongressen med kommentaren att hela denna nyorientering av kyrkan måste få konsekvenser i ett "kraftigare församlingsliv". Dessa vägar borde prövas även i Stockholm.⁷⁷⁾

En uppföljning av detta på svensk botten kom vid den allmänna svenska prästkonferensen i augusti 1890. Det föredrag, som tilldrog sig största uppmärksamheten, var hållet av den skånske kyrkoherden A. A. Hannerz över ämnet "Vilken ställning bör kyrkans prästerskap intaga till den sociala frågan.". Efter beslut av konferensen, som anslöt sig till föredragets innehåll som ett uttryck för den gemensamma uppfattningen, infördes det in extenso i Vårt Land. Föredraget kom att ställas på ledarplats.

Hannerz tog sin utgångspunkt i den socialistiska samhällskritiken. Den hade riktat uppmärksamheten på ett uppenbart problem. De faktiska motsättningarna i den sociala frågan hade emellertid genom den socialistiska doktrinära agitationen tillspetsats i alltför hög grad. Den rätta vägen skulle gå genom sociala reformer. Att problemet dock var stort framgick inte minst av de tio miljoner, som årligen utbetalades för obligatorisk fattigvård.

Från i städerna var farorna störst för att massorna skulle genomsyras av den "materialistiska världsåskådningen". Genom en ökad själavård och ungdomsvård skulle detta kunna hejdas. Detta måste emellertid gå hand i hand med lagstiftningsåtgärder. I ett "kristet samhälle" måste lagstiftningen angripa den sociala frågan med "rättvisa och kärlek". Den sociala frågan kunde inte från kristen utgångspunkt endast betraktas som en privat sak.

För prästerskapet var den förnämsta uppgiften att "kraftigt predika den kristliga hustavlans huvudstycken, predika om vart stånd och varje levnadskallelse plikt att visa trohet i sin kallelse". Därill kom prästens uppgift att vaka över att den obligatoriska fattigvården ställdes i "den kristliga barmhärtighetens och kärlekens tjänst". Frivillig fattigvård, diakonissverksamhet och inre mission, som arbetade för "sjuka och fattiga, för barn och gamla, för fallna och frigivna, för förbättrade bostadsförhållanden, för söndagsfrid och förhöjd sedlighet och nykterhet", borde i prästen ha sin naturliga bundsförvant, såvida verksamheten inte bedrevs i direkt eller indirekt okyrklig anda. Det var

77) VL 4.6.1890, 2.7.1890 och 3.7.1890.

dock tydligt, att "endast den organiserade, icke den i fromma föreningar upplösta kyrkan", var lägets svårigheter vuxen.⁷⁸⁾

Ifråga om kyrkans och församlingens fattigvårdande funktioner visar Hannerz samma "integrerade" syn som tidigare Olivebladet förespråkade. Pastor skulle i alla fattigvårdens former gripa i och leda utvecklingen i "kristlig anda". Samtidigt underströks dock tanken, att den kyrkliga församlingen var den enda, som hade de egentliga resurserna för fattigvårdsfrågans och den sociala frågans lösning. Det är emellertid tydligt, att en direkt kyrklig fattigvård för tillfället inte ansågs som ett reellt alternativ. De fria kristliga formerna för välgörenhet skulle i stället stödjas. Denna linje skulle också följas i den i ett annat sammanhang anförda artikeln av Johannes Kerfstedt "om fattigvården", som i juli 1890 publicerades i Vårt Land. Denne hävdade behovet av en organiserad välgörenhet för förebyggande vård, varvid de fria kristliga fattigvårdsföreningarna skulle samarbeta med den legala fattigvården. Utgångspunkten för Kerfstedt var naturligtvis de fria av honom initierade reformerna inom Uppsala fattigvård.⁷⁹⁾

Då frågan om delning av storstadsförsamlingarna i Stockholm väcktes under 1891 av konsistoriet, torde detta ha haft sin bakgrund i den återigen aktualiserade debatten om formerna för kyrkans själavård under 1889-90. Som ett mycket starkt inslag i denna själavård ingick tanken på en kristligt-kyrklig social insats, främst i fattigvård och välgörenhet. Då förslaget om inrättandet av en kyrklig samfällighet, delning av församlingarna och anställandet av ytterligare präster avvisades av församlingarna 1892, återstod endast den frivilliga linjen. I Storkyrkoförsamlingens kyrkoråds utlåtande hade denna linje skisserats.

Kyrkorådet hade yrkat på avslag i delningsfrågan med motivet, att detta endast var en skenreform. Genom delningen skulle fortfarande församlingarna vara alltför stora för att möjliggöra en verklig personlig själavård. I stället borde saken förberedas genom distriktindelningar

78) VL 16.9.1890, 17.9.1890 och 18.9.1890. Även i andra sammanhang berördes vid konferensen frågan om ett ökat deltagande av lekmännen i församlingssjälavård och "kristligt burens fattigvård". Se referat av Kerfstedt i VL 27.8.1890 och Tottie i VL 28.8.1890. Se även prästerskapets i Stockholm uttalande mot de romersk-katolska Elisabethsysternarnas verksamhet och rekommendation att i stället stödja Ersta-systerna. VL 22.4.1890 och 23.4.1890.

79) VL 8.7.1890, 9.7.1890 och 10.7.1890. Se även ovan 3.2.3.1.

av församlingarna, varigenom församlingslivet först skulle väckas. I efterhand skulle sedan de formella delningarna kunna genomföras. Denna metod skulle vara en "förträfflig prövosten på halten och kraften av det kyrkliga intresse och den religiöst-sedliga livaktighet, varav till äventyrs såväl församlingslärarna som församlingsmedlemmarna" besjälades. Arbetet i distrikten skulle inriktas på "personlig själavård med därtill hörande omvårdnad om fattiga och sjuka". Bakom denna skrivelse stod pastor primarius Fredrik Fehr.⁸⁰⁾

Då Föreningen för väckande av kristligt församlingsliv på kyrklig grund bildades 1893, anknöt man såväl till denna frivilliga linje som till det markerade sociala inslaget i Fehrs modell för församlingsvården. Tanken på en frivillig distriktindelning var i och för sig inte ny.⁸¹⁾ Det var inte heller sammankopplingen mellan ett kristligt socialt arbete och en evangelisatorisk funktion.⁸²⁾ Denna modell var dock fr a utnyttjad av den evangelisk-lutherska missionsföreningen, som i sina missionshyddor bedrev en kombinerad social-evangelisatorisk verksamhet, en form av inre-missionsarbete utan direkt kontakt med kyrkoförsamlingarnas verksamhet. En speciell variant på inre-missionstemat företrädess dessutom av diakonissanstalten i Stockholm.

Det torde finnas anledning att starkt understryka detta samband. Under 1893 publicerades nämligen i diakonissanstaltens tidskrift, Olivebladet, ett flertal artiklar, som torde kunna sägas utgöra föreningens program.

I februari anmälde Olivebladet ett tyskt arbete av Th. Schäfer med titeln "Praktisches Christenthum", som kraftigt rekommenderades. Denna bok bestod av ett antal föredrag om inre missionen.⁸³⁾ Ett av dessa infördes senare i tidskriften. I denna artikel behandlades inre missionens aktuella ställning bl a till kyrkan.

Det utmärkande för den inre-missionsrörelsen var för tillfället "först ett socialt drag". Jämte detta fanns ett "kyrkligt sådant". Mellan inre-missionen och kyrkan hade tidigare funnits en spänning, eftersom det i inre missionens reformsträvande låg något av en kritik över de bestående kyrkliga förhållandena. Under den senaste tiden hade emellertid skett ett närmande. Kyrkan hade i sig upptagit diakonien eller den kyrkliga

80) Alm 1918 s 23 ff.

81) Göransson-Lundberg 1969 s 174 ff.

82) Ibm s 183 f.

83) Olivebladet 1893 s 32.

kärleksverksamheten som en "kyrklig livsytttring". Genom utbildning av diakoner och diakonissor hade det skapats en "här av reguljära trupper i barmhärtighetens tjänst". I detta hade fr a kvinnorna sin rätta plats. För inre missionens evangelisatoriska drag svarade dock enbart mannen. Var "barmhärtighet mot själen själen i all sann barmhärtighet", måste förkunnelsen, "vare sig fristående eller i närmaste samband med utövandet av kärlekens gärningar", inta en framstående plats i inre missionen.⁸⁴⁾

I juni-julinumret kom tidskriften direkt in på Stockholms problem, aktualiserat av församlingsdelningsfrågans fall. I en artikel "om Stockholms behov av kyrkor" hänvisades till de åtgärder, som på frivillig väg gjorts i Berlin, London och Köpenhamn, bl a genom referat av den danska inre-missionstidskriften Bethesda.⁸⁵⁾ Senare återkom Olivebladet till hur man gått till väga i London.⁸⁶⁾

Denna kombinerade socialt-evangelisatoriska ansats kan sägas vara utmärkande för Föreningen för främjande av ett kristligt församlingsliv. I denna modell anknöt man närmast till inre missionens arbetsmetoder. Det nya med denna ansats var emellertid, att man försökte få verksamheten inriktad på en kyrklig aktivering för att lösa de mer akuta problemen för svenska kyrkan i storstadsförsamlingarna. Detta program framgår av de beslut, som föreningen fattade vid sitt första egentliga sammanträde. Man beslöt då att bilda kommittéer i de olika församlingarna för att "sammanhålla de kyrkligt intresserade och vid val och andra kyrkliga angelägenheter arbeta för enighet". De kyrkliga angelägenheter man här bl a syftade på, framgår av de utskott föreningen avsåg att bilda under dessa kommittéer, nämligen skrift-, diakoni-, söndagsskole-, val- och ekonomiutskott. Man beslöt även vid detta tillfälle att till ett möte inbjuda alla kyrkligt intresserade, där föredrag skulle hållas över de frågor, som föreningen ville arbeta för. Detta gällde "kristligt församlingsliv", "samarbete mellan präster och lekmän", "barngudstjänster och söndagsskolor", och en "ordnad kristlig kärleksverksamhet". För det sistnämnda ämnet skulle roteman J. Nyström stå.⁸⁷⁾

Det är tydligt, att man tänkt sig föreningen och dess styrelse närmast

84) Ibm s 55 ff.

85) Ibm s 126 ff. Artikelns var insänd till Olivebladet.

86) Ibm s 191 ff.

87) SKSP 21.4.1893 § 2, 3 och 5, KA.

som en samordnande centralorganisation för inre mission, en aktionsgrupp för kyrkliga reformer. Bland dessa ingick tanken på en "kristligt ordnad kärleksverksamhet".

Det torde stå klart, att det åtminstone för en stor del av styrelsen förelegat ett starkt socialt motiv bakom verksamheten. Ovan och i litteraturen har sambandet med diakonissanstalten och J. Ch. Bring påvisats.⁸⁸⁾ Fattigvårdsanknytningen var dessutom tydlig. Initiativtagaren till föreningen var rotemannen Carl Alm, anställd av Stockholms fattigvård. Detta gällde även J. Nyström, som var en av föreningens drivande krafter. Av speciellt intresse är emellertid sambandet med FVO.

I förberedelserna till bildandet av FVO hade Nyström tagit aktiv del. Under dess första tid stod han som föreståndare för FVO:s centralbyrå. För föreningens räkning hade han företagit en studieresa till Tyskland för att där undersöka liknande föreningars organisation. Speciell uppmärksamhet hade han riktat på organiserandet av FVO:s besökar- eller vårdarsystem. Han skulle dessutom senare medarbeta i FVO:s arbetsutskott.⁸⁹⁾

De "missionspräster", som föreningen med början från hösten 1893 kom att anställa, var avsedda att fungera "bland den fattigare befolkningen inom huvudstaden".⁹⁰⁾ Den förste prästen skulle i sitt arbete ha sin station i en av den evangelisk-lutherska missionsföreningens missionshyddor. Man beslöt därvid, att han inte skulle stå i beroende till vare sig denna förenings styrelse eller församlingens pastor.⁹¹⁾ Däremot skulle arbetet stå i nära samband med diakonissans verksamhet.⁹²⁾ Missionsprästerna själva synes emellertid inte ha bedrivit någon direkt fattigvårdande verksamhet i föreningens regi.⁹³⁾ I stället synes FVO

88) Alm 1918 s 30 och Gustafsson 1955 s 163. Bland de "adjungerade rådgivare" föreningen önskade få knutna till styrelsen hörde Bring och dessutom byråchefen F. H. Schlytern, som tillhörde diakonissanstaltens styrelse. SKSP 21.4.1893 § 4, KA. Olivebladet 1893 s 86.

89) Se ovan 3.7.2.

90) SKSP 6.5.1893 § 1. För uttrycket "missionspastor" se SKSP 23.9.1893 § 2 och 4. Termen "diakonpastor", som senare kom att användas, dyker upp i protokollen först 1897. Se SKSP 15.3.1897 § 1, KA.

91) SKSP 5.9.1893 § 3 och 23.9.1893 § 4, KA.

92) Alm 1918 s 39. Cf SKSP 15.3.1897 § 1, KA.

93) De synes dock ha medverkat vid de s k "fattigbjudningar", som anordnats av diakonissan vid missionshyddorna. SKSP 15.3.1897 § 1. Först 1897 väcktes i styrelsen förslaget att vid sidan av "det andliga upprättelsearbetet" arbeta på ett ekonomiskt avhjälpande

ha blivit kanal för deras fattigvårdsintresse. Vid sidan av kyrkoherdarna E. Bergman och Fr. Fehr, som från början deltagit i FVO:s arbete, var föreningens bägge pastorer de enda av Stockholms präster, som 1893-94 deltog i FVO:s utskottsarbete.⁹⁴⁾ Denna anknytning mellan föreningens präster och FVO skulle bestå även i fortsättningen.⁹⁵⁾

Den starka sociala inriktningen i föreningen för främjande av ett kristligt församlingsliv och dess engagemang i den ordnade frivilliga välgörenheten synes peka på att det trots allt funnits ett vissa samband mellan fattigvårdsdebatten i Stockholm och föreningens framväxt. Även om det från föreningens sida ställts krav på en "kristligt ordnad kärleksverksamhet" torde det dock inte ha funnits resurser till ordnandet av en sådan. Detta intresse fick i stället sitt utlopp i FVO. Föreningens centrala uppgift blev att i första hand understödja den evangelisatoriska verksamhet, som dess pastorer utövade.

Att föreningen i sin organisationsform företedde markanta likheter med FVO är tydligt. Föreningens avsikt var att fungera som en centralorganisation för församlingslivets behov i Stockholm. Under denna centrala ledning fungerade församlingskommittéer. Missionspastorernas uppgift var att öva personlig själavård. Detta frivilliga arbete var delvis motsatt det ordinarie kyrkliga församlingsarbetet men utgjorde samtidigt en komplettering. Även om på detta sätt föreningen kan sägas utgöra en intressant parallellföreteelse till FVO på församlingsvårdens område, torde det här använda materialet inte tillräckligt underbygga påståendet, att det verkligen existerat ett strukturellt samband. Denna fråga får tills vidare lämnas öppen.

Forts å not 93) av nöden". Förslaget kom från D. Granquist, som 1896 anställdes av föreningen för arbete i Maria församling. SKSP 9.11.1896 § 1 och 26.10.1897 § 2, KA.

94) Berättelse FVO 1894 s 3 f. Cf SKSP 5.9.1893 § 3 och 2.12.1893 § 1, KA, ang pastorerna Tyllman och Lindeberg.

95) Se Berättelse FVO 1897 s 4 ff, där samtliga föreningens tre präster finns upptagna bland de elva prästerna i utskotten. Av dessa elva synes endast fem ha saknat direkt anknytning till Sällskapet för kyrklig själavård.

3.7.5 Socialdemokrati, fattigvård, välgörenhet

Ett ofta återkommande motiv för reformerna inom fattigvård och välgörenhet var tanken på att därigenom förekomma den "sociala revolutionen". Speciellt tydligt har denna inställning visat sig i den organiserade välgörenhetens social-pedagogiska principer om en "personlig vård". Genom den personliga kontakten mellan fattig och rik, mellan "kapital och arbete" skulle motsättningarna uppmjukas och ersättas med ett förtroendefullt förhållande. Ytterligare markerad förekommer denna ideologi om välgörenhetens och barmhärtighetens socialt lugnande effekt i de inomkyrkliga debatterna om behovet av en kyrklig fattigvård.

Det torde ur denna synpunkt vara av intresse att i korthet undersöka hur denna frivilliga sociala verksamhet uppfattats på socialdemokratiskt håll. Samtidigt bör då attityden mot den legala fattigvården undersökas.

Socialdemokratiens politiska och idéhistoriska utveckling är väl känd, likaså dess förhållande till kyrkan.⁹⁶⁾ Den här avsedda undersökningen skall begränsas till en genomgång av tidningen Socialdemokraten under åren 1887-1890.

Det har i litteraturen påpekats, att den svenska socialdemokratien under 1880-90-talet successivt modifierade sin inställning till socialpolitiska reformer inom det kapitalistiska samhällets ram. Denna uppmjukning från en tidigare mer markerad revolutionär ideologi är märkbar från 1880-talets slut.⁹⁷⁾

En bidragande orsak till detta torde arbetslöshetskrisen under dessa år ha varit. I Stockholm skulle den från socialdemokratiskt håll driva fram krav på omedelbara reformer för att såväl kortsiktigt som på längre sikt lösa nödsituationen.⁹⁸⁾ I samband härmed riktades även uppmärksamheten på såväl samhällets offentliga hjälpverksamhet som välgörenheten.

I en ledare i januari 1887 inventerade Socialdemokraten de hjälpmöjligheter, som stod den arbetslöse till buds. Visserligen, menade tidningen,

96) Se fr a Lindgren 1927 och Tingsten 1941. För problemet kyrka-socialdemokrati se även Gustafsson 1953, Rosenberg 1948 och Duhne 1969.

97) Tingsten 1941:1 s 177 ff.

98) För arbetslöshetsfrågan i Stockholm se Nilsson 1970 s 164 ff.

sökte välgörenheten hjälpa, men resurserna var för små. En stor del av de verkligt nödlidande fick dessutom ingen hjälp av "dessa sirapsdrypande, av läsarpräster förvridna, hycklande överklassdamer och deras spionerande utsända kreatur, vilka naturligtvis först skola hava sin rundliga betalning ur de kassor, som stå till 'skyddsdamernas' förfogande". Dessa undersökare var inte så mycket intresserade av om verklig nöd förelåg som "om den fattige tror på 'Jesus', därnäst följer i regel en lång svada med dito recept på huru de fattige skola utan knot bära 'den gode Gudens tillskickelser'". De som vågade opponera sig mot detta blev utan hjälp.

Inte heller kommunen erbjöd någon verklig utväg. De "svältlöner", som där erbjöds för hårt och långt arbete, var "skamliga tillbud".⁹⁹⁾

Denna kraftiga kritik skulle under de följande åren återkomma med vissa variationer på temat.

Vid ett möte i februari 1887 avfattade man en petition till statsministern med krav på kraftigare ingripande från statens sida. Det var dennas "oeftergivliga plikt att ingripa till utjämning och avhjälpande" av de förhållanden, som gjorde att arbetsdugliga individer utan förvållande råkade i nöd. Man krävde direkta statsunderstöd "för ögonblickets nöd" och att allmänna arbeten skulle igångsättas. Därvid skulle garantier lämnas mot ett oskäligt nedpressande av lönerna. Dessutom borde staten lämna räntefria lån till de kommuner, som ville ordna arbeten.¹⁾

Dessa krav skulle upprepas även de följande vintrarna, varvid man till de ovan angivna även fogade önskemålet om inrättande av härbärgen. Vid dessa och i folkskolorna skulle dessutom mat tillhandahållas.²⁾ Dessa aktioner synes inte ha lett till några mer påtagliga resultat. Stadens nödhjälpsarbeten utökades inte i nämnvärd grad.³⁾ På grund av lokalbrist kunde de önskade härbärgena inte inrättas.⁴⁾ I stället hänvisade överståthållarämbetet de arbetslösa till den fria välgörenheten, som

99) S-D 15.1.1887.

1) S-D 2.2.1887. Se även rapporterna om arbetslösheten på andra orter i S-D 29.1.1887, 3.2.1887 och 12.2.1887, 16.2.1887, 2.3.1887, 16.4.1887 och 20.4.1887.

2) S-D 3.3.1888, 10.11.1888.

3) Nilsson 1970 s 168 f.

4) S-D 9.3.1889.

enligt ÖÄ var "kolossal".⁵⁾

Genom detta torde uppmärksamheten från socialdemokratiskt håll riktats på den direkta vårdsektorn, på fattigvården och den fria välgörenhetens former, vilka skarpt skulle kritiseras. Från 1888 intensifierades kritiken.⁶⁾ I den legala fattigvården kom fr a fattighusförhållandena att uppmärksammas. I en artikelserie från 1889, signerad av K. A. Tengdahl, gjordes lokala studier av fattigvårdens olika institutioner. Under hänvisning till partiprogrammets krav om statens skyldighet "att på ett humant sätt draga försorg om arbetarna vid sjukdom eller olycksfall samt på deras ålderdom" förkastades den legala fattigvårdens vårdformer.⁷⁾ K. A. Tengdahls undersökningar skulle bli mycket kritiska. "Litet understöd, dålig mat, hårt arbete" var samhällets "hjälp". "De usla fattigvårdsförhållandena borde 'brännmärkas med ord av eld', men har men över det skyltkristna samhällets hyckleri" var alltför överväldigande för att kunna klädas i ord.⁸⁾ I en mängd notiser och smärre artiklar kommenterades fattigvården, där man bl a pekade på den fattiges rättslöshet och de ekonomiska besparingssynpunkter, som gick ut över vården.⁹⁾

Välgörenheten skulle emellertid i ännu högre grad komma i skottlinjen. I ett stort antal artiklar skulle "välgörenhetshumbugen" kritiskt analyseras. Fr a dess religiösa inriktning och förmodandet, att hjälpsatserna inte kom de verkligt behövande till del kom att ställas i centrum för angreppen.¹⁰⁾ Frågan är emellertid hur försöken att organisera välgörenheten kom att uppfattas.

Debatten i Uppsala i oktober 1889 om "pauperismen och våra plikter mot de fattiga", där bl a Palm deltog, menade Socialdemokraten inte gav något nytt från det borgerliga hållet. Det var endast "välkända floskler".

5) S-D 14.4.1888.

6) Se dock enstaka notiser under 1887 i S-D 4.5.1887 och 7.5.1887 samt fr a referatet "I fattigvårdens klor" ur Arbetet. S-D 10.9.1887. Se härom Bjurling 1956 s 159 ff.

7) S-D 9.6.1888 om "Fattigpalatset å Södermalm", som kallas "tortyranstalt". Se även S-D 8.9.1888. Se även kommentaren i S-D 30.6.1888 om försörjningsinrättningarna som "ihjälsvältningsanstalter".

8) S-D 30.3.1889. Se även artiklar av Tengdahl 18.10.1898 och 23.10.1889 om härbärgesystemet.

9) Se t ex S-D 9.2.1887, 31.3.1888, 30.6.1888, 22.12.1888, 13.4.1889, 25.5.1889, 7.9.1889, 29.3.1890, 27.9.1890.

10) S-D 24.3.1888, 28.4.1888, 5.10.1889.

De principer, som lades till grund för föreningen De fattiges vänner, gjorde den fattige till en "brottsling". Understödet blev ej en rättighet utan "ett utflöde av kristlig kärlek". Den fattige hade inte "rätt att leva". Hela denna konstruktion, menade Socialdemokraten, var en fattigvård "efter överklassens hjärta". "Vidrigare blommor sköto sälan upp ur filantropiens dyiga träsk".¹¹⁾ Dessa omdömen skulle i stor utsträckning även läggas på FVO. Den var en "storartad humbug i Aftonbladsstil". Den var byggd på liberalistisk grund, varvid man uppmanade den fattige att spara, där inget fanns att spara och bad honom söka arbete i stället för att tigga, när inget arbete fanns. Hela systemet var inriktat på att kosta så lite som möjligt. Den fattige fick inget utom möjligen "sirap och söte Jesus". Besökarsystemet var ett uttryck för den "kristligt-skenheligt-oförskämda närgångenhet, som är för dessa personager egendomlig".

Denna artikel, författad av K. A. Tengdahl, avslutades med följande uppmaning: "I arbetare ... hata allting uselt, lågt och äckligt i överklassens förmenta omsorger om oss undertryckta. Lären att sammansluta eder för att uppbygga ett samhälle, där välgörenheten blivit onödiggjord genom rättvisan".¹²⁾

Detta tema skulle återkomma vid flera tillfällen. Bl a infördes en artikel ur Arbetet, som även riktades mot FVO. "Vad den kristliga fåfängan i huvudstaden här tagit hand om är samhällets egen uppgift, högre och viktigare än någon annan. Vad som här ges den nödlidande ... som en barmhärtighetsgärd, det är hans rätt." I stället för välgörenhetens allmosor skulle samhällsinstitutionen ta hand om dessa åtgärder. "Det är inte välgörenheten, som skall organiseras - såsom frasen lyder - utan det samhälleliga arbetet ... på arbetarmaktens initiativ."¹³⁾

Denna kritik skulle även föras över på de sociala strömningarna inom svenska kyrkan. De som där kallade sig "vänner" till arbetarna, betraktade arbetarfrågan "genom välgörenhetens synglas". Även om de var "genomträngda av broderskänslor", erkände de inte likaberättigandet, utan

11) S-D 12.10.1889, 19.10.1889 och 16.11.1889.

12) S-D 1.12.1889.

13) S-D 12.4.1890. Se även S-D 14.10.1890, där ett referat gavs av ett föredrag av P. Veilov om "välgörenhet och social rättvisa". Det fanns en grundskillnad mellan den "lappsalvande, partiska och till föga eller intet tjänande välgörenheten å ena sidan och den fulla sociala rättvisan, den politiska och ekonomiska likställigheten".

såg arbetarnas frigörelse som ett barmhärtighetsverk. Socialismen bönföll inte utan fordrade "lika skyldigheter och rättigheter för alla samhällsmedlemmar".¹⁴⁾ Den sociala aktiviteten under sommaren 1890 vid de kyrkliga konferenserna noterades, varvid relativt stor uppmärksamhet ägnades åt A. A. Hannerz' föredrag om den sociala frågan vid prästkonferensen i Stockholm.¹⁵⁾ Reaktionen på detta blev emellertid inte enbart kritisk. Man noterade speciellt Hannerz' kritik mot den ekonomiska liberalismen och kravet på att kyrkan inte bara skulle vara överklassens tjänare. Även om man delvis kunde instämma i Hannerz' samhällskritik, menade man att han drog felaktiga slutsatser av sina iakttagelser.¹⁶⁾

Socialdemokratiens kritik mot den enskilda välgörenheten och fr a dess utdömande av FVO fick dock en reaktion i tidningens egna spalter. I en insändare påpekades det faktiska behovet av att inte understöd lämnades utan urskillnad och att det i detta låg en rättvisetanke. Dessutom var det ett misstag att påstå att föreningen bestod huvudsakligen av "kristligt sinnade fruar". Där fanns också män, varav t o m en del ateister och judar. Tidningens kommentar till detta inlägg var delvis undvikande. Den menade dock att föreningen "visade spår på kristlighet". Fr a gjordes frågan om välgörenheten till något alltför viktigt. Skulle välgörenheten överhuvud finnas, skulle den vara "gåvogivning utan ostentation".¹⁷⁾

Det torde av denna korta översikt framgå, att fattigvårds- och välgörenhetsfrågorna tilldragit sig ett relativt stort intresse från Socialdemokratens sida. Såväl fattigvårdens knapphet som välgörenhetens kontrollmetoder sågs som ett utslag av "det kristliga kapitalistsamhällets" försök att hålla kostnaderna för överklassen nere. Då arbetarförsäkringskommittén 1888 framlade sitt betänkande, uppfattades även detta som ett försök att vältra över kostnaderna för fattigvården på arbetar-

14) S-D 26.4.1890. Se även ledaren 31.7.1890 om "socialdemokrati och kristendom".

15) Se även tidningens reaktion på P. A. Berggrens föredrag i Kyrkans Vännen, varvid man byggde på Arbetets referat. "Om det finns någon humbug i världen, så är det hovpredikanternas kristligt sociala program, denna ohyggliga bastard mellan 'bekännelsen' och en materialistisk världsåskådnings praktiska samhällsplan". S-D 8.8.1890.

16) S-D 29.8.1890.

17) S-D 25.10.1890.

na själva.¹⁸⁾ Speciellt framträdande är emellertid den kraftiga kritiken över det "kristliga" inslaget i välgöreheten. Detta kan dels tolkas som ett generellt utslag av den för socialdemokratien vid denna tid kraftiga kritiken mot religion och fr a kristendom. Tydligt är dock, att man i den religiöst präglade välgörehetsideologien sett ett av de svåraste hindren för spridandet av en socialistisk uppfattning om en socialpolitik, byggd på arbetarklassens rättsanspråk på arbete och social omvårdnad.

18) S-D 22.9.1888 och 3.11.1888.

4 SAMMANFATTNING AV LOKALUNDERSÖKNINGARNA

Hypotesen att fattigvårdsdebatten omkring 1890 på ett avgörande sätt initierat, påverkat och lämnat organisatoriska uppslag för församlingsrörelsen inom svenska kyrkan har kunnat verifieras.

Konturerna i denna innovationsprocess på församlingstvårdens område visar ett bestämt mönster, varvid vissa variationer, beroende på lokala och teologiska faktorer, har kunnat iakttagas. Etapperna i denna utveckling kan ges följande generella teckning:

- a. 1880-talets lågkonjunktur utsatte kommunernas fattigvård för stora påfrestningar. Kostnadsökningarna riktade uppmärksamheten på möjliga reformer. Vid sidan av ~~den~~ offentliga fattigtvården existerade en omfattande fri välgörenhet.

De ökande sociala problemen och spänningarna inom samhället skapade en ökad social medvetenhet inom kyrkan, som fr a tog sig uttryck i ett ökat engagemang i fattigtvårdsfrågan. Detta medförde ett ökat deltagande av präster i såväl fattigtvårdens (synes ej gälla Stockholm) som den fria välgörenhetens arbete. I den fria välgörenheten engagerades dessutom diakonissor i fattigtvårdande uppgifter. Samtidigt riktades kritik från kyrkligt håll mot vad man kallade den kommunala "tvångsfattigtvården". Genom ett prästerligt deltagande i den kommunala fattigtvården ville man införa ett "kristligt" inslag. Samtidigt förordades den fria välgörenheten som ett mera naturligt uttryck för "kristlig" fattigvård. Fr a från lundensiskt håll framfördes även tanken på en "kyrkligt" organiserad fattigvård, där lekmän skulle kunna engageras inom den kyrkliga församlingens ram.

- b. 1889 presenterades det Elberfeldska fattigtvårdarsystemet i Sverige. Detta system skulle tas till utgångspunkt för reformplaner inom samtliga tvårdsektorer, kommunal fattigtvård, fri välgörenhet och kyrklig fattigtvård. I den intensiva lokala debatt, som kom att föras om detta system under åren kring 1890 (gäller ej Stockholm), skulle en betydande integrering ske mellan kommunal och frivillig fattigtvård. Under 1890-talet väcktes förslag om att införa Elberfeld-systemet i den kommunala fattigtvården i samtliga undersökta städer. Så kom också att ske i Uppsala, Gävle, Lund och Göteborg i perioden fram till 1900.

I Uppsala och Lund hade emellertid systemet primärt lagts till grund

för en organisation av den fria välgöreheten genom skapandet av fattigvårdsföreningar, som nära samarbetade med den kommunala fattigvården, vilken successivt övertog föreningarnas verksamhetsformer. I Stockholm och Göteborg ordnades i stället den fria välgöreheten med "London charity organization society" som förebild, vilket innebar en centralisering av välgöreheten, varvid vårdarmomentet tillbakaträngts.

En mycket markant roll i såväl debatterna som i det direkta organisationsarbetet spelade prästerna. Dessa såg i Elberfeld-systemet, antingen det omsattes i fri välgörehet eller kommunal fattigvård, ett uttryck för en "kristligt" organiserad fattigvård, i vilken hjälpen gavs en personlig-etisk prägel.

- c. I samtliga städer utom Stockholm kom Elberfeld-systemet att läggas som modell för en önskad kyrklig fattigvård. I den kyrkliga församlingen, ansåg man, fanns de resurser, som krävdes för fattigvårdsfrågans lösning. I en kärleksverksamhet, byggd på den kyrkliga församlingens grund, skulle den fria välgöreheten få ett samlat uttryck. I detta skulle lekmännen engageras och därigenom hela församlingen. Den rätta välgöreheten måste bygga på kristlig-kyrklig grund. Genom en kombinerad själavård-fattigvård, genom etisk-religiös påverkan på de fattiga och genom personliga kontakter mellan fattig och rik skulle motsättningarna i samhället kunna hävas. Kyrkan skulle lösa den sociala frågan.
- d. Det vid 1890-talets början presenterade programmet för en kyrklig fattigvård var i stor utsträckning bestämt av det akuta fattigvårdsläget. De under de följande åren genomförda reformerna i fattigvården samt fattigvårdskrisens avtoning präglar även den inomkyrkliga debatten om den kyrkliga fattigvården.

Omkring 1893 sker en försvagning av fattigvårdsaspekten i debatterna om den kyrkliga fattigvården. Bakom detta synes ha legat svårigheterna att engagera lekmän i en verksamhet, som skulle inneburi ett till den kommunala fattigvården eller välgöreheten parallellt vårdarsystem. I Uppsala, Gävle, Göteborg och Stockholm kom diakonissorna att bära upp den direkt kyrkliga fattigvården. Diakonissornas fattigvårdsarbete skulle emellertid skära över hela vårdfältet. Endast i Lund och i viss mån i Falkenberg kan ett kyrkligt fattigvårdarsystem sägas ha kommit till stånd. Även på dess ställen hade emellertid därvid den fattigvårdande uppgiften skjutits i bakgrunden.

Målinriktningen för församlingsarbetet kom i stället att gälla ett mera inomkyrkligt uppbyggnadsarbete för att aktivera den kyrkliga församlingen. Med Elberfeld-modellen som utgångspunkt genomfördes i flera av städerna en frivillig distriktsindelning samt en aktivering av lekmännen för församlingsvårdande uppgifter. Syftet blev att genom skapandet av frivilliga organisationer för en differentierad församlingsvård bygga upp aktiva församlingskärnor inom territorialförsamlingens ram. Bland de olika verksamheter, som församlingens präster och lekmän gemensamt avsåg att utöva för församlingsmedvetandets väckande, hade den kyrkliga fattigvården endast blivit ett moment - diakonien.

Zusammenfassung

VON ARMENPFLEGE ZU GEMEINDEFÜRSORGE

1 DIE AUFGABE

Die sog. Gemeindebewegung war eine Reformbewegung innerhalb der Schwedischen Kirche um die Jahrhundertwende von 1900. Durch Diakonie, Sonntagsschule, Jugendpflege und eine Aktivierung der Laien entstanden in den schwedischen Kirchengemeinden neue Arbeitsformen. Dieser Typus von Gemeindefürsorge erhielt 1910 ein reichskirchliches Organ in svenska kyrkans diakonistyrelse (Diakonisches Werk der Schwedischen Kirche).

Die vorliegende Untersuchung beabsichtigt, die Innovationsphase dieser Gemeindebewegung darzustellen. Sie geht von der Hypothese aus, dass diese Bewegung ihre entscheidenden Impulse von der um 1890 intensiven Armenpflegedebatte erhalten hat. Methodisch wird diese Auffassung geprüft durch lokale Untersuchungen der Organisation der Armenpflege und der Debatte über dieselbe in einer Reihe ausgewählter Städte während der Periode von 1871 bis etwa 1895.

Sowohl die Armenpflegedebatte wie die Gemeindebewegung muss indessen in eine weitere Perspektive hineingestellt werden. In der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts machte die schwedische Gesellschaft eine starke Veränderung durch. Durch die Repräsentationsreform von 1866 und die Gemeindegesetzgebung von 1862 wird die neue Aufteilung zwischen der bürgerlichen Gesellschaft und der Schwedischen Kirche markiert. Zugleich wurde die Gesellschaft der siebziger Jahre durch die Industrialisierung, Urbanisierung und Emigration mit wirtschaftlichen und sozialen Problemen konfrontiert. Die Probleme verschärften sich vor allem durch sinkende Konjunkturen in den achtziger Jahren und durch die radikale sozialdemokratische Gesellschaftskritik; dabei sollte auf lange Zeit hin die sog. soziale Frage im Mittelpunkt der gesellschaftlichen Debatte stehen. Parallel hierzu verlief die Krise innerhalb der Schwedischen Kirche. Eine wachsende Zahl von freikirchlichen Gemeinschaften und Spannungen innerhalb der Kirche, ein Rückgang in kirchlichem Brauch und eine immer härtere Kritik von radikaler und politischer Seite stellte die gesamte Frage der Funktion der Kirche in der Gesellschaft zur Debatte.

2 DIE ARMENPFLEGEVERORDNUNG VON 1871

Älterer schwedischer Tradition zufolge trugen die Kirchspiele die Verantwortung für die Armenpflege. Die Armenpflegeverordnung von 1847, die erste generellere Bestimmung auf dem Gebiet der Armenpflege, hielt dieses Prinzip aufrecht. Die Verordnung legte weitgehende Verpflichtungen der Kirchspiele in bezug auf die Versorgung ihrer Armen fest. In Verbindung mit den Notjahren 1867-69 wurde Kritik an der Ausgestaltung der Gesetzgebung geübt. In der 1871 erlassenen Armenpflegeverordnung, die bis 1918 gelten sollte, setzte sich eine restriktivere Sicht durch. Es wurde nun ein Unterschied gemacht zwischen obligatorischer Armenpflege, welche die Gemeinde zu leisten verpflichtet war, und freiwilliger Armenpflege, die zu geben der Gemeinde freistand. Zugleich wurde das Beschwerderecht der Armen erheblich beschränkt.

Diese Verschärfung des Sozialrechts wurde von der Forschung als ein Ausdruck des durchgeführten Liberalismus in Kombination mit konservativem Patriarchalismus betrachtet. Sie richtete sich vor allem gegen das Recht des Armen auf Armenpflege, von dem man meinte, es habe eine demoralisierende Wirkung auf die Armen, zeitige einen Almosenempfängergeist und erhalte dadurch pauperisierende Folgen. Statt dessen unterstrich man den Charakter der Armenpflege als „christlicher Barmherzigkeit“.

Die Schwedische Kirche, die durch die Repräsentationsreformen der sechziger Jahre immer stärker den Charakter einer von der bürgerlichen Gesellschaft abgegrenzten Gemeinschaft erhalten hatte, besaß um diese Zeit nicht mehr durch ihre legalen Organe irgendeinen Einfluss auf die Armenpflege. Der geistliche Stand hatte in dem älteren Ständereichstag aktiv daran mitgewirkt, dass die Armenfürsorge als eine Angelegenheit der Gesellschaft organisiert wurde. Dahinter stand die Auffassung, dass die Gesellschaft eine christliche sei, für die es natürlich sein müsse, die Pflege der Hilfsbedürftigen zu übernehmen. Man war jedoch im geistlichen Stand für das Recht des Pfarrers eingetreten, in den Armenfürsorgegremien der Gemeinden repräsentiert zu sein. Dieses Recht wurde auch in der Armenpflegeverordnung von 1871 festgelegt.

Seit den vierziger Jahren erhoben sich indes vereinzelte geistliche Stimmen gegen das, was man die bürgerliche „Zwangсарmenpflege“ nannte. Unter dem Einfluss von u.a. Thomas Chalmers und französischer Philan-

tropen verlangte man eine Rückkehr zu einer freiwilligen oder kirchlichen Armenpflege. Durch eine Organisation mit freiwilligen Pflegern sollte die legale Armenfürsorge ergänzt werden und eine persönlichere Form erhalten. Dadurch sollten die Armen einem religiös-moralischen Einfluss ausgesetzt werden. In Verbindung mit der Armenpflegedebatte von 1869-71 wurde auf schwedischem Boden auch das deutsche Elberfelder System erörtert, ein legales Pflegesystem, das eine Alternative oder Ergänzung der zentralisierten und „juristisch“ gefärbten Armenfürsorgeorganisation speziell in den Städten bilden sollte. Die Armenpflegeverordnung von 1871 gab keine direkten Vorschriften über die örtliche Organisation der Armenfürsorge unter einem Armenfürsorgeamt. Man liess also Möglichkeiten zu verschiedenen Ausgestaltungen der lokalen Armenfürsorge offen.

3 LOKALE ORGANISATION UND DEBATTE

Für die Lokaluntersuchungen wurde folgende Methode gewählt: vor dem Hintergrund einer Untersuchung der Armenpflege von 1871 bis zum Ende der achtziger Jahre wurde das Verhältnis von Armenfürsorge und Wohltätigkeit und die kirchliche Einstellung zu diesen Pflegeformen analysiert. Sodann konzentriert sich die Darstellung auf die intensiven lokalen Debatten zur Armenfürsorge um 1890. Das Schwergewicht wurde hier auf die Diskussionen über die freiwillige und kirchliche Armenfürsorge und ihre Organisationsformen gelegt.

Die Städte, die dabei untersucht wurden, sind Uppsala, Gävle, Lund, Göteborg, Falkenberg und Stockholm.

3.1 Uppsala

Der starke Zuzug in die Stadt stellte grosse Anforderungen an die legale Armenfürsorge. Die sinkenden Konjunkturen gegen Ende der siebziger Jahre führten zeitweise zu einer beschwerlichen Arbeitslosigkeit, einer wachsenden Zahl von Unterstützungsempfängern und steigenden Armenfürsorgekosten. Der Anstieg lag ganz innerhalb der offenen Pflege. Das Amt für Armenfürsorge (fattigvårdsstyrelsen) führte eine passive und repressive Politik und versuchte, den Zuzug von Unbemittelten einzudämmen. Für Vermittlung von Arbeit trug das Amt für Armenfürsorge keinerlei Sorge. Im

keitsverein gegründet, der den Anstoss zur Entstehung mehrerer sozialen Institutionen gab. Ferner wurde eine Diakonisse für Aufgaben in der Armenpflege angestellt. Grössere Bedeutung erlangte jedoch die Tätigkeit, die sich um einen Pfarrer herum entfaltete, der 1882 zur Arbeit in einem Armendistrikt der Stadt angestellt worden war. Diese Tätigkeit, die in einem gewissen Gegensatz zu dem Amt für Armenfürsorge stand, führte dazu, dass gegen Ende der achtziger Jahre ein Wohlfahrtsbureau (Välgörenbyrå) eröffnet wurde. Dasselbe wurde bis 1889 von einem Verein, Die Freunde der Armen (De Fattiges Vänner) geleitet. Die freiwillige Wohltätigkeit wurde durch ein dem Elberfelder System entsprechendes System freiwilliger Pfleger ausgeübt. 1893 wurde dieses System in die legale Armenfürsorge eingeordnet. Sowohl im Sittlichkeitsverein wie bei den Freunden der Armen hatten Geistliche die Leitung. Auch im Amt für Armenfürsorge arbeiteten gewählte Geistliche. In der Debatte über die Ordnung der Wohlfahrt war die christliche Grundlage der Freiwilligen Armenpflege stark betont worden. Seit 1891 trug man sich indes mit dem Gedanken, eine nach dem Elberfelder Modell aufgebaute kirchliche Armenfürsorge zu schaffen. Es wurde hierbei vorgeschlagen, ein Gemeindediakonat mit armenpflegerischen Aufgaben einzurichten. Der Vorschlag war dem Buch des deutschen Pfarrers Emil Sulze „Die evangelische Gemeinde“ entnommen worden. Diese Ideen sollten in den neunziger Jahren weiterentwickelt werden, wobei jedoch das armenpflegerische Moment abgeschwächt wurde. Statt dessen strebte man nach einer Einteilung der Gemeinde in Bezirke und eine Aktivierung der Laien z.B. durch Gemeindeabende. Die kirchliche Armenfürsorge übernahmen Diakonissen, die seit der Mitte der neunziger Jahre von der Kirchengemeinde angestellt wurden. Die neue kirchliche Aktivität stiess bei Erzbischof Sundberg auf einen gewissen Widerstand. Aber auch er unterstützte die Tätigkeit der Diakonissen.

3.2 Gävle

In bezug auf das Anwachsen der Bevölkerung und die Kosten der Armenpflege bietet Gävle das gleiche Bild wie Uppsala. Die legale Armenfürsorge scheint jedoch einen grösseren Umfang gehabt und eine aktivere und differenziertere Armenpflegepolitik getrieben zu haben, was zeitweise beim Stadtrat Kritik an den Kosten hervorrief. In Gävle lag ein Zentrum der „low church“- und freikirchlichen Erweckungsbewegung. Diese Kreise entwickelten eine gewisse Wohltätigkeitsaktivität, vor allem von institutionellem Gepräge. In ihrer sozialen Sicht unterschieden sich

jedoch diese Gruppen nicht nennenswert von dem innerhalb der Schwedischen Kirche üblichen religiös gefärbten Konservatismus. Ihr ausgeprägter Biblizismus verlieh jedoch ihrer Sicht in sozialen Fragen eine besondere Eigenart. Ihr Interesse galt in dieser Hinsicht aber nicht der eigenen Gemeinschaft, sondern war vornehmlich gesellschaftlich orientiert. Von dieser Seite wurde Kritik an den Pflegeformen der legalen Armenfürsorge laut.

An der Leitung des Amtes für Armenfürsorge waren während der ganzen Periode Geistliche beteiligt. 1890 schlug einer von ihnen die Einführung des Elberfelder Systems vor. Die Leitung dieser Umorganisation lag in den Händen von Geistlichen. Bereits 1891 nahm die Stadt ein legales Wohlfahrtssystem an, an dem sich auch die Angehörigen der Freikirchen beteiligten. Ein Vorschlag seitens der Geistlichkeit, die Pfleger kirchlich zu „ordinieren“, wurde abgelehnt.

In der Kirchengemeinde sollte das Elberfelder System auch als Modell für eine kirchliche Armenfürsorgeorganisation dienen, die einen Mittelpunkt der freien Wohlfahrt bilden und mit der Armenfürsorge zusammenarbeiten sollte. Gleichzeitig wurde die Gemeinde in Bezirke eingeteilt und es wurden mehr Geistliche angestellt. Dies stiess auf Widerstand in freikirchlichen Kreisen, die dagegen auf die armenpflegerische kirchliche Tätigkeit nicht reagiert zu haben scheinen. Durch die Schaffung eines Diakoniekreises erhielt die freiwillige Gemeindetätigkeit seit 1894 festere Form. Die Ausrichtung auf die Armenpflege sollte jedoch zurückgedrängt werden, und irgendein System mit Pflegern scheint nicht geschaffen worden zu sein. Die armenpflegerischen Funktionen übernahmen die Diakonissen. Das Ziel der diakonischen Tätigkeit war nun in erster Linie, einen aktiven Gemeindekern zu schaffen. Die daran beteiligten Laien scheinen jedoch zumeist eine passive Rolle gespielt zu haben.

3.3 Lund

Die Armenfürsorge in Lund scheint durch die Armenpflegeverordnung von 1871 nicht nennenswert geändert worden zu sein. Das Anwachsen der Bevölkerung hörte um 1880 auf; seitdem waren die Zahl der Unterstützungsempfänger und die Kosten für die Armenpflege relativ unverändert. Vorübergehende Arbeitslosigkeit schuf jedoch Problem. Es bestand eine gewisse Zusammenarbeit mit der freien Wohltätigkeit, vor allem der Frauenzimmerverein (Fruentimmersföreningen).

Während Geistliche in der Periode von 1860 bis 1870 nur in geringem Umfang an der Armenpflege beteiligt gewesen waren, fand um 1880 ein Umschwung statt. Den Anstoss dazu gaben nicht nur die durch den damaligen wirtschaftlichen Tiefstand bedingten Armenpflegeproblem, sondern es stand auch eine theologisch-politische Motivation dahinter. Die Lunder Theologie verhielt sich der Laienpredigt, die aus der Erweckungsbewegung resultierte, gegenüber abweisend. Man sah nun eine Möglichkeit, die Laien lieber in einer religiös ausgerichteten Wohlfahrtsarbeit zu engagieren. Hierzu trug auch das Interesse an reform-konservativen Massnahmen bei, das man in Lunder Kreisen hegte, um der vorrückenden Sozialdemokratie Einhalt zu gebieten. Das sollte durch Reformen in der Armenfürsorge geschehen. Dieses Programm schloss eine vermehrte Teilnahme von Geistlichen an der legalen Armenfürsorge sowie die Anstellung von Diakonissen ein.

1890 wurde ein freiwilliger Armenpflegeverein nach dem Modell des Elberfelder Systems gebildet. Die treibende Kraft hinter seiner Tätigkeit war der spätere Theologie-Professor Olof Holmström. Der Verein entwickelte eine lebhaftete Aktivität und verlangte 1892, die gesamte offene Armenfürsorge übernehmen zu dürfen. Das lehnte die Armenfürsorge ab, die jedoch in den neunziger Jahren allmählich die Arbeitsformen und das Pflegersystem des Vereins übernahm. 1900 wurde in Lund ein legales Elberfelder System eingeführt.

Holmström setzte sich während der ganzen neunziger Jahre dafür ein, die Arbeit des Vereins mit der kirchlichen Gemeinde zu verknüpfen. In einer Arbeit mit dem Titel „kyrklig fattigvård“ (Kirchliche Armenfürsorge) (1892) redete er einer kircheneigenen Armenfürsorge das Wort. 1900 wurde der Verein in einen „Verein für Gemeindefürsorge“ verwandelt, der in einigem Umfang mit der Gemeinde verbunden war. Die Ausrichtung auf die Armenpflege war jedoch hinter einer allgemeineren Aktivierung der Laien zurückgetreten. Das System der Pfleger blieb indessen erhalten.

3.4 Göteborg

Göteborg unterscheidet sich durch seine Grösse von den zuvor untersuchten Städten. Der Umfang der legalen Armenfürsorge scheint sich durch die Armenpflegeverordnung von 1871 nicht verringert zu haben. Die rasche Bevölkerungszunahme und die sinkenden Konjunktoren von 1880 schufen indes Probleme, vor allem eine verbreitete Bettelei. Eine hierzu beitragende Ursache könnte die umfassende private Wohltätigkeit

gewesen sein, die den religiös gefärbten Göteborger Liberalismus prägte. Die kirchliche Hauptrichtung, der konservative Schartauanismus, zeigte kein grösseres Interesse an direkten kirchlichen Bemühungen in der Armenfürsorge.

Der Lunder Theologe E. H. Rodhe wurde 1888 Bischof in Göteborg. Er richtete sein soziales Interesse auf die Frage der Armenfürsorge, und zwar befürwortete er eine von der kirchlichen Gemeinde getragene Armenpflege als Ersatz der freien Wohltätigkeit und Ergänzung der legalen. Sein Vorbild war das Elberfelder System. Die Armen sollten bei sich zu Hause versorgt werden. Eine Gruppe von Geistlichen, die der „lowchurch“ nahestanden, unterstützten diese Reformpläne. Gleichzeitig wurde vorgeschlagen, das Elberfelder System in der legalen Armenfürsorge einzuführen. Auch dieser Plan fand Unterstützung bei Rodhe und den Anhängern der „lowchurch“. Erst im Jahre 1900 wurde die Armenfürsorge nach einem modifizierten Elberfelder System organisiert.

Da Rodhe in der Frage der Einrichtung einer kirchlichen Armenfürsorge bei den schartauanischen Geistlichen nur schwache Unterstützung fand, führte er 1891 einen Versuch an, die freie Wohltätigkeit durch einen Verein zur Ordnung der Wohltätigkeit zu organisieren, für den man das Modell aus Stockholm bezog. Diesem Modell fehlte praktisch das System der Pfleger, es konzentrierte sich auf eine Zentralisierung der Wohltätigkeit, um der Bettelei entgegenzuwirken. Von Rodhes Gesichtspunkt war dieser Verein eine Notlösung und er fuhr in den neunziger Jahren in seinen Versuchen fort, eine kirchliche Armenfürsorge, die auf dem Pflegersystem aufbaute, zu schaffen. Das scheint ihm nicht gelungen zu sein. Dagegen wurden seit Anfang der neunziger Jahre Diakonissen in den Gemeinden angestellt.

3.5 Falkenberg

Rodhes Ideen sollten in Falkenberg teilweise in die Praxis umgesetzt werden. Einer seiner jüngeren Geistlichen, E. D. Heüman, legte dort zu Anfang der neunziger Jahre dem Kirchenrat den Vorschlag vor, derselbe solle sich an die Spitze eines Gemeindediakonats stellen. Dieses sollte auch dem Elberfelder System eingerichtet werden, mit Bezirkseinteilung und Kirchenratsmitgliedern als Vorstehern, die Helfer unter sich haben sollten. Es zeigte sich indessen in der lokalen Debatte, dass die Lage der Armenfürsorge in Falkenberg nicht als so akut angesehen wurde, dass eine derartige Tätigkeit notwendig wäre. Heümans Gemeindediakonat erhielt daher teilweise andere gemeindepflegerische Aufgaben. Charakte-

ristisch für diese Organisation war indes, dass man die Form des Vereins vermied. Wer wollte, konnte sich an dem Diakonat beteiligen, ohne dass ihm dadurch spezielle Aufgaben zufielen. Dadurch bemühte sich Heüman, die „ecclesiola-Form“ zu vermeiden. Nachdem der Kirchenrat 1895 den Gedanken, die Leitung der Tätigkeit zu übernehmen, abgelehnt hatte, wurde diese eingestellt. In der innerkirchlichen Debatte über die Gestaltung der Gemeindefürsorge erregte Heümans Versuch indessen starke Aufmerksamkeit.

3.6 Stockholm

In der Hauptstadt wurden die sozialen Probleme brennend durch den sehr starken Zuzug und die verbreitete Arbeitslosigkeit in den achtziger Jahren. Die Armenfürsorge fühlte sich indessen nicht verpflichtet, Arbeit zu beschaffen. Die Probleme verschärften sich durch eine radikale sozialdemokratische Gesellschaftskritik. Neben der legalen Armenfürsorge gab es eine umfassende Wohltätigkeit, die im Erteilen von Unterstützung der offenen Fürsorge der legalen Wohlfahrt nicht nachstand. Die Teilnahme der Geistlichkeit an der Armenpflege scheint in dieser Periode zurückgegangen zu sein. Dagegen wurden Diakonissen auch in der legalen Armenfürsorge angestellt.

Um die freiwillige Wohltätigkeit zu organisieren, wurde 1889 „Föreningen för välgörenhetens ordnande“ (FVO) (Verein zur Ordnung der Wohltätigkeit) gegründet. Durch eine Zentralisierung der Wohltätigkeit und das Angebot von Arbeit anstatt Unterstützung wollte man der Bettelei entgegenwirken und vorbeugende Fürsorge leisten. Das Modell bezog man von Londons „Charity organization society“. Diese Tätigkeit beeinflusste die legale Armenfürsorge, die gegen Ende der neunziger Jahre durch eine stärkere Zentralisierung reformiert wurde. In der Arbeit des FVO wirkten eine Reihe von Geistlichen mit. Vor allem waren es jüngere Pfarrer, die seit 1893 von der damals gebildeten „Sällskapet för kyrklig själavård“ (Gesellschaft für kirchliche Seelsorge) angestellt worden waren. Dieser Verein, der in seiner Organisation und seinen Arbeitsmethoden gewisse Ähnlichkeiten mit dem FVO aufwies, hatte sich zum Ziel gesetzt, auf freiwilligem Weg Reformen durchzuführen und in den Kirchengemeinden der Hauptstadt nach neuen Methoden zu arbeiten, nachdem ein Versuch zur Aufteilung der grossen Gemeinden gescheitert war. Ein weiteres Motiv dieses Vereins war die Schaffung einer „christlichen Liebestätigkeit“ in den Gemeinden. Diese Arbeit, deren Programm an das der „inneren Mission“ erinnert, geriet jedoch teilweise in eine

gewisse Spannung zu den kirchlichen Gemeindeverwaltungen. In den neunziger Jahren galt die Arbeit vor allem evangelisatorischer Wirksamkeit.

4 ZUSAMMENFASSUNG DER LOKALUNTERSUCHUNGEN

Die Hypothese, dass die Debatte zur Armenfürsorge um 1890 auf entscheidende Weise die Gemeindebewegung initiiert, beeinflusst und mit organisatorischen Anregungen versehen hat, liess sich verifizieren.

Die Konturen dieses Innovationsprozesses auf dem Gebiet der Gemeindefürsorge weisen ein bestimmtes Muster auf, in dem sich gewisse von lokalen und theologischen Faktoren abhängige Variationen beobachten liessen. Die Etappen dieser Entwicklung lassen sich skizzieren wie folgt:

- a. die soziale Problematik während des wirtschaftlichen Tiefstandes der achtziger Jahre führte in den Städten zu einer Debatte über die Organisation der Armenfürsorge. Die Kritik an der legalen Armenfürsorge von Seiten der Kirche veranlasste die Geistlichkeit, sich stärker in Wohltätigkeit und Armenfürsorge einzusetzen.
- b. 1889 wurde das Elberfelder System in Schweden bekannt. Es wurde einer Organisation der freien Wohltätigkeit zugrunde gelegt oder direkt in legale Armenfürsorge umgesetzt. In den Grosstädten wurde die Wohltätigkeit zentralisiert.
- c. Das Elberfelder System wurde von kirchlicher Seite zum Ausgangspunkt einer Organisation kirchlicher Armenfürsorge gewählt, in der man die Laien in kirchlicher Gemeindefürsorge zu aktivieren strebte. Durch einen religiös-ethischen Einfluss auf die Armen und Kontakte zwischen arm und reich wollte man die Gegensätze im gesellschaftlichen Leben verringern (gegen die Sozialdemokratie). Die Kirche sollte die soziale Frage lösen.
- d. Allmählich wurde der Armenpflegeaspekt abgeschwächt. Die kirchliche Armenfürsorge ging auf die Diakonissen über. Das Modell des Elberfelder Systems wurde statt dessen auf traditionellere kirchliche Tätigkeitsformen angewandt. Für die Aktivierung der Laien wurde durch die Schaffung verschiedenartiger Gemeinschaftsorgane im Rahmen der Gemeinde als Basis für einen Aufbau der Kirchengemeinde durch Gemeindefürsorge gesorgt.

KÄLLOR OCH LITTERATUR1. OTRYCKTA KÄLLORFalkenberg

Falkenbergs församlings arkiv (FKA)

Kyrkostämmo- och kyrkorådsprotokoll (FKSP resp FKRP)

Falkenbergs stadsarkiv (FSA)

Falkenbergs fattigvård, räkenskaper
Falkenbergs stadsfullmäktiges protokoll (FSP)

Gävle

Gävle Heliga Trefaldighets församlings arkiv (GHTA)

Gefle frivilliga diakoniråds protokoll (CGP)
Kyrkostämmo- och kyrkorådsprotokoll (GKSP resp GKRP)

Gävle socialvårds arkiv/Gävle fattigvårds arkiv (GFA)

Gävle fattigvårdsstyrelses protokoll (GFVP)

Gävle stadsarkiv (GSA)

Gävle stadsfullmäktiges protokoll (GSFP)

Göteborg

Allmänna Hjälpföreningen, Göteborg (AHFA)

Allmänna hjälpföreningens i Göteborg protokoll (AHFP)

Göteborgs landsarkiv (GLA)

Göteborgs domkapitels arkiv (GDA)
Göteborgs fattigvårdsstyrelses protokoll (GFP)

Lund

Lunds domkyrkoförsamlings arkiv (LDFA)

Kyrkostämmo- och kyrkorådsprotokoll (LDKSP resp LDKRP)

Lunds landsarkiv (LLA)

Kyrkans Wänners arkiv (KVA)

Lunds stadsarkiv (LSA)

Lunds fattigvårdsstyrelses protokoll (LFP)
Lunds stadsfullmäktiges protokoll (LSP)

Lunds universitetsbibliotek (LUB)

O. Holmströms samling (HS)
 Lunds frivilliga förening för församlingsvård protokoll (LFFP)
 E. H. Rodhes samling (ERS)

Stockholm

Kyrkfrämjandets arkiv (KA)

Sällskapet för kyrklig själavård protokoll (SKSP)

Stockholms stadsarkiv (SSA)

Stockholms fattigvårdsnämnds arkiv/protokoll (SFA/SFP)

Uppsala

Uppsala domkyrkoförsamlings arkiv (UDKFA)

Kyrkostämmo- och kyrkorådsprotokoll (UDKSP resp UDKRP)
 Fruntimmersföreningens i Upsala protokoll (FUP)

Uppsala landsarkiv (ULA)

Bolagets för beredande av bostäder åt den arbetande klassen i
 Uppsala arkiv
 De fattiges Vänners arkiv/protokoll (DFVP)
 Upsala Sedlighetsförenings arkiv/protokoll (USP)

Uppsala stadsarkiv (USA)

Uppsala fattigvårdsstyrelses protokoll (UFSP)

Uppsala universitetsbibliotek (UUB)

A. F. Beckmans samling (BS)
 J. Kerfstedts samling (KS)
 M. Johanssons samling (JS)
 N. Lövgrens samling (LS)
 W. Rudins samling (RS)
 A. N. Sundbergs samling (SS)

2. TRYCKTA KÄLLOR OCH ANFÖRD LITTERATUR

2.1 OFFICIELLT TRYCK

Bidrag SOS KFoF/SOS KFoF

Bidrag till Sveriges officiella statistik. Ser U, Kommunernas fattigvård och finanser.

FFO

1871 Kongl. Maj:ts nådiga Förordning angående fattigvården; Gifwen Stockholms Slott den 9 Juni 1871.

Fvkomm

1915 Fattigvårdslagstiftningskommitténs betänkande.

HIERTA, F. P.,

1868-71 Allmänna kyrkomötet 1868. Förhandlingar dervid ... samlade och ordnade (= KM 1868).

KL

1686 1686 års kyrkolag. Utg. av samfundet Pro fide et christianismo med inledning av G. Thulin. 1936.

KM

Allm. kyrkomötets protokoll med bihang (för kyrkomötet 1868: se Hierta, F. P., 1868-71)

KMBef

Bidrag till Sveriges officiella statistik. Ser H, Kongl. Maj:ts befallningshafvares femårsberättelser.

KO

1571 Laurentius Petris kyrkoordning av år 1571. Utg. av samfundet Pro fide et christianismo med historisk inledning av E. Färnström. 1952.

Prm

Prästmöteshandlingar. Uppsala, Lund, Göteborg.

RD

Rikets ständers protokoll med bihang/Riksdagens protokoll med bihang.

SFS

Svensk författningssamling.

2.2 LOKALT OFFICIELLT TRYCK OCH FÖRENINGSSMÅTRYCK

Falkenberg

Ämbetsberättelse Falkenberg

- 1896 Ämbetsberättelse öfver Pastoralvården i Falkenbergs och Skrea församlingars pastorat åren 1890-96 af E. D. Heüman.

Hälsingborg

Stadgar Hälsingborg

- 1889 Stadgar för Helsingborgs frivilliga Fattigvårdsförening antagna den 29 Januari 1889.

Gävle

Berättelse Gävle

- 1808 Berättelse om Fattigvårdens i Gefle Förvaltning åren 1806 och 1807.
- 1817 Berättelse om Gefle Stads Fattigvårds Förvaltning under år 1816.
- 1893 Berättelse om Gefle Stads Fattigvård år 1892.
- 1894 " " " " " " 1893.
- 1898 " " " " " " 1897.

Betänkande Gävle

- 1902 Betänkande och förslag angående om- och tillbyggnad av Fattigvårdens i Gefle slutna anstalter.

Fvst Gävle

- 1876 Fattigvårdsstyrelsens i Gefle utlåtande angående anledningen till ökade utgifter för fattigvården.

GSFP Bum

- 1891 Gefle stadsfullmäktiges protokoll. Beredningsutskottets utlåtande och memorial, 1891, 1892.

Förslag till reglemente Gävle

- 1863 Förslag till reglemente för fattigvården i Gefle.

Instruktion Gävle

- 1811 Instruktion för Upsyningsmännen uti Gefle Stads Fattigdistrikter.

LINDBERG, K.,

- 1912 Kommunal författningshandbok för Gefle stad 1912.

Reglemente Gävle

- 1845 Reglemente för Gefle stads fattigvård.
- 1872 Reglemente för Fattigvårdsstyrelsen i Gefle.

Stadgar Gävle

1895 Stadgar för Gefle församlings frivilliga diakoniverksamhet.

Till Gefle stad

1841 Till Gefle stads respektive församling.

Uppgift Gävle

1894 Uppgift å Fattigvårdsstyrelsens ledamöter ... för år 1894.

Utdrag Gävle

1806 Utdrag ur protokollet hos Direktionen öfver Fattigvården i Gefle, nedanskrefne dag År 1806.

Vyer Gävle

1901 Vyer af Sjömanskyrkan med text.

Översikt Gävle

1841 Öfversikt af Gefle Stads Fattigvårds-Inrättning för år 1840,
1863 1862, 1867-69, 1876-80. (Årstryck. Tryckår för samtliga året
1868-70 efter verksamhetsåret)
1877-81

Göteborg

Göteborgs stadsfullmäktiges handlingar 1888.

Reglemente Göteborg

1861 Reglemente för Göteborgs fattigvård.

1872 " " " "

Årsberättelse Göteborg

1893 Allmänna hjälpföreningens i Göteborg årsberättelse
1891-1892.

1941 Års- och revisionsberättelse i Göteborgs allmänna hjälp-
förening 1940-41.

Karlstad

Karlstads Ämbetsmemorial

1890 Karlstads Domkapitels ämbetsmemorial

1891 " " "

1894 " " "

Lund

Arbetsinrättning Lund

1856 Angående en Arbets-Inrättning i Lund ...

BORELIUS, H.,

- 1892:1 Fattigvårdaren en samhällets tjänare. I.
Quinliga fattigvårdare. II.
- 1892:2 En fattigvårdare. Enkla frågor och svar.

Reglemente Lund

- 1814 Reglemente för de Fattiges vård och underhåll i Staden Lund.
- 1863 Reglemente för Fattigvården inom Lunds Stad.
- 1872 " " " " " "

Stadga Lund

- 1849 Stadga angående Fattigvården i Lunds Stad.

Stadgar Lund

- 1890 Stadgar för Lunds frivilliga förening för de fattiges vård.
- 1900 Stadgar för Lunds frivilliga förening för församlingsvård.

Stockholm

Berättelse FVO

- 1890-1900 Berättelse öfver Föreningens för Vålgörenhetens Ordnande verksamhet. (Årstryck)

Förslag till instruktion Stockholm

- 1900 Förslag till instruktion för diakonissor, anställda i fattigvårdens tjänst, föredraget inför verkställande direktörerna den 13 decemb. 1900. Tryckt 1904.

Förteckning Stockholm

- 1871-92 Förteckning å Ledamöterna i Församlingarnas Fattigvårdsstyrelser ... (Årstryck)
- 1893-96 Förteckning å ledamöterna i Stockholms stads fattigvårdsnämnd och underlydande styrelser jemte rotar och rotemän. (Årstryck)

Sammandrag Stockholm

- 1868 Sammandrag af Stockholms Stads Fattigvårds-Nämnds meddelande uppgifter angående Stiftelser och Fonder för välgörande ändamål.

Skrivelse Stockholm

- 1865 Stockholms Stads Fattigvårds-Nämnds skrivelse till Öfver-Ståthållare-Embetet den 20 mars 1865 angående åtgärder för åstadkommande af samverkan mellan den offentliga och enskilda välgörenheten i hufvudstaden.

Stadgar FVO

- 1889 Stadgar för Föreningen för Vålgörenhetens ordnande.

Statistik Stockholm

- 1884-96 Statistisk redogörelse för Stockholms stads fattigvård. (Årstryck)

Uppsala

Förslag till stadgar

1889 Förslag till stadgar för föreningen De Fattiges Vänner.

Instruktion Uppsala

1872 Instruktion för Polismästaren i Uppsala; den 26 April 1872
(i Samling af kommunala stadganden för Uppsala stad. 1890).

1889 Instruktion för fattigvårdare.

Kommitterades förslag

1889 Kommitterades förslag till ordnandet af fattigvården i Uppsala.

Meddelanden

1890 Meddelanden från styrelsen för föreningen "De fattiges vänner".

Ordningsregler

1885 Ordningsregler vid Herberget för husvilla i "Sans Souci".

Redogörelse

1885 Redogörelse för Arbetshemmets verksamhet.

1887 Redogörelse för "Hemmet för frigivne" å Sanssouci.

1889 Redogörelse för Vålgörenhetsbyråns i Uppsala 3:e verksamhetsår från den 1 November 1888 till den 1 Juni 1889.

Redogörelse för Fjellstedtska skolan

1890 Redogörelse för Fjellstedtska skolan läsåret 1889-90.

Redovisning

1885 Se Redogörelse 1885.

Reglemente Uppsala

1871 Reglemente för fattigvården i Uppsala; den 14 December 1871
(i Samling av kommunala stadganden för Uppsala stad. 1890).

1893 Reglemente för fattigvården i Uppsala stad. Antaget av Stadsfullmäktige den 27 jan. 1893.

Till Uppsala stads innevånare

1888 Till Uppsala stads innevånare.

Underrättelser

1890 Underrättelser för Den välgörande allmänheten angående föreningen "De fattiges vänner" och dess Centralbyrå ...

Vålgörenhet

1884 Vålgörenhet utan någon kännbar uppoffring (I. Th. Hellman).

2.3 PERIODICA

Aftonbladet (AB)

Diakonen

Folkets Tidning (FT)

Gefle-Posten (Ge-P)

Gestrikland (Gl)

Göteborgs Handels & Sjöfartstidning (GHT)

Göteborgs-Posten (GP)

Göteborgs Weckoblad (GW)

Hemlandsposten (Hp)

Kyrklig tidskrift

Lunds Dagblad (LD)

Lunds Weckoblad (LW)

Lutherskt-bibliskt Veckoblad (LBV)

Luthersk Månadsblad (LM)

Norrköpings Tidningar

Norrlands-Posten (N-P)

Olivebladet

Social-Demokraten (S-D)

Svenska Fattigvårdsförbundets tidskrift

Svensk Luthersk Kyrkotidning (SLKT)

Teologisk tidskrift

Tidskrift för kristlig tro och bildning

Upsala

Upsala-Posten

Wäktaren

Vårt Land (VL)

2.4 ÖVRIGA TRYCKTA KÄLLOR OCH ANFÖRD LITTERATUR

AHLBERG, G.,

- 1958 Stockholms befolkningsutveckling efter 1850. (Monografier utg. av Stockholms kommunalförvaltning 22:1)

AHRÉN, P.-O.,

- 1956 Kyrkomöte och synodalförfattning. En studie i svensk kyrkoförfattningsdebatt 1827-1865. (Studia theologica Lundensia 11)
- 1964 Riksdagen, kyrkomötet och kyrkans bekännelse i svensk kyrkorättslig tradition. (Bibliotheca theologiae practicae 16)

ALM, A.,

- 1918 På storstadens gränsmarker. Frivilligt kyrkligt arbete 1893-1918. (Sällskapet för främjande av kyrklig själavård)

ANDERSON, E.,

- 1947 Fattighuset som blev en fästning. Några glimtar ur socialvårdens i Ystad historia (Svenska stadsmonografier. Ystad).

ARNER, A.,

- 1923 Studier öfver svenska kyrkans ställning till frågan om de fattigas vård under 1800-talet.

ASCHROTT, P. F.,

- 1886 Das englische Armenwesen in seiner historischen Entwicklung und in seiner heutigen Gestalt. (Staats- und sozialwissenschaftliche Forschungen 5:4) Leipzig.

ASFLING, H.,

- 1881 Några ord i fattigvårdsfrågan (Teologisk tidskrift 1881).

ATTMAN, A.,

- 1963 Göteborgs stadsfullmäktige 1863-1962 1:1. Göteborg 1863-1913.

AULÉN, G.,

- 1953 Hundra års svensk kyrkodebatt. Drama i tre akter.

BELLANDER, E.,

- 1946 Donationer och humanitära inrättningar (Ur Gävle stads historia).

BERG, P.,

- 1929 Elis Daniel Heüman (Julbok till församlingarna i Göteborgs stift 1929).

BERGGREN, H.,

- 1965 För rättvisa och trygghet. En studie i S. A. Hedins socialpolitiska verksamhet till mitten av åttiotalet (Berggren, H. & Nilsson, G. B., Liberal socialpolitik 1853-1884, Studia historica Upsaliensia 17).

BERGGREN, P. A.,

- 1890 Bekännelsen och den sociala frågan. Högtidstal vid Kyrkans Vänners årsfest i Malmö 5 aug. 1890.

BERLING, E. W.,

- 1879 Lund. Korta anteckningar om staden och dess omgifning.

Biografisk matrikel

- 1902 Biografisk matrikel öfver svenska kyrkans prästerskap 1901.

- 1914 Biografisk matrikel öfver svenska kyrkans prästerskap 1914.

BJÖRCK, A. L.,

- 1891 Kyrkans och prestens sociala pligter. Några ord i en viktig tidfråga. Sveriges Presterskap värdsamt tillegnad af en statskyrkans vän.

BJURLING, O.,

- 1956 Stadens fattiga. En studie över fattigdom och fattigvård i Malmö.

BJÖRKMAN, P. A.,

- 1954 Nils Lövgren och Gävlediakonien (Uppsala ärkestift i ord och bild).

BOHLIN, G.,

- 1960 Minnen från hemmet i Hille (Minnen från prästhem i ärkestiftet. Ny samling utg. av C. W. Palm).

BRAMSTÅNG, G.,

- 1964 Förutsättningarna för barnavårdsnämnds ingripande mot asocial ungdom. En studie i socialförvaltningsrättens legalitetsproblem.

BREDBERG, W.,

- 1948 P. P. Waldenströms verksamhet till 1878. Till frågan om Svenska missionsförbundets uppkomst.

BRING, S. L.,

- 1884 Fins något kristligt berättigadt i de moderna socialistiska strävandena?

BRING, E.,

- 1947 En hundraårig gärning (Lunds stifts julbok 1947).

BRUN, S.,

- 1874 Inledande Foredrag ved et Samtale-Møde om den frivillige Fattigpleie inden Trefaldigheds Menighed. Kristiania.

BÖHMERT, W.,

- 1886 Das Armenwesen in 77 deutschen Städten und einigen Landarmenverbänden. Dresden.

BÖRJESON, K.,

1956 Falkenbergs fattigvård 1847-1956. Glimtar från protokollen.

CARLQUIST, G.,

1951 Lunds stifts herdaminne. Från reformationen till nyaste tid. Ser. 2:3.

1952 Lunds stifts herdaminne. Från reformationen till nyaste tid. Ser. 2:4.

CENTERWALL, O.,

1932 - för att tjäna". Diakonissanstalten Samariterhemmet 1882-1932.

DAHLBERG, B. H.,

1893 Bidrag till svenska fattiglagstiftningens historia intill midten af adertonde århundradet.

De fattigas vänner Göteborg

1920 Sällskapet De fattigas vänner 1819-1919.

DUHNE, Chr.,

1969 Svensk kyrka och socialdemokrati.

ECKERDAL, L.,

1970 Skriftermål som nattvardsberedelse. Allmänt skriftermål i svenska kyrkans gudstjänstliv från 1811 års till 1942 års kyrkohandbok. (Bibliotheca theologiae practicae 23)

EKMAN, H.,

1959 Enskilda barnhemmet Salem 100 år.

EKMAN, E.,

1960 Diakonala insatser i svensk socialpedagogik åren 1852-1904 i belysning av den allmänna utvecklingen på området. (Årsböcker i svensk undervisningshistoria 101)

EKSTEDT, I., LÖFBERG, S. & RUDBERG, S.,

1944 Stadsgeografiska studier över Uppsala (Geografica 1944:15).

ELVANDER, N.,

1961 Harald Hjärne och konservatismen. Konservativ idédebatt i Sverige 1865-1922. (Skrifter utg. av Statsvetenskapliga föreningen i Uppsala 42)

FASTBORG, G.,

1962 Diakoni i Lappland. Luleå stifts diakoniförening 1921-1955.

FRIES, S. A.,

1896 Fredrik Fehr. Hans verksamhet och betydelse som teolog. En minnesteckning.

1914 Viktor Rydbergs och Fredrik Fehrs inflytande på religion och kyrka i Sverige. (Skrifter till 1800-talets kyrkohistoria 4).

FVO Handbok

1911 FVO Handbok för fattigvårdsintresserade.

Folkrörelser II

1937 Svenska folkrörelser. Missionssällskap - Svenska kyrkans frivilliga arbete - Frikyrkosamfund.

FREDBERG, C. R. A.,

1922 Det gamla Göteborg. Lokalhistoriska skildringar och kulturdrag. 2.

FREEMAN, T.,

1950 Peter Wieselgren. En levnadsteckning i 1800-talsmiljö.

1967 Schartauaner och andra. Från Lars Norborg till Albin Holm.

FURBERG, T.,

1962 Kyrka och mission i Sverige 1868-1901. (Studia missionalia Upsaliensia 4)

FYHRVALL, O.,

1901 Bidrag till Gefle stads historia och beskrifning.

Förhandlingar

1890 Förhandlingar vid den 4:e allmänna svensk-lutherska prestkonferensen i Stockholm den 25-28 Aug. 1890.

GRIMM, H. J.,

1970 Luther's Contributions to Sixteenth-Century Organization of Poor Relief (Archive for Reformation History 1970:2). Gütersloh.

GRUNDSTRÖM, J.,

1938 P. Waldenström och samhällsfrågorna.

GUSTAFSSON, B.,

1953 Socialdemokratien och kyrkan 1881-1890. (Samlingar och studier till svenska kyrkans historia 30)

1955 Småkyrkorörelsen, dess historiska bakgrund.

GUSTAFSSON, S.,

1962 Nyevangelismens kyrkokritik. (Bibliotheca theologicae practicae 12)

GÅRDLUNDH, T.,

1942 Industrialismens samhälle. (Den svenska arbetarklassens historia)

GÖRANSSON, S.,

1959 Folkrepresentation och kyrka 1809-1947. (Uppsala universitets årsskrift 1959:3)

1967 Väckelserörelse, bekännelse och kyrka (Kyrka Folk Stat. Till Sven Kjöllnerström).

GÖRANSSON, S. & LUNDBERG, K.-E.,

- 1969 Urbaniseringen i Stockholm och den statskyrkliga församlingssjälvstyrelsen 1850-1882 (Kyrkohistorisk årsskrift 1968).

HANSSON, S.,

- 1960 Kyrko- och ämbetsfrågan vid den inre missionens framträdande i Sverige vid mitten av 1800-talet (Kyrkohistorisk årsskrift 1960)

HANSSON-PREUSLER, K.,

- 1962 Den kommunala fattigvården i arbete (Hundra år under kommunalförfattningarna 1862-1962).

HASSELBERG, G.,

- 1946 Press och litteratörer (Ur Gävle stads historia).

HELLMAN, I. Th.,

- 1891 Bidrag till belysning af fattigvårdsfrågan. Erfarenheter från in- och utlandet.

HELLMAN, A.,

- 1948 Västsverige och diakonien. Till Göteborgs diakonissanstalts 25-årsjubileum. (Diakonissanstalten skriftserie 3)

HELLSTEN, S.,

- 1944 Kyrkans ungdom. Från den kyrkliga ungdomsrörelsens historia.

HELLSTRÖM, G.,

- 1951 Stockholms stads herdaminne från reformationen intill tillkomsten av Stockholms stift. Biografisk matrikel. (Monografier utg. av Stockholms stads kommunalförvaltning)

HENNINGSON, K.-Å.,

- 1956 Striden om lekmannadopet. En studie i motsättningen mellan Svenska kyrkan och Svenska Missionsförbundet 1878-1898. (Studia theologica Lundensia 13)

HERNMARCK, C. G.,

- 1906 Om hemortsrätt och godtgörelse för fattigvård. (Fattigvård och folkförsäkring. Skriftserie utg. av C.S.A:s fattigvårdskommitté 1:11)

HIPPEL, O.,

- 1914 Kyrkolagskommittén 1824-1846. En historisk och kyrkorättslig studie.

HOLMSTRÖM, O.,

- 1892 Kyrklig fattigvård. Ett praktiskt-teologiskt inlägg i fattigvårdsfrågan för bestämmande af diakoniens begrepp.

- 1898 Evangelisk-luthersk församlingsvård med särskildt afseende på förhållandena inom vår svenska kyrka.

HOLTE, R.,

- 1950 Svenska kyrkan och lekmannadopet (Kyrkohistorisk årsskrift 1950).
- 1956 Dop och ämbete i 1890-talets dopstrid. Ett diskussionsinlägg (Kyrkohistorisk årsskrift 1956).

HULTQVIST, P.,

- 1965 Kommunernas fattigvård och finanser 1874-1917. Ett social-historiskt källmaterial i kritisk belysning (Scandia 1965).

HÄGGLUND, H. V.,

- 1941 I Schartaulärjungarnas krets. Minnen och livsintryck.

IHRMARK, A.,

- 1920 Biskop Nils Lövgren (Julbok för Västerås stift 1920).

JANSSON, E. A.,

- 1950 Missionen vid Vita Bergen. Elsa Borgs och Louise Ulffs livsgärning i barmhärtighetens tjänst.

Jultomtarne Uppsala

- 1926 Sällskapet Jultomtarne i Upsala 1876-1926.

JÄGERSKIÖLD, S.,

- 1955 Från fattigvård till socialhjälp I-II (Förvaltningsrättslig tidskrift 1955).

JØRGENSEN, A. Th.,

- 1922 Filantropiens ledare och former under det nittonde århundradet (Det nittonde århundradet 11).

JÖRGENSEN, H.,

- 1940 Studier over det offentlige fattigvaesens historiske Udvikling i Danmark i det 19. aarhundrede. København.

KAIJSER, F.,

- 1962 1962 års kommunalförordning. Tillkomst och innebörd, ekonomisk, social och idépolitisk bakgrund (Hundra år under kommunalförfattningarna 1862-1962).

KALM, I.,

- 1967 Kyrkorådet. Belysning av dess historia och nutida uppgifter.

KJELLÉN, A.,

- 1937 Sociala idéer och motiv hos svenska författare under 1830- och 1840-talen. 1-2.

KJÖLLERSTRÖM, S.,

- 1946 P. Wieselgren och E. G. Geijer om svenska kyrkans bekännelseskriterier (Festskrift tillägnad B. Rud. Hall den 14 nov. 1946).

- 1955 Domprosten Carl Olbers och den ostympade bekännelsen (Nordisk teologi. Idéer och män. Till Ragnar Bring).

- 1962 Svenska kyrkans bekännelseskrifter (Svensk teologisk kvartalskrift 1962).
- KOCH, G. H. von,
1907 Hem och anstalter för lösdrijfware. (Fattigvård och folkförsäkring. Skriftserie utg av C.S.A:s fattigvårdskommitté 2:5)
- KRAG, P.,
1894 Församlingslif. Tio års arbete i S:t Jakobs församling i Köpenhamn.
- KROGH-TONNING, K.,
1879 Kirkelig fattigpleje. Kristiania.
- KRONBLAD, S. J.,
1881 Det kraftigaste skyddsmedlet mot det socialistiska omstörtningsspartiets läror och agitationer.
- KUMM, E.,
1940 Nödårsbygd och samhällshjälp.
- LANDQUIST, J.,
1965 Livet i Katarina.
- LEVANDER, L.,
1934 Fattigt folk och tiggare.
- LILIENBERG, I.,
1923 Enskild filantropisk verksamhet i Göteborg.
- LINDBERG, K.,
1945 Gävle stads donationer.
- LINDGREN, J.,
1927 Det socialdemokratiska arbetarpartiets uppkomst i Sverige 1881-1889. (Skrifter utgivna av Arbetarnas kulturhistoriska sällskap 1)
- LINDSTEDT, G.,
1915 Öfversikt af den svenska fattigvårdens historia intill Kungl. förordningen angående fattigvården den 9 juni 1871. (Fattigvårdslagstiftningskommitténs betänkande 2:2)
- LJUNGQUIST, E. G.,
1893 Om sättet för åstadkommande af kyrkligt församlingslif
Tidskrift för kristlig tro och bildning 11).
1908 Grunddragen af kyrkans sociala uppgifter.
- LUNDBERG, J. H.,
1881 Den kyrkliga fattigvården. Aforismer hvilka i enlighet med den för pastoralprof gällande författning och under inseende af Högv. Domkapitlet i Göteborg ...

- LUNDH, H.,
 1963 Det glömda Uppsala. Människor och händelser kring en kommunalreform för hundra år sedan.
- LUNDIN, C.,
 1890 Nya Stockholm.
- LUNDSTEDT, B.,
 1902 Sveriges periodiska litteratur 3, 1813-1899.
- LÖNEGREN, E.,
 1901 Minnesskrift till svenska Diakonissanstaltens femtioårsjubileum.
- LÖVGREN, N.,
 1911 Gudstjänstlif och församlingsvård (Vår Kyrka från början af tjugonde århundradet periodvis skildrad 1).
- MALMESTRÖM, E.,
 1950 J. A. Eklund. En biografi.
- MARTLING, C. H.,
 1958 Nattvardskrisen i Karlstads stift under 1800-talets senare hälft. (Bibliotheca theologiae practicae 9)
 1961 Kyrkosed och sekularisering. (Studentrörelsens småskrifter 24)
 1969 Thomas Chalmers och fattigvårdsfrågan (Kyrkohistorisk årsskrift 1968).
- MEIJER, L.,
 1889:1 Väl ordnad fattigvård. Redogörelse för staden Elberfelds fattigvårdssystem: dess uppkomst, innehåll och verkningar.
 1889:2 Quinnoföreningen i Elberfeld för hjälpbevisning åt nödlidande.
 1889:3 Förslag till nytt reglemente för fattigvården i Malmö, enligt Elberfeldsystem.
- MELLQUIST, E.,
 1963 De första folkmötena för en kommunal rösträttsreform (Historiska studier tillägnade Folke Lindberg 27 augusti 1963).
- MONTGOMERY, A.,
 1951 Svensk socialpolitik under 1800-talet. 2:a omarb. uppl.
- MÜLLER, J.,
 1906 Fattigvården i Stockholm från äldre till nyare tid.
- NAVILLE, F. M. L.,
 1842 Om medlen att förebygga och afhjelpa Fattigdomen, eller om Fattigvården (Duchatel, M. T. & Naville, F. M. L., Fattigvården i alla dess riktningar såsom Statsanstalt och Privatinrättning. Bearbetning efter tvenne Fransyska Prisskrifter).

NELSON, G.,

- 1937 Den västsvenska kristendomstypen 2. Konsolidering och kulmen.

NILSSON, F.,

- 1970 Emigrationen från Stockholm till Nordamerika 1880-1893. En studie i urban utvandring. (Monografier utg. av Stockholms kommunalförvaltning 31)

NILSSON, G. B.,

- 1965 Svensk fattigvårdslagstiftning 1853-1871 (Berggren H. & Nilsson G. B., Liberal socialpolitik 1853-1884, Studia historica Upsaliensia 17).

NORLING, N. S.,

- 1946 De stora folkrörelserna (Ur Gävle stads historia).
1954 Kyrka, schismatiker och socialdemokrati (Uppsala ärkestift i ord och bild).

NORMANN, C.-E.,

- 1952 Cleri comitalis cirkulär 1723-1772. (Samlingar och studier till svenska kyrkans historia 26)
1963 Enhetskyrka och upplysningsidéer. Studier i svensk religionspolitik vid 1700-talets mitt. (Lunds universitets årsskrift N.F. Avd. 1 Bd 55:4)

NORRBY, J. C.,

- 1882 Grunddragen till läran om själavården 1.

OLIVECRONA, E.,

- 1938 Isak Theodor Hellman (Julhälsning till församlingarna i ärkestiftet 1938).

OREDSSON, S.,

- 1965 Synen på det allmännas uppgifter under åren efter representationreformen. (Stenc. lic. avh.)
1967 Statsmakten och den ekonomiska krisen i slutet av 1870-talet (Scandia 1967).
1971 Samhällelig eller enskild fattigvård? En linje i debatten inför 1871 års fattigvårdslagstiftning (Scandia 1971).

OXENSTIERNA, B.,

- 1897 Fattigvård och välgörenhet i Stockholm (Stockholm. Sveriges hufvudstad skildrad med anledning af allmänna konst- och industriutställningen 1897).

PEHRSSON, P.,

- 1931 Evangeliska fosterlandsstiftelsens reseombud Per Pehrsson (Evangeliska fosterlandsstiftelsen genom 75 år).

PEHRSSON, J.,

- 1967 Fattig i Lund. Vad protokollen berättar om äldre tiders fattigvård. (Föreningen "Gamla Lund". Årsskrift 48)

PLEIJEL, H.,

- 1968 Gottfrid Billing - själasörjaren. Ett förbisett drag i lundabiskopens personlighet (Svensk teologisk kvartalskrift 1968).

Protokoller

- 1857 Protokoller hållne vid det första svenska välgörenhetsmö-
tets allmänna sammankomster i Stockholm, den 25, 26 och 27
maj 1857, utgifne af mötets sekreterare (S. A. Hedlund).

RATZINGER, G.,

- 1868 Geschichte der kirchlichen Armenpflege. Freiburg in Breis-
gau.

Redogörelse Kyrkans Vänner

- 1884 Redogörelse för föreningen "Kyrkans Vänner" verksamhet un-
der året 1883.

REUTER, V.,

- 1891 Huru bör ett samhälle ordna sin fattigvård?

RHEDIN, I.,

- 1932 Biskop E. H. Rodhe (Julhälsningar till församlingarna från
präster i Göteborgs stift 1932).

RODHE, E. H.,

- 1887 Den sociala frågan. Hvilken providentiel betydelse ha de
socialistiska rörelser, som verka så mäktigt i våra dagar?
1888 Herdabrev till Göteborgs stifts presterskap.
1889 Några ord om de fattigas vård.
1894 Om kyrklig fattigvård.

RODHE, E. M.,

- 1922 Minnesord över professor O. Holmström (Kungl. Humanistiska
Vetenskapssamfundets Bulletin 1921-22).
1930 Svenska kyrkan omkring sekelskiftet.
1942 Geijer och samhället. En studie i svensk tradition.

ROSENBERG, S.-Å.,

- 1945 Den tjänande kyrkan. En bok om diakoni.
1948 Kyrkan och arbetarrörelsen.

RUDIN, D.,

- 1921 Waldemar Rudin. Levnadsteckning.

Samariterhemmet

- 1898 Samariterhemmet i Upsala 1882-1897.

SBL

- 1922 Svenskt biografiskt lexikon 3.

SELLBERG, E. H.,

- 1950 Staten och arbetarskyddet 1850-1919. En studie i svensk socialpolitik.

SODEN, von

- 1891 Kyrkoförsamlingens sociala betydelse (Föredrag hållna på den första evangelisk-sociala kongressen i Berlin 1890 2. Skrifter utg. på föranstaltande av Föreningen Kyrkans Vänner).

STAVE, E.,

- 1924 Johannes Kerfstedt. En levnadsteckning.

STENKULA, A. O.,

- 1902 Om fattigvård. Studier och reformförslag.

STRINDBERG, J. A.,

- 1879 Röda rummet. Skildringar ur artist- och författarlifvet.

SULZE, E.,

- 1891 Die evangelische Gemeinde. (Zimmer's Handbibliothek d. prakt. Theologie Bd 1 Abtlg a) Gotha.

- 1893 Församlingslif i den protestantiska kyrkan.

SUNDBERG, A. N.,

- 1902 Om inre mission och församlingsdiakoni (Kyrklig tidskrift 1902).

SUNDELIN, G.,

- 1935 Robert Sundelin och Lotten Sundelin och deras hem (Minnen från prästhem i ärkestiftet utg. av C. W. Palm. Minnen från gamla prästhem 9).

SUNDELIN, L.,

- 1929 "Stiftelsen Anna Geijers barnhem" (Julhälsning till församlingarna i ärkestiftet 1929).

SWENSSON, G. S.,

- 1939 Den parlamentariska diskussionen kring den kommunala självstyrelsen i Sverige 1817-1862.

SVÄRD, G.,

- 1904 Stockholms Stads-Mission 1853-1903. Ett bidrag till den inre missionens historia.

SÖDERGREN, V.,

- 1945 Vagar vi gått och vägen fram. Tankar och linjer till hundra år av svenskt kyrkoliv.

TAMM-GÖTLIND, M.,

- 1946 Skola och socialvård i Upsala i förra seklets mitt (Upsala. Nya Tidning julnummer 1946).

TEGBORG, L.,

- 1969 Folkskolans sekularisering 1895-1909. (Studia historico-ecclesiastica Upsaliensia 14 samt Årsböcker till svensk undervisningshistoria 122)

TERGEL, A.,

- 1969 Ungkyrkomännen, arbetarfrågan och nationalismen 1901-1911. (Studia historico-ecclesiastica Upsaliensia 15)

THOMANDER, J. H.,

- 1837 Förslag till kyrko--ordning (Theologisk Quartalskrift 1837)
1878 Herdabrev till Lunds Stifts Presterskap 7.7.1856 (Predikningar och kyrkliga tal af Joh. Henr. Thomander).

THOMSON, A.,

- 1967 Fakta eller frihandsteckning? Ett bidrag till den officiella historieskrivningens historia (Kyrka Folk Stat, Till Sven Kjöllnerström).

TINGSTEN, H.,

- 1941 Den svenska socialdemokratiens idéutveckling 1-2. (Den svenska arbetarklassens historia. Avd. 2:7-8)

Tjänstemannasystem och vårdaresystem

- 1906 Tjänstemannasystem och vårdaresystem i svenska städers fattigvård. (Fattigvård och folkförsäkring. Skriftserie utg av C.S.A:s fattigvårdskommitté 1:5)

TOMSON, R.,

- 1945 Den radikale Waldenström. Bidrag till undersökning av P. Waldenströms radikala år intill tiden omkring år 1890.

TORÉN, C. A.,

- 1880 Om den kyrkliga själavården (Teologisk tidskrift 1880).

Uppsala stads donationsfonder

- 1959 Uppsala stads donationsfonder 1959. Under red. av Torsten Holm.

WALAN, B.,

- 1964 Församlingstanken i Svenska Missionsförbundet. En studie i den nyevangeliska rörelsens sprängning och Svenska Missionsförbundets utveckling till o. 1890. (Studia historico-ecclesiastica Upsaliensia 6)

WALDENSTRÖM, P. P.,

- 1928 Minnesanteckningar 1838-1875. Samlade och ordnade av Bernhard Nyrén.

WALLGREN, E.,

- 1959 Individen och samfundet. Bidrag till kännedom om samfundstänkandet i Svensk Kyrkotidning 1855-1863. (Studia theologica Lundensia 16)

VALLINDER, T.,

- 1962 I kamp för demokratien. Rösträttsrörelsen i Sverige 1886-1900. (Lund political studies 2)

WENSTRÖM, C. E.,

- 1857 Om fattigvården. Försök, tillagnadt fattigvårdsstyrelser och socknenämnder.

WESTER, N.,

- 1946 Kungliga Politi- och Brandkommissionen. Studier rörande Stockholms stads politiväsen under 1700-talet. (Monografier utg. av Stockholms kommunalförvaltning)

WIKMARK, G.,

- 1943 G. E. Beskow och nyevangelismen. Till belysning av svenskt kyrkoliv under 1800-talets senare hälft.

ÅBERG, B.,

- 1968 Individualitet och universalitet hos Waldemar Rudin. Jämte en teckning av hans kyrkohistoriska bakgrund.

ÖLANDER, S.,

- 1951 Anton Niklas Sundberg. Före ärkebiskopstiden. (Skrifter utg. av Svenska kyrkohistoriska föreningen. N.F. 2)

ÖDMAN, G.,

- 1942 På den tiden. Minnen från 90-talets Gefle.

ÖSTERLIN, L.,

- 1947 Stockholmsväckelsen kring lord Radstock. En kyrkohistorisk undersökning.

- 1960 Thomanders kyrkogärning. (Samlingar och studier till svenska kyrkans historia 37)

Översikt Göteborg

- 1923 En översikt vid trehundraårsjubileet 1923.

